

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Н. М. Вознюк

ЕТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ І
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ

Н. М. Вознюк

ЕТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2013

УДК 17(075.8)
ББК 87.7я73
В 64

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11 – 7623 від 11.08.2010 р.)*

Рецензенти:

Аболіна Т. Г. — доктор філософських наук;
Шутов О. Г. — доктор філософських наук;
Павлова О. Ю. — доктор філософських наук.

УДК 17(075.8)
ББК 87.7я73
В 64

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11 – 7623 від 11.08.2010 р.)*

Рецензенти:

Аболіна Т. Г. — доктор філософських наук;
Шутов О. Г. — доктор філософських наук;
Павлова О. Ю. — доктор філософських наук.

В 64 **Вознюк Н. М.** Етика [текст] : навч. посіб. / Н. М. Вознюк – К. : «Центр уч-
бової літератури», 2013. – 300 с.

ISBN 978-617-673-184-9

У першій частині посібника розміщено аналітичні задачі та вправи для розвитку культури етичного мислення студента.

У другій частині наведено стрижневі теми із проблеми моральнісної саморегуляції життєдіяльності людини.

Може бути корисним для студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться питаннями етики.

УДК 17(075.8)
ББК 87.7я73

ISBN 978-617-673-184-9

© Вознюк Н. М., 2013.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

В 64 **Вознюк Н. М.** Етика [текст] : навч. посіб. / Н. М. Вознюк – К. : «Центр уч-
бової літератури», 2013. – 300 с.

ISBN 978-617-673-184-9

У першій частині посібника розміщено аналітичні задачі та вправи для розвитку культури етичного мислення студента.

У другій частині наведено стрижневі теми із проблеми моральнісної саморегуляції життєдіяльності людини.

Може бути корисним для студентів вищих навчальних закладів та всіх, хто цікавиться питаннями етики.

УДК 17(075.8)
ББК 87.7я73

ISBN 978-617-673-184-9

© Вознюк Н. М., 2013.
© «Видавництво «Центр учбової літератури», 2013.

ЗМІСТ

Передмова.....	4
ЧАСТИНА І. ПРАКТИКУМ	6
Розділ 1. Предмет і завдання етики.....	6
Розділ 2. Мораль як форма свідомості, засіб духовно-практичного засвоєння світу людиною.....	12
Розділ 3. Моральна відповідальність та вчинок людини.....	21
Розділ 4. Основні етичні цінності.....	30
Розділ 5. Моральне становлення особистості.....	62
Розділ 6. Етика спілкування	70
Розділ 7. Економіка, політика й моральність у сучасному суспільстві.....	77
Розділ 8. Моральна культура особистості	89
Розділ 9. Суспільний розвиток і мораль.....	97
Розділ 10. Проблеми морального виховання та педагогічної етики ..	104
Тематика семінарських занять.....	111
Список рекомендованої літератури	113
Післямова	117
ЧАСТИНА ІІ. СТУДЕНТСЬКІ ЧИТАННЯ	118
1. Вищі етичні цінності як основні ознаки моральної свідомості особистості	118
2. Сутність поняття «особистість моральна»	142
3. Особливості онтогенезу моральності індивіда	148
4. Індивідуальна моральна самооцінка: зміст, форми, компоненти	160
5. Моральне самопізнання індивіда, його умови та способи здійснення ..	173
6. Почуттєво-моральнісне ставлення людини до себе.....	191
7. Саморегуляція моральнісної діяльності	205
8. Моральна активність особистості	229
Орієнтовні пакети тестових завдань.....	245
Список використаної літератури	262
Словник.....	272
Підбір літератури і робота з книгою	287
Підготовка рефератів.....	290
Підготовка наукової доповіді (повідомлення).....	292
Тематика рефератів з «Етики»	294

ЗМІСТ

Передмова.....	4
ЧАСТИНА І. ПРАКТИКУМ	6
Розділ 1. Предмет і завдання етики.....	6
Розділ 2. Мораль як форма свідомості, засіб духовно-практичного засвоєння світу людиною.....	12
Розділ 3. Моральна відповідальність та вчинок людини.....	21
Розділ 4. Основні етичні цінності.....	30
Розділ 5. Моральне становлення особистості.....	62
Розділ 6. Етика спілкування	70
Розділ 7. Економіка, політика й моральність у сучасному суспільстві.....	77
Розділ 8. Моральна культура особистості	89
Розділ 9. Суспільний розвиток і мораль.....	97
Розділ 10. Проблеми морального виховання та педагогічної етики ..	104
Тематика семінарських занять.....	111
Список рекомендованої літератури	113
Післямова	117
ЧАСТИНА ІІ. СТУДЕНТСЬКІ ЧИТАННЯ	118
1. Вищі етичні цінності як основні ознаки моральної свідомості особистості	118
2. Сутність поняття «особистість моральна»	142
3. Особливості онтогенезу моральності індивіда	148
4. Індивідуальна моральна самооцінка: зміст, форми, компоненти	160
5. Моральне самопізнання індивіда, його умови та способи здійснення ..	173
6. Почуттєво-моральнісне ставлення людини до себе.....	191
7. Саморегуляція моральнісної діяльності	205
8. Моральна активність особистості	229
Орієнтовні пакети тестових завдань.....	245
Список використаної літератури	262
Словник.....	272
Підбір літератури і робота з книгою	287
Підготовка рефератів.....	290
Підготовка наукової доповіді (повідомлення).....	292
Тематика рефератів з «Етики»	294

ПЕРЕДМОВА

На межі другого та третього тисячоліть людство зустрілося з безліччю соціальних, політичних, економічних, екологічних, психологічних та інших проблем, від вирішення яких залежить не лише майбутнє, а й сам факт його існування. Ще більше проблем постало перед народом нашої молоді держави. Складні динамічні процеси державотворення та демократії, що відбуваються, вимагають гуманізації суспільства. Вони надзвичайно підвищили роль кожної особистості, її самостійності та відповідальності. Побудова високоцивілізованої держави неможлива без наявності у представників найрізноманітніших професій не лише ділової компетентності, й таких суто моральних якостей — чесності, доброти, сумлінності, порядності, тобто моральної надійності. Ці риси, насамперед, необхідні педагогові, який взяв на себе відповідальність формувати особистість та високосвідомого громадянина. Адже ж робитиме це він як опосередковано — власним прикладом, впливаючи на моральний світ індивіда, так і цілеспрямовано, планомірно. І перше, й друге важко уявити без засвоєння знань з основ етики, які й розкривають закономірності морального життя людей, вчать людину мистецтву жити у суспільстві.

У цьому плані важливого значення набуває пошук ефективних методичних засобів навчання. Цей посібник є підсумком одного з напрямків такого пошуку.

Без застосування методу вправ важко собі уявити успішне засвоєння багатьох наук, у тому числі й суспільних. Етика — не виняток. Бо ж, щоб по-справжньому оволодіти етичними знаннями, втілити їх в усвідомлені мотиви своєї поведінки й діяльності, зробити їх елементами свого життєвого досвіду, недостатньо зусиль, спрямованих на засвоєння теоретичних положень. Слід різнобічно розвивати притаманну кожній людині здатність давати оцінку різним життєвим явищам. Без цього неможливо зробити правильний моральний вибір, тобто здійснити саме той варіант поведінки, який найбільше відповідає нашій уяві про повинне й гідне.

Зрештою, у житті важливо не лише вибрати правильну позицію, а й зуміти переконливо її обґрунтувати. Емоційного обґрунтування

ПЕРЕДМОВА

На межі другого та третього тисячоліть людство зустрілося з безліччю соціальних, політичних, економічних, екологічних, психологічних та інших проблем, від вирішення яких залежить не лише майбутнє, а й сам факт його існування. Ще більше проблем постало перед народом нашої молоді держави. Складні динамічні процеси державотворення та демократії, що відбуваються, вимагають гуманізації суспільства. Вони надзвичайно підвищили роль кожної особистості, її самостійності та відповідальності. Побудова високоцивілізованої держави неможлива без наявності у представників найрізноманітніших професій не лише ділової компетентності, й таких суто моральних якостей — чесності, доброти, сумлінності, порядності, тобто моральної надійності. Ці риси, насамперед, необхідні педагогові, який взяв на себе відповідальність формувати особистість та високосвідомого громадянина. Адже ж робитиме це він як опосередковано — власним прикладом, впливаючи на моральний світ індивіда, так і цілеспрямовано, планомірно. І перше, й друге важко уявити без засвоєння знань з основ етики, які й розкривають закономірності морального життя людей, вчать людину мистецтву жити у суспільстві.

У цьому плані важливого значення набуває пошук ефективних методичних засобів навчання. Цей посібник є підсумком одного з напрямків такого пошуку.

Без застосування методу вправ важко собі уявити успішне засвоєння багатьох наук, у тому числі й суспільних. Етика — не виняток. Бо ж, щоб по-справжньому оволодіти етичними знаннями, втілити їх в усвідомлені мотиви своєї поведінки й діяльності, зробити їх елементами свого життєвого досвіду, недостатньо зусиль, спрямованих на засвоєння теоретичних положень. Слід різнобічно розвивати притаманну кожній людині здатність давати оцінку різним життєвим явищам. Без цього неможливо зробити правильний моральний вибір, тобто здійснити саме той варіант поведінки, який найбільше відповідає нашій уяві про повинне й гідне.

Зрештою, у житті важливо не лише вибрати правильну позицію, а й зуміти переконливо її обґрунтувати. Емоційного обґрунтування

(«совість підказує») може бути недостатньо. Важливо логічно аргументувати свою лінію поведінки, а також своє ставлення до позиції іншої людини чи якоїсь суспільної групи. Невміння відкинути чужу точку зору на життя, а тим паче відстояти свою власну, обеззброює нас перед злом і несправедливістю. Даний посібник з етики і є одним з дидактичних методів засвоєння матеріалу цієї дисципліни, покликаний підвищити ефективність її викладання. Наведені в ньому вправи й завдання допоможуть розвинути у студентів здатність оцінювати й аналізувати моральні ситуації, виробити навички щодо розв'язування моральних конфліктів, ведення дискусій з морально-етичної проблематики. Вони можуть бути використані для взаємного контролю та самоконтролю, а також при підготовці до проведення диспутів.

У другій частині викладено стрижневі теми із проблеми моральної саморегуляції життєдіяльності людини та тестові завдання. Вважаю, що все це в певній мірі може задовольнити соціальну потребу в спеціальній підготовці студентів до професійної діяльності та активації їхньої моральної свідомості.

(«совість підказує») може бути недостатньо. Важливо логічно аргументувати свою лінію поведінки, а також своє ставлення до позиції іншої людини чи якоїсь суспільної групи. Невміння відкинути чужу точку зору на життя, а тим паче відстояти свою власну, обеззброює нас перед злом і несправедливістю. Даний посібник з етики і є одним з дидактичних методів засвоєння матеріалу цієї дисципліни, покликаний підвищити ефективність її викладання. Наведені в ньому вправи й завдання допоможуть розвинути у студентів здатність оцінювати й аналізувати моральні ситуації, виробити навички щодо розв'язування моральних конфліктів, ведення дискусій з морально-етичної проблематики. Вони можуть бути використані для взаємного контролю та самоконтролю, а також при підготовці до проведення диспутів.

У другій частині викладено стрижневі теми із проблеми моральної саморегуляції життєдіяльності людини та тестові завдання. Вважаю, що все це в певній мірі може задовольнити соціальну потребу в спеціальній підготовці студентів до професійної діяльності та активації їхньої моральної свідомості.

ЧАСТИНА I. ПРАКТИКУМ

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТИКИ

1. Загальновізнано, що етика – це наука про мораль. Та замислимось: з якого боку мораль цікавить етику? Адже мораль вивчається не лише етикою. Наприклад, соціологія вивчає мораль у сукупності взаємовпливових суспільних явищ. Заторкують питання моралі й психологія, педагогіка, естетика тощо. Але для останніх мораль не є спеціальним предметом. Тобто в цьому випадку не збігаються об'єкт наукового пізнання й предмет науки. Етика – це специфічний аспект моралі.

У чому специфіка етики? У чому, на вашу думку, полягає необхідність існування її як особливої науки, що дає вона суспільству й окремій людині?

2. Проаналізуйте наведені нижче відповіді на запитання: «**Що таке етика?**». Вкажіть, яка із наведених відповідей є:

- а) правильною;
- б) загалом правильною;
- в) частково правильною;
- г) неправильною.

У чому недолік цих визначень предмету етики?

- а) Наука поведінку людини у суспільстві.
- б) Наука про належне.
- в) Філософська наука про мораль.
- г) Філософська наука про мораль у цілому як одну із найважливіших сторін життя людей, форму суспільної свідомості й історичне явище.
- д) Наука про трансформовані у свідомості людей закони людської природи.

ЧАСТИНА I. ПРАКТИКУМ

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТИКИ

1. Загальновізнано, що етика – це наука про мораль. Та замислимось: з якого боку мораль цікавить етику? Адже мораль вивчається не лише етикою. Наприклад, соціологія вивчає мораль у сукупності взаємовпливових суспільних явищ. Заторкують питання моралі й психологія, педагогіка, естетика тощо. Але для останніх мораль не є спеціальним предметом. Тобто в цьому випадку не збігаються об'єкт наукового пізнання й предмет науки. Етика – це специфічний аспект моралі.

У чому специфіка етики? У чому, на вашу думку, полягає необхідність існування її як особливої науки, що дає вона суспільству й окремій людині?

2. Проаналізуйте наведені нижче відповіді на запитання: «**Що таке етика?**». Вкажіть, яка із наведених відповідей є:

- а) правильною;
- б) загалом правильною;
- в) частково правильною;
- г) неправильною.

У чому недолік цих визначень предмету етики?

- а) Наука поведінку людини у суспільстві.
- б) Наука про належне.
- в) Філософська наука про мораль.
- г) Філософська наука про мораль у цілому як одну із найважливіших сторін життя людей, форму суспільної свідомості й історичне явище.
- д) Наука про трансформовані у свідомості людей закони людської природи.

- є) Наука про методи побудови моральнісних суджень.
- ж) Наука про норми й принципи поведінки людини у суспільстві.

3. Завдання етики полягає у необхідності «знайти надійну опору в чистих, автономних ідеях розуму, вільного від будь-яких зовнішніх опор і авторитетів, як на небі, так і на землі, і лише у самому собі, у своїх власних логічних вимогах як таку, що знаходить заперуку своєї істини й достовірності ...» (Є. Спекторський).

Який напрямок етики виражений у цьому тексті?

4. Визначте, до яких етичних напрямків належать вислови мислителів.

Яке їх соціальне призначення?

а) «Мораль у найзагальнішому розумінні — це вчення про мистецтво спрямовувати дії людей таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя».

б) «Усі теорії моралі..., оскільки вони є філософськими теоріями, є нейтральними стосовно дійсної поведінки. Нерозумно, а також самовпевнено для філософа якого б то не було роду виступати у ролі проповідника моралі».

в) «Мудрість полягає в тому, щоб говорити істинне і, прислуховуватися до природи, поводитись з нею свідомо».

г) «Живі людські сили — ось головна пружина історії людства». д) «Там, де бракує необхідного для життя, там відсутня й моральна необхідність. Основа життя — це основа й для моралі. Там, де від голоду, від бідності ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там нема основи й матеріалу для моралі у твоїй голові, твоєму серці, у твоєму почутті».

ж) «Корінь зла не в речах, а в душі».

з) «Зло, як і добро, має своїм джерелом волю, а остання в своєму понятті таке ж добро, як і зло».

5. Чи згодні ви з висловленою нижче думкою? Який метод мислення цих філософів? Відповідь аргументуйте.

«У моралі, так само як у фізиці й механіці, наслідки завжди пропорційні причинам» (К. Гельвецій). «При наявності правильного

- є) Наука про методи побудови моральнісних суджень.
- ж) Наука про норми й принципи поведінки людини у суспільстві.

3. Завдання етики полягає у необхідності «знайти надійну опору в чистих, автономних ідеях розуму, вільного від будь-яких зовнішніх опор і авторитетів, як на небі, так і на землі, і лише у самому собі, у своїх власних логічних вимогах як таку, що знаходить заперуку своєї істини й достовірності ...» (Є. Спекторський).

Який напрямок етики виражений у цьому тексті?

4. Визначте, до яких етичних напрямків належать вислови мислителів.

Яке їх соціальне призначення?

а) «Мораль у найзагальнішому розумінні — це вчення про мистецтво спрямовувати дії людей таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя».

б) «Усі теорії моралі..., оскільки вони є філософськими теоріями, є нейтральними стосовно дійсної поведінки. Нерозумно, а також самовпевнено для філософа якого б то не було роду виступати у ролі проповідника моралі».

в) «Мудрість полягає в тому, щоб говорити істинне і, прислуховуватися до природи, поводитись з нею свідомо».

г) «Живі людські сили — ось головна пружина історії людства». д) «Там, де бракує необхідного для життя, там відсутня й моральна необхідність. Основа життя — це основа й для моралі. Там, де від голоду, від бідності ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там нема основи й матеріалу для моралі у твоїй голові, твоєму серці, у твоєму почутті».

ж) «Корінь зла не в речах, а в душі».

з) «Зло, як і добро, має своїм джерелом волю, а остання в своєму понятті таке ж добро, як і зло».

5. Чи згодні ви з висловленою нижче думкою? Який метод мислення цих філософів? Відповідь аргументуйте.

«У моралі, так само як у фізиці й механіці, наслідки завжди пропорційні причинам» (К. Гельвецій). «При наявності правильного

методу значну частину етики можна було б побудувати з такою ясністю, яка б мислячій людині залишала б так само мало підстав для сумнівів, як мало їх для сумнівів у істинності доведених їй математичних пропозицій» (Д. Локк).

6. Визначте, яка етична риса розкривається у вислові «Коли мене запитують, як можна визначити добро, моя відповідь така: воно не може бути визначено, і це все, що я можу сказати» (Дж. Мур).

7. Чи актуальна наведена нижче вимога сьогодні?

«Благо всюди й скрізь залежить від дотримання двох умов:

– правильного встановлення кінцевої мети всякого роду діяльності;

– знаходження відповідних засобів, які ведуть до кінцевої мети.

Може статися, що обидві ці вимоги будуть стояти у протиріччі одна з одною або збігатися, може трапитись, що вони будуть збігатися: інколи мета визначена прекрасно, але допускаються помилки у засобах, що ведуть до досягнення цієї мети або є всі засоби, що ведуть до досягнення мети, але ж сама мета поставлена погано... Слід прагнути володіти, і тим, і іншим, тобто вміти визначати і мету, й такі, що сприяють досягненню її, засоби» (Арістотель).

8. Які перспективи відкривають перед етикою підходи, висловлені нижче:

а) «Етика повинна б себе визнати неспроможною. Заперечення можливості узагальнень у моралі пояснює нам, чому нема й не може бути науки про поведінку» (Данем).

б) «Моральне судження не є ні істинним, ні помилковим. Воно нічого не стверджує, його не можна ні довести, ні спростувати» (Р. Карнап).

9. Чи актуальне сьогодні наведене нижче ленінське положення для питань морального життя? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

«Хто береться за конкретні питання без попереднього вирішення загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо «наштовхуватись» на ці загальні питання (Ленін В. І. Пов. збір. тв. — т. 15, с.368).

методу значну частину етики можна було б побудувати з такою ясністю, яка б мислячій людині залишала б так само мало підстав для сумнівів, як мало їх для сумнівів у істинності доведених їй математичних пропозицій» (Д. Локк).

6. Визначте, яка етична риса розкривається у вислові «Коли мене запитують, як можна визначити добро, моя відповідь така: воно не може бути визначено, і це все, що я можу сказати» (Дж. Мур).

7. Чи актуальна наведена нижче вимога сьогодні?

«Благо всюди й скрізь залежить від дотримання двох умов:

– правильного встановлення кінцевої мети всякого роду діяльності;

– знаходження відповідних засобів, які ведуть до кінцевої мети.

Може статися, що обидві ці вимоги будуть стояти у протиріччі одна з одною або збігатися, може трапитись, що вони будуть збігатися: інколи мета визначена прекрасно, але допускаються помилки у засобах, що ведуть до досягнення цієї мети або є всі засоби, що ведуть до досягнення мети, але ж сама мета поставлена погано... Слід прагнути володіти, і тим, і іншим, тобто вміти визначати і мету, й такі, що сприяють досягненню її, засоби» (Арістотель).

8. Які перспективи відкривають перед етикою підходи, висловлені нижче:

а) «Етика повинна б себе визнати неспроможною. Заперечення можливості узагальнень у моралі пояснює нам, чому нема й не може бути науки про поведінку» (Данем).

б) «Моральне судження не є ні істинним, ні помилковим. Воно нічого не стверджує, його не можна ні довести, ні спростувати» (Р. Карнап).

9. Чи актуальне сьогодні наведене нижче ленінське положення для питань морального життя? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

«Хто береться за конкретні питання без попереднього вирішення загальних, той неминуче буде на кожному кроці несвідомо «наштовхуватись» на ці загальні питання (Ленін В. І. Пов. збір. тв. — т. 15, с.368).

10. «Яким би не був суспільний організм, порочна природа громадян завжди буде давати про себе знати своїми недобрими діями. Нема такої політичної алхімії, за допомогою якої можна було б перетворити свинцеві інстинкти у золоті нориви» (Г. Спенсер).

Чи переконлива для вас така точка зору? Чому?

11. Визначте своє ставлення до точки зору, поширеної й по сьогоднішній день: «**Вся система суспільної філософії марксизму пройнята принциповим запереченням етики. Позакласову етику марксизм вважає передсудом, а класова етика є внутрішня неможливість. І тому марксизм цілком послідовно на місце моралі ставить класовий інтерес. Виходить дуже струнка соціологічна побудова, у якій для, власне, етики місця нема**» (із передмови до книги К. Форлендера «Кант і Маркс»).

12. Існує думка, що етика — наука про зовнішню культуру людей, про те, як вони повинні себе поводити на вулиці, у гостях, вдома, на роботі, у театрі, у транспорті тощо.

Чи є це коло питань предметом етики? Як співвідносяться етика й етикет?

13. Візьміть участь у дискусії:

Хто перший повинен вітатися, вставати із-за столу чи виходити із засобів транспорту, як поводити себе за столом — всі ці поради дати легко й просто. І навчати цим правилам доброго тону належить батькам ще в дитинстві. Набагато складніше й тонше — все те, що стосується сфери почуттів, взаємовідносин між людьми. Тут не може бути правил і законів.

Чи правильною є ця думка?

14. Чи згодні ви з твердженням про значення етики, наведеним нижче?

«Етика як наука покликана вивчати закономірності людського життя і озброювати людей для боротьби за щастя. Тому й вважають етику «логікою щастя». Звичайно, наука етики не дає рецептів для «еліксиру щастя», але без неї, без реалізації її законів й вимог нема ні людського щастя, ні людського життя взагалі» (Г. Д. Бандзеладзе).

10. «Яким би не був суспільний організм, порочна природа громадян завжди буде давати про себе знати своїми недобрими діями. Нема такої політичної алхімії, за допомогою якої можна було б перетворити свинцеві інстинкти у золоті нориви» (Г. Спенсер).

Чи переконлива для вас така точка зору? Чому?

11. Визначте своє ставлення до точки зору, поширеної й по сьогоднішній день: «**Вся система суспільної філософії марксизму пройнята принциповим запереченням етики. Позакласову етику марксизм вважає передсудом, а класова етика є внутрішня неможливість. І тому марксизм цілком послідовно на місце моралі ставить класовий інтерес. Виходить дуже струнка соціологічна побудова, у якій для, власне, етики місця нема**» (із передмови до книги К. Форлендера «Кант і Маркс»).

12. Існує думка, що етика — наука про зовнішню культуру людей, про те, як вони повинні себе поводити на вулиці, у гостях, вдома, на роботі, у театрі, у транспорті тощо.

Чи є це коло питань предметом етики? Як співвідносяться етика й етикет?

13. Візьміть участь у дискусії:

Хто перший повинен вітатися, вставати із-за столу чи виходити із засобів транспорту, як поводити себе за столом — всі ці поради дати легко й просто. І навчати цим правилам доброго тону належить батькам ще в дитинстві. Набагато складніше й тонше — все те, що стосується сфери почуттів, взаємовідносин між людьми. Тут не може бути правил і законів.

Чи правильною є ця думка?

14. Чи згодні ви з твердженням про значення етики, наведеним нижче?

«Етика як наука покликана вивчати закономірності людського життя і озброювати людей для боротьби за щастя. Тому й вважають етику «логікою щастя». Звичайно, наука етики не дає рецептів для «еліксиру щастя», але без неї, без реалізації її законів й вимог нема ні людського щастя, ні людського життя взагалі» (Г. Д. Бандзеладзе).

15. «Марна справа встановлювати норми поведінки для окремих випадків, перш ніж знайдено принципи й закони, і міру справедливості й несправедливості» (Т. Гоббс).

Проти якого підходу спрямований цей вислів? Чи згодні ви з висновком автора?

16. Визначте етичний напрямок, виражений у вислові Діка — героя роману Д. Лондона «Маленька господиня великого будинку»:

«Я слухаю, слухаю й говорю, говорю без кінця, як, наприклад, зараз, а переконань у мене все ж нема ніяких. І нема ніякого мірила. Неправда, мірило є, — заперечив Дік. — Старе, вічне мірило: істинне те, що виправдовує себе в житті... Ти знаєш, я байдужий до моралі й визнаю її лише тоді, коли вона корисна».

17. «Ганьба проповіднику, який запевняє нас, нібито зло лежить у світі, а не в нас самих» (С. Кіркегор).

Покажіть зв'язок ідеалізму і метафізики у цьому твердженні.

18. «... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
І на сторожі коло їх
Поставлю слово»
(Т. Г. Шевченко).

Про яке звеличення говорить у цих рядках поет? Як цьому може слугувати етика?

19. Зробіть етичний аналіз народних прислів'їв:

а) «Як аукнеться, так і відгукнеться».

б) «Не копай іншому яму, бо сам у неї впадеш».

Порівняйте «із золотим правилом» моралі: «Не роби іншому того, чого собі сам не бажаєш» і з «категоричним імперативом» І. Канта:

«Чини згідно із суб'єктивним принципом, який одночасно може мати силу загального закону».

Що є спільного, і в чому істотна різниця між ними?

20. Як ви розумієте риторичне запитання, висловлене у рядках:

15. «Марна справа встановлювати норми поведінки для окремих випадків, перш ніж знайдено принципи й закони, і міру справедливості й несправедливості» (Т. Гоббс).

Проти якого підходу спрямований цей вислів? Чи згодні ви з висновком автора?

16. Визначте етичний напрямок, виражений у вислові Діка — героя роману Д. Лондона «Маленька господиня великого будинку»:

«Я слухаю, слухаю й говорю, говорю без кінця, як, наприклад, зараз, а переконань у мене все ж нема ніяких. І нема ніякого мірила. Неправда, мірило є, — заперечив Дік. — Старе, вічне мірило: істинне те, що виправдовує себе в житті... Ти знаєш, я байдужий до моралі й визнаю її лише тоді, коли вона корисна».

17. «Ганьба проповіднику, який запевняє нас, нібито зло лежить у світі, а не в нас самих» (С. Кіркегор).

Покажіть зв'язок ідеалізму і метафізики у цьому твердженні.

18. «... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
І на сторожі коло їх
Поставлю слово»
(Т. Г. Шевченко).

Про яке звеличення говорить у цих рядках поет? Як цьому може слугувати етика?

19. Зробіть етичний аналіз народних прислів'їв:

а) «Як аукнеться, так і відгукнеться».

б) «Не копай іншому яму, бо сам у неї впадеш».

Порівняйте «із золотим правилом» моралі: «Не роби іншому того, чого собі сам не бажаєш» і з «категоричним імперативом» І. Канта:

«Чини згідно із суб'єктивним принципом, який одночасно може мати силу загального закону».

Що є спільного, і в чому істотна різниця між ними?

20. Як ви розумієте риторичне запитання, висловлене у рядках:

«Коли дівчина вечорами й по ночах прагне принести користь світові. Коли вона мріє про невимовне прекрасне й високе. Чи далеко це від життя?»

Якщо ці мрії прекрасні, чи не буде прекрасною й відповідь на них?»

(«Клич». 1924 р. Жива етика. — М.: Республіка. — 1992). Який етичний напрямок тут представлено?

21. Складіть план диспуту на тему: «**Чи можна навчитися моралі?**»

22. «**Моральних норм неможливо дотримуватися: вони забороняють, наприклад, обманювати і дозволяють брехню. У моралі на кожну норму знайдеться антинорма і людина лише розгублюється від цього**» (із виступу на науково-практичній конференції).

Розгляньте це міркування з позиції єдності абсолютного і відносного у моральних нормах. Знайдіть у ньому помилку.

23. «**Головну вагу клав я завсігди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права**» (І. Франко).

Чи стосується це висловлення етики? Чому?

24. «**Невігластво — мати злоби, заздрощів, скупості і всіх інших нищих і грубих вад, а також гріхів**» (Галілео Галілей).

Яке невігластво тут мається на увазі?

25. «**Філософія або любов до мудрості, скеровує усе коло дій своїх до тієї мети, щоб дати життя духу насолоду, благородство серцю, світлість думкам як голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія**» (Г. С. Сковорода). Конкретизуйте, яку мету повинна визначати етика, оскільки за Кантом, вона — практична філософія? Вічну, повсякденну, будь-яку? Адже головне призначення мудрості — внутрішнє спрямування людини, чи не так? Спробуйте розвинути цю думку.

«Коли дівчина вечорами й по ночах прагне принести користь світові. Коли вона мріє про невимовне прекрасне й високе. Чи далеко це від життя?»

Якщо ці мрії прекрасні, чи не буде прекрасною й відповідь на них?»

(«Клич». 1924 р. Жива етика. — М.: Республіка. — 1992). Який етичний напрямок тут представлено?

21. Складіть план диспуту на тему: «**Чи можна навчитися моралі?**»

22. «**Моральних норм неможливо дотримуватися: вони забороняють, наприклад, обманювати і дозволяють брехню. У моралі на кожну норму знайдеться антинорма і людина лише розгублюється від цього**» (із виступу на науково-практичній конференції).

Розгляньте це міркування з позиції єдності абсолютного і відносного у моральних нормах. Знайдіть у ньому помилку.

23. «**Головну вагу клав я завсігди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права**» (І. Франко).

Чи стосується це висловлення етики? Чому?

24. «**Невігластво — мати злоби, заздрощів, скупості і всіх інших нищих і грубих вад, а також гріхів**» (Галілео Галілей).

Яке невігластво тут мається на увазі?

25. «**Філософія або любов до мудрості, скеровує усе коло дій своїх до тієї мети, щоб дати життя духу насолоду, благородство серцю, світлість думкам як голові всього. Коли дух веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце є філософія**» (Г. С. Сковорода). Конкретизуйте, яку мету повинна визначати етика, оскільки за Кантом, вона — практична філософія? Вічну, повсякденну, будь-яку? Адже головне призначення мудрості — внутрішнє спрямування людини, чи не так? Спробуйте розвинути цю думку.

РОЗДІЛ 2.
**МОРАЛЬ ЯК ФОРМА СВІДОМОСТІ,
ЗАСІБ ДУХОВНО-ПРАКТИЧНОГО
ЗАСВОЄННЯ СВІТУ ЛЮДИНОЮ**

26. Дайте оцінку такому визначенню моралі.

«Мораль — це закони, яким люди підпорядковуються у своїй поведінці і внутрішньому настрої, так що люди при цьому стають лише тим, чим вони є» (К. Ясперс).

27. «... У храмі чарів Мельпомени
Струна натхнення забринить,
Помирить вас з жорстоким світом,
Навчить кохати і любити».

(Л. Костенко).

Про який вплив йдеться у цих рядках?

28. «Який був світ античний і готичний!
Це снилось людству чи таки було?
Світ робиться сухий і прагматичний, —
Вже ледве б'є Кастальське джерело».

(Л. Костенко).

Чи згодні ви з думкою поетеси? Яка спорідненість її з думкою, висловленою у попередній вправі?

29. Визначте основні функції моралі. Підберіть українські прислів'я для ілюстрації кожної з них.

Поясніть, як співвідносяться між собою звичай, громадська думка й мораль. Покажіть, за яких умов вони узгоджуються, а за яких суперечать одне одному. Використовуйте для прикладів український фольклор, творчість Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, Л. Костенко, В. Симоненка та ін.

30. Сучасні вчені — історики, етнографи розглядають міфи, казки й легенди як пам'ятки культури народу. Їх уважне вивчення допома-

РОЗДІЛ 2.
**МОРАЛЬ ЯК ФОРМА СВІДОМОСТІ,
ЗАСІБ ДУХОВНО-ПРАКТИЧНОГО
ЗАСВОЄННЯ СВІТУ ЛЮДИНОЮ**

26. Дайте оцінку такому визначенню моралі.

«Мораль — це закони, яким люди підпорядковуються у своїй поведінці і внутрішньому настрої, так що люди при цьому стають лише тим, чим вони є» (К. Ясперс).

27. «... У храмі чарів Мельпомени
Струна натхнення забринить,
Помирить вас з жорстоким світом,
Навчить кохати і любити».

(Л. Костенко).

Про який вплив йдеться у цих рядках?

28. «Який був світ античний і готичний!
Це снилось людству чи таки було?
Світ робиться сухий і прагматичний, —
Вже ледве б'є Кастальське джерело».

(Л. Костенко).

Чи згодні ви з думкою поетеси? Яка спорідненість її з думкою, висловленою у попередній вправі?

29. Визначте основні функції моралі. Підберіть українські прислів'я для ілюстрації кожної з них.

Поясніть, як співвідносяться між собою звичай, громадська думка й мораль. Покажіть, за яких умов вони узгоджуються, а за яких суперечать одне одному. Використовуйте для прикладів український фольклор, творчість Т. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, Л. Костенко, В. Симоненка та ін.

30. Сучасні вчені — історики, етнографи розглядають міфи, казки й легенди як пам'ятки культури народу. Їх уважне вивчення допома-

гає глибше вникнути в минуле, краще уявити життя наших пращурів.

Відшукайте в українських народних казках мотиви, що відображають давні звичаї. Поясніть смисл цих звичаїв, їх історичну зумовленість.

31. «Небезпечно дозволити людині побачити, як близько вона нагадує звіра, якщо одночасно не вказати їй, наскільки вона велика» (Блез Паскаль).

Покажіть актуальність цього положення сьогодні, наведіть факти, приклади, які би підтвердили це.

32. «Мораль — це просте ускладнення інстинктів стадних тварин» (Ч. Дарвін).

Чи згодні ви з цією точкою зору? Чому?

Яка позиція релігії щодо запитання про походження й сутність моралі?

33. Яка із наведених нижче точок зору, на вашу думку, найбільш правильна?

а) моральним є те, що робиш охоче, з бажанням;

б) моральним є те, що здійснюється без бажання, але обов'язково приносить потім задоволення;

в) моральним є те, що приносить користь людям, а характер ставлення до нього самої людини значення не має.

Які можливі ще точки зору, ближчі до істини?

34. «Неможливо досягнути всезагальної згоди про те, що добре, а що погано, про те, що бажано, а що ні. Нашим правилом повинно бути утримання від всілякого судження й оцінки» (Піррон, III ст. до н. е.).

а) покажіть хибність висловленого твердження. Поясніть, що слугує основою моральних норм і оцінок;

б) покажіть, яке зерно істини міститься у наведеному твердженні Піррона.

Поясніть причини розбіжностей і протиріч у моральному житті людей.

гає глибше вникнути в минуле, краще уявити життя наших пращурів.

Відшукайте в українських народних казках мотиви, що відображають давні звичаї. Поясніть смисл цих звичаїв, їх історичну зумовленість.

31. «Небезпечно дозволити людині побачити, як близько вона нагадує звіра, якщо одночасно не вказати їй, наскільки вона велика» (Блез Паскаль).

Покажіть актуальність цього положення сьогодні, наведіть факти, приклади, які би підтвердили це.

32. «Мораль — це просте ускладнення інстинктів стадних тварин» (Ч. Дарвін).

Чи згодні ви з цією точкою зору? Чому?

Яка позиція релігії щодо запитання про походження й сутність моралі?

33. Яка із наведених нижче точок зору, на вашу думку, найбільш правильна?

а) моральним є те, що робиш охоче, з бажанням;

б) моральним є те, що здійснюється без бажання, але обов'язково приносить потім задоволення;

в) моральним є те, що приносить користь людям, а характер ставлення до нього самої людини значення не має.

Які можливі ще точки зору, ближчі до істини?

34. «Неможливо досягнути всезагальної згоди про те, що добре, а що погано, про те, що бажано, а що ні. Нашим правилом повинно бути утримання від всілякого судження й оцінки» (Піррон, III ст. до н. е.).

а) покажіть хибність висловленого твердження. Поясніть, що слугує основою моральних норм і оцінок;

б) покажіть, яке зерно істини міститься у наведеному твердженні Піррона.

Поясніть причини розбіжностей і протиріч у моральному житті людей.

35. В історії етичної думки проявились різні підходи до моралі. Вона розумілась як:

- житейська мудрість, мистецтво бути щасливим;
- здатність уживатися з людьми й досягати успіху в житті;
- особливе суспільне установа, що накладає на людину певні приписи, згідно з якими вона повинна себе поводити;
- спосіб пізнання світу, з якого саме по собі, без особливих приписів випливає знання того, що треба робити;
- розумне начало у людині;
- особливий рід людських почуттів.

Яку із наведених точок зору вважаєте ви найбільш правильною, а яку – найбільш помилковою?

Чи можливі інші точки зору, які відображають сутність моралі більш повно та правильно?

36. «Наше моральне почуття – це природна здатність, абсолютно таке ж, як почуття дотику, нюху» (П. Кропоткін).

«Тваринним інстинктом й нічим іншим є моральний закон. Цим пояснюється його таємнича природа, цей голос всередині нас не пов'язаний ні з ніяким зовнішнім поштовхом, ні з ніяким видимим інтересом» (К. Каутський).

Яка методологічна помилка лежить в основі цих міркувань?

37. «Люди – не злі, але підпорядковані своїм інтересам. Слід тому ремствувати не на непутящі звичаї людей, а на невігластво законодавців, які завжди підпорядковували особистий інтерес загальному... Моралісти не мали до цих пір ніякого успіху, тому що треба покопатись у законодавстві, аби вирвати корені, що породжують порок...» (Гельвецій).

Чи згодні ви з таким твердженням?

38. Чи всяка людина, яка знає моральні норми, є зразком моралі? Які ситуації тут можливі?

39. Поясніть, які висновки випливають із твердження давньогрецького філософа Протагора: «Що кожному місту здається справедливим й прекрасним, те для нього й є, доки воно так вважає».

35. В історії етичної думки проявились різні підходи до моралі. Вона розумілась як:

- житейська мудрість, мистецтво бути щасливим;
- здатність уживатися з людьми й досягати успіху в житті;
- особливе суспільне установа, що накладає на людину певні приписи, згідно з якими вона повинна себе поводити;
- спосіб пізнання світу, з якого саме по собі, без особливих приписів випливає знання того, що треба робити;
- розумне начало у людині;
- особливий рід людських почуттів.

Яку із наведених точок зору вважаєте ви найбільш правильною, а яку – найбільш помилковою?

Чи можливі інші точки зору, які відображають сутність моралі більш повно та правильно?

36. «Наше моральне почуття – це природна здатність, абсолютно таке ж, як почуття дотику, нюху» (П. Кропоткін).

«Тваринним інстинктом й нічим іншим є моральний закон. Цим пояснюється його таємнича природа, цей голос всередині нас не пов'язаний ні з ніяким зовнішнім поштовхом, ні з ніяким видимим інтересом» (К. Каутський).

Яка методологічна помилка лежить в основі цих міркувань?

37. «Люди – не злі, але підпорядковані своїм інтересам. Слід тому ремствувати не на непутящі звичаї людей, а на невігластво законодавців, які завжди підпорядковували особистий інтерес загальному... Моралісти не мали до цих пір ніякого успіху, тому що треба покопатись у законодавстві, аби вирвати корені, що породжують порок...» (Гельвецій).

Чи згодні ви з таким твердженням?

38. Чи всяка людина, яка знає моральні норми, є зразком моралі? Які ситуації тут можливі?

39. Поясніть, які висновки випливають із твердження давньогрецького філософа Протагора: «Що кожному місту здається справедливим й прекрасним, те для нього й є, доки воно так вважає».

40. Чи згодні ви з твердженням, що аморальні люди зазвичай намагаються маскувати свої злі вчинки? Якщо так, то які причини такого явища? Аргументуйте свою точку зору.

41. У творі одного із відомих ідеологів неопротестантизму німецького теолога Нібура знаходимо знаменне визначення «Християнська заповідь вимагає любові до ближнього не тому, що він однаково з нами божественний, не тому, що ми повинні поважати особистість, а тому, що Бог любить його».

Дайте оцінку такого положення. Покажіть, у чому його морально-етичний смисл.

42. «Коли ніхто нічого не знає, коли скрізь коливання й розбрат, коли нема певних і ясних сил й нема громадського сорому й розуміння у суспільстві, — не мають сенсу всі запитання про те, що робити для прямого примусу уряду діяти цілеспрямовано в інтересах прогресу й держави, насамперед, слід створити громадський сором і громадське розуміння» (В. Вернадський. Із записних книжок 1890–1894 р.).

Чи правомірне, на ваш погляд, поняття «громадський сором». Якщо так, то що воно може означати?

43. «Здавалося б, що втративши єдине начало — релігію, яка може об'єднувати людей, — люди церковного християнського світу повинні були б роз'єднатись, розпастиись, перестати жити загальним життям, але цього не трапилося. Не трапилося цього тому, що звільнення від віри у спотворене християнство здійснювалось не раптово, а потроху, і поруч з цим звільненням від об'єднання людей вірою люди все більше й більше підпадали іншому об'єднанню, заснованому вже не на релігії, а на владі, на тій владі, яка була заснована релігією й підтримувалася нею!» (Л. Толстой, 1907 р.).

Покажіть взаємозалежність трьох форм суспільної свідомості, яку знаходимо у цих рядках. Висловіть власну думку з приводу наведеного твердження класика російської літератури.

44. «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням й благоговінням, чим частіше й довше ми

40. Чи згодні ви з твердженням, що аморальні люди зазвичай намагаються маскувати свої злі вчинки? Якщо так, то які причини такого явища? Аргументуйте свою точку зору.

41. У творі одного із відомих ідеологів неопротестантизму німецького теолога Нібура знаходимо знаменне визначення «Християнська заповідь вимагає любові до ближнього не тому, що він однаково з нами божественний, не тому, що ми повинні поважати особистість, а тому, що Бог любить його».

Дайте оцінку такого положення. Покажіть, у чому його морально-етичний смисл.

42. «Коли ніхто нічого не знає, коли скрізь коливання й розбрат, коли нема певних і ясних сил й нема громадського сорому й розуміння у суспільстві, — не мають сенсу всі запитання про те, що робити для прямого примусу уряду діяти цілеспрямовано в інтересах прогресу й держави, насамперед, слід створити громадський сором і громадське розуміння» (В. Вернадський. Із записних книжок 1890–1894 р.).

Чи правомірне, на ваш погляд, поняття «громадський сором». Якщо так, то що воно може означати?

43. «Здавалося б, що втративши єдине начало — релігію, яка може об'єднувати людей, — люди церковного християнського світу повинні були б роз'єднатись, розпастиись, перестати жити загальним життям, але цього не трапилося. Не трапилося цього тому, що звільнення від віри у спотворене християнство здійснювалось не раптово, а потроху, і поруч з цим звільненням від об'єднання людей вірою люди все більше й більше підпадали іншому об'єднанню, заснованому вже не на релігії, а на владі, на тій владі, яка була заснована релігією й підтримувалася нею!» (Л. Толстой, 1907 р.).

Покажіть взаємозалежність трьох форм суспільної свідомості, яку знаходимо у цих рядках. Висловіть власну думку з приводу наведеного твердження класика російської літератури.

44. «Дві речі наповнюють душу завжди новим і все сильнішим здивуванням й благоговінням, чим частіше й довше ми

розмірковуємо про них, — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» (І. Кант).

Чи імпонує вам ця думка філософа? Відповідь аргументуйте.

45. На яких загальних моральних принципах базується плюралізм? Чи може він бути вищим від моралі й поширюватись на область моральних засад такою ж мірою, як на будь-яку сферу суспільного життя? Іншими словами, чи обов'язково етика плюралізму передбачає й переходить у плюралізм етики?

46. У суспільній свідомості, орієнтованій на християнство, існує переконання, відповідно до якого мусульманська релігія є жорстоко-сердою. Своєю чергою, суспільна свідомість, що перебуває під впливом мусульманської традиції, вважає, що християнська релігія є розпусною. Зрозуміло, обидва ці твердження не витримують перевірки історичними фактами та й, взагалі, не мають певного змісту, який би давав право на таку перевірку.

Яке ж реальне призначення, на вашу думку, таких тверджень?

47. Держави сьогодні продовжують брати на себе окрім політичних завдань ще й духовну місію. Де у чому вони навіть посилили цю древню традицію. Вони вважають, що без них людям не розібратися у тому, що їм потрібно. Особливо це стосується, насамперед, тоталітарних держав, але й не тільки їх. Демократичним державам також властиво піднімати свою діяльність до етичних висот. Ця тенденція — вкрай небезпечна.

Чому?

48. З яким відомим висловом І. Канта співзвучна думка, висловлена в народному прислів'ї: «Свині свинство за іграшку»?

49. «Через те, що одні перегинають істину в один бік, я не буду її перегинати в прогилежний» (Ж. Ростан).

Спробуйте розвинути цю думку, використовуючи основні категорії етики.

50. «Істину не слід пояснювати так, щоб її зрозуміли; треба, щоб у неї повірили» (У. Блейк).

Якщо ви згодні з автором цих рядків, то поясніть чому.

розмірковуємо про них, — це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені» (І. Кант).

Чи імпонує вам ця думка філософа? Відповідь аргументуйте.

45. На яких загальних моральних принципах базується плюралізм? Чи може він бути вищим від моралі й поширюватись на область моральних засад такою ж мірою, як на будь-яку сферу суспільного життя? Іншими словами, чи обов'язково етика плюралізму передбачає й переходить у плюралізм етики?

46. У суспільній свідомості, орієнтованій на християнство, існує переконання, відповідно до якого мусульманська релігія є жорстоко-сердою. Своєю чергою, суспільна свідомість, що перебуває під впливом мусульманської традиції, вважає, що християнська релігія є розпусною. Зрозуміло, обидва ці твердження не витримують перевірки історичними фактами та й, взагалі, не мають певного змісту, який би давав право на таку перевірку.

Яке ж реальне призначення, на вашу думку, таких тверджень?

47. Держави сьогодні продовжують брати на себе окрім політичних завдань ще й духовну місію. Де у чому вони навіть посилили цю древню традицію. Вони вважають, що без них людям не розібратися у тому, що їм потрібно. Особливо це стосується, насамперед, тоталітарних держав, але й не тільки їх. Демократичним державам також властиво піднімати свою діяльність до етичних висот. Ця тенденція — вкрай небезпечна.

Чому?

48. З яким відомим висловом І. Канта співзвучна думка, висловлена в народному прислів'ї: «Свині свинство за іграшку»?

49. «Через те, що одні перегинають істину в один бік, я не буду її перегинати в прогилежний» (Ж. Ростан).

Спробуйте розвинути цю думку, використовуючи основні категорії етики.

50. «Істину не слід пояснювати так, щоб її зрозуміли; треба, щоб у неї повірили» (У. Блейк).

Якщо ви згодні з автором цих рядків, то поясніть чому.

51. Найвеличніша річ на світі – вміти належати собі (М. Монтень).

Прокоментуйте це висловлення. Чи тотожні поняття «належати собі» та «бути собою»?

52. «Без справи віри нема – вона її мірило» (Расін Жан).

А як вважаєте ви?

53. «Міцніше за все народовладдя там, де закону бояться, ніби тирана» (Біант із Прієни).

Наскільки переконливою є ця давня мудрість сьогодні?

54. «Коли дарує Бог дружину добру, то така дружина дорожча різноколірного каменя, і вона робить чоловікові все, що йде на благо йому і вона, мовби корабель, що здійснює накопичення безлічі товарів, збирає в собі багатство. І встає по ночах, щоб дати справу слугам, і не покладає власних рук сама, займаючись безліччю справ. І дітей своїх повчає і слуг, і не гасне світильник її всю ніч. Руки ж свої простягає добра дружина на добрі справи і милість свою простягає вона хворим і бідним, і їжу подає злидненным. І не хвилюється у такої дружини чоловік про дім її, бо робить вона і своєму чоловіку, і собі самій, і дітям, і домочадцям прекрасний і різноманітний одяг; і веселить його, і продовжує його життя, і наповнює життя його радістю, приносячи чоловіку повагу від багатьох. Дружина, яка чесна стосовно свого чоловіка, по-перше, буде благословенна, бо виконує Божу заповідь, і по-друге, гідна людської похвали» (Сільвестр Медведєв).

Який етичний напрямок представляє автор цих рядків? Наскільки актуальна думка, висловлена в них, сьогодні?

55. «Поza природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить поетапно читати, бо лише з нею може з'явитися для людини блаженна правда» (І. Франко).

Чи має цей вислів відношення до етики? Чи можна погодитися з автором цілком? Яку концепцію походження моралі він поділяє?

56. Як Ви розумієте наведені нижче висловлення В. Винниченка? Чи можна з ними погодитись?

51. Найвеличніша річ на світі – вміти належати собі (М. Монтень).

Прокоментуйте це висловлення. Чи тотожні поняття «належати собі» та «бути собою»?

52. «Без справи віри нема – вона її мірило» (Расін Жан).

А як вважаєте ви?

53. «Міцніше за все народовладдя там, де закону бояться, ніби тирана» (Біант із Прієни).

Наскільки переконливою є ця давня мудрість сьогодні?

54. «Коли дарує Бог дружину добру, то така дружина дорожча різноколірного каменя, і вона робить чоловікові все, що йде на благо йому і вона, мовби корабель, що здійснює накопичення безлічі товарів, збирає в собі багатство. І встає по ночах, щоб дати справу слугам, і не покладає власних рук сама, займаючись безліччю справ. І дітей своїх повчає і слуг, і не гасне світильник її всю ніч. Руки ж свої простягає добра дружина на добрі справи і милість свою простягає вона хворим і бідним, і їжу подає злидненным. І не хвилюється у такої дружини чоловік про дім її, бо робить вона і своєму чоловіку, і собі самій, і дітям, і домочадцям прекрасний і різноманітний одяг; і веселить його, і продовжує його життя, і наповнює життя його радістю, приносячи чоловіку повагу від багатьох. Дружина, яка чесна стосовно свого чоловіка, по-перше, буде благословенна, бо виконує Божу заповідь, і по-друге, гідна людської похвали» (Сільвестр Медведєв).

Який етичний напрямок представляє автор цих рядків? Наскільки актуальна думка, висловлена в них, сьогодні?

55. «Поza природою нема пізнання, нема істини. І лише природа є тією книгою, яку людина мусить поетапно читати, бо лише з нею може з'явитися для людини блаженна правда» (І. Франко).

Чи має цей вислів відношення до етики? Чи можна погодитися з автором цілком? Яку концепцію походження моралі він поділяє?

56. Як Ви розумієте наведені нижче висловлення В. Винниченка? Чи можна з ними погодитись?

«Абсолютний характер моральних заповідей «безглуздий, неможливий і шкідливий».

Якщо моральні норми не мають абсолютного характеру, отже, їх можна порушувати? **«Коли це визнати, тоді почнеться цілковите здичавіння людей» В. Винниченко.**

57. «Померти за правильність, яка може бути доведена, не виправдано» (К. Ясперс).

Чи згодні Ви з цим твердженням? Спробуйте думку розвинути.

58. Прокоментуйте висловлення Джонсона Семюела:

а) **«Істина — це корова, яка не дає скептикам молока, посилаючи їх доїти биків».**

б) **«Наклеп — помста боягузів».**

в) **«Хто хвалить кожного — не хвалить нікого».**

г) **«Хто хоче чесно пройти своє життя, повинен в молодості мати на увазі, що колись він буде старим, а в старості пам'ятати, що він колись був молодим».**

д) **«Надія — це різновид щастя і, можливо, єдине щастя, реально в цьому світі».**

є) **«Незалежно від того, з якої причини вас образили, найкраще не звертати на кривду уваги, — адже дурість рідко буває гідною обурення, а злобу найліпше карати, нехтуючи її».**

ж) **«Ніхто не досяг величі завдяки наслідуванню».**

з) **«Він був настільки поштивим зі всіма й кожним, що ніхто не був вдячним йому за це».**

59. «Людина — природне створіння, яке існує в природі, підкоряється її законам, неспроможне звільнитися від неї, неспроможне — навіть у думках — вийти за межі природи» (П. Гольбах).

Яку етичну теорію представляє вчений? Чи згодні Ви з його судженням? Висловіть своє ставлення до цієї думки.

60. Які етичні теорії представляють автори наведених нижче рядків? Чи погоджуєтесь Ви з ними повністю? Вступіть у дискусію стосовно проблеми людини.

а) **«Людина — це машина, й у Всесвіті існує лише одна субстанція, яка різними способами видозмінюється» (Ж. О. Ламетрі).**

«Абсолютний характер моральних заповідей «безглуздий, неможливий і шкідливий».

Якщо моральні норми не мають абсолютного характеру, отже, їх можна порушувати? **«Коли це визнати, тоді почнеться цілковите здичавіння людей» В. Винниченко.**

57. «Померти за правильність, яка може бути доведена, не виправдано» (К. Ясперс).

Чи згодні Ви з цим твердженням? Спробуйте думку розвинути.

58. Прокоментуйте висловлення Джонсона Семюела:

а) **«Істина — це корова, яка не дає скептикам молока, посилаючи їх доїти биків».**

б) **«Наклеп — помста боягузів».**

в) **«Хто хвалить кожного — не хвалить нікого».**

г) **«Хто хоче чесно пройти своє життя, повинен в молодості мати на увазі, що колись він буде старим, а в старості пам'ятати, що він колись був молодим».**

д) **«Надія — це різновид щастя і, можливо, єдине щастя, реально в цьому світі».**

є) **«Незалежно від того, з якої причини вас образили, найкраще не звертати на кривду уваги, — адже дурість рідко буває гідною обурення, а злобу найліпше карати, нехтуючи її».**

ж) **«Ніхто не досяг величі завдяки наслідуванню».**

з) **«Він був настільки поштивим зі всіма й кожним, що ніхто не був вдячним йому за це».**

59. «Людина — природне створіння, яке існує в природі, підкоряється її законам, неспроможне звільнитися від неї, неспроможне — навіть у думках — вийти за межі природи» (П. Гольбах).

Яку етичну теорію представляє вчений? Чи згодні Ви з його судженням? Висловіть своє ставлення до цієї думки.

60. Які етичні теорії представляють автори наведених нижче рядків? Чи погоджуєтесь Ви з ними повністю? Вступіть у дискусію стосовно проблеми людини.

а) **«Людина — це машина, й у Всесвіті існує лише одна субстанція, яка різними способами видозмінюється» (Ж. О. Ламетрі).**

б) «Людині властива, зрештою, лише одна «фізична чуттєвість», яка і є «першоджерелом наших вчинків, наших вад та наших добродетелей» (Гельвецій).

в) «Людина за своїм безпосереднім існуванням сама по собі щось природне, зовнішнє щодо свого поняття; лише завдяки вдоволенню свого власного тіла й духу, головним же чином завдяки тому, що її самосвідомість осягає себе як вільну, вона оволодіває собою й стає власником самої себе і інших» (Гегель).

г) «Звертаючись до себе самого, намагаючись бути самим собою, моє Я занурюється через власну прозорість – у ту силу, яка його породжує» (Кіркгор).

д) «Чим більше ми холодні, розрахункові, – обачливі, тим менше нас беруть на глум. Егоїзм може бути бридким, але не смішним, оскільки відмінно благородний. Однак є люди, які люблять себе з такою ніжністю, дивуються своєму генію з таким захопленням, думають про своє благополуччя з таким розчуленням, а про свої незадоволення з таким співстражданням, що в них і егоїзм має смішний бік ентузіазму, і чутливості» (О. Пушкін).

Поміркуйте над цими рядками поета. Використайте при цьому всі поняття етики, що стосуються структури моралі.

62. «Серце розумного укріплюється в тілі мудрістю» (Данило Заточник). Як ви розумієте це твердження?

Пов'яжіть його з поняттям «структура моральної свідомості».

63. Прокоментуйте висловлення:

а) «Багато хто готовий швидше померти, ніж подумати. Власне, так воно й виходить» (Уільям Рассел).

б) «Ті, хто нещасливий, і ті, хто погано спить, звикли цим гордитись» (Уільям Рассел).

в) «Працюючи лише заради матеріальних благ, ми самі собі будемо тюрму» (Сент-Екзюпері).

г) «Те, що надає сенсу життю, надає сенсу й смерті» (Сент-Екзюпері).

д) «Вчись так, ніби тобі належить жити вічно; живи так, ніби тобі належить померти завтра» (Самюел Смайле).

е) «Зненавидіти життя можна лише через апатію й лінощі» (Л. Толстой).

б) «Людині властива, зрештою, лише одна «фізична чуттєвість», яка і є «першоджерелом наших вчинків, наших вад та наших добродетелей» (Гельвецій).

в) «Людина за своїм безпосереднім існуванням сама по собі щось природне, зовнішнє щодо свого поняття; лише завдяки вдоволенню свого власного тіла й духу, головним же чином завдяки тому, що її самосвідомість осягає себе як вільну, вона оволодіває собою й стає власником самої себе і інших» (Гегель).

г) «Звертаючись до себе самого, намагаючись бути самим собою, моє Я занурюється через власну прозорість – у ту силу, яка його породжує» (Кіркгор).

д) «Чим більше ми холодні, розрахункові, – обачливі, тим менше нас беруть на глум. Егоїзм може бути бридким, але не смішним, оскільки відмінно благородний. Однак є люди, які люблять себе з такою ніжністю, дивуються своєму генію з таким захопленням, думають про своє благополуччя з таким розчуленням, а про свої незадоволення з таким співстражданням, що в них і егоїзм має смішний бік ентузіазму, і чутливості» (О. Пушкін).

Поміркуйте над цими рядками поета. Використайте при цьому всі поняття етики, що стосуються структури моралі.

62. «Серце розумного укріплюється в тілі мудрістю» (Данило Заточник). Як ви розумієте це твердження?

Пов'яжіть його з поняттям «структура моральної свідомості».

63. Прокоментуйте висловлення:

а) «Багато хто готовий швидше померти, ніж подумати. Власне, так воно й виходить» (Уільям Рассел).

б) «Ті, хто нещасливий, і ті, хто погано спить, звикли цим гордитись» (Уільям Рассел).

в) «Працюючи лише заради матеріальних благ, ми самі собі будемо тюрму» (Сент-Екзюпері).

г) «Те, що надає сенсу життю, надає сенсу й смерті» (Сент-Екзюпері).

д) «Вчись так, ніби тобі належить жити вічно; живи так, ніби тобі належить померти завтра» (Самюел Смайле).

е) «Зненавидіти життя можна лише через апатію й лінощі» (Л. Толстой).

64. «Діяльність людини порожня й нікчемна, коли вона не одухотворена ідеєю» (В. Чернишевський).

Чи імпонує Вам це твердження? Знайдіть неточність висловленої думки.

65. «Не люби, багатий — бідну,
Не люби, учений — глупу,
Не люби, рум'яний — блідну,
Не люби, хороший — вредну:
Золотою — полушку медну» (М. Цветаєва).

Поміркуйте над цими рядками поетеси. Як ви вважаєте, що може спонукати до такого упередженого заклику?

66. Прокоментуйте висловлення. Використайте основні поняття структури моралі.

а) «Швидкість в рішеннях — наслідок природної щасливої живості. Для неї, швидкої і відважної, нема ні труднощів, ні вагань. Одні люди довго думають, а взявшись за справу, все псують, іншим все вдається без довгих розмірковувань. Є здібності особливого складу, при труднощах вони діють краще за все. Таким дивним істотам зопалу все вдається, а після роздумів — нічого; якщо не вийшло зразу, толку вже не чекай і на майбутнє не надійся. Хвала швидким, вони, ніби чудом, скрізь встигають — і розумом швидкі, і в справах розумні».

б) «Хвала прозірному! Колись найвище за все цінилося вміння міркувати; тепер цього мало — треба ще розпізнавати і, головне, викривати обман. Неможна назвати розумною людину непрозірну» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар, іспанський філософ-мораліст).

67. «Цінність ідеалу в тому, що він віддаляється в міру наближення до нього» (М. Ганді).

Прокоментуйте це висловлення. Чи можна досягти ідеалу?

68. «Зобов'язання і ставлення до себе лише тоді мають моральний сенс і цінність, коли вони визнаються непрямими обов'язками стосовно інших — моєї сім'ї, моєї общини, мого народу, моєї Батьківщини» (Л. Фейєрбах).

Чи поділяєте ви думку філософа? Відповідь аргументуйте.

64. «Діяльність людини порожня й нікчемна, коли вона не одухотворена ідеєю» (В. Чернишевський).

Чи імпонує Вам це твердження? Знайдіть неточність висловленої думки.

65. «Не люби, багатий — бідну,
Не люби, учений — глупу,
Не люби, рум'яний — блідну,
Не люби, хороший — вредну:
Золотою — полушку медну» (М. Цветаєва).

Поміркуйте над цими рядками поетеси. Як ви вважаєте, що може спонукати до такого упередженого заклику?

66. Прокоментуйте висловлення. Використайте основні поняття структури моралі.

а) «Швидкість в рішеннях — наслідок природної щасливої живості. Для неї, швидкої і відважної, нема ні труднощів, ні вагань. Одні люди довго думають, а взявшись за справу, все псують, іншим все вдається без довгих розмірковувань. Є здібності особливого складу, при труднощах вони діють краще за все. Таким дивним істотам зопалу все вдається, а після роздумів — нічого; якщо не вийшло зразу, толку вже не чекай і на майбутнє не надійся. Хвала швидким, вони, ніби чудом, скрізь встигають — і розумом швидкі, і в справах розумні».

б) «Хвала прозірному! Колись найвище за все цінилося вміння міркувати; тепер цього мало — треба ще розпізнавати і, головне, викривати обман. Неможна назвати розумною людину непрозірну» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар, іспанський філософ-мораліст).

67. «Цінність ідеалу в тому, що він віддаляється в міру наближення до нього» (М. Ганді).

Прокоментуйте це висловлення. Чи можна досягти ідеалу?

68. «Зобов'язання і ставлення до себе лише тоді мають моральний сенс і цінність, коли вони визнаються непрямими обов'язками стосовно інших — моєї сім'ї, моєї общини, мого народу, моєї Батьківщини» (Л. Фейєрбах).

Чи поділяєте ви думку філософа? Відповідь аргументуйте.

РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ВЧИНОК ЛЮДИНИ

69. Чи згодні ви із таким твердженням:

«Якщо ми відчуваємо у чомусь гостру потребу, так це в технології поведінки, яка б не поступалася в ефективності природонауковій технології. Саме в цьому – позбавлення від перенаселення, забруднення середовища, агресивності, злочинності та інших бід, супутніх сучасному людству» (Б. Ф. Скіннер, професор Гарвардського університету. Із книги «По той бік свободи й гідності»).

Чи перспективне, на вашу думку, розроблення «технології поведінки»?

70. Як ви розумієте вислів Г. Гегеля:
«Моральне – це покора в свободі»?

71. Один із героїв роману О. Гончара «Твоя зоря», педагог за фахом, звертаючись до свого молодшого колеги, докоряє йому, що той втягує, «гасаючи по хуторах», дітей у недитячі справи. При цьому він міркує:

– Дитина – людина найприродніша, вона інтуїтивно прагне добра, ласки, злагоди й гармонії в житті, в дитини й сприймання світу ще нічим не викривлене. Вона шукає у ньому красу, лад, а ви ці крихкі, несформовані душі без вагань кидаєте у вирвище найлютіших пристрастей, у повсякчасні вибухи ненависті, де людина звіріє, втрачає себе... Тягти малолітків на такі операції, щоб життя їхнє починалось з картин обшуків, руйнувань, з людських драм... Це ви вважаєте нормальним? Звалити на дитячі плечі ваші залізні щупи, а на крихку тендітну душу ще непосильніший тягар прокльонів та зойків – це вас не тривожить? Вам це не болить?

– Болить, – відповідає різко Микола Васильович. – Але хай вчаться. Хай дихають вогнем битви! Хай ці наші юні Гавроші наяву бачать роз'ярілу хижість власництва...

РОЗДІЛ 3. МОРАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ТА ВЧИНОК ЛЮДИНИ

69. Чи згодні ви із таким твердженням:

«Якщо ми відчуваємо у чомусь гостру потребу, так це в технології поведінки, яка б не поступалася в ефективності природонауковій технології. Саме в цьому – позбавлення від перенаселення, забруднення середовища, агресивності, злочинності та інших бід, супутніх сучасному людству» (Б. Ф. Скіннер, професор Гарвардського університету. Із книги «По той бік свободи й гідності»).

Чи перспективне, на вашу думку, розроблення «технології поведінки»?

70. Як ви розумієте вислів Г. Гегеля:
«Моральне – це покора в свободі»?

71. Один із героїв роману О. Гончара «Твоя зоря», педагог за фахом, звертаючись до свого молодшого колеги, докоряє йому, що той втягує, «гасаючи по хуторах», дітей у недитячі справи. При цьому він міркує:

– Дитина – людина найприродніша, вона інтуїтивно прагне добра, ласки, злагоди й гармонії в житті, в дитини й сприймання світу ще нічим не викривлене. Вона шукає у ньому красу, лад, а ви ці крихкі, несформовані душі без вагань кидаєте у вирвище найлютіших пристрастей, у повсякчасні вибухи ненависті, де людина звіріє, втрачає себе... Тягти малолітків на такі операції, щоб життя їхнє починалось з картин обшуків, руйнувань, з людських драм... Це ви вважаєте нормальним? Звалити на дитячі плечі ваші залізні щупи, а на крихку тендітну душу ще непосильніший тягар прокльонів та зойків – це вас не тривожить? Вам це не болить?

– Болить, – відповідає різко Микола Васильович. – Але хай вчаться. Хай дихають вогнем битви! Хай ці наші юні Гавроші наяву бачать роз'ярілу хижість власництва...

Дайте оцінку етичним судженням обох персонажів. З чим у них ви згодні, з чим не погоджуєтесь?

72. «Моральна комунікація у чомусь дуже парадоксальна: люди, котрі могли б судити інших (вершити моральний суд) ніколи не будуть цього робити, а люди, котрі судять інших, не мають на це ніякого права. Ось чому утримуватися від негативних моральних оцінок відносно інших — означає сприяти очищенню моральної атмосфери» (Г. Г. Гусейнов).

Висловіть свої міркування стосовно наведеної думки вченого.

73. Визначте своє ставлення до думки, висловленої нижче: «Я за свободу в тих рамках, в яких вона не перетворюється у розгнуданість індивідуалістичних інстинктів міщанина. Цей індивідуалістичний інстинкт твердить: «Я — найпрекрасніший, найнеповторніший, а мені волі не дають». Коли ж він дає собі волю, то міщанин перетворюється, з одного боку, у контрреволюціонера, а з другого — у хулігана» (М. Горький).

Чи актуальне це положення сьогодні? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

74. Візьміть участь у суперечці:

«— Людина може чинити морально і дійсно вільно лише, якщо вона різнобічно розвинута, вміє передбачити всі наслідки своєї поведінки.

— До чого тут всебічний розвиток? Людина чинить морально вільно, якщо у неї є совість.

— Ні те, ні інше ні про що не свідчить. Людина може знати всі принципи моралі, бути совісною і все ж чинить аморально від незнання чи невміння поводити себе правильно.

— Але є випадки, коли людина все знає, розуміє, вміє передбачити наслідки своєї поведінки і все ж діє аморально».

У чому тут причина?

75. «У міру того, як буде рости наше знання про людську природу ми й почнемо вибирати систему цінностей на все об'єктивнішій основі, коли наш розум з'єднається, зрештою, з серцем, сітка

Дайте оцінку етичним судженням обох персонажів. З чим у них ви згодні, з чим не погоджуєтесь?

72. «Моральна комунікація у чомусь дуже парадоксальна: люди, котрі могли б судити інших (вершити моральний суд) ніколи не будуть цього робити, а люди, котрі судять інших, не мають на це ніякого права. Ось чому утримуватися від негативних моральних оцінок відносно інших — означає сприяти очищенню моральної атмосфери» (Г. Г. Гусейнов).

Висловіть свої міркування стосовно наведеної думки вченого.

73. Визначте своє ставлення до думки, висловленої нижче: «Я за свободу в тих рамках, в яких вона не перетворюється у розгнуданість індивідуалістичних інстинктів міщанина. Цей індивідуалістичний інстинкт твердить: «Я — найпрекрасніший, найнеповторніший, а мені волі не дають». Коли ж він дає собі волю, то міщанин перетворюється, з одного боку, у контрреволюціонера, а з другого — у хулігана» (М. Горький).

Чи актуальне це положення сьогодні? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

74. Візьміть участь у суперечці:

«— Людина може чинити морально і дійсно вільно лише, якщо вона різнобічно розвинута, вміє передбачити всі наслідки своєї поведінки.

— До чого тут всебічний розвиток? Людина чинить морально вільно, якщо у неї є совість.

— Ні те, ні інше ні про що не свідчить. Людина може знати всі принципи моралі, бути совісною і все ж чинить аморально від незнання чи невміння поводити себе правильно.

— Але є випадки, коли людина все знає, розуміє, вміє передбачити наслідки своєї поведінки і все ж діє аморально».

У чому тут причина?

75. «У міру того, як буде рости наше знання про людську природу ми й почнемо вибирати систему цінностей на все об'єктивнішій основі, коли наш розум з'єднається, зрештою, з серцем, сітка

«траєкторій» людської поведінки буде неухильно звужуватися» (Е. Уїлсон).

Чи згодні ви з думкою вченого? Яку етичну теорію він представляє?

76. «Треба бажати й вірити, що в міру того, як людина буде все раціональніше вмшуватись в своє оточення й створювати для себе все досконаліше середовище життя і в міру того, як вона почне знаходити все гуманніші й ефективніші шляхи удосконалення своєї спадковості, породження зла й тьми будуть відступати перед духами добра й світла...» (Б.Л. Астоуров).

Покажіть, теоретично обґрунтовуючи питання морального вибору, як ця думка вченого суперечить думці, висловленій у попередній вправі. Чи поділяєте ви її? Чому?

77. «У одній із телепередач з правової тематики було показано такий сюжет: «У місті Д. у школі під час бійки десятикласник Дмитро вбив ножем одного дев'ятикласника й поранив іншого. Його не стали арештовувати й до суду дозволили відвідувати школу. Остання обставина особливо обурила однокласників вбитого. У знак протесту обидва дев'ятих класи оголосили багатоденний страйк. Їх підтримав і 10-Б. Але 10-А, у якому вчився Дмитро, не долучився до страйку, а, навпаки, підтримав підозрюваного. Учасники страйку казали, що вони виступають за справедливість, учні ж 10-А стверджували, що вони відстоюють людяність».

Яка ваша думка щодо цього питання? Постарайтесь виходити із етичного аналізу ситуації. Які ще етичні поняття можна застосувати для того, щоб прояснити ситуацію?

78. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору.

«... Ні в школі, ні тим паче в житті, не вчили нас першому знаку моральності... який полягає в тому, що людина зобов'язана відмовлятися навіть від праведної мети, якщо для її досягнення доведеться вдатись до згубливих для кого-небудь засобів... І вже, тим більше, порожнім здається нам постулат про мету й засоби, коли мову заводимо про молодший світ. Ми майже всі впевнені в тому, що насилля й примус абсолютно необхідні для виховання дітей —

«траєкторій» людської поведінки буде неухильно звужуватися» (Е. Уїлсон).

Чи згодні ви з думкою вченого? Яку етичну теорію він представляє?

76. «Треба бажати й вірити, що в міру того, як людина буде все раціональніше вмшуватись в своє оточення й створювати для себе все досконаліше середовище життя і в міру того, як вона почне знаходити все гуманніші й ефективніші шляхи удосконалення своєї спадковості, породження зла й тьми будуть відступати перед духами добра й світла...» (Б.Л. Астоуров).

Покажіть, теоретично обґрунтовуючи питання морального вибору, як ця думка вченого суперечить думці, висловленій у попередній вправі. Чи поділяєте ви її? Чому?

77. «У одній із телепередач з правової тематики було показано такий сюжет: «У місті Д. у школі під час бійки десятикласник Дмитро вбив ножем одного дев'ятикласника й поранив іншого. Його не стали арештовувати й до суду дозволили відвідувати школу. Остання обставина особливо обурила однокласників вбитого. У знак протесту обидва дев'ятих класи оголосили багатоденний страйк. Їх підтримав і 10-Б. Але 10-А, у якому вчився Дмитро, не долучився до страйку, а, навпаки, підтримав підозрюваного. Учасники страйку казали, що вони виступають за справедливість, учні ж 10-А стверджували, що вони відстоюють людяність».

Яка ваша думка щодо цього питання? Постарайтесь виходити із етичного аналізу ситуації. Які ще етичні поняття можна застосувати для того, щоб прояснити ситуацію?

78. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору.

«... Ні в школі, ні тим паче в житті, не вчили нас першому знаку моральності... який полягає в тому, що людина зобов'язана відмовлятися навіть від праведної мети, якщо для її досягнення доведеться вдатись до згубливих для кого-небудь засобів... І вже, тим більше, порожнім здається нам постулат про мету й засоби, коли мову заводимо про молодший світ. Ми майже всі впевнені в тому, що насилля й примус абсолютно необхідні для виховання дітей —

у їх інтересах!.. Однак, безжалісність завжди вбиває жалість, а разом з нею й інші початкові людські почуття в дітях: співчуття, милосердя, великодушність...» (С. Соловейчик. Із доповіді на науково-практичній конференції).

79. Підготуйте план проведення диспутів на теми:

- а) «Різні грані свободи»;
- б) «Свобода справжня й уявна»;
- в) «Відповідальність: тягар чи шлях до щастя?»

80. Спростуйте чи продовжіть, підкріпивши аргументами, думку: «Повторюю, що в тому то й справа, що якщо індивідуальна свобода існує, то результат й заперечення її не визначений. І саме через те, що він не визначений, може бути цінністю. Цінність існує, якщо свідомість, сягаючи за межі наявного, стає творцем власного майбутнього, однак за умов, що реалізація цього майбутнього під знаком запитання і не є неминучою» (Ж.-П. Сартр).

81. 7 серпня 1887 року Д.І. Менделєєв одержав дозвіл підняти на повітряній кулі з пілотом і ще одним досліджувачем для спостереження сонячного затемнення.

Через дощову погоду підйомна сила кулі виявилася недостатньою і політ запропонували відмінити. Менделєєв на це заперечив: «Аеростат — це теж фізичний прилад. Ви бачите, скільки людей стежить за науковим польотом як за науковим дослідом. Я не можу підірвати, в них віру в науку.» І він полетів один, хоча робив це вперше. Під час польоту він декілька разів перебував на грані загибелі.

Проаналізуйте ситуацію, дайте їй оцінку. Чи правильно, на вашу думку, повівся Менделєєв? Чому?

82. Проаналізуйте наведений нижче витяг. Вкажіть, згодні ви чи ні з викладеною в ньому ідеєю, а також з аргументацією на користь цієї ідеї.

«... Засудити людину до вищої міри покарання означає вирішити, що у неї нема жодного шансу спокутувати свою провину. Без абсолютної невинності немає вищого суду. Однак всі ми здійснювали у житті зло. Праведників нема. Є лише більш або менш справедли-

у їх інтересах!.. Однак, безжалісність завжди вбиває жалість, а разом з нею й інші початкові людські почуття в дітях: співчуття, милосердя, великодушність...» (С. Соловейчик. Із доповіді на науково-практичній конференції).

79. Підготуйте план проведення диспутів на теми:

- а) «Різні грані свободи»;
- б) «Свобода справжня й уявна»;
- в) «Відповідальність: тягар чи шлях до щастя?»

80. Спростуйте чи продовжіть, підкріпивши аргументами, думку: «Повторюю, що в тому то й справа, що якщо індивідуальна свобода існує, то результат й заперечення її не визначений. І саме через те, що він не визначений, може бути цінністю. Цінність існує, якщо свідомість, сягаючи за межі наявного, стає творцем власного майбутнього, однак за умов, що реалізація цього майбутнього під знаком запитання і не є неминучою» (Ж.-П. Сартр).

81. 7 серпня 1887 року Д.І. Менделєєв одержав дозвіл підняти на повітряній кулі з пілотом і ще одним досліджувачем для спостереження сонячного затемнення.

Через дощову погоду підйомна сила кулі виявилася недостатньою і політ запропонували відмінити. Менделєєв на це заперечив: «Аеростат — це теж фізичний прилад. Ви бачите, скільки людей стежить за науковим польотом як за науковим дослідом. Я не можу підірвати, в них віру в науку.» І він полетів один, хоча робив це вперше. Під час польоту він декілька разів перебував на грані загибелі.

Проаналізуйте ситуацію, дайте їй оцінку. Чи правильно, на вашу думку, повівся Менделєєв? Чому?

82. Проаналізуйте наведений нижче витяг. Вкажіть, згодні ви чи ні з викладеною в ньому ідеєю, а також з аргументацією на користь цієї ідеї.

«... Засудити людину до вищої міри покарання означає вирішити, що у неї нема жодного шансу спокутувати свою провину. Без абсолютної невинності немає вищого суду. Однак всі ми здійснювали у житті зло. Праведників нема. Є лише більш або менш справедли-

ве серце. Доки ми живі, ми розуміємо це і додаємо до суми наших діянь трохи добра, частково компенсуючи скоєне нами зло. Право жити, що співпадає з можливістю спокутувати провину, є природним правом всякої людини, навіть найзлішої. Найзапекліший злочинець і найнепідкупніший суддя перед ними однаково рівні. Без цього права моральне життя абсолютно немислиме. Так, нікому із нас не дозволено втратити віру у людину до самої її смерті. І лише після неї життя людини можна вважати долею і тоді вже виносити остаточний вирок. А судити людину вищим судом до смерті ... не у вашій владі» (Альбер Камю. Розмірковування про гільйотину).

Чи згодні ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.

83. Підготуйте схему, яка б умовно відображала структуру вчинку. Дайте до неї пояснення.

84. «Що ж спонукає моїх супротивників? Невігластво, заздрість чи злоба? Якщо заздрість, то слід нагадати, що вона рівнозначна безглузду. Якщо це злоба, кожен знає, що вона подібна до темряви. Якщо невігластво, то треба відзначити, як воно небезпечне. У дійсності — це не що інше, як слабкість людського серця» (Шаабан Роберт. Вибране).

Про яку недосконалість йдеться в цитаті письменника-гуманіста? Поясніть це мовою етичних категорій.

85. Чи згодні ви з наведеною нижче точкою зору? Які практичні висновки випливають з неї?

«Життя, поза іншим, — це ще й боротьба особистостей. Показати себе, коли мова йде про самореалізацію, а не про експлуатацію чужої праці — це законне, нормальне право людини. Існує непереборна потреба в такому суперництві, і вона зовсім не буржуазна. А заробіток не лише рівень платоспроможності, а й міра публічного, соціального визнання заслуг, вимірювач особистих якостей, а тому й предмет гордості, якщо хочете. Зрівнялівка не так б'є по кишені, як по гідності. Вона позбавляє перспективи чесне, непорочне честолюбство, а це ж бо істотне, невичерпне джерело не лише економічного, а й духовного збагачення суспільства» (А. Гельман, драматург).

ве серце. Доки ми живі, ми розуміємо це і додаємо до суми наших діянь трохи добра, частково компенсуючи скоєне нами зло. Право жити, що співпадає з можливістю спокутувати провину, є природним правом всякої людини, навіть найзлішої. Найзапекліший злочинець і найнепідкупніший суддя перед ними однаково рівні. Без цього права моральне життя абсолютно немислиме. Так, нікому із нас не дозволено втратити віру у людину до самої її смерті. І лише після неї життя людини можна вважати долею і тоді вже виносити остаточний вирок. А судити людину вищим судом до смерті ... не у вашій владі» (Альбер Камю. Розмірковування про гільйотину).

Чи згодні ви з цією думкою? Відповідь аргументуйте.

83. Підготуйте схему, яка б умовно відображала структуру вчинку. Дайте до неї пояснення.

84. «Що ж спонукає моїх супротивників? Невігластво, заздрість чи злоба? Якщо заздрість, то слід нагадати, що вона рівнозначна безглузду. Якщо це злоба, кожен знає, що вона подібна до темряви. Якщо невігластво, то треба відзначити, як воно небезпечне. У дійсності — це не що інше, як слабкість людського серця» (Шаабан Роберт. Вибране).

Про яку недосконалість йдеться в цитаті письменника-гуманіста? Поясніть це мовою етичних категорій.

85. Чи згодні ви з наведеною нижче точкою зору? Які практичні висновки випливають з неї?

«Життя, поза іншим, — це ще й боротьба особистостей. Показати себе, коли мова йде про самореалізацію, а не про експлуатацію чужої праці — це законне, нормальне право людини. Існує непереборна потреба в такому суперництві, і вона зовсім не буржуазна. А заробіток не лише рівень платоспроможності, а й міра публічного, соціального визнання заслуг, вимірювач особистих якостей, а тому й предмет гордості, якщо хочете. Зрівнялівка не так б'є по кишені, як по гідності. Вона позбавляє перспективи чесне, непорочне честолюбство, а це ж бо істотне, невичерпне джерело не лише економічного, а й духовного збагачення суспільства» (А. Гельман, драматург).

86. Проаналізуйте витяг із роману Бориса Васильєва «Завтра була війна» Дайте оцінку описаної в ньому ситуації і методу виходу з неї.

«У восьмому класі хлопець стукнув дівчинку. Не випадково і навіть не з пересердя, а свідомо, обдумано і зле. Директор сам вийшов на її крики, але хлопець втік. Передавши жертву, що плакала, вчителям, директор викликав із восьмого класу всіх дітей і наказав:

— Знайти й доставити. Швидко. Всі. Йдіть.

До кінця занять хлопця приволокли в школу. Директор вишукував у спортзалі всі старші класи, поставив у центрі доставленого й сказав:

— Я не знаю, хто стоїть перед вами. Можливо, майбутній злочинець, а може й батько сімейства й зразкова людина. Але знаю одне: зараз перед вами стоїть не мужчина. Хлопці й дівчата, запам'ятайте це й будьте з ним обережнішими. З ним не можна дружити, тому що він зрадить, його не можна любити, тому що він підлота, йому не можна вірити, тому що він підведе. І так буде, доки він не переконає нас, що зрозумів яку здійснив гидоту, доки не стане справжнім мужчиною. А щоб йому було зрозуміло, що таке справжній мужчина, я йому нагадаю. Справжній мужчина той, хто любить тільки двох жінок. Так, двох: що за смішки! Свою матір і матір своїх дітей. Справжній мужчина той, хто любить свою країну, в якій він народився. Справжній мужчина той, хто віддасть другу останній кусок хліба, навіть якщо йому самому судилося вмерти з голоду. Справжній мужчина той, хто любить й поважає всіх людей. І треба вчитися любити і вчитися ненавидіти, і це найголовніші предмети в житті!

... Він повернувся до хлопця, який потюпився в підлогу, і в мертвій тишині сказав тихо, з презирством:

— Йди, вчись. Середній рід.

З чим ви згодні чи не згодні у промові директора школи?

87. Визначте позицію стосовно наведеного нижче судження:

«У царині моралі компроміси неприпустимі й згубливі. Цим, зокрема, сфера моралі відрізняється від сфери політики, де можливість компромісів можуть відкидати лише закоренілі догматики. Як неподільний світ, так неподільне й добро. Різниця між малою й великою зрадою моральному обов'язку в якийсь момент зникає і,

86. Проаналізуйте витяг із роману Бориса Васильєва «Завтра була війна» Дайте оцінку описаної в ньому ситуації і методу виходу з неї.

«У восьмому класі хлопець стукнув дівчинку. Не випадково і навіть не з пересердя, а свідомо, обдумано і зле. Директор сам вийшов на її крики, але хлопець втік. Передавши жертву, що плакала, вчителям, директор викликав із восьмого класу всіх дітей і наказав:

— Знайти й доставити. Швидко. Всі. Йдіть.

До кінця занять хлопця приволокли в школу. Директор вишукував у спортзалі всі старші класи, поставив у центрі доставленого й сказав:

— Я не знаю, хто стоїть перед вами. Можливо, майбутній злочинець, а може й батько сімейства й зразкова людина. Але знаю одне: зараз перед вами стоїть не мужчина. Хлопці й дівчата, запам'ятайте це й будьте з ним обережнішими. З ним не можна дружити, тому що він зрадить, його не можна любити, тому що він підлота, йому не можна вірити, тому що він підведе. І так буде, доки він не переконає нас, що зрозумів яку здійснив гидоту, доки не стане справжнім мужчиною. А щоб йому було зрозуміло, що таке справжній мужчина, я йому нагадаю. Справжній мужчина той, хто любить тільки двох жінок. Так, двох: що за смішки! Свою матір і матір своїх дітей. Справжній мужчина той, хто любить свою країну, в якій він народився. Справжній мужчина той, хто віддасть другу останній кусок хліба, навіть якщо йому самому судилося вмерти з голоду. Справжній мужчина той, хто любить й поважає всіх людей. І треба вчитися любити і вчитися ненавидіти, і це найголовніші предмети в житті!

... Він повернувся до хлопця, який потюпився в підлогу, і в мертвій тишині сказав тихо, з презирством:

— Йди, вчись. Середній рід.

З чим ви згодні чи не згодні у промові директора школи?

87. Визначте позицію стосовно наведеного нижче судження:

«У царині моралі компроміси неприпустимі й згубливі. Цим, зокрема, сфера моралі відрізняється від сфери політики, де можливість компромісів можуть відкидати лише закоренілі догматики. Як неподільний світ, так неподільне й добро. Різниця між малою й великою зрадою моральному обов'язку в якийсь момент зникає і,

здавалося б, маленький відступ розверзається прірвою остаточно-го падіння» (В. Дніпров. Література й моральний досвід людства).

88. Як ви оцінюєте наведений нижче вислів?

«Геній відповідальний лише перед самим собою. Він повинен стати вище законів, бо покликаний перетворити їх» (О. Бальзак).

89. Як ви оцінюєте такі рядки:

«Захищаюсь від великого кохання
До дуже невеликої людини?»

90. «Людина – дивне створіння: її просто звеличити, знищуючи, і так само легко принизити, звеличуючи!» (Шаабан Роберт. Вибране).

Як ви розумієте думку письменника-гуманіста? Для підтвердження її істинності наведіть приклади з життя. Покажіть спорідненість її з одним з найвідоміших суахілійських прислів'їв:

«Той, хто не може нас створити, не може й знищити».

91. «Особистість – це істота, яка вільно діє, спроможна відстоювати сама себе і бути членом суспільства, володіє внутрішньою цінністю у своїх власних очах» (І. Кант).

Як ви розумієте це висловлення? Які цінності слід привласнити, щоб стати особистістю?

92. «Особистість – це діяльність з людськими предметами людським способом» (О. Яценко, В. Шинкарук).

Що, на вашу думку, є стрижнем діяльності особистості?

93. «Свобода дій людини це – не що інше, як саме вільне судження волі чи можливість вибирати з того, що стосується мети» (Г. Кониський).

Чи поділяєте Ви цю думку? Відповідь пов'яжіть із відомими в сучасній етиці теоріями моральної свободи.

94. «Все здійснюється за визначенням долі, остання тотожна з необхідністю» (Геракліт).

здавалося б, маленький відступ розверзається прірвою остаточно-го падіння» (В. Дніпров. Література й моральний досвід людства).

88. Як ви оцінюєте наведений нижче вислів?

«Геній відповідальний лише перед самим собою. Він повинен стати вище законів, бо покликаний перетворити їх» (О. Бальзак).

89. Як ви оцінюєте такі рядки:

«Захищаюсь від великого кохання
До дуже невеликої людини?»

90. «Людина – дивне створіння: її просто звеличити, знищуючи, і так само легко принизити, звеличуючи!» (Шаабан Роберт. Вибране).

Як ви розумієте думку письменника-гуманіста? Для підтвердження її істинності наведіть приклади з життя. Покажіть спорідненість її з одним з найвідоміших суахілійських прислів'їв:

«Той, хто не може нас створити, не може й знищити».

91. «Особистість – це істота, яка вільно діє, спроможна відстоювати сама себе і бути членом суспільства, володіє внутрішньою цінністю у своїх власних очах» (І. Кант).

Як ви розумієте це висловлення? Які цінності слід привласнити, щоб стати особистістю?

92. «Особистість – це діяльність з людськими предметами людським способом» (О. Яценко, В. Шинкарук).

Що, на вашу думку, є стрижнем діяльності особистості?

93. «Свобода дій людини це – не що інше, як саме вільне судження волі чи можливість вибирати з того, що стосується мети» (Г. Кониський).

Чи поділяєте Ви цю думку? Відповідь пов'яжіть із відомими в сучасній етиці теоріями моральної свободи.

94. «Все здійснюється за визначенням долі, остання тотожна з необхідністю» (Геракліт).

Як Ви розумієте ці рядки? Яку з етичних теорій моральної свободи тут представлено?

95. «Мета виправдовує засоби» (Макіавеллі). А яке ваше ставлення до цієї сентенції?

Чим, на Ваш погляд, може обернутися впровадження її в життя?

96. «Для такої істоти, як людина, дрібниць бути не може. Лише приділяючи значення дрібницям, ми досягаємо великого мистецтва якомога менше страждати і якомога більше радіти» (Джонсон Самюел).

Чи згодні Ви з автором? Наскільки? Про який вид мистецтва йдеться в цих рядках?

97. «У хвилини сумніву сміливо йди за навіюванням внутрішнього голосу, навіть, якщо ніщо не спонукає тебе чинити так, як він тобі радить» (Дефо Даніель). Чому мислитель радив йти за покликанням внутрішнього голосу? Чи згодні ви з автором?

98. «Є люди, які мають за задоволення постійно скаржитись і скиглити, і, аби не позбавитись його, здається, готові шукати нещастя» (Кальдерон де ла Барка Педро).

Прокоментуйте вислів мислителя, використовуючи етичні категорії добра, щастя, сенсу життя, честі тощо.

99. «Людина, що володіє свободою вибору, сама в змозі стати творцем і піднятися до богоподібної істоти або ж опуститися до рівня тварин» (Пікодалла Мірандола «Розмови про достоїнства людини»).

Що означає володіти свободою вибору? Чого, на вашу думку, слід остерігатися, аби не «опуститися до рівня тварин»?

100. «Не будемо зміщувати вік, як і зміни року: слід бути самим собою в усі часи і не боротися проти природи, оскільки даремні зусилля розтрачують життя і заважають нам їй коритись. Поганий вчинок мучить нас не тоді, коли він шойно скоєний, а з плином часу? Згадаєш його, тому що пам'ять про нього не згасає» (Жан Жак Руссо).

Прокоментуйте висловлення. Над якою з передумов моральної свободи розмірковує автор цих рядків? Чому шойно скоєний недобрий вчинок, зазвичай, людину не хвилює? Чи завжди буває так? Чому?

Як Ви розумієте ці рядки? Яку з етичних теорій моральної свободи тут представлено?

95. «Мета виправдовує засоби» (Макіавеллі). А яке ваше ставлення до цієї сентенції?

Чим, на Ваш погляд, може обернутися впровадження її в життя?

96. «Для такої істоти, як людина, дрібниць бути не може. Лише приділяючи значення дрібницям, ми досягаємо великого мистецтва якомога менше страждати і якомога більше радіти» (Джонсон Самюел).

Чи згодні Ви з автором? Наскільки? Про який вид мистецтва йдеться в цих рядках?

97. «У хвилини сумніву сміливо йди за навіюванням внутрішнього голосу, навіть, якщо ніщо не спонукає тебе чинити так, як він тобі радить» (Дефо Даніель). Чому мислитель радив йти за покликанням внутрішнього голосу? Чи згодні ви з автором?

98. «Є люди, які мають за задоволення постійно скаржитись і скиглити, і, аби не позбавитись його, здається, готові шукати нещастя» (Кальдерон де ла Барка Педро).

Прокоментуйте вислів мислителя, використовуючи етичні категорії добра, щастя, сенсу життя, честі тощо.

99. «Людина, що володіє свободою вибору, сама в змозі стати творцем і піднятися до богоподібної істоти або ж опуститися до рівня тварин» (Пікодалла Мірандола «Розмови про достоїнства людини»).

Що означає володіти свободою вибору? Чого, на вашу думку, слід остерігатися, аби не «опуститися до рівня тварин»?

100. «Не будемо зміщувати вік, як і зміни року: слід бути самим собою в усі часи і не боротися проти природи, оскільки даремні зусилля розтрачують життя і заважають нам їй коритись. Поганий вчинок мучить нас не тоді, коли він шойно скоєний, а з плином часу? Згадаєш його, тому що пам'ять про нього не згасає» (Жан Жак Руссо).

Прокоментуйте висловлення. Над якою з передумов моральної свободи розмірковує автор цих рядків? Чому шойно скоєний недобрий вчинок, зазвичай, людину не хвилює? Чи завжди буває так? Чому?

101. «Свобода дії людини – не що інше, як саме судження волі чи можливості вибирати з того, що стосується мети» (Г. Кониський).

Як ви розумієте це твердження? Відповідь пов'яжіть із відомими теоріями моральної свободи.

102. «Неможливо розмірковувати про мораль і право, не торкаючись питання про, так звану, свободу волі, про необхідність людини, про співвідношення між необхідністю і свободою» (Ф. Енгельс).

Чи поділяєте ви думку філософа? Думку аргументуйте.

103. Прокоментуйте твердження Еріха Фромма.

а) «Нещасна доля багатьох людей – наслідок незробленого ними вибору. Вони ні живі, ні мертві. Життя виявляється тягарем, безцілним заняттям, а справи лише засобом захисту від мук буття в царстві тіней».

б) «Я переконаний, що ніхто не може «врятувати» свого ближнього, зробивши за нього вибір. Все, чим може допомогти одна людина іншій – це розкрити перед нею правдиво і з любов'ю, але без сентиментів і ілюзій, існування альтернативи».

104. «Найбільш тонкий спостерігач і найбільш глибокий мислитель завжди – найпоблажливіші судді; лише самотній мізантроп, якого мучать уявні страждання, схильний знецінювати хороші особливості людини та перебільшувати погані» (Г. Бокль). Чому перші є найпоблажливішими судьями? Який суд мається на увазі? Чому так поводить себе мізантроп?

105. Яку теорію моральної свободи поділяє автор рядків:

«Коли я зможу зробити те що хочу, це означає, що я вільний; але те, що я хочу, я хочу в міру необхідності» (Вольтер).

106. «Важливіше розумітися на видах і властивостях людей, ніж трав і каміння. Це одне із найтонших мистецтв» (Бальтасар).

Що означає розумітися на видах і властивостях людей з погляду мораліста?

101. «Свобода дії людини – не що інше, як саме судження волі чи можливості вибирати з того, що стосується мети» (Г. Кониський).

Як ви розумієте це твердження? Відповідь пов'яжіть із відомими теоріями моральної свободи.

102. «Неможливо розмірковувати про мораль і право, не торкаючись питання про, так звану, свободу волі, про необхідність людини, про співвідношення між необхідністю і свободою» (Ф. Енгельс).

Чи поділяєте ви думку філософа? Думку аргументуйте.

103. Прокоментуйте твердження Еріха Фромма.

а) «Нещасна доля багатьох людей – наслідок незробленого ними вибору. Вони ні живі, ні мертві. Життя виявляється тягарем, безцілним заняттям, а справи лише засобом захисту від мук буття в царстві тіней».

б) «Я переконаний, що ніхто не може «врятувати» свого ближнього, зробивши за нього вибір. Все, чим може допомогти одна людина іншій – це розкрити перед нею правдиво і з любов'ю, але без сентиментів і ілюзій, існування альтернативи».

104. «Найбільш тонкий спостерігач і найбільш глибокий мислитель завжди – найпоблажливіші судді; лише самотній мізантроп, якого мучать уявні страждання, схильний знецінювати хороші особливості людини та перебільшувати погані» (Г. Бокль). Чому перші є найпоблажливішими судьями? Який суд мається на увазі? Чому так поводить себе мізантроп?

105. Яку теорію моральної свободи поділяє автор рядків:

«Коли я зможу зробити те що хочу, це означає, що я вільний; але те, що я хочу, я хочу в міру необхідності» (Вольтер).

106. «Важливіше розумітися на видах і властивостях людей, ніж трав і каміння. Це одне із найтонших мистецтв» (Бальтасар).

Що означає розумітися на видах і властивостях людей з погляду мораліста?

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ

107. «Робити добро дурням — все одно, що підливати воду в море» (Сервантес). Чи поділяєте ви цю думку?

Відповідайте аргументовано, використовуючи поняття етики.

108. «Благословенні миротворці на землі» (Вільям Шекспір). Чому? З якими рядками із «Книги мудрості» споріднена ця думка?

109. Розкрийте смисл такого висловлення:

«Любити людство набагато легше, ніж зробити добро рідній матері» (Г. С. Сковорода).

110. Прокоментуйте висловлення:

а) «Я можу не погодитися з вашими судженнями, але я готовий віддати життя за ваше право їх висловлювати» (Вольтер).

б) «За легку справу берись як за важку, а за важку — як за легку. У першому випадку — аби впевненість не перейшла в безпечність, а в другому, невпевненість — в сором'язність» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

в) «Дуже сумно, що прагнення людей зменшити зло породжує так багато нового зла» (Г. К. Ліхтенберг).

г) «Кожному із нас доступна наступна втіха: смерть така ж природна, як і життя, а там, що буде, — це ми побачимо» (А. Шопенгауер).

д) «Аби припинити лихослів'я, не звертай уваги» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

е) «У нашому світі все живе тягнеться до подібного на себе, навіть квіти, схиляючись під вітром, змішуються з іншими квітами, лебедеві знайомі всі лебеді — і лише люди залишаються в самотності» (А. Сент-Екзюпері).

111. «Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ

107. «Робити добро дурням — все одно, що підливати воду в море» (Сервантес). Чи поділяєте ви цю думку?

Відповідайте аргументовано, використовуючи поняття етики.

108. «Благословенні миротворці на землі» (Вільям Шекспір). Чому? З якими рядками із «Книги мудрості» споріднена ця думка?

109. Розкрийте смисл такого висловлення:

«Любити людство набагато легше, ніж зробити добро рідній матері» (Г. С. Сковорода).

110. Прокоментуйте висловлення:

а) «Я можу не погодитися з вашими судженнями, але я готовий віддати життя за ваше право їх висловлювати» (Вольтер).

б) «За легку справу берись як за важку, а за важку — як за легку. У першому випадку — аби впевненість не перейшла в безпечність, а в другому, невпевненість — в сором'язність» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

в) «Дуже сумно, що прагнення людей зменшити зло породжує так багато нового зла» (Г. К. Ліхтенберг).

г) «Кожному із нас доступна наступна втіха: смерть така ж природна, як і життя, а там, що буде, — це ми побачимо» (А. Шопенгауер).

д) «Аби припинити лихослів'я, не звертай уваги» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

е) «У нашому світі все живе тягнеться до подібного на себе, навіть квіти, схиляючись під вітром, змішуються з іншими квітами, лебедеві знайомі всі лебеді — і лише люди залишаються в самотності» (А. Сент-Екзюпері).

111. «Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі

легко, чисто. Казали колись, що у людини на плечі, і на лівім і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...» (О. Гончар — «Собор»).

Яку етичну концепцію про походження добра й зла поділяє персонаж роману? У яких випадках можлива подібна роздвоєність особистості?

112. «У майбутньому, — писав німецький філософ І. Г. Фіхте, — буде знищено протидію зла добру, бо не може вже виникати зло».

А яка ваша думка? Поставте запитання по-іншому: чи зникне зло, якщо всі люди стануть добрими?

113. Визначте своє ставлення до наведеної нижче думки:

«Хто гладить за шерстю всіх і все, той крім себе не любить нікого й нічого. Ким задоволені всі, той не робить нічого доброго, тому що добро неможливе без зневажання зла».

114. Як ви розумієте і, як оцінюєте таке судження:

«Духовно є хибним вважати, що джерело зла поза мною, а сам я — судина добра. На цьому ґрунті народжується зловний і брехливий фанатизм. Звинувачувати в усьому євреїв, масонів, інтелігенцію є таке ж збочення, як і в усьому звинувачувати буржуазію, дворянство, стару владу. Ні, джерело зла й у мені самому, і я повинен і на самого себе перекласти вину й відповідальність?» (М. Бердяєв).

115. «Всі ми руйнуємо, — кипів син. — І я, і він. Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну у Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...»

Почувалося, що всі оті невідомі, безвідповідальні — то Олексієві особисті вороги. Нічого їм не прощає. У всіх подробицях може розповісти, як і коли було зруйновано Михайлівський Золотоверхий,

легко, чисто. Казали колись, що у людини на плечі, і на лівім і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...» (О. Гончар — «Собор»).

Яку етичну концепцію про походження добра й зла поділяє персонаж роману? У яких випадках можлива подібна роздвоєність особистості?

112. «У майбутньому, — писав німецький філософ І. Г. Фіхте, — буде знищено протидію зла добру, бо не може вже виникати зло».

А яка ваша думка? Поставте запитання по-іншому: чи зникне зло, якщо всі люди стануть добрими?

113. Визначте своє ставлення до наведеної нижче думки:

«Хто гладить за шерстю всіх і все, той крім себе не любить нікого й нічого. Ким задоволені всі, той не робить нічого доброго, тому що добро неможливе без зневажання зла».

114. Як ви розумієте і, як оцінюєте таке судження:

«Духовно є хибним вважати, що джерело зла поза мною, а сам я — судина добра. На цьому ґрунті народжується зловний і брехливий фанатизм. Звинувачувати в усьому євреїв, масонів, інтелігенцію є таке ж збочення, як і в усьому звинувачувати буржуазію, дворянство, стару владу. Ні, джерело зла й у мені самому, і я повинен і на самого себе перекласти вину й відповідальність?» (М. Бердяєв).

115. «Всі ми руйнуємо, — кипів син. — І я, і він. Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну у Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...»

Почувалося, що всі оті невідомі, безвідповідальні — то Олексієві особисті вороги. Нічого їм не прощає. У всіх подробицях може розповісти, як і коли було зруйновано Михайлівський Золотоверхий,

що з часів дотатарських саяв на київських горах, і, як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітами мурування сизих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруг, а мурування не піддавалось... Та таки розкришили і те, таємничо злютоване, загадково міцне руйнування...

Непримиренністю своєю Олексій навіть батька часом дивує. Старий вояка з плином літ ніби добрішає, позбавляється категоричності в судженнях, шукає якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, а син не хоче знати ніяких компромісів!

— Тулі убивці краси! Хай тоді з неугтва віддали себе у владу духові руйнувань, а зараз? Звідки такі зараз беруться? Чому плодиться браконьєр?...» (О. Гончар. — Собор).

Зробіть етичний аналіз наведеного витягу. Чи є категоричність у судженнях ознакою людини злої? Чи може добра людина йти на компроміс у моралі? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

116. «...Шляхетність. Яюсь це поняття стало йти геть, зникати з нашого вжитку. А як відродити? Як прищепити й виховати шляхетність у людині?» (Чингіз Айтматов).

Що ви б відповіли письменнику? Як зрозуміти смисл поняття «благодество»?

117. За кілька місяців до смерті Ч. Дарвін написав:

«...Якби мені довелося знову пережити своє життя, я встановив би для себе правило читати якусь кількість віршів і слухати якусь кількість музики, принаймні, раз у тиждень; може б за допомогою такої вправи мені вдалося б зберегти активність тих частин мозку, які тепер атрофувалися. Втрата цих смаків рівнозначна втраті щастя і, можливо, шкідливо позначається на розумових здібностях, а ще найімовірніше — на наших моральних почуттях, оскільки послаблює емоційну сторону нашої природи».

Яке підґрунтя було у Дарвіна для такого висновку?

118. Порівняйте наведені нижче твердження. Визначте, яке з них для вас — найпереконливіше? Чому?

а) «Здібність до щастя — такий же рідкісний талант, як здібність до музики чи живопису» (К. Паустовський).

що з часів дотатарських саяв на київських горах, і, як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітами мурування сизих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруг, а мурування не піддавалось... Та таки розкришили і те, таємничо злютоване, загадково міцне руйнування...

Непримиренністю своєю Олексій навіть батька часом дивує. Старий вояка з плином літ ніби добрішає, позбавляється категоричності в судженнях, шукає якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, а син не хоче знати ніяких компромісів!

— Тулі убивці краси! Хай тоді з неугтва віддали себе у владу духові руйнувань, а зараз? Звідки такі зараз беруться? Чому плодиться браконьєр?...» (О. Гончар. — Собор).

Зробіть етичний аналіз наведеного витягу. Чи є категоричність у судженнях ознакою людини злої? Чи може добра людина йти на компроміс у моралі? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

116. «...Шляхетність. Яюсь це поняття стало йти геть, зникати з нашого вжитку. А як відродити? Як прищепити й виховати шляхетність у людині?» (Чингіз Айтматов).

Що ви б відповіли письменнику? Як зрозуміти смисл поняття «благодество»?

117. За кілька місяців до смерті Ч. Дарвін написав:

«...Якби мені довелося знову пережити своє життя, я встановив би для себе правило читати якусь кількість віршів і слухати якусь кількість музики, принаймні, раз у тиждень; може б за допомогою такої вправи мені вдалося б зберегти активність тих частин мозку, які тепер атрофувалися. Втрата цих смаків рівнозначна втраті щастя і, можливо, шкідливо позначається на розумових здібностях, а ще найімовірніше — на наших моральних почуттях, оскільки послаблює емоційну сторону нашої природи».

Яке підґрунтя було у Дарвіна для такого висновку?

118. Порівняйте наведені нижче твердження. Визначте, яке з них для вас — найпереконливіше? Чому?

а) «Здібність до щастя — такий же рідкісний талант, як здібність до музики чи живопису» (К. Паустовський).

б) «Щастя на землі починається лише тоді для людини, коли вона, забувши про себе, починає жити для інших, хоча ми спочатку думаємо абсолютно протилежно, внаслідок якогось оптичного обману» (М. В. Гоголь).

в) «Хитра стратегія щастя полягає не в тому, аби прямо чи безпосередньо прагнути до нього, а в тому, щоб ставити перед собою мети, досягнення яких принесе нам щастя» (Дж. Ст. Мігель).

119. «За дверима щасливої людини повинен стояти хтось із моточком, постійно стукати й нагадувати, що є нещасні і, що після нетривалого щастя неодмінно наступить нещастя» (А. П. Чехов).

Чи згодні ви з письменником. Відповідь аргументуйте.

120. Визначте свою позицію стосовно думки:

«Мені шкода людей, які чваняться своєю бездушністю і бездуховністю. Природа людини така, що вона повинна переживати все, що відбувається з нею й з довколишніми, повинна відчувати і радість удач, і горе переживань. Якщо вона оберігає свої почуття від «сторонніх» стресових впливів, від переживань, то душевний спокій, душевний «комфорт» її будуть уявними. Така людина навряд чи буде щаслива» (Ч. Айтматов).

121. Сімнадцятирічна дівчина пише про матір: «Позбавивши мене батька, вона позбавила мене найголовнішого в житті: впевненості в собі, достатку й благополуччя... Ще каже, що любить мене. Та невже їй незрозуміло, що не потрібні мені порожні слова?» (із листа до редакції).

Чи згодні ви з автором листа в тому, що є головним у житті? Чому? Чи впливає якимось чином позиція у цьому питанні на ставлення до інших людей і до своєї власної долі?

122. «Ідея, ідейність — великі святі слова. І той, хто вільно чи не вільно пробує опошлити красу людської ідейності, забруднити чисте й величне павутиною міщанського самозадоволення і байдужості, обивательського зубоскальства — той піднімає руку, замахається на Людину. Ідейність — це справжня людяність. Ти пам'ятаєш слова Гете:

б) «Щастя на землі починається лише тоді для людини, коли вона, забувши про себе, починає жити для інших, хоча ми спочатку думаємо абсолютно протилежно, внаслідок якогось оптичного обману» (М. В. Гоголь).

в) «Хитра стратегія щастя полягає не в тому, аби прямо чи безпосередньо прагнути до нього, а в тому, щоб ставити перед собою мети, досягнення яких принесе нам щастя» (Дж. Ст. Мігель).

119. «За дверима щасливої людини повинен стояти хтось із моточком, постійно стукати й нагадувати, що є нещасні і, що після нетривалого щастя неодмінно наступить нещастя» (А. П. Чехов).

Чи згодні ви з письменником. Відповідь аргументуйте.

120. Визначте свою позицію стосовно думки:

«Мені шкода людей, які чваняться своєю бездушністю і бездуховністю. Природа людини така, що вона повинна переживати все, що відбувається з нею й з довколишніми, повинна відчувати і радість удач, і горе переживань. Якщо вона оберігає свої почуття від «сторонніх» стресових впливів, від переживань, то душевний спокій, душевний «комфорт» її будуть уявними. Така людина навряд чи буде щаслива» (Ч. Айтматов).

121. Сімнадцятирічна дівчина пише про матір: «Позбавивши мене батька, вона позбавила мене найголовнішого в житті: впевненості в собі, достатку й благополуччя... Ще каже, що любить мене. Та невже їй незрозуміло, що не потрібні мені порожні слова?» (із листа до редакції).

Чи згодні ви з автором листа в тому, що є головним у житті? Чому? Чи впливає якимось чином позиція у цьому питанні на ставлення до інших людей і до своєї власної долі?

122. «Ідея, ідейність — великі святі слова. І той, хто вільно чи не вільно пробує опошлити красу людської ідейності, забруднити чисте й величне павутиною міщанського самозадоволення і байдужості, обивательського зубоскальства — той піднімає руку, замахається на Людину. Ідейність — це справжня людяність. Ти пам'ятаєш слова Гете:

«Всякий, хто віддаляється від ідеї, врешті-решт, залишається при одних відчуттях?» Я пам'ятаю, як у роки отроцтва тебе вразили, здивували ці слова, і ти запитав у мене: «Значить, іншими словами, перетворюється в тварину?» Так, мій синку, той, у чийому серці нема ідеї, починає наближатися до тваринного існування» (В. А. Сухомлинський. Листи до сина).

З чим ви згодні, а з чим не погоджуєтесь у цьому витязі з листа?

123. «Найбільшим скарбом всього людства є сама людина. Хіба не так?

Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі й насильстві?..» (О. Довженко. Щоденник).

Спробуйте продовжити цей діалог.

124. Проаналізуйте роздуми Т. Г. Шевченка з точки зору категорій етики:

«Один у одного питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...».

125. «Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Зв'язали сильних і слабких
З їх муками і їх ділами».
(І. Франко).

Які пута мав на увазі письменник? Чи можна повністю погодитись з тим, що зло не в людях? Порівняйте цю точку зору з позицією М. Бердяєва (див. впр. 110).

126. «Хто з всіма добрий хоче быть,
Той швидко втратить добрий путь.
Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служити.
Бо хтівши догодить обом,

«Всякий, хто віддаляється від ідеї, врешті-решт, залишається при одних відчуттях?» Я пам'ятаю, як у роки отроцтва тебе вразили, здивували ці слова, і ти запитав у мене: «Значить, іншими словами, перетворюється в тварину?» Так, мій синку, той, у чийому серці нема ідеї, починає наближатися до тваринного існування» (В. А. Сухомлинський. Листи до сина).

З чим ви згодні, а з чим не погоджуєтесь у цьому витязі з листа?

123. «Найбільшим скарбом всього людства є сама людина. Хіба не так?

Чому ж людське суспільство тримається на жорстокості? На злі й насильстві?..» (О. Довженко. Щоденник).

Спробуйте продовжити цей діалог.

124. Проаналізуйте роздуми Т. Г. Шевченка з точки зору категорій етики:

«Один у одного питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...».

125. «Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Зв'язали сильних і слабких
З їх муками і їх ділами».
(І. Франко).

Які пута мав на увазі письменник? Чи можна повністю погодитись з тим, що зло не в людях? Порівняйте цю точку зору з позицією М. Бердяєва (див. впр. 110).

126. «Хто з всіма добрий хоче быть,
Той швидко втратить добрий путь.
Не може при добрі той жить,
Хто хоче злу й добру служити.
Бо хтівши догодить обом,

**Він швидко стане зля рабом»
(І. Франко).**

Чи згодні ви з поетом? Обґрунтуйте вашу позицію.

127. «... Сама чесність обертається часом на ваду, якщо вживати її помилково» (О. Довженко).

Як ви розумієте цю думку митця? За яких умов доброчесність перетворюється у власну протилежність?

128. «Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
Той був неначе без очей лице;
Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
Той воду лив у жбан, в яким розбив денце»
(І. Франко).

Чому письменник протиставляє злим ділам добру віру?. За яких умов добро здатне реально утвердитись?

129. У «Євангелії від Матвія» сказано:

«А я кажу вам: любіть ворогів, благословляйте ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, благодворіть тих, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто кривдить вас і переслідує вас; бо якщо ви будете любити тих, хто любить вас, яка вам нагорода?»

Як ви розумієте цю мудрість? Наскільки думка, висловлена в наведеному витязі із біблейської проповіді, споріднена з ідеєю, вираженою в поезії Л. Костенко «Коректна ода ворогам»(див. нижче)? Відповідь аргументуйте. Пов'яжіть її із питаннями співвідношення добра й зла; плюралізму й етики.

КОРЕКТНА ОДА ВОРОГАМ

Мої кохані, милі вороги!

Я мушу вам освідчитись в симпатії.

Якби було вас менше навкруги, —

Людина може вдаритись в апатію.

Мені смакує ваш ажіотаж.

Я вас ділю на види і на ранги.

Ви — мій щоденний, звичний мій тренаж,

Мої гантелі, турники і штанги.

Спортивна форма — гарне відчуття.

**Він швидко стане зля рабом»
(І. Франко).**

Чи згодні ви з поетом? Обґрунтуйте вашу позицію.

127. «... Сама чесність обертається часом на ваду, якщо вживати її помилково» (О. Довженко).

Як ви розумієте цю думку митця? За яких умов доброчесність перетворюється у власну протилежність?

128. «Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
Той був неначе без очей лице;
Хто в добрій вірі жив, а в злих ділах,
Той воду лив у жбан, в яким розбив денце»
(І. Франко).

Чому письменник протиставляє злим ділам добру віру?. За яких умов добро здатне реально утвердитись?

129. У «Євангелії від Матвія» сказано:

«А я кажу вам: любіть ворогів, благословляйте ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, благодворіть тих, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто кривдить вас і переслідує вас; бо якщо ви будете любити тих, хто любить вас, яка вам нагорода?»

Як ви розумієте цю мудрість? Наскільки думка, висловлена в наведеному витязі із біблейської проповіді, споріднена з ідеєю, вираженою в поезії Л. Костенко «Коректна ода ворогам»(див. нижче)? Відповідь аргументуйте. Пов'яжіть її із питаннями співвідношення добра й зла; плюралізму й етики.

КОРЕКТНА ОДА ВОРОГАМ

Мої кохані, милі вороги!

Я мушу вам освідчитись в симпатії.

Якби було вас менше навкруги, —

Людина може вдаритись в апатію.

Мені смакує ваш ажіотаж.

Я вас ділю на види і на ранги.

Ви — мій щоденний, звичний мій тренаж,

Мої гантелі, турники і штанги.

Спортивна форма — гарне відчуття.

Марудна справа – жити без баталій.
Людина від спокійного життя жиріє серцем
і втрачає талію.
Спасибі вам, що ви – не м'якуші.
Дрібнота, будь негодна ворогами.
Якщо я маю біцепси душі, –
То в результаті сутичок із вами.
Отож, хвала вам! Бережіть снагу!
І чемно попередить вас дозвольте:
Якщо мене ви й зігнете в дугу,
То ця дуга, напевно, буде вольтова
(Л. Костенко).

130. «Скажіть новим, треба усвідомити відповідальність за думки. Раніше відповідали за дію, потім зрозуміли значення слова, тепер треба знати пожежу думки. Краще вміти мовчати й очищати думки. Невже ричання тигра може бути гіршим зрадливого мислення? Не лише за дії, а й за мислення людство накопичує тяжку карму. За думку набирає мук дух, бо нема різниці між словами і думкою.

Безглуздий той, хто приймає це попередження за загрозу. Загрози не існує, але маємо лише приклад й турботи. Кожному вільно стрибати у прірву, але попередити треба.

Думаю тепер не треба більше повторювати про значення думки. Хоча час й суперечливий, лише будемо думати про майбутнє» (О. Реріх. Жива етика. – М. Республіка. – 1992).

Навколо якої із загальнолюдських моральних цінностей розгорнено тут думку? Який із принципів моралі ліг в її основу? Чи актуальна вона сьогодні?

131. Нехтування яких моральних світоглядних ідеалів у суспільстві стало причиною парадоксу, трагічних становищ окремих особистостей, зображених в поезії Л. Костенко «Климена» (див. нижче)? Чому?

Орел впинався кігтями в рамено,
Клював печінку... Але не про те я.
А, як тоді жилось тобі, Климено,

Марудна справа – жити без баталій.
Людина від спокійного життя жиріє серцем
і втрачає талію.
Спасибі вам, що ви – не м'якуші.
Дрібнота, будь негодна ворогами.
Якщо я маю біцепси душі, –
То в результаті сутичок із вами.
Отож, хвала вам! Бережіть снагу!
І чемно попередить вас дозвольте:
Якщо мене ви й зігнете в дугу,
То ця дуга, напевно, буде вольтова
(Л. Костенко).

130. «Скажіть новим, треба усвідомити відповідальність за думки. Раніше відповідали за дію, потім зрозуміли значення слова, тепер треба знати пожежу думки. Краще вміти мовчати й очищати думки. Невже ричання тигра може бути гіршим зрадливого мислення? Не лише за дії, а й за мислення людство накопичує тяжку карму. За думку набирає мук дух, бо нема різниці між словами і думкою.

Безглуздий той, хто приймає це попередження за загрозу. Загрози не існує, але маємо лише приклад й турботи. Кожному вільно стрибати у прірву, але попередити треба.

Думаю тепер не треба більше повторювати про значення думки. Хоча час й суперечливий, лише будемо думати про майбутнє» (О. Реріх. Жива етика. – М. Республіка. – 1992).

Навколо якої із загальнолюдських моральних цінностей розгорнено тут думку? Який із принципів моралі ліг в її основу? Чи актуальна вона сьогодні?

131. Нехтування яких моральних світоглядних ідеалів у суспільстві стало причиною парадоксу, трагічних становищ окремих особистостей, зображених в поезії Л. Костенко «Климена» (див. нижче)? Чому?

Орел впинався кігтями в рамено,
Клював печінку... Але не про те я.
А, як тоді жилось тобі, Климено,

Нещасна, вірна жінко Прометея?!
Ой можна жити в пущі та в пустелі...
І можна харчуватися корою.
Але, коли підходила до скелі
І бачила... Як він спливає кров'ю!
І, як та кров по каменю рудому
Стікала вниз і капала червона...
Ковтала сльози і брела додому
Чучукати свого Девкаліона.
Тужити, ждати, жити, як в пустелі,
Чекать, що хтось у спину засміється:
— Це та, що в неї чоловік на скелі!
Він, кажуть, злодій? Щось украв, здається
(Л. Костенко).

132. «... І чого ти дивишся на заскалку в оці брата твого, колоди ж у власному оці не відчуваєш? Лицеміре! Вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого» (Євангеліє від Матвія).

Прагнення до утвердження яких моральних ідеалів лягло в основу наведеного вище витягу із біблійської проповіді? Відповідь деталізуйте.

133. У якому розумінні вживається слово «правда» в прислів'ях?
Правда кривду переважить.
Правда суду не боїться.
Правда і в морі не тоне.
Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає.
Що правда, — то не гріх.
Правда очі коле.
Хліб-сіль їж, а правду ріж.

134. Л. Толстой писав: «Лихом є все, що роз'єднує людей, добрим і моральним є те, що їх з'єднує». Як ви розумієте цю думку письменника?

Чи всяке єднання людей є благом? Як можна назвати принцип моралі, що закликає людей до єднання?

Нещасна, вірна жінко Прометея?!
Ой можна жити в пущі та в пустелі...
І можна харчуватися корою.
Але, коли підходила до скелі
І бачила... Як він спливає кров'ю!
І, як та кров по каменю рудому
Стікала вниз і капала червона...
Ковтала сльози і брела додому
Чучукати свого Девкаліона.
Тужити, ждати, жити, як в пустелі,
Чекать, що хтось у спину засміється:
— Це та, що в неї чоловік на скелі!
Він, кажуть, злодій? Щось украв, здається
(Л. Костенко).

132. «... І чого ти дивишся на заскалку в оці брата твого, колоди ж у власному оці не відчуваєш? Лицеміре! Вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого» (Євангеліє від Матвія).

Прагнення до утвердження яких моральних ідеалів лягло в основу наведеного вище витягу із біблійської проповіді? Відповідь деталізуйте.

133. У якому розумінні вживається слово «правда» в прислів'ях?
Правда кривду переважить.
Правда суду не боїться.
Правда і в морі не тоне.
Не шукай правди в інших, коли в тебе її немає.
Що правда, — то не гріх.
Правда очі коле.
Хліб-сіль їж, а правду ріж.

134. Л. Толстой писав: «Лихом є все, що роз'єднує людей, добрим і моральним є те, що їх з'єднує». Як ви розумієте цю думку письменника?

Чи всяке єднання людей є благом? Як можна назвати принцип моралі, що закликає людей до єднання?

135. «Громада – співдружність є єдиним розумним способом людського співжиття. Самотність – розв’язання питань життя поза громадою. Всі проміжкові явища – різні ступені компромісу зречені на розклад. Кажуть про наслідкову теократичну владу – сама побудова абсурдна. Слово спадковість і Тео несумісні. І хто визначив ступінь Тео?»

Лише свідомість співдружності (громади) утверджує еволюцію біологічного процесу.

Той, хто бажає істинній громаді присвятити себе, діє у злагоді з основами Буття.

Свідома громада виключає двох ворогів громадськості, а саме: нерівність і наслідування. Всяка нерівність веде до тиранії. Наслідування є компромісом і вносить гниття основи. Потрібна ясність побудови і нелюбов до умовностей, і віра в дітей як символ руху людства.

Лише з громадою ми можемо мислити про майбутнє. Перенесемо свідомість на поліпшення всього життя і боротьба за існування зміниться завоюванням можливостей. Так мисліть про громаду. Поліпшуйте свідомість» (О. Реріх. Громада. Жива етика. – М.: Республка. – 1992 р.).

Навколо якого морального світоглядного ідеалу розгорнуто міркування в цих рядках? Позначте його за допомогою формули. Наскільки актуальним є це судження для українського сьогодення?

136. Висловіть свою думку стосовно таких тверджень:

а) «Щастя є станом пасивності. Чим ми щасливіші, тим ми пасивніші стосовно об’єктивного світу. Чим вільніші ми стаємо, чим більше ми наближаємось до розумності, тим менше ми потребуємо щастя».

б) «Наскільки щасливіший той, хто, можливо, терпить невдачу, діючи із чесних спонук, зі шляхетними цілями, прагнучи загального блага, ніж той, кого постійно супроводжує успіх в усіх його прагненнях, спрямованих на особисте благополуччя» (Ф. Бекон).

в) «Людина живе справжнім життям, якщо щаслива чужим щастям» (І. В. Гете).

г) «Стократ щасливіші ті, хто до природної здатності бути щасливим, приєднує здатність передавати своє щастя іншим..» (Ж. Ламетрі).

135. «Громада – співдружність є єдиним розумним способом людського співжиття. Самотність – розв’язання питань життя поза громадою. Всі проміжкові явища – різні ступені компромісу зречені на розклад. Кажуть про наслідкову теократичну владу – сама побудова абсурдна. Слово спадковість і Тео несумісні. І хто визначив ступінь Тео?»

Лише свідомість співдружності (громади) утверджує еволюцію біологічного процесу.

Той, хто бажає істинній громаді присвятити себе, діє у злагоді з основами Буття.

Свідома громада виключає двох ворогів громадськості, а саме: нерівність і наслідування. Всяка нерівність веде до тиранії. Наслідування є компромісом і вносить гниття основи. Потрібна ясність побудови і нелюбов до умовностей, і віра в дітей як символ руху людства.

Лише з громадою ми можемо мислити про майбутнє. Перенесемо свідомість на поліпшення всього життя і боротьба за існування зміниться завоюванням можливостей. Так мисліть про громаду. Поліпшуйте свідомість» (О. Реріх. Громада. Жива етика. – М.: Республка. – 1992 р.).

Навколо якого морального світоглядного ідеалу розгорнуто міркування в цих рядках? Позначте його за допомогою формули. Наскільки актуальним є це судження для українського сьогодення?

136. Висловіть свою думку стосовно таких тверджень:

а) «Щастя є станом пасивності. Чим ми щасливіші, тим ми пасивніші стосовно об’єктивного світу. Чим вільніші ми стаємо, чим більше ми наближаємось до розумності, тим менше ми потребуємо щастя».

б) «Наскільки щасливіший той, хто, можливо, терпить невдачу, діючи із чесних спонук, зі шляхетними цілями, прагнучи загального блага, ніж той, кого постійно супроводжує успіх в усіх його прагненнях, спрямованих на особисте благополуччя» (Ф. Бекон).

в) «Людина живе справжнім життям, якщо щаслива чужим щастям» (І. В. Гете).

г) «Стократ щасливіші ті, хто до природної здатності бути щасливим, приєднує здатність передавати своє щастя іншим..» (Ж. Ламетрі).

д) «Доброчинність, обов'язок не перебувають у протиріччі із власним щастям; вони перебувають у протиріччі лише з тим щастям, яке хоче бути щасливим за рахунок інших, на їх нещасті» (Л. Фейєрбах).

ж) «Коли в житті нема іншої мети, крім самолюбного щастя, життя швидко стає безцілним» (Р. Роллан).

з) «Велике щастя – вміння переносити нещастя» (Біон).

є) «Доброчинності недостатньо для щастя – потрібні також блага і тілесні, і зовнішні, бо й мудрець буде нещасний у бідності, в муці і в подібному. Вади ж достатньо для нещастя, навіть якщо при цьому й будуть у надлишку зовнішні й тілесні блага» (Арістотель).

к) «Людина буває нещасною або внаслідок страху, або внаслідок безмежної нерозумної пристрасті; приборкуючи їх, вона може набути собі здатність щасливо мислити» (Епікур).

л) «Для щастя потрібно робити все, що вдосконалює людину та її близьких. Удосконалює людину все те, що відповідає її вдачі» (Г. Сковорода).

137. Як ви розумієте наведену нижче думку? Продовжіть її, або висловіть своє заперечення щодо неї.

«О нещастя! Воно є опорою щастя! О щастя! В ньому полягає нещастя. Хто знає межі? Вони не мають сталості» (ЛАО-ЦЗИ).

138. «Істинно нещасна людина лише тоді, коли вона почуває за собою провини і докоряє себе нею» (Ж. Лабрюйєр).

Чи згодні ви з думкою вченого? Чому? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

139. Спробуйте спростувати, аргументуючи свою думку, два твердження Г. Гельвеція. Якщо ви поділяєте думку вченого, то переконайте в її істинності.

а) «Двома звичайними причинами нещастя людей є, з одного боку, незнання того, як мало їм треба, щоб бути щасливими, а з іншого – уявні потреби й безмежні бажання».

б) «Хто сам вважає себе нещасним, той стає нещасним».

140. У дискусіях та диспутах про щастя нерідко висловлюється така думка:

д) «Доброчинність, обов'язок не перебувають у протиріччі із власним щастям; вони перебувають у протиріччі лише з тим щастям, яке хоче бути щасливим за рахунок інших, на їх нещасті» (Л. Фейєрбах).

ж) «Коли в житті нема іншої мети, крім самолюбного щастя, життя швидко стає безцілним» (Р. Роллан).

з) «Велике щастя – вміння переносити нещастя» (Біон).

є) «Доброчинності недостатньо для щастя – потрібні також блага і тілесні, і зовнішні, бо й мудрець буде нещасний у бідності, в муці і в подібному. Вади ж достатньо для нещастя, навіть якщо при цьому й будуть у надлишку зовнішні й тілесні блага» (Арістотель).

к) «Людина буває нещасною або внаслідок страху, або внаслідок безмежної нерозумної пристрасті; приборкуючи їх, вона може набути собі здатність щасливо мислити» (Епікур).

л) «Для щастя потрібно робити все, що вдосконалює людину та її близьких. Удосконалює людину все те, що відповідає її вдачі» (Г. Сковорода).

137. Як ви розумієте наведену нижче думку? Продовжіть її, або висловіть своє заперечення щодо неї.

«О нещастя! Воно є опорою щастя! О щастя! В ньому полягає нещастя. Хто знає межі? Вони не мають сталості» (ЛАО-ЦЗИ).

138. «Істинно нещасна людина лише тоді, коли вона почуває за собою провини і докоряє себе нею» (Ж. Лабрюйєр).

Чи згодні ви з думкою вченого? Чому? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

139. Спробуйте спростувати, аргументуючи свою думку, два твердження Г. Гельвеція. Якщо ви поділяєте думку вченого, то переконайте в її істинності.

а) «Двома звичайними причинами нещастя людей є, з одного боку, незнання того, як мало їм треба, щоб бути щасливими, а з іншого – уявні потреби й безмежні бажання».

б) «Хто сам вважає себе нещасним, той стає нещасним».

140. У дискусіях та диспутах про щастя нерідко висловлюється така думка:

«Кожна особистість неповторна, і тому щастя кожної окремої людини глибоко індивідуальне. Отже, всілякі публічні розмови і дискусії про щастя, пошуки «формули» щастя, рецептів щастя позбавлені сенсу і абсолютно безплідні».

Чи згодні ви з такою думкою? Чи існують загальні для всіх людей умови щастя? Відповідь аргументуйте.

141. «— Випили з Юрою. Ну й що? А тут цей мужик підвернувся. Юра у нього карбованець попросив. На випивку. Не сподобалося. Юра й почав. Гарячий, недосвідчений... Стукнув. Потім я. Ну й що? Я — із солідарності. Мужик слабкий був, звалився. У чому наша провина, якщо йому Бог здоров'я не дав. Кволим виявився, не розумію, як це все вийшло. Потрібен був Юрі той карбованець клятий! Без нього можна б прожити. Що тепер мені буде, як ви думаєте?»

— Слідство й суд покажуть. І все ж, що поганого Вам зробив електрозварювальник Петров?

Який ще Петров? А, цей же... А яка різниця Петров він чи Іванченко? Моє діло було Юрі допомогти? Одному б йому не впоратись. Не впоратися з чим?

Ну, чого причепилися? Зізнався ж. Та й здоров'я електрозварювальника Вашого, сподіваюсь, не дуже постраждало.

«Побюлетенить» з тиждень, киснем у парку подихає, погуляє, а нам — вирок.

— Гірше — йому. Хоча б «швидку» викликали...

— Там народу у без нас вистачало. Було кому зателефонувати. Здалеку кричати навчилися. З них не спитаєте. Тепер вони як борці за справедливість — я за друга. Шкода, що за карбованець сісти доведеться. Прикро — за карбованець. У колонії засміють. По-крупному не попадався, а зараз — на ось тобі. За дружка заступився. Не заперечував своєї провини й Юра:

— Так, я бив цього мужика. За що? Обізвав він мене, коли карбованець попросив. «Бог подасть, — каже. — З такою фізіономією цеглу носити б.» Ну, не витерпів я. Йому більше від мене дісталося. Тюря лише один раз по обличчю стукнув, та й то несильно. І все-таки, Тюря тут ні при чому. Він не винуватий. Хай сидів, а хлопцеві він хороший, справедливий...» (із протоколу допиту).

«Кожна особистість неповторна, і тому щастя кожної окремої людини глибоко індивідуальне. Отже, всілякі публічні розмови і дискусії про щастя, пошуки «формули» щастя, рецептів щастя позбавлені сенсу і абсолютно безплідні».

Чи згодні ви з такою думкою? Чи існують загальні для всіх людей умови щастя? Відповідь аргументуйте.

141. «— Випили з Юрою. Ну й що? А тут цей мужик підвернувся. Юра у нього карбованець попросив. На випивку. Не сподобалося. Юра й почав. Гарячий, недосвідчений... Стукнув. Потім я. Ну й що? Я — із солідарності. Мужик слабкий був, звалився. У чому наша провина, якщо йому Бог здоров'я не дав. Кволим виявився, не розумію, як це все вийшло. Потрібен був Юрі той карбованець клятий! Без нього можна б прожити. Що тепер мені буде, як ви думаєте?»

— Слідство й суд покажуть. І все ж, що поганого Вам зробив електрозварювальник Петров?

Який ще Петров? А, цей же... А яка різниця Петров він чи Іванченко? Моє діло було Юрі допомогти? Одному б йому не впоратись. Не впоратися з чим?

Ну, чого причепилися? Зізнався ж. Та й здоров'я електрозварювальника Вашого, сподіваюсь, не дуже постраждало.

«Побюлетенить» з тиждень, киснем у парку подихає, погуляє, а нам — вирок.

— Гірше — йому. Хоча б «швидку» викликали...

— Там народу у без нас вистачало. Було кому зателефонувати. Здалеку кричати навчилися. З них не спитаєте. Тепер вони як борці за справедливість — я за друга. Шкода, що за карбованець сісти доведеться. Прикро — за карбованець. У колонії засміють. По-крупному не попадався, а зараз — на ось тобі. За дружка заступився. Не заперечував своєї провини й Юра:

— Так, я бив цього мужика. За що? Обізвав він мене, коли карбованець попросив. «Бог подасть, — каже. — З такою фізіономією цеглу носити б.» Ну, не витерпів я. Йому більше від мене дісталося. Тюря лише один раз по обличчю стукнув, та й то несильно. І все-таки, Тюря тут ні при чому. Він не винуватий. Хай сидів, а хлопцеві він хороший, справедливий...» (із протоколу допиту).

Проаналізуйте наведений витяг із документа. Покажіть залежність уявлень про справедливість від рівня розвитку особи, її ціннісних орієнтацій. Постарайтесь відтворити морально-психологічне обличчя допитуваних, їх життєві орієнтири, їх спосіб життя. Виходячи з цього, визначте: те що відбулося, було закономірністю чи долею випадку?

142. Порівняйте між собою наведені нижче твердження, які практичні висновки можна з них зробити?

а) «Гультяйство й неробство тягнуть за собою вади й нездоров'я» (Гіпократ).

б) «Часом життя людини буває таким бідним, що вона невільно змушена цінити свою ваду і ним жити. І можна сказати, що часто люди бувають порочні від скуки» (М. Горький).

143. Розкрийте смисл наведеного нижче твердження. Постарайтесь продовжити думку.

«Ставлення до праці є найважливішим елементом духовного життя людини. Було б нереально й наївно вважати, що працелюб виховується у процесі праці. Працелюбство як найважливіша риса морального обличчя виховується й у процесі духовного життя — інтелектуального, емоційного, вольового. Не може бути працелюбною людина, що мало думає, мало переживає. Чим розумніша людина, тим багатші її емоції і сильніша воля, тим яскравіше проявляється в ній здатність до різних видів трудової діяльності (В. А. Сухомлинський).

144. Розкрийте смисл наведеної нижче думки, постарайтесь її розвинути.

«Якби віруючі не були кращими від своїх релігій, світ був би пеклом» (М. Кліффорд, англійський філософ і математик XIX ст.).

145. Що вам подобається у ваших однолітках, а що в них ви за суджуєте?

146. Болгарський дослідник проблем моралі Ж. Атанасов сформулював основні «правила» життя сучасного міщанина так:

Проаналізуйте наведений витяг із документа. Покажіть залежність уявлень про справедливість від рівня розвитку особи, її ціннісних орієнтацій. Постарайтесь відтворити морально-психологічне обличчя допитуваних, їх життєві орієнтири, їх спосіб життя. Виходячи з цього, визначте: те що відбулося, було закономірністю чи долею випадку?

142. Порівняйте між собою наведені нижче твердження, які практичні висновки можна з них зробити?

а) «Гультяйство й неробство тягнуть за собою вади й нездоров'я» (Гіпократ).

б) «Часом життя людини буває таким бідним, що вона невільно змушена цінити свою ваду і ним жити. І можна сказати, що часто люди бувають порочні від скуки» (М. Горький).

143. Розкрийте смисл наведеного нижче твердження. Постарайтесь продовжити думку.

«Ставлення до праці є найважливішим елементом духовного життя людини. Було б нереально й наївно вважати, що працелюб виховується у процесі праці. Працелюбство як найважливіша риса морального обличчя виховується й у процесі духовного життя — інтелектуального, емоційного, вольового. Не може бути працелюбною людина, що мало думає, мало переживає. Чим розумніша людина, тим багатші її емоції і сильніша воля, тим яскравіше проявляється в ній здатність до різних видів трудової діяльності (В. А. Сухомлинський).

144. Розкрийте смисл наведеної нижче думки, постарайтесь її розвинути.

«Якби віруючі не були кращими від своїх релігій, світ був би пеклом» (М. Кліффорд, англійський філософ і математик XIX ст.).

145. Що вам подобається у ваших однолітках, а що в них ви за суджуєте?

146. Болгарський дослідник проблем моралі Ж. Атанасов сформулював основні «правила» життя сучасного міщанина так:

«Жити в суспільстві, але турбуватись лише про себе. Прагнути справляти враження, що ти – хтось. Хвалити себе самому, люди заздрісні. Не пропускати випадку відшукувати «корисних» зв'язків. Створювати враження, що ти знайомий із впливовими людьми. Вміти створити позу.

Створювати враження критичності – це підвищує авторитет. Визначити «вартісність» людини перш, ніж вступити з нею в ділові відносини.

Якщо щось робити, то лише за матеріальну винагороду.

Ніколи не збільшувати інтенсивності своєї життєдіяльності».

Чи вірно, на ваш погляд, відображено тут риси міщанина? Яке з цих «правил» ви б вилучили, а що, із погляду на сьогоднішній день, додали б, аби портрет сучасного міщанина був повним?

147. «Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе у далеч майбутнього – хіба це не природно? Все живе у природі прагне цього. Навіть квітка для того, щоб залишити після себе насіння, аби знову відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучела вепрів понабивав, виставив у соборі... і той, хоч у такий спосіб... хоч би чучелами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання залишити слід... (О. Гончар. – Собор).

Як ви розумієте вислів «залишити слід»? Пов'яжіть його із поняттям сенсу життя.

148. «Сенс життя людини не може бути нічим іншим, як пошуком себе» (Г. Сковорода).

Як ви розумієте думку письменника? Попробуйте її продовжити.

149. «Не варто ображатись на людей, які утаїли від нас правду: ми самі часто утаюємо її від себе» (Ф. Ларошфуко).

Чи відносите ви дефіцит відвертості до вад? Продовжіть думку автора цих рядків, розгортаючи міркування навколо добра, зла та принципів моралі.

150. «Істина, яка робить нас вільними, – це найчастіше істина, яку ми не бажаємо слухати» (Г. Ейгар).

«Жити в суспільстві, але турбуватись лише про себе. Прагнути справляти враження, що ти – хтось. Хвалити себе самому, люди заздрісні. Не пропускати випадку відшукувати «корисних» зв'язків. Створювати враження, що ти знайомий із впливовими людьми. Вміти створити позу.

Створювати враження критичності – це підвищує авторитет. Визначити «вартісність» людини перш, ніж вступити з нею в ділові відносини.

Якщо щось робити, то лише за матеріальну винагороду.

Ніколи не збільшувати інтенсивності своєї життєдіяльності».

Чи вірно, на ваш погляд, відображено тут риси міщанина? Яке з цих «правил» ви б вилучили, а що, із погляду на сьогоднішній день, додали б, аби портрет сучасного міщанина був повним?

147. «Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе у далеч майбутнього – хіба це не природно? Все живе у природі прагне цього. Навіть квітка для того, щоб залишити після себе насіння, аби знову відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучела вепрів понабивав, виставив у соборі... і той, хоч у такий спосіб... хоч би чучелами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання залишити слід... (О. Гончар. – Собор).

Як ви розумієте вислів «залишити слід»? Пов'яжіть його із поняттям сенсу життя.

148. «Сенс життя людини не може бути нічим іншим, як пошуком себе» (Г. Сковорода).

Як ви розумієте думку письменника? Попробуйте її продовжити.

149. «Не варто ображатись на людей, які утаїли від нас правду: ми самі часто утаюємо її від себе» (Ф. Ларошфуко).

Чи відносите ви дефіцит відвертості до вад? Продовжіть думку автора цих рядків, розгортаючи міркування навколо добра, зла та принципів моралі.

150. «Істина, яка робить нас вільними, – це найчастіше істина, яку ми не бажаємо слухати» (Г. Ейгар).

Чи можна до кінця погодитись з автором цих рядків? Відповідь аргументуйте.

**151. «Вуха людей більш недовірливі, ніж їхні очі (Геродот).
Чому?»**

152. «Істина і справедливість — настільки малі, що коли ми мітимо в них нашими грубими інструментами, ми майже завжди робимо промах, а якщо й попадаємо в точку, то розмазуємо її і при цьому доторкуємось до всього, чим вони оточені, — до неправди набагато частіше, ніж до правди (Блез Паскаль).

Чи погоджуєтесь ви з автором цього судження? Відповідь аргументуйте.

153. «Брехня пройде півсвіту, перше ніж правда встигне одягнути черевики» (англійське прислів'я).

Чому, на вашу думку, брехня спритніша? Чи можна цьому протистояти? Як?

154. «Між правдою і брехнею є місце для чогось людянішого» (Д. Опольський).

Чи згодні ви з автором цього судження? Відповідь аргументуйте. Про які із принципів моралі йдеться в цих рядках?

155. «Часто буває, що людина, яка ні разу в житті не збрехала, берегється судити, про те, що правда, а що брехня» (М. Твен).

Чому, на вашу думку, такий факт бентежить автора?

156. «Правда — найцінніше з того, що у нас є; давайте будемо витрачати її бережливо» (М. Твен).

Знайдіть у цьому висловленні продовження думки, розвинутої у попередній вправі. Відповідь аргументуйте.

157. «Поки одні докопуються до коріння, інші встигають дотягнутися до плодів» (Т. Бер).

Чи поділяєте ви це судження? Наскільки воно актуальне сьогодні?

Чи можна до кінця погодитись з автором цих рядків? Відповідь аргументуйте.

**151. «Вуха людей більш недовірливі, ніж їхні очі (Геродот).
Чому?»**

152. «Істина і справедливість — настільки малі, що коли ми мітимо в них нашими грубими інструментами, ми майже завжди робимо промах, а якщо й попадаємо в точку, то розмазуємо її і при цьому доторкуємось до всього, чим вони оточені, — до неправди набагато частіше, ніж до правди (Блез Паскаль).

Чи погоджуєтесь ви з автором цього судження? Відповідь аргументуйте.

153. «Брехня пройде півсвіту, перше ніж правда встигне одягнути черевики» (англійське прислів'я).

Чому, на вашу думку, брехня спритніша? Чи можна цьому протистояти? Як?

154. «Між правдою і брехнею є місце для чогось людянішого» (Д. Опольський).

Чи згодні ви з автором цього судження? Відповідь аргументуйте. Про які із принципів моралі йдеться в цих рядках?

155. «Часто буває, що людина, яка ні разу в житті не збрехала, берегється судити, про те, що правда, а що брехня» (М. Твен).

Чому, на вашу думку, такий факт бентежить автора?

156. «Правда — найцінніше з того, що у нас є; давайте будемо витрачати її бережливо» (М. Твен).

Знайдіть у цьому висловленні продовження думки, розвинутої у попередній вправі. Відповідь аргументуйте.

157. «Поки одні докопуються до коріння, інші встигають дотягнутися до плодів» (Т. Бер).

Чи поділяєте ви це судження? Наскільки воно актуальне сьогодні?

158. «Невдячною є людина без совісті, їй вірити не треба. Краще відвертий ворог, аніж підлий підлабузник і лукавець: такий розбещує людство» (Петро I).

Якщо ви поділяєте думку автора, то якою бачите тактику поводження у разі дефіциту довіри до іншої людини, особливо, коли вона вам необхідна?

159. «У щасті будь помірним, у нещасті розумним. Нещастя свої не видавай, аби не порадувати ворогів своїх» (Періандр із Корінфа).

Чи слушною ви вважаєте цю пораду? Чому?

160. «У великих справах усім подобатись не можна» (Соломон із Афіні). Чи поділяєте ви думку одного із «семи мудреців» Греції? Пов'яжіть це судження із етичною категорією добра.

161. Прокоментуйте наведене нижче висловлення митця. Яка із чеснот складає його основу? Хто із давніх філософів підняв її на щит?

а) «Помірність – кращий банкет» (Г. Державін).

162. «Подібно до того, як добре прожитий день приносить щасливий сон, так і добре прожите життя притягує до себе щасливу смерть» (Леонардо Да Вінчі).

Що можна розуміти під поняттям «добре прожите життя» і «щаслива смерть»?

163. Прокоментуйте вислови Джефферсона Томаса:

а) «У питаннях стилю пливи за течією, в питаннях принципу стій твердо, як скеля».

б) «Якщо принципи підіймаються над законом, значить, влада остаточно розклаталась».

в) «Жоден уряд не може існувати без цензури: там, де преса вільна, ніхто не вільний».

г) «Намагайтеся завжди виконати свій обов'язок, і людство виправдає вас навіть там, де ви отримаєте невдачу».

д) «Турбота про людське життя і щастя, а не про їх руйнування – це перше і єдине законне завдання хорошої влади».

158. «Невдячною є людина без совісті, їй вірити не треба. Краще відвертий ворог, аніж підлий підлабузник і лукавець: такий розбещує людство» (Петро I).

Якщо ви поділяєте думку автора, то якою бачите тактику поводження у разі дефіциту довіри до іншої людини, особливо, коли вона вам необхідна?

159. «У щасті будь помірним, у нещасті розумним. Нещастя свої не видавай, аби не порадувати ворогів своїх» (Періандр із Корінфа).

Чи слушною ви вважаєте цю пораду? Чому?

160. «У великих справах усім подобатись не можна» (Соломон із Афіні). Чи поділяєте ви думку одного із «семи мудреців» Греції? Пов'яжіть це судження із етичною категорією добра.

161. Прокоментуйте наведене нижче висловлення митця. Яка із чеснот складає його основу? Хто із давніх філософів підняв її на щит?

а) «Помірність – кращий банкет» (Г. Державін).

162. «Подібно до того, як добре прожитий день приносить щасливий сон, так і добре прожите життя притягує до себе щасливу смерть» (Леонардо Да Вінчі).

Що можна розуміти під поняттям «добре прожите життя» і «щаслива смерть»?

163. Прокоментуйте вислови Джефферсона Томаса:

а) «У питаннях стилю пливи за течією, в питаннях принципу стій твердо, як скеля».

б) «Якщо принципи підіймаються над законом, значить, влада остаточно розклаталась».

в) «Жоден уряд не може існувати без цензури: там, де преса вільна, ніхто не вільний».

г) «Намагайтеся завжди виконати свій обов'язок, і людство виправдає вас навіть там, де ви отримаєте невдачу».

д) «Турбота про людське життя і щастя, а не про їх руйнування – це перше і єдине законне завдання хорошої влади».

164. «Всі схвалюють щирість. Всі кажуть: говори прямо. А скажеш правду – по зубах» (В. Капніст).

Прокоментуйте цю думку, аргументуючи.

165. «Правду важко довести саме тому, що вона не вимагає доказів» (В. Каверін).

Чому, на вашу думку, правда не вимагає доказів?

166. «Для досягнення поставленої мети діловитість потрібна не менше, ніж знання» (П'єр Огюстен Бомарше).

Що, на вашу думку, важливіше на шляху до досягнення мети, відповідаючи розмірковуючи, використовуючи відповідні поняття та категорії етики.

167. «Майстер брехні звинувачує, навіть розсипаючись у хвальбі» (Тассо Торквато).

Про яку аморальну ознаку йдеться у цих рядках? Як ви собі це уявляєте?

168. «Найбільша образа, яку можна заподіяти чесній людині – це запідозрити її в нечесності» (Уільям Шекспір).

Чи поділяєте ви думку митця? Чому?

169. Прокоментуйте позицію І. Франка стосовно сенсу людського буття, що впливає з вірша І. Франка? «Vivere momento!» (Пам'ятай, що живеш!)?

«Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А, що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись – значить жить...
«Vivere momento!»

170. «Коли очі кажуть одне, а язик інше, досвідчена людина більше довіряє першим» (Р. Емерсон).

Чи згодні ви з цим твердженням? Чому?

164. «Всі схвалюють щирість. Всі кажуть: говори прямо. А скажеш правду – по зубах» (В. Капніст).

Прокоментуйте цю думку, аргументуючи.

165. «Правду важко довести саме тому, що вона не вимагає доказів» (В. Каверін).

Чому, на вашу думку, правда не вимагає доказів?

166. «Для досягнення поставленої мети діловитість потрібна не менше, ніж знання» (П'єр Огюстен Бомарше).

Що, на вашу думку, важливіше на шляху до досягнення мети, відповідаючи розмірковуючи, використовуючи відповідні поняття та категорії етики.

167. «Майстер брехні звинувачує, навіть розсипаючись у хвальбі» (Тассо Торквато).

Про яку аморальну ознаку йдеться у цих рядках? Як ви собі це уявляєте?

168. «Найбільша образа, яку можна заподіяти чесній людині – це запідозрити її в нечесності» (Уільям Шекспір).

Чи поділяєте ви думку митця? Чому?

169. Прокоментуйте позицію І. Франка стосовно сенсу людського буття, що впливає з вірша І. Франка? «Vivere momento!» (Пам'ятай, що живеш!)?

«Люди, люди! Я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А, що кров не зможе змить,
Спалимо огнем то!
Лиш боротись – значить жить...
«Vivere momento!»

170. «Коли очі кажуть одне, а язик інше, досвідчена людина більше довіряє першим» (Р. Емерсон).

Чи згодні ви з цим твердженням? Чому?

171. «Серед дурнів є така секта, що називається лукавцями; вони безупинно вчаться обманювати себе і інших, але більше інших, ніж себе, а в дійсності більше обманюють себе, ніж інших» (Леонардо Да Вінчі).

Чи поділяєте ви цю думку?

172. «Живи і давай жити іншим» (Г. Державін).

Які із вищих етичних цінностей лягли в основу поради поета?

173. «Ті, хто не шукає щастя, знайдуть його швидше інших; оскільки ті, хто шукає щастя забувають, що найправильніший спосіб домогтись щастя для себе — шукати його для інших» (Мартін Лютер). Наскільки це твердження є для вас переконливим? Відповідь аргументуйте.

174. «Погано, коли про тебе нікому турбуватися. Ще гірше, коли нема про кого турбуватися тобі» (Є. Лец).

Продовжіть цю думку засобом дискусії.

175. Прокоментуйте висловлення:

«Я все більше й більше стверджуюсь в думці про себе, що наше щастя залежить куди більше від того, як ми зустрічаємо події нашого життя, ніж від природи самих подій» (О. Гумбольдт).

176. Які сенсожиттєві проблеми порушує Тарас Шевченко в наведених нижче уривках своїх поезій?

а) «В багні колодою гнилою,
Валятись, старітись, гнить,
мерти й сліду не покинуть
На обікраденій землі...»

б) «... Жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні..., то проклинають
І — світ запалити...»

(Т. Г. Шевченко).

177. «Любов — животворний вогонь у душі людини» (Тарас Шевченко).

171. «Серед дурнів є така секта, що називається лукавцями; вони безупинно вчаться обманювати себе і інших, але більше інших, ніж себе, а в дійсності більше обманюють себе, ніж інших» (Леонардо Да Вінчі).

Чи поділяєте ви цю думку?

172. «Живи і давай жити іншим» (Г. Державін).

Які із вищих етичних цінностей лягли в основу поради поета?

173. «Ті, хто не шукає щастя, знайдуть його швидше інших; оскільки ті, хто шукає щастя забувають, що найправильніший спосіб домогтись щастя для себе — шукати його для інших» (Мартін Лютер). Наскільки це твердження є для вас переконливим? Відповідь аргументуйте.

174. «Погано, коли про тебе нікому турбуватися. Ще гірше, коли нема про кого турбуватися тобі» (Є. Лец).

Продовжіть цю думку засобом дискусії.

175. Прокоментуйте висловлення:

«Я все більше й більше стверджуюсь в думці про себе, що наше щастя залежить куди більше від того, як ми зустрічаємо події нашого життя, ніж від природи самих подій» (О. Гумбольдт).

176. Які сенсожиттєві проблеми порушує Тарас Шевченко в наведених нижче уривках своїх поезій?

а) «В багні колодою гнилою,
Валятись, старітись, гнить,
мерти й сліду не покинуть
На обікраденій землі...»

б) «... Жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні..., то проклинають
І — світ запалити...»

(Т. Г. Шевченко).

177. «Любов — животворний вогонь у душі людини» (Тарас Шевченко).

Прокоментуйте це твердження митця. Використовуйте при цьому інші категорії етики.

178. «... Ми не бачили свого народу — так, як його Бог сотворив ... Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому банкеті, як вони згадують старовину і, як вони плазують, наче в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, то тоді і скажете, що «Енеїда» — добра, а все-таки — сміховинна, на московський кшталт» (Т. Шевченко).

Які етичні категорії складають основу цього висловлення поета? Прокоментуйте його.

179. Висловіть свої міркування стосовно виразу. Відповідаючи використайте категорії етики.

«Людина для людини — святиня» (Сенека).

180. «Не відхилятися від добра, якщо це можливо, але й уміти стати на шлях зла, якщо це необхідно» (Макіавеллі).

Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Як іменується етикою таке явище? Поясніть свою позицію.

181. «Злорадство — є нічим не викликане бажання заподіяти зло іншій особі, аби, порівнюючи із власним становищем, відчувати задоволення» (Д. Юм).

Чи може бути властивим злорадство шляхетній людині? Як цю рису оцінює християнська етика?

182. «Помилка в принципах є чимось більшим, ніж помилка у їх застосуванні» (І. Кант).

Як Ви розумієте це твердження? Що ж може спричинити помилку в застосуванні принципів?

183. «У питаннях стилю пливи за течією, в питаннях принципу стій твердо, як скеля» (Джефферсон Томас).

Прокоментуйте це твердження митця. Використовуйте при цьому інші категорії етики.

178. «... Ми не бачили свого народу — так, як його Бог сотворив ... Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять між собою, шапок не скидаючи, або на дружньому банкеті, як вони згадують старовину і, як вони плазують, наче в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, то тоді і скажете, що «Енеїда» — добра, а все-таки — сміховинна, на московський кшталт» (Т. Шевченко).

Які етичні категорії складають основу цього висловлення поета? Прокоментуйте його.

179. Висловіть свої міркування стосовно виразу. Відповідаючи використайте категорії етики.

«Людина для людини — святиня» (Сенека).

180. «Не відхилятися від добра, якщо це можливо, але й уміти стати на шлях зла, якщо це необхідно» (Макіавеллі).

Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Як іменується етикою таке явище? Поясніть свою позицію.

181. «Злорадство — є нічим не викликане бажання заподіяти зло іншій особі, аби, порівнюючи із власним становищем, відчувати задоволення» (Д. Юм).

Чи може бути властивим злорадство шляхетній людині? Як цю рису оцінює християнська етика?

182. «Помилка в принципах є чимось більшим, ніж помилка у їх застосуванні» (І. Кант).

Як Ви розумієте це твердження? Що ж може спричинити помилку в застосуванні принципів?

183. «У питаннях стилю пливи за течією, в питаннях принципу стій твердо, як скеля» (Джефферсон Томас).

Яких із відтінків принципів моралі стосується ця порада найбільше?

184. «Прибуток понад усе, але честь вище прибутку».

Чи можна, на вашу думку, поєднати матеріально-економічний інтерес із задоволенням моральних потреб особистості за сучасних умов?

185. «Чесність без знань — слабка й несуттєва, а знання без чесності — дуже небезпечні» (Джонсон Семюел). Якого зі складників моральної культури людини найбільше торкається цей вислів? Якщо Ви погоджуєтесь із вченим, то поясніть чому?

186. «Правда, добро й краса мають свої права: їх можна заперечувати, але ними захоплюються: те, що не відмічено їхньою печаттю, може певний час викликати захоплення, та згодом викличе позіхання» (Дідро Дені).

Про які із ознак названих трьох істин йдеться в цьому твердженні філософа?

187. «Закон, що живе в нас називається совістю. Совість — то, власне, застосування наших вчинків до цього закону».

Кому з філософів належить це висловлення?

188. «Я надаю перевагу тому, щоб мене пам'ятали за справами, які я здійснив для інших, а не за тими, що інші зробили заради мене» (І. Кант).

Прокоментуйте вислів.

189. «Похвала й підлабузництво — два гостинних господарі. Лише перший поїть господаря досхочу, а другий споює» (Джонсон Семюел).

Прокоментуйте цей вислів, розрізняючи перше від другого?

190. «Мистецтво жити в сім'ї полягає у вилученні тієї ж миті кожної пилинки, що в повсякденному бутті потрапляє збоку. Між тим найменша гинь неповаги, що на позір не заторкує сутності плоті, відразу ж її руйнує. Настає вид плотської зневаги один до одного»

Яких із відтінків принципів моралі стосується ця порада найбільше?

184. «Прибуток понад усе, але честь вище прибутку».

Чи можна, на вашу думку, поєднати матеріально-економічний інтерес із задоволенням моральних потреб особистості за сучасних умов?

185. «Чесність без знань — слабка й несуттєва, а знання без чесності — дуже небезпечні» (Джонсон Семюел). Якого зі складників моральної культури людини найбільше торкається цей вислів? Якщо Ви погоджуєтесь із вченим, то поясніть чому?

186. «Правда, добро й краса мають свої права: їх можна заперечувати, але ними захоплюються: те, що не відмічено їхньою печаттю, може певний час викликати захоплення, та згодом викличе позіхання» (Дідро Дені).

Про які із ознак названих трьох істин йдеться в цьому твердженні філософа?

187. «Закон, що живе в нас називається совістю. Совість — то, власне, застосування наших вчинків до цього закону».

Кому з філософів належить це висловлення?

188. «Я надаю перевагу тому, щоб мене пам'ятали за справами, які я здійснив для інших, а не за тими, що інші зробили заради мене» (І. Кант).

Прокоментуйте вислів.

189. «Похвала й підлабузництво — два гостинних господарі. Лише перший поїть господаря досхочу, а другий споює» (Джонсон Семюел).

Прокоментуйте цей вислів, розрізняючи перше від другого?

190. «Мистецтво жити в сім'ї полягає у вилученні тієї ж миті кожної пилинки, що в повсякденному бутті потрапляє збоку. Між тим найменша гинь неповаги, що на позір не заторкує сутності плоті, відразу ж її руйнує. Настає вид плотської зневаги один до одного»

(В. Розанов). Які категорії етики складають основу наведеного вище твердження? Спробуйте цю думку розвинути.

191. «Кожна істота набуває безсмертя в поколіннях своїх нащадків, і потік любові, поглинаючи все нові й нові хвилі, котиться безупину, і в цьому запорука вічного життя всіх тих, хто жив, кохав, народжував» (Е. Золя).

Продовжіть думку мислителя щодо найвищих категорій етики.

192. Які висновки можна зробити з наведених нижче висловлень Джонсона Семюела? Робіть їх розмірковуючи.

а) «Мова — одяг думок».

б) «Чесність без знань — слабка й несуттєва, знання без чесності — дуже небезпечні».

в) «Людина, яка не любить сама себе, не заслуговує і нашої любові».

г) «Цитати з античних авторів — пароль освічених людей в усьому світі».

д) «Щастя — ніщо, якщо його нема з ким розділити, і — дуже дещо, якщо воно не викликає заздрощів».

ж) «Чи варте життя того, щоб жити? Це запитання для ембріона, а не для чоловіка-мужчини».

193. Прокоментуйте вислови Дені Дідро:

а) «Для істини — останній триумф, коли її визнає небагато хто, і бути бажаною всім — доля».

б) «Навіть у найзапекліших скептиків є надія, що вони помиляються».

в) «Незручність не в тому, що маєш погляди, а в тому, що ними засліплюєшся, вдаючись до досвіду».

194. «Світ ловив мене, та не спіймав» (Г. Сковорода).

Як ви розумієте цей вислів? Пов'яжіть його з розумінням вченого тимчасового перебування людини на Землі та його вченням про три світи та «дві натури»?

195. «Пізнай самого себе» (Г. Сковорода).

(В. Розанов). Які категорії етики складають основу наведеного вище твердження? Спробуйте цю думку розвинути.

191. «Кожна істота набуває безсмертя в поколіннях своїх нащадків, і потік любові, поглинаючи все нові й нові хвилі, котиться безупину, і в цьому запорука вічного життя всіх тих, хто жив, кохав, народжував» (Е. Золя).

Продовжіть думку мислителя щодо найвищих категорій етики.

192. Які висновки можна зробити з наведених нижче висловлень Джонсона Семюела? Робіть їх розмірковуючи.

а) «Мова — одяг думок».

б) «Чесність без знань — слабка й несуттєва, знання без чесності — дуже небезпечні».

в) «Людина, яка не любить сама себе, не заслуговує і нашої любові».

г) «Цитати з античних авторів — пароль освічених людей в усьому світі».

д) «Щастя — ніщо, якщо його нема з ким розділити, і — дуже дещо, якщо воно не викликає заздрощів».

ж) «Чи варте життя того, щоб жити? Це запитання для ембріона, а не для чоловіка-мужчини».

193. Прокоментуйте вислови Дені Дідро:

а) «Для істини — останній триумф, коли її визнає небагато хто, і бути бажаною всім — доля».

б) «Навіть у найзапекліших скептиків є надія, що вони помиляються».

в) «Незручність не в тому, що маєш погляди, а в тому, що ними засліплюєшся, вдаючись до досвіду».

194. «Світ ловив мене, та не спіймав» (Г. Сковорода).

Як ви розумієте цей вислів? Пов'яжіть його з розумінням вченого тимчасового перебування людини на Землі та його вченням про три світи та «дві натури»?

195. «Пізнай самого себе» (Г. Сковорода).

Який сенс вкладає «український Сократ» у цей вислів? Кому ще належить цей заклик? У чому авторська різниця між першим та другим? Який вибір зробите Ви?

196. «Каждый человек состоит из двоих противостоящих и борющихся начал, или естество: из горного и подлаго, сиречь из вечности и тления. Посему в каждом живут два демона или ангелы, сиречь вестники и посланники своих царей: ангел благий и злой, хранитель и губитель, мирный и мятежный, светлый и темный...» (Г. Сковорода).

Навколо яких своїх закликів та вимог філософ розвиває в цих рядках думку?

197. «Чи може людина досягти *«істинного щастя»*, *«душевної веселости»* за вченням Г. Сковороди?

Якщо так, то в який спосіб?

198. Як Ви розумієте вислів мислителя:

«Нужность не трудна, трудность не нужна» («бритва Сковороди»).

Відповідь пов'яжіть із категоріями етики «щастя» та «моральна свобода». В якому із вчень філософа домінує ця думка?

199. а) «Я терпіти не можу людство, тому що вважаю себе одним із кращих його представників і знаю, наскільки я поганий».

б) «Сум лише множить на самого себе. Тож давайте виконаємо свій обов'язок й будемо веселими».

Які висновки можна зробити з наведених вище висловлень Джонсона Самюела? Відповідайте аргументуючи, використовуючи поняття «добра» і «зла», «морального ідеалу».

Чи можна пов'язати їх із основними цінностями християнської етики?

200. «Совість людини може помилятися, хоча сама людина може бути совісною, точно так, як можна мати смак, не впадаючи в несмак» (Жан Поль Сартр).

Чи згодні ви з митцем? Якщо «так», то як це можливо? Який смак тут мається на увазі?

Який сенс вкладає «український Сократ» у цей вислів? Кому ще належить цей заклик? У чому авторська різниця між першим та другим? Який вибір зробите Ви?

196. «Каждый человек состоит из двоих противостоящих и борющихся начал, или естество: из горного и подлаго, сиречь из вечности и тления. Посему в каждом живут два демона или ангелы, сиречь вестники и посланники своих царей: ангел благий и злой, хранитель и губитель, мирный и мятежный, светлый и темный...» (Г. Сковорода).

Навколо яких своїх закликів та вимог філософ розвиває в цих рядках думку?

197. «Чи може людина досягти *«істинного щастя»*, *«душевної веселости»* за вченням Г. Сковороди?

Якщо так, то в який спосіб?

198. Як Ви розумієте вислів мислителя:

«Нужность не трудна, трудность не нужна» («бритва Сковороди»).

Відповідь пов'яжіть із категоріями етики «щастя» та «моральна свобода». В якому із вчень філософа домінує ця думка?

199. а) «Я терпіти не можу людство, тому що вважаю себе одним із кращих його представників і знаю, наскільки я поганий».

б) «Сум лише множить на самого себе. Тож давайте виконаємо свій обов'язок й будемо веселими».

Які висновки можна зробити з наведених вище висловлень Джонсона Самюела? Відповідайте аргументуючи, використовуючи поняття «добра» і «зла», «морального ідеалу».

Чи можна пов'язати їх із основними цінностями християнської етики?

200. «Совість людини може помилятися, хоча сама людина може бути совісною, точно так, як можна мати смак, не впадаючи в несмак» (Жан Поль Сартр).

Чи згодні ви з митцем? Якщо «так», то як це можливо? Який смак тут мається на увазі?

201. Прокоментуйте, аргументуючи, вислови І. Канта. Як ви їх розумієте?

- а) «У шлюбному житті поєднана пара повинна утворювати ніби єдину моральну особистість»;
- б) «Все, що ми кажемо, повинно бути істинним, але ж це не означає, що ми зобов'язані публічно висловлювати будь-яку істину»;
- в) «Закон, що живе в нас, називається совістю. Совість, — власне, застосування наших вчинків до цього закону»;
- г) «Обов'язок! Ти піднесене, велике слово, в тобі немає нічого неприємного, що лестило б людям»;
- д) «Моральну цінність слід вбачати лише в тому, що вчинок здійснюється з почуттям обов'язку»;
- е) «Зречення свого внутрішнього переконання є вчинком низьким»;
- є) «Обов'язок перед самим собою полягає в тому, аби людина дотримувалася в самій собі людської гідності»;
- ж) «Праця — найкращий спосіб насолоджуватись життям».

202. «Велич великої людини виявляється у тому, як вона поводить з маленькими людьми» (Карлейль Томас).

Що можна розуміти під поняттям «велич великої людини»?

203. Які висновки можна зробити із висловлень Я. Томаса? Міркуючи використайте основні категорії етики.

- а) «Всі знедолені повинні з'ясувати собі лише одне: бути знедоленими безглуздо».
- б) «Благословен той, хто знайшов свою справу в житті: більшого нам не дано».
- в) «Геніальність — це, насамперед, видатна здібність бути за все відповідальним».
- г) «Життя великої людини — це веселий танець, а битва і похід — боротьба з володарями й цілими царствами».
- д) «Ідеал — у тобі самому. Перепони до досягнення його — у тобі ж. Твоє становище — той матеріал, із якого ти повинен здійснити цей ідеал».
- е) «Людина не повинна скаржитися на часи; із цього нічого не виходить. Часи — нісенітниця: ну й що ж, на те й людина, щоб поліпшити їх».

201. Прокоментуйте, аргументуючи, вислови І. Канта. Як ви їх розумієте?

- а) «У шлюбному житті поєднана пара повинна утворювати ніби єдину моральну особистість»;
- б) «Все, що ми кажемо, повинно бути істинним, але ж це не означає, що ми зобов'язані публічно висловлювати будь-яку істину»;
- в) «Закон, що живе в нас, називається совістю. Совість, — власне, застосування наших вчинків до цього закону»;
- г) «Обов'язок! Ти піднесене, велике слово, в тобі немає нічого неприємного, що лестило б людям»;
- д) «Моральну цінність слід вбачати лише в тому, що вчинок здійснюється з почуттям обов'язку»;
- е) «Зречення свого внутрішнього переконання є вчинком низьким»;
- є) «Обов'язок перед самим собою полягає в тому, аби людина дотримувалася в самій собі людської гідності»;
- ж) «Праця — найкращий спосіб насолоджуватись життям».

202. «Велич великої людини виявляється у тому, як вона поводить з маленькими людьми» (Карлейль Томас).

Що можна розуміти під поняттям «велич великої людини»?

203. Які висновки можна зробити із висловлень Я. Томаса? Міркуючи використайте основні категорії етики.

- а) «Всі знедолені повинні з'ясувати собі лише одне: бути знедоленими безглуздо».
- б) «Благословен той, хто знайшов свою справу в житті: більшого нам не дано».
- в) «Геніальність — це, насамперед, видатна здібність бути за все відповідальним».
- г) «Життя великої людини — це веселий танець, а битва і похід — боротьба з володарями й цілими царствами».
- д) «Ідеал — у тобі самому. Перепони до досягнення його — у тобі ж. Твоє становище — той матеріал, із якого ти повинен здійснити цей ідеал».
- е) «Людина не повинна скаржитися на часи; із цього нічого не виходить. Часи — нісенітниця: ну й що ж, на те й людина, щоб поліпшити їх».

є) «Я не вірю в колективну мудрість неосвічених індивідів».

204. «Немає сумніву, що люди, які так спокійно ставляться до смерті, завчасно про неї думали. Думка про неї, як про звичний кінець не стала для них несподіванкою. Вони бачили в смерті природне явище, закономірність життя, що постійно оновлюється. Вони звикли думати про неї як про звичайний кінець. І через це помирили, як повинна помирати людина, — без розгубленості, без паніки, з діловитим спокоєм. І це надавало їхньому життю якоїсь величності, навіть урочистості. Таке розуміння ставлення до смерті, можливо, навіть продовжувало життя цих людей, адже в їхньому житті був відсутній головний супротивник — тваринний, не завжди усвідомлений, страх» (М. Зошенко. «Повість про розум»).

Що, на ваш погляд, дає таке ставлення людини до смерті? Якою ви бачите дорогу до гідного розв'язання цієї вкрай інтимної та багатогранної проблеми? Чи можливо знайти, вирішуючи її, стандарти емоційного регулювання і відповідні норми поведінки? Відповідь обґрунтуйте, використовуючи поняття сенсу життя.

205. «Істинним є лише те життя, яке продовжує життя минуле, сприяє благу життя сучасного і благу життя майбутнього» (Л. Толстой).

Як ви розумієте це твердження? Чи достатньо для того, щоб продовжити «життя минуле» подарувати людині світ, адже це лише початок процесу? Набагато важче — подарувати світові людину. Продовжіть дискусію, розмірковуючи над тим, що ж важливіше у цьому, так би мовити, ланцюгу моральної відповідальності?

206. «... Что может быть выше,
Счастливей,
Умней,
Чем жить в полный рост, в полный свет,
В полный голос,
И что-то оставит Земле, для её сыновей —
Дерево,
Борозду,
Молот,

є) «Я не вірю в колективну мудрість неосвічених індивідів».

204. «Немає сумніву, що люди, які так спокійно ставляться до смерті, завчасно про неї думали. Думка про неї, як про звичний кінець не стала для них несподіванкою. Вони бачили в смерті природне явище, закономірність життя, що постійно оновлюється. Вони звикли думати про неї як про звичайний кінець. І через це помирили, як повинна помирати людина, — без розгубленості, без паніки, з діловитим спокоєм. І це надавало їхньому життю якоїсь величності, навіть урочистості. Таке розуміння ставлення до смерті, можливо, навіть продовжувало життя цих людей, адже в їхньому житті був відсутній головний супротивник — тваринний, не завжди усвідомлений, страх» (М. Зошенко. «Повість про розум»).

Що, на ваш погляд, дає таке ставлення людини до смерті? Якою ви бачите дорогу до гідного розв'язання цієї вкрай інтимної та багатогранної проблеми? Чи можливо знайти, вирішуючи її, стандарти емоційного регулювання і відповідні норми поведінки? Відповідь обґрунтуйте, використовуючи поняття сенсу життя.

205. «Істинним є лише те життя, яке продовжує життя минуле, сприяє благу життя сучасного і благу життя майбутнього» (Л. Толстой).

Як ви розумієте це твердження? Чи достатньо для того, щоб продовжити «життя минуле» подарувати людині світ, адже це лише початок процесу? Набагато важче — подарувати світові людину. Продовжіть дискусію, розмірковуючи над тим, що ж важливіше у цьому, так би мовити, ланцюгу моральної відповідальності?

206. «... Что может быть выше,
Счастливей,
Умней,
Чем жить в полный рост, в полный свет,
В полный голос,
И что-то оставит Земле, для её сыновей —
Дерево,
Борозду,
Молот,

**Мелодію,
Колос!»**

(В. Маяковский).

Порівняйте ці рядки із думкою, висловленою у попередній вправі. Знайдіть спорідненість. Прокоментуйте, використовуючи поняття найвищих категорій етики — сенсу життя та щастя.

207. «У кривді міститься якесь жало, яке люди розумні й добрі переносять з величезними труднощами» (Цицерон Марк Тулій).

Чому «розумні й хороші люди» кривду переносять важче від інших?

208. «Оскільки крок до добра — не робити зла, то перший крок до щастя — не страждати» (Жан Жак Руссо).

Прокоментуйте вислів. Чому, на Вашу думку, мислитель пов'язує етичні категорії добра та щастя?

209. «Просто дивно, яка цілеспрямованість, відвага й сила волі пробуджуються від впевненості в тому, що ми виконуємо свій обов'язок» (Вальтер Скотт).

Чи завжди обов'язок диктує поведження подібного роду? Що для цього необхідно? Спробуйте думку розвинути.

210. Прокоментуйте висловлювання Адама Смітта:

а) «Всякий транжир — крадій суспільства, всяка бережлива людина — добродій».

б) «Щастя навідується до нас в різних видах і, майже невлучиво, але я найчастіше бачив його в маленьких дітей, біля домашніх вогнищ і в сільських хатинах».

в) «Лише вкрай малодушна і вкрай порожня людина може мати задоволення від похвали, якої, як їй добре відомо, вона не заслужила».

г) «Аби навчити людей любити справедливість, слід показати їм результат несправедливості».

д) «Характер кожної людини має вплив на щастя інших людей, виходячи з того, що має він властивість приносити їм — шкоду чи користь».

**Мелодію,
Колос!»**

(В. Маяковский).

Порівняйте ці рядки із думкою, висловленою у попередній вправі. Знайдіть спорідненість. Прокоментуйте, використовуючи поняття найвищих категорій етики — сенсу життя та щастя.

207. «У кривді міститься якесь жало, яке люди розумні й добрі переносять з величезними труднощами» (Цицерон Марк Тулій).

Чому «розумні й хороші люди» кривду переносять важче від інших?

208. «Оскільки крок до добра — не робити зла, то перший крок до щастя — не страждати» (Жан Жак Руссо).

Прокоментуйте вислів. Чому, на Вашу думку, мислитель пов'язує етичні категорії добра та щастя?

209. «Просто дивно, яка цілеспрямованість, відвага й сила волі пробуджуються від впевненості в тому, що ми виконуємо свій обов'язок» (Вальтер Скотт).

Чи завжди обов'язок диктує поведження подібного роду? Що для цього необхідно? Спробуйте думку розвинути.

210. Прокоментуйте висловлювання Адама Смітта:

а) «Всякий транжир — крадій суспільства, всяка бережлива людина — добродій».

б) «Щастя навідується до нас в різних видах і, майже невлучиво, але я найчастіше бачив його в маленьких дітей, біля домашніх вогнищ і в сільських хатинах».

в) «Лише вкрай малодушна і вкрай порожня людина може мати задоволення від похвали, якої, як їй добре відомо, вона не заслужила».

г) «Аби навчити людей любити справедливість, слід показати їм результат несправедливості».

д) «Характер кожної людини має вплив на щастя інших людей, виходячи з того, що має він властивість приносити їм — шкоду чи користь».

211. «Хто прагне добра, повинен бути готовим терпіти зло» (Іоанн Дамаскін).

Якщо ви згодні з автором цих рядків, то поясніть чому?

212. Прокоментуйте висловлення Д. Бекона, використовуючи основні категорії етики:

а) «Хто виявляє милосердя до ворога, немилосердний до самого себе».

б) «Люди хитрі не люблять ученості, простодушні дивуються їй, мудрі нею користуються».

в) «Ті, у кого нема друзів, яким вони могли б відкритись, є канібалами власних сердець».

г) «Чесна й порядна людина ніколи і ніяким чином не зможе виправити й перевиховати нечесних і поганих людей, якщо вона сама спочатку не пізнає всі тайники і глибини зла. Адже люди, зіпсовані і нечесні, переконані в тому, що чесність і порядність існують лише через якусь неосвіченість і наївність людей і лише тому, що ті вірять різним проповідникам і вчителям».

213. Прокоментуйте наведені нижче рядки, розгортаючи думку навколо категорій добра і зла:

«Найгарячіші кутки в пеклі залишені для тих, хто в часи великих моральних переломів зберігає нейтралітет» (Данте Аліг'єрі).

214. «Часто трапляється так, що людина вважає щастя далеким від себе, а воно нечуваними кроками вже прийшло до неї» (Джованні Боккаччо).

У яких випадках так буває?

215. «Не хочу вождя, який би мене зв'язував чи утискав; вождем вождем, але хай при мені залишаться і очі, і своя думка, і свобода; хай мені не заважають йти, куди хочу, ні залишати щось без уваги, ні пробувати досягнути недосяжного; хай дозволять ходити і найкоротшою, і, якщо вистачить терпіння, найрівнішою дорогою, і поспішати й уповільнюватись, й збочуватись з шляху, й повертатись назад» (Франческо Петрарка).

Прокоментуйте прагнення мислителя, пов'яжіть свої міркування із сучасним тлумаченням понять «моральна свобода та особистість».

211. «Хто прагне добра, повинен бути готовим терпіти зло» (Іоанн Дамаскін).

Якщо ви згодні з автором цих рядків, то поясніть чому?

212. Прокоментуйте висловлення Д. Бекона, використовуючи основні категорії етики:

а) «Хто виявляє милосердя до ворога, немилосердний до самого себе».

б) «Люди хитрі не люблять ученості, простодушні дивуються їй, мудрі нею користуються».

в) «Ті, у кого нема друзів, яким вони могли б відкритись, є канібалами власних сердець».

г) «Чесна й порядна людина ніколи і ніяким чином не зможе виправити й перевиховати нечесних і поганих людей, якщо вона сама спочатку не пізнає всі тайники і глибини зла. Адже люди, зіпсовані і нечесні, переконані в тому, що чесність і порядність існують лише через якусь неосвіченість і наївність людей і лише тому, що ті вірять різним проповідникам і вчителям».

213. Прокоментуйте наведені нижче рядки, розгортаючи думку навколо категорій добра і зла:

«Найгарячіші кутки в пеклі залишені для тих, хто в часи великих моральних переломів зберігає нейтралітет» (Данте Аліг'єрі).

214. «Часто трапляється так, що людина вважає щастя далеким від себе, а воно нечуваними кроками вже прийшло до неї» (Джованні Боккаччо).

У яких випадках так буває?

215. «Не хочу вождя, який би мене зв'язував чи утискав; вождем вождем, але хай при мені залишаться і очі, і своя думка, і свобода; хай мені не заважають йти, куди хочу, ні залишати щось без уваги, ні пробувати досягнути недосяжного; хай дозволять ходити і найкоротшою, і, якщо вистачить терпіння, найрівнішою дорогою, і поспішати й уповільнюватись, й збочуватись з шляху, й повертатись назад» (Франческо Петрарка).

Прокоментуйте прагнення мислителя, пов'яжіть свої міркування із сучасним тлумаченням понять «моральна свобода та особистість».

216. Прокоментуйте рядки О. С. Пушкіна:

а) «Величина всякого нещастя вимірюється не сутністю його, а тим, як воно на людині позначається».

б) «У світі зла, дурниць, впевненості і сумнівів, що називаються існуванням, є одна річ, для якої ще варто жити і яка, поза сумнівом, сильна, як смерть — це кохання».

в) «Смола не липне так до одягу, як погана слава до імені».

217. «Гуманність — людинолюбство, але розвинуте свідомістю й освітою» (В. Белінський).

Чому головною передумовою гуманності є освіта та свідомість?

218. «Без глибокого морального почуття людина не може мати ні кохання, ні честі, — нічого, завдяки чому людина є людиною» (В. Белінський).

Якщо ви погоджуєтесь з автором цих рядків, то поясніть чому?

219. «Якщо вам Бог з'якшить серце, то сльози свої пролійте за гріхи, кажучи: «Як ото блудницю, і розбійника, і митника Ти помилував еси, так і нас, грішних, помилуй» (Володимир Мономах).

Яка з чеснот лежить в основі наведеного вислову? Яку з етичних теорій поділяє автор?

220. Відомо, що все вчення засновника української класичної філософії Г. Сковороди — і онтологія, і гносеологія, і логіка — мають морально-етичне спрямування. Пов'яжіть його із теорією про «три світи» та «дві натури».

221. Як ви розумієте висловлення Г. Сковороди «економія власного внутрішнього світу»?

222. Прокоментуйте висловлення видатного англійського гуманіста Томаса Мора:

«Всі ми цінимо добро, лише втрачаючи його безповоротно».

«Щастя полягає не в будь-якому задоволенні, а лише в чесному і шляхетному».

216. Прокоментуйте рядки О. С. Пушкіна:

а) «Величина всякого нещастя вимірюється не сутністю його, а тим, як воно на людині позначається».

б) «У світі зла, дурниць, впевненості і сумнівів, що називаються існуванням, є одна річ, для якої ще варто жити і яка, поза сумнівом, сильна, як смерть — це кохання».

в) «Смола не липне так до одягу, як погана слава до імені».

217. «Гуманність — людинолюбство, але розвинуте свідомістю й освітою» (В. Белінський).

Чому головною передумовою гуманності є освіта та свідомість?

218. «Без глибокого морального почуття людина не може мати ні кохання, ні честі, — нічого, завдяки чому людина є людиною» (В. Белінський).

Якщо ви погоджуєтесь з автором цих рядків, то поясніть чому?

219. «Якщо вам Бог з'якшить серце, то сльози свої пролійте за гріхи, кажучи: «Як ото блудницю, і розбійника, і митника Ти помилував еси, так і нас, грішних, помилуй» (Володимир Мономах).

Яка з чеснот лежить в основі наведеного вислову? Яку з етичних теорій поділяє автор?

220. Відомо, що все вчення засновника української класичної філософії Г. Сковороди — і онтологія, і гносеологія, і логіка — мають морально-етичне спрямування. Пов'яжіть його із теорією про «три світи» та «дві натури».

221. Як ви розумієте висловлення Г. Сковороди «економія власного внутрішнього світу»?

222. Прокоментуйте висловлення видатного англійського гуманіста Томаса Мора:

«Всі ми цінимо добро, лише втрачаючи його безповоротно».

«Щастя полягає не в будь-якому задоволенні, а лише в чесному і шляхетному».

«Красти чуже задоволення, домагаючись власного, несправедливо».

«Мудрець краще уникатиме хвороб, ніж вибиратиме засоби проти них».

223. «Будь-яка річ має два боки, і ці два обличчя зовсім не подібні одне на одне. Зовні, ніби, смерть, а заглянеш всередину — побачиш життя, і навпаки, за життям ховається смерть, за красою — потворне, за ганьбою — слава, за вченістю — невігластво, за потужністю — убогість, за благородством — нищість, за веселістю — сум» (Еразм Роттердамський).

Про які «два обличчя» веде мову один із найвидатніших гуманістів? Висловіть свою думку мовою етичних категорій та понять.

224. «Життя людини на Землі є нічим іншим, як станом війни! Вона повинна перемагати нікчемність ледарів, приборкувати нахабство, запобігати ворогам» (Джордано Бруно).

Прокоментуйте це висловлювання філософа, який вважається символом вченого, для якого вірність істині була дорожчою за життя. Використайте при цьому категорії етики «сене життя», «зміст життя», «щастя», та ін.

225. «Течуть ріки великі на Русі,
І журчать вони, повноводні,
Співи стародавні про тих бояр,
Що не боялися до полів проти готів виходити,
І багато літ билися за вольність руську.
Ті славні, нічого не берегли, ані життя свого —
Так сказала їм Берегиня»
(із Велесової книги).

Чи міститься, на ваш погляд, у цих рядках суперечність? Адже відомо, що Берегиня у давньоруській міфології — покровителька добра, захисту людини, оселі, малих дітей від злих сил та хвороб, а символом Берегині є родинне багаття, в якому людина знаходить мир, спокій, любов і високу мораль.

226. Прокоментуйте висловлення:

«Красти чуже задоволення, домагаючись власного, несправедливо».

«Мудрець краще уникатиме хвороб, ніж вибиратиме засоби проти них».

223. «Будь-яка річ має два боки, і ці два обличчя зовсім не подібні одне на одне. Зовні, ніби, смерть, а заглянеш всередину — побачиш життя, і навпаки, за життям ховається смерть, за красою — потворне, за ганьбою — слава, за вченістю — невігластво, за потужністю — убогість, за благородством — нищість, за веселістю — сум» (Еразм Роттердамський).

Про які «два обличчя» веде мову один із найвидатніших гуманістів? Висловіть свою думку мовою етичних категорій та понять.

224. «Життя людини на Землі є нічим іншим, як станом війни! Вона повинна перемагати нікчемність ледарів, приборкувати нахабство, запобігати ворогам» (Джордано Бруно).

Прокоментуйте це висловлювання філософа, який вважається символом вченого, для якого вірність істині була дорожчою за життя. Використайте при цьому категорії етики «сене життя», «зміст життя», «щастя», та ін.

225. «Течуть ріки великі на Русі,
І журчать вони, повноводні,
Співи стародавні про тих бояр,
Що не боялися до полів проти готів виходити,
І багато літ билися за вольність руську.
Ті славні, нічого не берегли, ані життя свого —
Так сказала їм Берегиня»
(із Велесової книги).

Чи міститься, на ваш погляд, у цих рядках суперечність? Адже відомо, що Берегиня у давньоруській міфології — покровителька добра, захисту людини, оселі, малих дітей від злих сил та хвороб, а символом Берегині є родинне багаття, в якому людина знаходить мир, спокій, любов і високу мораль.

226. Прокоментуйте висловлення:

а) «Ревнощі підривають і отруюють все те, що є красивим і хо-рошим у коханні».

б) «Зазвичай ті, у кого не вистачає розуміння, думають, що знають більше, а ті, хто цілком позбавлений розуму, думають, що знають все» (Джордано Бруно).

227. Поміркуйте над висловленням Сервантеса:

а) «Добрі діяння ніколи не слід відкладати: всяке зволікання нерозумне і часто небезпечне».

б) «Хто не вміє користуватися щастям, коли воно приходить, не повинен скаржитися, коли воно мине».

в) «Хвала лише тоді добра, коли добрий той, хто хвалить».

г) «Великі люди здатні на велику доброту».

228. «Добрі справи, які здійснюються не з любові до людей і не через турботу про них, а для спасіння власної душі, зовсім не добрі. Де немає любові, там нема й добра» (М. Бердяєв).

Прокоментуйте даний вислів.

229. Прокоментуйте вислови мислителів про щастя і, як його досягти:

а) «Щастя й горе — це справа душі» (Демокріт).

б) «Знай, що люди — самі причина своїх страждань» (Піфагор).

в) «У щасті легко знайти друга, проте в нещасті важко» (Демокріт).

г) «Людина ніколи не буває такою нещасною, або такою щасливою, як вона себе запевняє» (Ф. Де Ларошфуко).

д) «Щасливий випадок допоможе лише тому, хто добре підготовлений до нього» (народна мудрість).

е) «Щасливий не той, кого інші вважають щасливим, а той, хто сам себе таким вважає» (Сенека).

є) «Щастя і нещастя приходять у наші провини» (Мен — Цзи).

ж) «Коли люди нарікають на життя, то це майже завжди тому, що вони вимагали від себе неможливого» (Е. Ренан).

з) «Мистецтво жити — жити з перспективою» (В. Гладков).

и) «Найправильніший і, чи не єдиний, спосіб стати щасливим — уявити себе таким» (В. Ключевський).

а) «Ревнощі підривають і отруюють все те, що є красивим і хо-рошим у коханні».

б) «Зазвичай ті, у кого не вистачає розуміння, думають, що знають більше, а ті, хто цілком позбавлений розуму, думають, що знають все» (Джордано Бруно).

227. Поміркуйте над висловленням Сервантеса:

а) «Добрі діяння ніколи не слід відкладати: всяке зволікання нерозумне і часто небезпечне».

б) «Хто не вміє користуватися щастям, коли воно приходить, не повинен скаржитися, коли воно мине».

в) «Хвала лише тоді добра, коли добрий той, хто хвалить».

г) «Великі люди здатні на велику доброту».

228. «Добрі справи, які здійснюються не з любові до людей і не через турботу про них, а для спасіння власної душі, зовсім не добрі. Де немає любові, там нема й добра» (М. Бердяєв).

Прокоментуйте даний вислів.

229. Прокоментуйте вислови мислителів про щастя і, як його досягти:

а) «Щастя й горе — це справа душі» (Демокріт).

б) «Знай, що люди — самі причина своїх страждань» (Піфагор).

в) «У щасті легко знайти друга, проте в нещасті важко» (Демокріт).

г) «Людина ніколи не буває такою нещасною, або такою щасливою, як вона себе запевняє» (Ф. Де Ларошфуко).

д) «Щасливий випадок допоможе лише тому, хто добре підготовлений до нього» (народна мудрість).

е) «Щасливий не той, кого інші вважають щасливим, а той, хто сам себе таким вважає» (Сенека).

є) «Щастя і нещастя приходять у наші провини» (Мен — Цзи).

ж) «Коли люди нарікають на життя, то це майже завжди тому, що вони вимагали від себе неможливого» (Е. Ренан).

з) «Мистецтво жити — жити з перспективою» (В. Гладков).

и) «Найправильніший і, чи не єдиний, спосіб стати щасливим — уявити себе таким» (В. Ключевський).

230. Прокоментуйте висловлення:

а) «Слід розлучатись з життям, як Одиссей з Навсікаєю, — більше благословляючим, ніж закоханим» (Ф. Ніцше).

229. «Знання без моральної основи нічого не означає» (Л. Толстой).

А як ви вважаєте? Чому?

231. «Чи багато користі від будинку, якщо у вас нема стерпної планети, на якій можна його поставити» (Торо Девид).

Що слід зробити землянам, аби наша планета позбулась статусу нестерпної?

232. Чи однобоким, на вашу думку, є погляд Альберта Ейнштейна на сенс буття та свободу людини в наведених нижче судженнях?

а) «Людина може знайти сенс в житті, яким би коротким і небезпечним воно не було, лише присвятивши себе суспільству».

б) «Людина — частина цілого, яке ми називаємо Всесвітом, частина, обмежена в часі і просторі. Вона відчуває себе, свої думки і почуття, як щось окреме від решти, всього світу, що є свого роду оптичним обманом. Ця ілюзія стала темницею нам, яка обмежує нас світом власних бажань і прив'язаності до вузького кола близьких нам людей. Наше завдання — вивільнитися з цієї тюрми, розширивши сферу своєї участі до всякої живої істоти, до цілого світу, в усій його величі. Ніхто не може виконати таке завдання до кінця. Але вже самі спроби досягнути цієї мети є частиною звільнення і основою для внутрішньої впевненості».

233. «Непростима гордість — не хотіти бути зобов'язаним коханій людині своїм щастям» (Г. Е. Лессінг).

Чи згодні ви з автором цих рядків? Спробуйте цю думку розвинути.

234. «Щастя — продукт здоров'я, а тому кожна людина повинна намагатися, щоб фізичні розлади були не більше, як винятковими явищами» (Самюел Смайлс).

Яких ще «розладів» слід остерігатися заради щастя?

230. Прокоментуйте висловлення:

а) «Слід розлучатись з життям, як Одиссей з Навсікаєю, — більше благословляючим, ніж закоханим» (Ф. Ніцше).

229. «Знання без моральної основи нічого не означає» (Л. Толстой).

А як ви вважаєте? Чому?

231. «Чи багато користі від будинку, якщо у вас нема стерпної планети, на якій можна його поставити» (Торо Девид).

Що слід зробити землянам, аби наша планета позбулась статусу нестерпної?

232. Чи однобоким, на вашу думку, є погляд Альберта Ейнштейна на сенс буття та свободу людини в наведених нижче судженнях?

а) «Людина може знайти сенс в житті, яким би коротким і небезпечним воно не було, лише присвятивши себе суспільству».

б) «Людина — частина цілого, яке ми називаємо Всесвітом, частина, обмежена в часі і просторі. Вона відчуває себе, свої думки і почуття, як щось окреме від решти, всього світу, що є свого роду оптичним обманом. Ця ілюзія стала темницею нам, яка обмежує нас світом власних бажань і прив'язаності до вузького кола близьких нам людей. Наше завдання — вивільнитися з цієї тюрми, розширивши сферу своєї участі до всякої живої істоти, до цілого світу, в усій його величі. Ніхто не може виконати таке завдання до кінця. Але вже самі спроби досягнути цієї мети є частиною звільнення і основою для внутрішньої впевненості».

233. «Непростима гордість — не хотіти бути зобов'язаним коханій людині своїм щастям» (Г. Е. Лессінг).

Чи згодні ви з автором цих рядків? Спробуйте цю думку розвинути.

234. «Щастя — продукт здоров'я, а тому кожна людина повинна намагатися, щоб фізичні розлади були не більше, як винятковими явищами» (Самюел Смайлс).

Яких ще «розладів» слід остерігатися заради щастя?

235. Чи цілком Ви погоджуєтесь з наведеними нижче судженнями?

Відповідь аргументуйте.

а) «Завжди чогось бажати — аби не стати нещасним від пересичення щастям. Тіло дихає, дух жадає. При володінні всім, нам все було б немилим, нудним; навіть для розуму слід приберігати щось йому невідоме, таке що збуджує допитливість. Надія надихає, пересичення занапащає. Навіть нагороджуючи, не задовольняй цілком; коли ні за чим жалкувати, чекай зла: щастя — не злощасне. Закінчуються бажання, починаються побоювання» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

б) «Дев'ять десятих нашого щастя базується на здоров'ї. Звідси висновок, що найбільшою дурницею було б жертвувати своїм здоров'ям заради чого б то не було: багатства, кар'єри, освіти, слави, не кажучи вже про почуттєві й миттєві насолоди; вірніше всіх цим варто пожертвувати заради здоров'я» (А. Шопенгауер).

236. Дуже поширена та думка, що любов є єдиним гідним мотивом вступу до шлюбу.

А чи існують інші морально допустимі мотиви?

Аргументуйте свою позицію.

237. Які з перелічених нижче явищ найбільше заважають створенню хорошої сім'ї?

- а) незнання одне одного до шлюбу;
- б) розбіжність інтересів, потреб;
- в) егоїзм подружжя, нездатність до самообмеження в інтересах іншого;
- г) безгосподарність, невміння організувати свій побут;
- д) втручання старших;
- є) пияцтво;
- є) невірність;
- ж) психологічне безкультур'я, невміння налагодити свої відносини.

238. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору. Аргументуйте свою відповідь.

235. Чи цілком Ви погоджуєтесь з наведеними нижче судженнями?

Відповідь аргументуйте.

а) «Завжди чогось бажати — аби не стати нещасним від пересичення щастям. Тіло дихає, дух жадає. При володінні всім, нам все було б немилим, нудним; навіть для розуму слід приберігати щось йому невідоме, таке що збуджує допитливість. Надія надихає, пересичення занапащає. Навіть нагороджуючи, не задовольняй цілком; коли ні за чим жалкувати, чекай зла: щастя — не злощасне. Закінчуються бажання, починаються побоювання» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

б) «Дев'ять десятих нашого щастя базується на здоров'ї. Звідси висновок, що найбільшою дурницею було б жертвувати своїм здоров'ям заради чого б то не було: багатства, кар'єри, освіти, слави, не кажучи вже про почуттєві й миттєві насолоди; вірніше всіх цим варто пожертвувати заради здоров'я» (А. Шопенгауер).

236. Дуже поширена та думка, що любов є єдиним гідним мотивом вступу до шлюбу.

А чи існують інші морально допустимі мотиви?

Аргументуйте свою позицію.

237. Які з перелічених нижче явищ найбільше заважають створенню хорошої сім'ї?

- а) незнання одне одного до шлюбу;
- б) розбіжність інтересів, потреб;
- в) егоїзм подружжя, нездатність до самообмеження в інтересах іншого;
- г) безгосподарність, невміння організувати свій побут;
- д) втручання старших;
- є) пияцтво;
- є) невірність;
- ж) психологічне безкультур'я, невміння налагодити свої відносини.

238. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору. Аргументуйте свою відповідь.

«Предмет кохання може бути недостойним, але саме кохання завжди достойне. Чистота полум'я не залежить від того, хто гріє над ним пальці» (Л. Жуховицький. Ключі від міста).

239. Відомий польський соціолог Я. Щепанський виділяє критерії успішності подружнього життя:

- міцність шлюбу;
- суб'єктивне відчуття щастя в обох: чоловіка та дружини;
- здійснення бажань більш широких груп (родичів);
- повний розвиток здібностей подружжя, виховання здібних й активних дітей;
- повна взаємна пристосованість, відсутність конфліктів.

Чи згодні ви з такими критеріями успішності подружнього життя? Якщо ні, зробіть поправки.

240. На основі методики, викладеної в попередньому завданні, розробіть критерії неблагополучної сім'ї. Визначте можливі її типи, дайте коротку характеристику кожного з них.

241. Визначте наскільки відповідає дійсності таке висловлення:

«Люди звично називають дружбою спільне проведення часу, взаємну допомогу в справах, обмін послугами, словом, такі відносини, де самолюбство сподівається щось вигадати» (Ф. Ларошфуко).

242. Складіть план диспуту на тему:

- а) «Студентська сім'я, якою їй бути?»
- б) «Навіщо людині діти?»

243. Підготуйте сценарій вечора на тему:
«Різні грані любові».

244. Розкрийте смисл, вкладений у наведені нижче рядки:

**Так, ти іншою стала: нестерпно примружуєш очі —
Гіркі й солоні насмійки над людьми...
В таких, яких кохати нема сил,
Коханих перетворюєм нерідко самі ми.**

Є. Євтушенко.

«Предмет кохання може бути недостойним, але саме кохання завжди достойне. Чистота полум'я не залежить від того, хто гріє над ним пальці» (Л. Жуховицький. Ключі від міста).

239. Відомий польський соціолог Я. Щепанський виділяє критерії успішності подружнього життя:

- міцність шлюбу;
- суб'єктивне відчуття щастя в обох: чоловіка та дружини;
- здійснення бажань більш широких груп (родичів);
- повний розвиток здібностей подружжя, виховання здібних й активних дітей;
- повна взаємна пристосованість, відсутність конфліктів.

Чи згодні ви з такими критеріями успішності подружнього життя? Якщо ні, зробіть поправки.

240. На основі методики, викладеної в попередньому завданні, розробіть критерії неблагополучної сім'ї. Визначте можливі її типи, дайте коротку характеристику кожного з них.

241. Визначте наскільки відповідає дійсності таке висловлення:

«Люди звично називають дружбою спільне проведення часу, взаємну допомогу в справах, обмін послугами, словом, такі відносини, де самолюбство сподівається щось вигадати» (Ф. Ларошфуко).

242. Складіть план диспуту на тему:

- а) «Студентська сім'я, якою їй бути?»
- б) «Навіщо людині діти?»

243. Підготуйте сценарій вечора на тему:
«Різні грані любові».

244. Розкрийте смисл, вкладений у наведені нижче рядки:

**Так, ти іншою стала: нестерпно примружуєш очі —
Гіркі й солоні насмійки над людьми...
В таких, яких кохати нема сил,
Коханих перетворюєм нерідко самі ми.**

Є. Євтушенко.

244. «Я глупая, а ты умен,
Живой, а я остолбенелая.
О, вопль женщин всех времен:
«Мой милый, что тебе я сделала?!»
(М. Цветаева).

Спробуйте розгорнути цю думку.

245. «Чоловікові, який запитав одружуватись йому, чи не одружуватись, Сократ відповів: «Роби що хочеш, все одно розкаєшся» (Діоген).

Прокоментуйте пораду Сократа.

246. «Не бути коханим — всього-на-всього невдача, не кохати — ось нещастя» (А. Камю).

А чому надали б перевагу ви? Відповідь аргументуйте.

247. «Треба мати щось спільне, щоб розуміти одне одного, і чимось відрізнятись, щоб любити одне одного» (П. Жеральді).

Чи можна повністю погодитись з думкою автора цих рядків? Чому?

244. «Я глупая, а ты умен,
Живой, а я остолбенелая.
О, вопль женщин всех времен:
«Мой милый, что тебе я сделала?!»
(М. Цветаева).

Спробуйте розгорнути цю думку.

245. «Чоловікові, який запитав одружуватись йому, чи не одружуватись, Сократ відповів: «Роби що хочеш, все одно розкаєшся» (Діоген).

Прокоментуйте пораду Сократа.

246. «Не бути коханим — всього-на-всього невдача, не кохати — ось нещастя» (А. Камю).

А чому надали б перевагу ви? Відповідь аргументуйте.

247. «Треба мати щось спільне, щоб розуміти одне одного, і чимось відрізнятись, щоб любити одне одного» (П. Жеральді).

Чи можна повністю погодитись з думкою автора цих рядків? Чому?

РОЗДІЛ 5. МОРАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

248. Яку з наведених нижче точок зору ви вважаєте найправильнішою. Чому?

а) «Людина, яка є особистістю, володіє... таким рівнем психічного розвитку, що робить здатним керувати власною поведінкою й діяльністю, а певною мірою й своїм психічним розвитком» (Л. Божович, психолог).

б) «Особистість — це вибір і подолання. Вибір — це усвідомлення свого призначення, подолання — характер, воля й реалізація вибору» (Т. Афанасьєва).

249. Які основні етапи можна визначити в процесі морального розвитку особистості?

250. Американський соціолог Ф. Мейєр у книзі «Наше неспокойне життя» наводить відповіді молодого американця Марка на запитання про його мету й місце в житті. «Надайте іншим змінювати світ. Я ж хочу веселитись. Якби я обертав мільйонами доларів, то придбав би собі гарем, жінок, яхту і, принаймні, п'ять гоночних автомобілів, та подорожував би по світу в пошуках пригод».

Прикованого ж до ліжка, тяжко хворого Миколу Островського відвідав кореспондент закордонної газети. На запитання журналіста, звідки письменник черпає сили для творчості, сліпий, паралізований Островський відповів: «Загальна справа, загальна боротьба дають сили перенести все... У цьому величезна духовна сила людини...».

Порівняйте вислови, покажіть вплив соціальних умов на формування особистості, її щастя.

251. «Якби, народившись на якомусь пустельному острові, я належав там самому собі, то жив би, не маючи ні вад, ні добродетей» (Г. Гельвецій).

Чи правильна ця думка? Наскільки достатньо вона відображає закономірність морального розвитку особистості?

РОЗДІЛ 5. МОРАЛЬНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

248. Яку з наведених нижче точок зору ви вважаєте найправильнішою. Чому?

а) «Людина, яка є особистістю, володіє... таким рівнем психічного розвитку, що робить здатним керувати власною поведінкою й діяльністю, а певною мірою й своїм психічним розвитком» (Л. Божович, психолог).

б) «Особистість — це вибір і подолання. Вибір — це усвідомлення свого призначення, подолання — характер, воля й реалізація вибору» (Т. Афанасьєва).

249. Які основні етапи можна визначити в процесі морального розвитку особистості?

250. Американський соціолог Ф. Мейєр у книзі «Наше неспокойне життя» наводить відповіді молодого американця Марка на запитання про його мету й місце в житті. «Надайте іншим змінювати світ. Я ж хочу веселитись. Якби я обертав мільйонами доларів, то придбав би собі гарем, жінок, яхту і, принаймні, п'ять гоночних автомобілів, та подорожував би по світу в пошуках пригод».

Прикованого ж до ліжка, тяжко хворого Миколу Островського відвідав кореспондент закордонної газети. На запитання журналіста, звідки письменник черпає сили для творчості, сліпий, паралізований Островський відповів: «Загальна справа, загальна боротьба дають сили перенести все... У цьому величезна духовна сила людини...».

Порівняйте вислови, покажіть вплив соціальних умов на формування особистості, її щастя.

251. «Якби, народившись на якомусь пустельному острові, я належав там самому собі, то жив би, не маючи ні вад, ні добродетей» (Г. Гельвецій).

Чи правильна ця думка? Наскільки достатньо вона відображає закономірність морального розвитку особистості?

252. Візьміть участь у дискусії. Спробуйте переконливо заперечити таку думку.

«Доброго впливу не існує... будь-який вплив уже сам по собі аморальний. Аморальний з наукової точки зору. Тому що впливати на іншу людину — це означає передавати їй свою душу. Вона почне думати не своїми думками, не своїми пристрастями, і доброчесності у неї будуть не свої, і гріхи, якщо передбачити, що такі взагалі існують, будуть позиченими. Вона стане відлунням чужої мелодії, актором, що виступає у ролі, яка не для нього написана» (О. Уайльд. «Портрет Доріана Грея»).

253. Які суперечності можна визначити у процесі морального розвитку особистості? Чи потрібен людині моральний ідеал? Чому?

254. **«Якщо людина трудиться лише для себе, вона може стати знаменитим вченим, великим мудрецем, прекрасним поетом, але ніколи не зможе стати істинно досконалою й великою людиною. — Маркс К. Роздуми юнака при виборі професії. Маркс К., Енгельс Ф. — тв., 2-е вид, т. 40, с. 7).**

Візьміть участь в обговоренні наведеної вище цитати.

255. **«Животворний вплив має лише особиста праця на того, хто трудиться. Матеріальні плоди праці можна відібрати, унаслідувати, купити, але внутрішньої, духовної животворної сили праці не можна ні відібрати, ні унаслідувати, ні купити за все золото колоній. Вона залишається в того, хто трудиться. Без особистої праці людина не може йти вперед; не може залишатися на одному місці, але повинна йти назад... (К. Д. Ушинський).**

Що називається тут животворною силою праці? Що необхідно, щоби праця людини вирізнялась такою рисою?

256. **«Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася...**

Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів, гордоців творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату. Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і

252. Візьміть участь у дискусії. Спробуйте переконливо заперечити таку думку.

«Доброго впливу не існує... будь-який вплив уже сам по собі аморальний. Аморальний з наукової точки зору. Тому що впливати на іншу людину — це означає передавати їй свою душу. Вона почне думати не своїми думками, не своїми пристрастями, і доброчесності у неї будуть не свої, і гріхи, якщо передбачити, що такі взагалі існують, будуть позиченими. Вона стане відлунням чужої мелодії, актором, що виступає у ролі, яка не для нього написана» (О. Уайльд. «Портрет Доріана Грея»).

253. Які суперечності можна визначити у процесі морального розвитку особистості? Чи потрібен людині моральний ідеал? Чому?

254. **«Якщо людина трудиться лише для себе, вона може стати знаменитим вченим, великим мудрецем, прекрасним поетом, але ніколи не зможе стати істинно досконалою й великою людиною. — Маркс К. Роздуми юнака при виборі професії. Маркс К., Енгельс Ф. — тв., 2-е вид, т. 40, с. 7).**

Візьміть участь в обговоренні наведеної вище цитати.

255. **«Животворний вплив має лише особиста праця на того, хто трудиться. Матеріальні плоди праці можна відібрати, унаслідувати, купити, але внутрішньої, духовної животворної сили праці не можна ні відібрати, ні унаслідувати, ні купити за все золото колоній. Вона залишається в того, хто трудиться. Без особистої праці людина не може йти вперед; не може залишатися на одному місці, але повинна йти назад... (К. Д. Ушинський).**

Що називається тут животворною силою праці? Що необхідно, щоби праця людини вирізнялась такою рисою?

256. **«Велика громадська робота, де б я дійсно міг жити і творити народу добро, мені не судилася...**

Я позбавлений творчості в житті, позбавлений радощів, гордоців творчості на користь народу. Я не живу в атмосфері державного горіння, в атмосфері авангарду державного штату. Мене туди не пущено. Тому, ізольований і самотній, я мучуся в критицизмі і

боязні за долю народу, може часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла» (О. Довженко. Щоденник 1943 р.).

Зробіть етичний аналіз осмислення митцем своєї життєвої дороги. Які підстави, на вашу думку, були в «українського да Вінчі» вважати себе «позбавленим творчості в житті»? Визначте ступінь його морального розвитку.

257. «Вглядаючись щорічно в очі юнаків і дівчат, котрих ми разом з батьками проводимо в самостійну дорогу трудового життя, я кожного разу не можу спокійно думати про одне й те ж: що ж найголовніше в людині, яку ми творимо?» (В. Д. Сухомлинський).

Що ви можете відповісти на поставлене запитання?

Які якості в себе й своїх товаришів ви можете вибачити, а з чим миритися не можна?

258. Проаналізуйте витяг із повісті Алли Дрябкіної «Що скажеш про себе». Чи справді описана ситуація є життєвою? Яких висновків можна дійти, аналізуючи її?

«... В лабораторії, хоча й не зразу, він піддався тихій розпусті неробства. Це були жахливі три роки, коли все було безрадісним. Він мав конфлікт з Аллою — перший і останній. Ні, вона не вимагала від нього просування по службі, не докоряла невисокою зарплатою. Але просто одного разу сказала:

— Сашко, суміш дилетанта з алкашем мені не потрібна. Це — не професія, нема такої професії. Ти — дилетант у техніці, любитель у літературі. А якщо вже ти сам не можеш поставити перед собою мети в науці, змотуйся з НДІ. Кличе тебе Вітя Сапего на завод і йди. Досить клеїти дурня».

Разумов не міг з нею не погодитися, тому що відчував: болото чистенького неробства засмоктує його, позбавляє апетиту до життя.

І, на буксирі у Віті Сапего, Разумов подався на завод, про що ніколи не пошкодував. Різниця між дуже конкретною, гудучою, гримлячою, інколи суєтливою реальністю заводу і кабінетно-тихими пристрастями до літератури й мистецтва висікла раптово яскраву іскру пристрасті до життя взагалі. Прийшов спокій, але не спокій болота; а істинний, оплачений спокій, що дає можливість

боязні за долю народу, може часом втрачаючи вірні пропорції в балансі добра і зла» (О. Довженко. Щоденник 1943 р.).

Зробіть етичний аналіз осмислення митцем своєї життєвої дороги. Які підстави, на вашу думку, були в «українського да Вінчі» вважати себе «позбавленим творчості в житті»? Визначте ступінь його морального розвитку.

257. «Вглядаючись щорічно в очі юнаків і дівчат, котрих ми разом з батьками проводимо в самостійну дорогу трудового життя, я кожного разу не можу спокійно думати про одне й те ж: що ж найголовніше в людині, яку ми творимо?» (В. Д. Сухомлинський).

Що ви можете відповісти на поставлене запитання?

Які якості в себе й своїх товаришів ви можете вибачити, а з чим миритися не можна?

258. Проаналізуйте витяг із повісті Алли Дрябкіної «Що скажеш про себе». Чи справді описана ситуація є життєвою? Яких висновків можна дійти, аналізуючи її?

«... В лабораторії, хоча й не зразу, він піддався тихій розпусті неробства. Це були жахливі три роки, коли все було безрадісним. Він мав конфлікт з Аллою — перший і останній. Ні, вона не вимагала від нього просування по службі, не докоряла невисокою зарплатою. Але просто одного разу сказала:

— Сашко, суміш дилетанта з алкашем мені не потрібна. Це — не професія, нема такої професії. Ти — дилетант у техніці, любитель у літературі. А якщо вже ти сам не можеш поставити перед собою мети в науці, змотуйся з НДІ. Кличе тебе Вітя Сапего на завод і йди. Досить клеїти дурня».

Разумов не міг з нею не погодитися, тому що відчував: болото чистенького неробства засмоктує його, позбавляє апетиту до життя.

І, на буксирі у Віті Сапего, Разумов подався на завод, про що ніколи не пошкодував. Різниця між дуже конкретною, гудучою, гримлячою, інколи суєтливою реальністю заводу і кабінетно-тихими пристрастями до літератури й мистецтва висікла раптово яскраву іскру пристрасті до життя взагалі. Прийшов спокій, але не спокій болота; а істинний, оплачений спокій, що дає можливість

розмірковувати, не суєтитися, вкладати душу в справу та життя своїх близьких».

259. «Треба бути ясним розумово, чистим морально та охайним фізично» (із записних книжок А. П. Чехова). Що передбачає в людині поняття «моральна чистота»?

260. Що таке моральний ідеал?

Складіть план проведення диспуту на тему: «З чого починається особистість?»

261. Випробуйте свою здатність до самоаналізу. Спробуйте, намалювати власний портрет. Спочатку накидайте зовнішні прикмети, потім опишіть найхарактерніші особливості обличчя, фігури, походки, спробуйте визначити риси, притаманні вам як індивіду: темперамент, смаки, нахили, звички. Зрештою, визначте свої особистісні дані. У чому й наскільки проявляється ваше осмислення й цілеспрямоване керівництво своєю поведінкою? Наскільки ви усвідомлюєте свої права, можливості й обов'язки і чи настирливо ви слідуєте вибраному напрямку? У який бік спрямовані ваші інтереси й бажання, наскільки вони співзвучні з інтересами сім'ї, країни? Чи частими є відхилення від вибраної життєвої лінії?

262. Наскільки судження, наведене нижче, відповідає дійсності?

«Виховує кожна хвилина життя і кожен куток землі, кожна людина, до якої особистість, що формується, доторкується, ніби випадково, мимохідно» (В. А. Сухомлинський).

263. Чи правильне наведене нижче твердження?

«У світі безперервної освіти, заведеної у більшості країн, чи не пора зробити той неминучий висновок, що придатність до функцій вихователя повинна віднині входити в програму навчання кожного індивіда. Зокрема, є позасумнівним, що теорія і практика освіти невіддільні в наш час від педагогічної підготовки кожного індивіда сучасного суспільства, якщо він в силу своєї професії має можливість впливати на інших, наділений владою над ними або несе за них відповідальність» (Драголюб Нейман, директор департаменту підготовки викладацьких кадрів вищої освіти ЮНЕСКО).

розмірковувати, не суєтитися, вкладати душу в справу та життя своїх близьких».

259. «Треба бути ясним розумово, чистим морально та охайним фізично» (із записних книжок А. П. Чехова). Що передбачає в людині поняття «моральна чистота»?

260. Що таке моральний ідеал?

Складіть план проведення диспуту на тему: «З чого починається особистість?»

261. Випробуйте свою здатність до самоаналізу. Спробуйте, намалювати власний портрет. Спочатку накидайте зовнішні прикмети, потім опишіть найхарактерніші особливості обличчя, фігури, походки, спробуйте визначити риси, притаманні вам як індивіду: темперамент, смаки, нахили, звички. Зрештою, визначте свої особистісні дані. У чому й наскільки проявляється ваше осмислення й цілеспрямоване керівництво своєю поведінкою? Наскільки ви усвідомлюєте свої права, можливості й обов'язки і чи настирливо ви слідуєте вибраному напрямку? У який бік спрямовані ваші інтереси й бажання, наскільки вони співзвучні з інтересами сім'ї, країни? Чи частими є відхилення від вибраної життєвої лінії?

262. Наскільки судження, наведене нижче, відповідає дійсності?

«Виховує кожна хвилина життя і кожен куток землі, кожна людина, до якої особистість, що формується, доторкується, ніби випадково, мимохідно» (В. А. Сухомлинський).

263. Чи правильне наведене нижче твердження?

«У світі безперервної освіти, заведеної у більшості країн, чи не пора зробити той неминучий висновок, що придатність до функцій вихователя повинна віднині входити в програму навчання кожного індивіда. Зокрема, є позасумнівним, що теорія і практика освіти невіддільні в наш час від педагогічної підготовки кожного індивіда сучасного суспільства, якщо він в силу своєї професії має можливість впливати на інших, наділений владою над ними або несе за них відповідальність» (Драголюб Нейман, директор департаменту підготовки викладацьких кадрів вищої освіти ЮНЕСКО).

264. Візьміть участь у дискусії, в якій виявилися такі позиції. А як на вашу думку?

а) «Моральність або аморальність генетично запрограмована, успадкована від предків»;

б) «Людські вади й добродетності не є природженими, вони набуваються під впливом соціального середовища й виховання»;

в) «У моральному відношенні людина стає лише такою, якою сама себе виховала».

265. У чому, на вашу думку, полягає специфіка морального виховання, які умови його ефективності?

266. О. Пушкін жартома звертається до підлітка: «**Душе моя, Павле. Дотримуйся таких правил: люби те-то, не роби того-то...**»

Як відомо, у всякому жарті є доля правди. Отже, чи можна з цих рядків зробити висновки про принципи виховання, яких дотримувався поет?

267. Які приклади морального самовиховання вам відомі? Хто, на вашу думку, може слугувати тут зразком?

268. «Лише в колективі індивід одержує засоби, які дають йому можливість всебічного розвитку своїх задатків і, отже, лише в колективі можлива особиста свобода» (Маркс, Енгельс. Німецька ідеологія. Тв. 2-е вид., т.3, с.75).

Наведіть аргументи, які би підтвердили чи спростували це положення.

269. «Коли сім'я не вміє, хай школа навчить чистоті у всьому бутті. Бруд не від бідноти, але від невігластва. Чистота в житті — переддвер'я чистоти серця. Хто ж не хоче, щоб народ був чистим? Слід устаткувати школи так, щоб вони були розсадниками прекраси життя. Кожен предмет може бути обдуманий з любов'ю. Кожна річ повинна бути зроблена співучасницею щасливого життя. Де одному не знайти рішення, допоможе громада. Не кулачні бої, але творці будуть гордістю країни» (Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

264. Візьміть участь у дискусії, в якій виявилися такі позиції. А як на вашу думку?

а) «Моральність або аморальність генетично запрограмована, успадкована від предків»;

б) «Людські вади й добродетності не є природженими, вони набуваються під впливом соціального середовища й виховання»;

в) «У моральному відношенні людина стає лише такою, якою сама себе виховала».

265. У чому, на вашу думку, полягає специфіка морального виховання, які умови його ефективності?

266. О. Пушкін жартома звертається до підлітка: «**Душе моя, Павле. Дотримуйся таких правил: люби те-то, не роби того-то...**»

Як відомо, у всякому жарті є доля правди. Отже, чи можна з цих рядків зробити висновки про принципи виховання, яких дотримувався поет?

267. Які приклади морального самовиховання вам відомі? Хто, на вашу думку, може слугувати тут зразком?

268. «Лише в колективі індивід одержує засоби, які дають йому можливість всебічного розвитку своїх задатків і, отже, лише в колективі можлива особиста свобода» (Маркс, Енгельс. Німецька ідеологія. Тв. 2-е вид., т.3, с.75).

Наведіть аргументи, які би підтвердили чи спростували це положення.

269. «Коли сім'я не вміє, хай школа навчить чистоті у всьому бутті. Бруд не від бідноти, але від невігластва. Чистота в житті — переддвер'я чистоти серця. Хто ж не хоче, щоб народ був чистим? Слід устаткувати школи так, щоб вони були розсадниками прекраси життя. Кожен предмет може бути обдуманий з любов'ю. Кожна річ повинна бути зроблена співучасницею щасливого життя. Де одному не знайти рішення, допоможе громада. Не кулачні бої, але творці будуть гордістю країни» (Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

Про яку чистоту йдеться в наведених рядках? Які із принципів морального виховання лягли в основу даного твердження?

270. «Школа повинна не лише прищепити любов до книги, але й навчити читати, а останнє не легше від першого. Треба вміти зосередити думку, аби вникнути в книгу. Не око, але мозок і серце читають. Книга не посідає почесного місця в багатьох оселях. Обов'язок громади утвердити книгу як друга оселі. Кооператив (духовне співробітництво), насамперед, має книжкову полицю, зміст якої дуже обширний. Буде оповідано про цінності Вітчизни та зв'язок її зі світом, показано буде героїзм творців і трудівників. І поняття честі й обов'язку, і зобов'язання до свого ближнього ствердяться так само, як і милосердя. Багато прикладів, що кликатимуть до пізнання, відкриття» (Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

На яких із передумов реалізації морального вдосконалення особистості акцентовано увагу в наведених рядках?

271. «Складності й труднощі виховання зовсім не в тому, що надлишок матеріальних й духовних благ таїть у собі якусь небезпеку. Просто, чим більше радощів життя даємо ми молодому поколінню, тим турботливіше й настирливіше повинні вкладувати в юні серця ті моральні цінності і багатства, ті святині, без яких життя перетворюється у скііння... Головне — громадянське виховання. Це серцевина, стрижень всякої виховної роботи. Молодь трудиться взагалі — то мало. Але цей труд завжди опікується дорослими. Дуже мало у цьому труді самостійності мислення... судження, рішення, відповідальності — тих якостей, без яких не може бути й мови про громадянськість праці» (В. А. Сухомлинський).

Розкрийте смисл наведеного висловлення. Наскільки воно співзвучне з проблемами нашого повсякденного життя? Що, на вашу думку, можна зробити в нашому університеті для розширення самостійності студентів?

272. «Людина — аж ніяк не вінець творіння, поруч із нею на тому ж щаблі досконалості стоять усі інші істоти. Проти всіх інших

Про яку чистоту йдеться в наведених рядках? Які із принципів морального виховання лягли в основу даного твердження?

270. «Школа повинна не лише прищепити любов до книги, але й навчити читати, а останнє не легше від першого. Треба вміти зосередити думку, аби вникнути в книгу. Не око, але мозок і серце читають. Книга не посідає почесного місця в багатьох оселях. Обов'язок громади утвердити книгу як друга оселі. Кооператив (духовне співробітництво), насамперед, має книжкову полицю, зміст якої дуже обширний. Буде оповідано про цінності Вітчизни та зв'язок її зі світом, показано буде героїзм творців і трудівників. І поняття честі й обов'язку, і зобов'язання до свого ближнього ствердяться так само, як і милосердя. Багато прикладів, що кликатимуть до пізнання, відкриття» (Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

На яких із передумов реалізації морального вдосконалення особистості акцентовано увагу в наведених рядках?

271. «Складності й труднощі виховання зовсім не в тому, що надлишок матеріальних й духовних благ таїть у собі якусь небезпеку. Просто, чим більше радощів життя даємо ми молодому поколінню, тим турботливіше й настирливіше повинні вкладувати в юні серця ті моральні цінності і багатства, ті святині, без яких життя перетворюється у скііння... Головне — громадянське виховання. Це серцевина, стрижень всякої виховної роботи. Молодь трудиться взагалі — то мало. Але цей труд завжди опікується дорослими. Дуже мало у цьому труді самостійності мислення... судження, рішення, відповідальності — тих якостей, без яких не може бути й мови про громадянськість праці» (В. А. Сухомлинський).

Розкрийте смисл наведеного висловлення. Наскільки воно співзвучне з проблемами нашого повсякденного життя? Що, на вашу думку, можна зробити в нашому університеті для розширення самостійності студентів?

272. «Людина — аж ніяк не вінець творіння, поруч із нею на тому ж щаблі досконалості стоять усі інші істоти. Проти всіх інших

істот людина, — навіть з усім її цікавущим змістом, — найбезпорадніший й найноровітійший звір, що збочивши з битого шляху інстинктів, заблукав на найзгубніших манівцях» (Ф. Ніцше).

Чи погоджуєтесь Ви з автором цих рядків? Завдяки чому людина відрізняється від інших земних істот?

273. «Розум є правим та істинним, коли пізнає все собі подібне, коли жодної речі, від нього прихованої не буде, і він коли заглибиться в себе на тривалий час» (Г. Кониський).

Як ви розумієте це висловлення? Спробуйте розвинути цю думку.

274. «Багатство світу складають саме оригінальні люди. Завдяки їм і в творах світ саме світ, а не пустиня. Спогади про людей і історія їх життя — сума його сил, його священна власність на вічні часи, що підтримують його і наскільки можливо допомагають йому проштовхуватися вперед крізь незвідану ще глибину» (Карлейль Томас).

Чому «оригінальні люди» складають багатство світу? Висловіть думку мовою етичних категорій та понять.

275. «Генії — наші справжні люди, наші великі люди, вожді тупоумного натовпу, який слідує за ними, ніби дослухаючись до велінь долі. Вони володіли рідкісною здібністю не лише «здогадуватися» й «думати», але знати і вірити. Тим часом, як інші, засліплені одним зовнішнім боком речей, безцільно носилися по великому ярмарку життя, вони розглядали сутність речей і йшли вперед як люди, що мають перед очима провідну зірку, і ступають по надійних стежках» (Карлейль Томас).

Прокоментуйте дане висловлення. Використовуйте при цьому поняття моральної особистості.

276. «Краса душі придає чарівності навіть непоказному тілу, точно так само, як потворність душі кладе на найчудовішу статуру та на найпрекрасніші члени тіла якийсь особливий відбиток, що збуджує в нас якусь незрозумілу відразу» (Г. Е. Лессінг).

Спробуйте пояснити генезу цієї закономірності.

істот людина, — навіть з усім її цікавущим змістом, — найбезпорадніший й найноровітійший звір, що збочивши з битого шляху інстинктів, заблукав на найзгубніших манівцях» (Ф. Ніцше).

Чи погоджуєтесь Ви з автором цих рядків? Завдяки чому людина відрізняється від інших земних істот?

273. «Розум є правим та істинним, коли пізнає все собі подібне, коли жодної речі, від нього прихованої не буде, і він коли заглибиться в себе на тривалий час» (Г. Кониський).

Як ви розумієте це висловлення? Спробуйте розвинути цю думку.

274. «Багатство світу складають саме оригінальні люди. Завдяки їм і в творах світ саме світ, а не пустиня. Спогади про людей і історія їх життя — сума його сил, його священна власність на вічні часи, що підтримують його і наскільки можливо допомагають йому проштовхуватися вперед крізь незвідану ще глибину» (Карлейль Томас).

Чому «оригінальні люди» складають багатство світу? Висловіть думку мовою етичних категорій та понять.

275. «Генії — наші справжні люди, наші великі люди, вожді тупоумного натовпу, який слідує за ними, ніби дослухаючись до велінь долі. Вони володіли рідкісною здібністю не лише «здогадуватися» й «думати», але знати і вірити. Тим часом, як інші, засліплені одним зовнішнім боком речей, безцільно носилися по великому ярмарку життя, вони розглядали сутність речей і йшли вперед як люди, що мають перед очима провідну зірку, і ступають по надійних стежках» (Карлейль Томас).

Прокоментуйте дане висловлення. Використовуйте при цьому поняття моральної особистості.

276. «Краса душі придає чарівності навіть непоказному тілу, точно так само, як потворність душі кладе на найчудовішу статуру та на найпрекрасніші члени тіла якийсь особливий відбиток, що збуджує в нас якусь незрозумілу відразу» (Г. Е. Лессінг).

Спробуйте пояснити генезу цієї закономірності.

277. «Люди зі схильністю до мегаломанії відрізняються від людей, схильних до нарцисизму, тим, що хочуть бути швидше могутніми, ніж привабливими, — щоб їх, швидше, боялись, ніж любили. До цього типу відносяться божевільні і більша частина відомих нам з історії великих людей» (Вільям Рассел).

Поміркуйте над цим висловленням. Використайте при цьому такі категорії етики, як добро, зло, гідність, любов тощо.

277. «Люди зі схильністю до мегаломанії відрізняються від людей, схильних до нарцисизму, тим, що хочуть бути швидше могутніми, ніж привабливими, — щоб їх, швидше, боялись, ніж любили. До цього типу відносяться божевільні і більша частина відомих нам з історії великих людей» (Вільям Рассел).

Поміркуйте над цим висловленням. Використайте при цьому такі категорії етики, як добро, зло, гідність, любов тощо.

РОЗДІЛ 6. ЕТИКА СПІЛКУВАННЯ

278. О. Довженко згадує один діалог:

«— Не вірте в їхню ввічливість. Вона в них удавана.

— Знаєте, я віддаю перевагу удаваній ввічливості над щирим хамством...» А чому віддасте перевагу ви?

Відповідь аргументуйте.

279. Як розуміти такий вислів:

«Що сховав ти — те пропало, що віддав — твоє навік» (Ш. Рус-тавеллі).

280. «Втратою не треба вважати поступку лукавим рукам.

Послідовник мудрості любить дивитися вперед надовго. Утри-майте злі наговори посмішкою без роздратування. Удача в стом-лених людей подібна до струменя короткого фонтану, а мудрий домохазяїн трудами проведе воду з океану й насолодиться вічною прохолодою фонтану» (Клич. Жива етика. — М.: Республіка, 1992. — С.157).

Про які моральні чинники етики спілкування йдеться в цій по-радї? Чи актуальні вони в наш час?

281. Проведіть опитування, аби з'ясувати, що найбільше вплину-ло на формування культури поведінки ваших однолітків. Запропо-нуйте такі варіанти відповідей:

- школа;
- приклад старших;
- приклад товаришів;
- книги;
- кінофільми й телепередачі;
- самовиховання.

282. Зробіть етичний аналіз вірша:

РОЗДІЛ 6. ЕТИКА СПІЛКУВАННЯ

278. О. Довженко згадує один діалог:

«— Не вірте в їхню ввічливість. Вона в них удавана.

— Знаєте, я віддаю перевагу удаваній ввічливості над щирим хамством...» А чому віддасте перевагу ви?

Відповідь аргументуйте.

279. Як розуміти такий вислів:

«Що сховав ти — те пропало, що віддав — твоє навік» (Ш. Рус-тавеллі).

280. «Втратою не треба вважати поступку лукавим рукам.

Послідовник мудрості любить дивитися вперед надовго. Утри-майте злі наговори посмішкою без роздратування. Удача в стом-лених людей подібна до струменя короткого фонтану, а мудрий домохазяїн трудами проведе воду з океану й насолодиться вічною прохолодою фонтану» (Клич. Жива етика. — М.: Республіка, 1992. — С.157).

Про які моральні чинники етики спілкування йдеться в цій по-радї? Чи актуальні вони в наш час?

281. Проведіть опитування, аби з'ясувати, що найбільше вплину-ло на формування культури поведінки ваших однолітків. Запропо-нуйте такі варіанти відповідей:

- школа;
- приклад старших;
- приклад товаришів;
- книги;
- кінофільми й телепередачі;
- самовиховання.

282. Зробіть етичний аналіз вірша:

Коли буду я навіть сивою,
І життя моє піде мрякою,
Я для тебе буду красивою,
а для когось, може, й ніякою,
А для когось лихою, впертою,
ще для когось відьмою, коброю.
А, між іншим, якщо відверто,
то була я дурною і доброю.
Безборонною, несинхронною
ні з теоріями, ні з практиками.
І боліла в мені іронія
всіма ліктиками і галактиками.
І не знало міщанське кодрю,
коли я захлалилась лихом,
що душа між люди виходила
забинтована білим сміхом.
І в житті, як на полі мінному,
Я просила в цьому сторіччі
Хоч би той, магазинний, мінімум
Люди, будьте взаємно ввічливі!
І, якби на те моя воля,
написала б я скрізь курсивами:
— Так багато на світі горя,
Люди, будьте взаємно красивими!
Л. Костенко.

283. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання, які причини того, що в нашому суспільстві не викорінено грубості, байдужості, неповаги у відносинах між людьми? Використайте як відправну точку один із наведених нижче варіантів відповіді або запропонуйте свій.

а) Діє інерція традицій старого суспільства, пережитки у свідомості людей;

б) Це результат зростання загальної напруги життя і ритму, інтенсивність спілкування, інформаційні і нервові перенавантаження;

в) Це результат індивідуальної невихованості, низького рівня морального розвитку;

г) У цьому ми винуваті самі: не виховуємо зростаюче покоління, не стежимо за собою.

Коли буду я навіть сивою,
І життя моє піде мрякою,
Я для тебе буду красивою,
а для когось, може, й ніякою,
А для когось лихою, впертою,
ще для когось відьмою, коброю.
А, між іншим, якщо відверто,
то була я дурною і доброю.
Безборонною, несинхронною
ні з теоріями, ні з практиками.
І боліла в мені іронія
всіма ліктиками і галактиками.
І не знало міщанське кодрю,
коли я захлалилась лихом,
що душа між люди виходила
забинтована білим сміхом.
І в житті, як на полі мінному,
Я просила в цьому сторіччі
Хоч би той, магазинний, мінімум
Люди, будьте взаємно ввічливі!
І, якби на те моя воля,
написала б я скрізь курсивами:
— Так багато на світі горя,
Люди, будьте взаємно красивими!
Л. Костенко.

283. Дайте обґрунтовану відповідь на запитання, які причини того, що в нашому суспільстві не викорінено грубості, байдужості, неповаги у відносинах між людьми? Використайте як відправну точку один із наведених нижче варіантів відповіді або запропонуйте свій.

а) Діє інерція традицій старого суспільства, пережитки у свідомості людей;

б) Це результат зростання загальної напруги життя і ритму, інтенсивність спілкування, інформаційні і нервові перенавантаження;

в) Це результат індивідуальної невихованості, низького рівня морального розвитку;

г) У цьому ми винуваті самі: не виховуємо зростаюче покоління, не стежимо за собою.

283. Французький мислитель XVI століття Мішель Монтень писав у своїй, що стала знаменитою, книзі «Досліди»:

«Моє істинне покликання — спілкуватися з людьми і творити. Тут я звернений до зовнішнього світу, весь на виду і народжений для суспільства й для дружби...»

Що ж стосується фізичного усамітнення, тобто перебування в самотності, то воно, повинен зізнатися, швидше розширює й розсовує коло моїх інтересів, виводячи мене за рамки мого «Я». І ніколи я охочіше не заглиблююсь в розгляди нашої держави і всього світу, ніж тоді, коли я наодинці сам з собою».

На які думки наводить вас зізнання Монтеня?

284. Поясніть, чому дисципліна — найперша вимога й найважливіша риса моральної особистості? Чому порушення дисципліни псуєть моральні відносини в колективі?

285. Вкажіть, якою повинна бути поведінка моральної особистості якщо вона бачить, що переважна більшість в колективі дотримується неправильної думки, стоїть на помилковій позиції:

- а) чинити так, як вважає більшість;
- б) домагатися, щоб колектив поміняв свою позицію;
- в) діяти так, як вважаєш правильно, а думкою колективу знехтувати.

Які ще можливі варіанти поведінки?

286. Як поведеться, якщо в житті вашого колективу є недоліки? Чи варто їх оприлюднити? Визначіть, яка з наведених нижче позицій найбільш правильна. Якщо жодна з них вас цілком не задовольняє, запропонуйте свою.

- а) Треба, щоб знали всі. Чистіше в хаті буде.
- б) Не треба виносити недоліки на всезагальний огляд. Навіщо ганьбити свій колектив?
- в) Дивлячись, які недоліки, хто їх носій. Залежить також від того, як ці недоліки вилучаються і чи вилучаються взагалі.
- г) З недоліками не слід миритися. Якщо є сили всередині колективу, здатні виправити недоліки, то це слід робити самим. Якщо ж таких сил нема в самому колективі, то слід залучати на допомогу інших.

283. Французький мислитель XVI століття Мішель Монтень писав у своїй, що стала знаменитою, книзі «Досліди»:

«Моє істинне покликання — спілкуватися з людьми і творити. Тут я звернений до зовнішнього світу, весь на виду і народжений для суспільства й для дружби...»

Що ж стосується фізичного усамітнення, тобто перебування в самотності, то воно, повинен зізнатися, швидше розширює й розсовує коло моїх інтересів, виводячи мене за рамки мого «Я». І ніколи я охочіше не заглиблююсь в розгляди нашої держави і всього світу, ніж тоді, коли я наодинці сам з собою».

На які думки наводить вас зізнання Монтеня?

284. Поясніть, чому дисципліна — найперша вимога й найважливіша риса моральної особистості? Чому порушення дисципліни псуєть моральні відносини в колективі?

285. Вкажіть, якою повинна бути поведінка моральної особистості якщо вона бачить, що переважна більшість в колективі дотримується неправильної думки, стоїть на помилковій позиції:

- а) чинити так, як вважає більшість;
- б) домагатися, щоб колектив поміняв свою позицію;
- в) діяти так, як вважаєш правильно, а думкою колективу знехтувати.

Які ще можливі варіанти поведінки?

286. Як поведеться, якщо в житті вашого колективу є недоліки? Чи варто їх оприлюднити? Визначіть, яка з наведених нижче позицій найбільш правильна. Якщо жодна з них вас цілком не задовольняє, запропонуйте свою.

- а) Треба, щоб знали всі. Чистіше в хаті буде.
- б) Не треба виносити недоліки на всезагальний огляд. Навіщо ганьбити свій колектив?
- в) Дивлячись, які недоліки, хто їх носій. Залежить також від того, як ці недоліки вилучаються і чи вилучаються взагалі.
- г) З недоліками не слід миритися. Якщо є сили всередині колективу, здатні виправити недоліки, то це слід робити самим. Якщо ж таких сил нема в самому колективі, то слід залучати на допомогу інших.

д) Недоліки в колективі завжди є й будуть. І краще змиритися з недоліками, ніж загострювати конфлікти між членами колективу, що неминуче при викоріненні недоліків. Поганий мир кращий від хорошої сварки.

287. Складіть морально-психологічний портрет вашого колективу, звертаючи увагу, насамперед, на такі особливості його життя:

- а) ступінь згуртованості;
- б) наявність угруповань всередині колективу;
- в) про що говорять, сперечаються в колективі, якою інформацією обмінюються, які почуття переважають у відносинах між його членами;
- г) наявність формальних чи неформальних лідерів, характер стосунків, їх роль у розвитку почуття солідарності в колективі.

288. «Нікого не примушують вступати в шлюб, але кожен повинен підпорядковуватись законам шлюбу, оскільки він вступив у шлюб» (Маркс К., Енгельс Ф. Пв, 2-е вид., т. 162).

Що тут розуміється під «законами шлюбу»? Як цю думку висловити в категоріях етики?

289. Відомий письменник і соціолог Ю. Рюриков, який одержав заслужену популярність своїми книгами з питань кохання і сімейних відносин, називає **телевізор найзапеклішим ворогом сім'ї**. Чим, на вашу думку, викликано таке різке судження? Чи правильне воно?

290. На одному з диспутів у молодіжній аудиторії була висловлена думка, що розлучень у нашій країні стане набагато менше, якщо дозволити майбутньому подружжю деякий час пожити в «пробному шлюбі». Рішуче виступив проти цього присутній психотерапевт, кандидат медичних наук. Ось що він сказав:

«Що можна в сексуальному плані дізнатися за кілька місяців? Жінка, як правило, розкривається для цієї сфери почуттів не одразу, часом після декількох років, часом після народження другої дитини. І взагалі, що означає: «підходить — не підходить»? З точки зору чистої фізіології, несумісність — крайня рідкість, пов'язана з природною аномалією. Якщо ж і він, і вона цілком здорові люди, то

д) Недоліки в колективі завжди є й будуть. І краще змиритися з недоліками, ніж загострювати конфлікти між членами колективу, що неминуче при викоріненні недоліків. Поганий мир кращий від хорошої сварки.

287. Складіть морально-психологічний портрет вашого колективу, звертаючи увагу, насамперед, на такі особливості його життя:

- а) ступінь згуртованості;
- б) наявність угруповань всередині колективу;
- в) про що говорять, сперечаються в колективі, якою інформацією обмінюються, які почуття переважають у відносинах між його членами;
- г) наявність формальних чи неформальних лідерів, характер стосунків, їх роль у розвитку почуття солідарності в колективі.

288. «Нікого не примушують вступати в шлюб, але кожен повинен підпорядковуватись законам шлюбу, оскільки він вступив у шлюб» (Маркс К., Енгельс Ф. Пв, 2-е вид., т. 162).

Що тут розуміється під «законами шлюбу»? Як цю думку висловити в категоріях етики?

289. Відомий письменник і соціолог Ю. Рюриков, який одержав заслужену популярність своїми книгами з питань кохання і сімейних відносин, називає **телевізор найзапеклішим ворогом сім'ї**. Чим, на вашу думку, викликано таке різке судження? Чи правильне воно?

290. На одному з диспутів у молодіжній аудиторії була висловлена думка, що розлучень у нашій країні стане набагато менше, якщо дозволити майбутньому подружжю деякий час пожити в «пробному шлюбі». Рішуче виступив проти цього присутній психотерапевт, кандидат медичних наук. Ось що він сказав:

«Що можна в сексуальному плані дізнатися за кілька місяців? Жінка, як правило, розкривається для цієї сфери почуттів не одразу, часом після декількох років, часом після народження другої дитини. І взагалі, що означає: «підходить — не підходить»? З точки зору чистої фізіології, несумісність — крайня рідкість, пов'язана з природною аномалією. Якщо ж і він, і вона цілком здорові люди, то

ніяких протипоказань для їх союзу в сексуальній області не може виникнути. У переважній більшості випадків радісному світвідчуттю кохаючих заважає психологічна й моральна «несумісність», а точніше — неграмотність. Вже одна ця думка: вести пошуки таким же методом, за допомогою якого підшукують костюм чи плаття — аморальна... Це ж споживацький підхід до людини.

Будь-яка подружня пара проходить шлях від дисгармонії до гармонії сексуальних відносин. Але цей шлях триває майже все життя. Адже люди з роками змінюються, змінюється їхній емоціональний настрій, фізичне здоров'я, а це означає, що треба перебудовувати й стиль інтимного спілкування...»

Чи переконлива для вас аргументація психотерапевта? Чи згодні ви з точкою зору, що ідея «пробного шлюбу» в основі своїй аморальна?

291. Проаналізуйте наведений нижче зразок оптимальної тактики подружніх взаємин. Чи достатньо, на вашу думку, передбачає він об'єктивацію подружніх обов'язків, любовних почуттів, моральних відносин, естетику сімейного поведіння? Відповідь аргументуйте.

- підтримувати почуття особистої гідності чоловіка й жінки;
- постійно демонструвати взаємну повагу і шанування;
- прагнути викликати ентузіазм в іншого партнера;
- стримувати й обмежувати себе у виявах злості, гніву, роздратування, нервозності;
- не наголошувати на помилках і прорахунках свого партнера по шлюбу;
- не дорікати минулим взагалі і минулими помилками зокрема;
- жартом, гумором, якимось відвертаючим фактором зняти або притупити наростаюче психічне навантаження;
- не мучити ні себе, ні партнера підозрами у невірності чи зраді, стримувати себе в ревнощах, приглушуючи почуття підозрливості;
- пам'ятати, що в шлюбі й сім'ї необхідно виявляти велике терпіння, поблажливість, добросердечність, уважність та інші позитивні якості.

292. «У сварках забувається істина. Припиняє сваритися розумніший» (Л. Толстой).

ніяких протипоказань для їх союзу в сексуальній області не може виникнути. У переважній більшості випадків радісному світвідчуттю кохаючих заважає психологічна й моральна «несумісність», а точніше — неграмотність. Вже одна ця думка: вести пошуки таким же методом, за допомогою якого підшукують костюм чи плаття — аморальна... Це ж споживацький підхід до людини.

Будь-яка подружня пара проходить шлях від дисгармонії до гармонії сексуальних відносин. Але цей шлях триває майже все життя. Адже люди з роками змінюються, змінюється їхній емоціональний настрій, фізичне здоров'я, а це означає, що треба перебудовувати й стиль інтимного спілкування...»

Чи переконлива для вас аргументація психотерапевта? Чи згодні ви з точкою зору, що ідея «пробного шлюбу» в основі своїй аморальна?

291. Проаналізуйте наведений нижче зразок оптимальної тактики подружніх взаємин. Чи достатньо, на вашу думку, передбачає він об'єктивацію подружніх обов'язків, любовних почуттів, моральних відносин, естетику сімейного поведіння? Відповідь аргументуйте.

- підтримувати почуття особистої гідності чоловіка й жінки;
- постійно демонструвати взаємну повагу і шанування;
- прагнути викликати ентузіазм в іншого партнера;
- стримувати й обмежувати себе у виявах злості, гніву, роздратування, нервозності;
- не наголошувати на помилках і прорахунках свого партнера по шлюбу;
- не дорікати минулим взагалі і минулими помилками зокрема;
- жартом, гумором, якимось відвертаючим фактором зняти або притупити наростаюче психічне навантаження;
- не мучити ні себе, ні партнера підозрами у невірності чи зраді, стримувати себе в ревнощах, приглушуючи почуття підозрливості;
- пам'ятати, що в шлюбі й сім'ї необхідно виявляти велике терпіння, поблажливість, добросердечність, уважність та інші позитивні якості.

292. «У сварках забувається істина. Припиняє сваритися розумніший» (Л. Толстой).

Чи погоджуєтеся ви з автором цих рядків? Чому? Про який із чинників етики спілкування йдеться в цьому судженні?

293. «Хай буде все тихо й пристойно, хай будуть скрізь компліменти й ввічливість, коли такий простір для безсовісності, шарлатанства, невігластва: нікому викрити, нікому висловити грізне слово правди» (В. Белінський).

Які підстави для висловлення такого судження були в автора цих рядків? Наскільки воно актуальне для українського сьогодення? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

294. «Правда — це те, що кожен із нас зобов'язаний розповісти поліцейському» (Б. Рассел).

Як ви розумієте ці рядки? Чому?

295. «Той, хто помиляється, заповнює пристрастю те, що не вистачає йому в силі й правді» (В. Гете).

А як такому протистояти? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

296. «Гнів — це звіроподібна пристрасть за духом, яка здатна часто повторюватись, жорстока і непоборна за силою, яка є причиною вбивств, союзницею нещастя, помічницею шкоди та безчестя» (Арістотель).

Чому, на вашу думку, стільки зла може принести гнів? Яке місце йому відводиться у християнській моралі?

297. «І бідність, і багатство — це порушення міри належного» (Арістотель). А як вважаєте ви? Продовжіть цю думку.

298. «Для інтриг необхідний розум, але коли його багато, людина стає настільки вищою за інтриги, що вже не опускається до них, у цьому разі вона йде до успіхів і слави зовсім іншими шляхами» (Лабрюйєр Жан де).

Чи слушним є твердження автора цих рядків? Спробуйте продовжити його думку, аргументуючи, використовуючи відповідні категорії етики.

Чи погоджуєтеся ви з автором цих рядків? Чому? Про який із чинників етики спілкування йдеться в цьому судженні?

293. «Хай буде все тихо й пристойно, хай будуть скрізь компліменти й ввічливість, коли такий простір для безсовісності, шарлатанства, невігластва: нікому викрити, нікому висловити грізне слово правди» (В. Белінський).

Які підстави для висловлення такого судження були в автора цих рядків? Наскільки воно актуальне для українського сьогодення? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

294. «Правда — це те, що кожен із нас зобов'язаний розповісти поліцейському» (Б. Рассел).

Як ви розумієте ці рядки? Чому?

295. «Той, хто помиляється, заповнює пристрастю те, що не вистачає йому в силі й правді» (В. Гете).

А як такому протистояти? Відповідь підкріпіть прикладами з життя.

296. «Гнів — це звіроподібна пристрасть за духом, яка здатна часто повторюватись, жорстока і непоборна за силою, яка є причиною вбивств, союзницею нещастя, помічницею шкоди та безчестя» (Арістотель).

Чому, на вашу думку, стільки зла може принести гнів? Яке місце йому відводиться у християнській моралі?

297. «І бідність, і багатство — це порушення міри належного» (Арістотель). А як вважаєте ви? Продовжіть цю думку.

298. «Для інтриг необхідний розум, але коли його багато, людина стає настільки вищою за інтриги, що вже не опускається до них, у цьому разі вона йде до успіхів і слави зовсім іншими шляхами» (Лабрюйєр Жан де).

Чи слушним є твердження автора цих рядків? Спробуйте продовжити його думку, аргументуючи, використовуючи відповідні категорії етики.

299. «Сварка — бесіда найгіршого сорту» (Джонатан Свіфт).

Чи згодні ви з твердженням публіциста? Відповідь аргументуйте.

300. «Де мало слів, там вагу вони мають» (Уільям Шекспір).

Наскільки ви згодні з мислителем? Судження проаргументуйте. Які чинники етики спілкування складають основу цього твердження?

301. «Я спробую оживити мораль дотепністю, і надати дотепності міри мораллю» (Аддісон Джозеф).

Як ви розумієте це запевнення? Чи можна в такий спосіб сприяти етиці взаємин?

302. Прокоментуйте висловлення:

а) «Якщо мої друзі криві, я на них дивлюсь у профіль» (Ж. Жубер).

б) «Дізнавшись таємницю від друга, не видавай її, бо ставши ворогом, ти нанесеш удар не ворогові, а дружбі» (Демокрит).

303. «У світі існує лише один спосіб одержати верх у сварці — ухилитися від неї» (Д. Карнегі).

Чи погоджуєтесь ви з психологом? Відповідь аргументуйте.

304. Прокоментуйте висловлення Данила Заточника:

а) «Як собакам та свиням не треба золота й срібла, так і дурному — мудрих слів».

б) «Настав премудрого, і він ще мудрішим стане».

в) «Коли з'їсть синиця орла — коли каміння спілве по воді, коли свиня почне на білку гавкати, тоді нерозумний розуму навчиться».

305. «Стримана людина є набагато цікавішою» (Агата Крісті).

Чи згодні ви з письменницею? Якщо так, то чому?

306. «Не кажи своєму другові того, що не повинен знати твій ворог» (А. Шопенгауер).

Чи варто дослухатися до цієї поради? Чому?

299. «Сварка — бесіда найгіршого сорту» (Джонатан Свіфт).

Чи згодні ви з твердженням публіциста? Відповідь аргументуйте.

300. «Де мало слів, там вагу вони мають» (Уільям Шекспір).

Наскільки ви згодні з мислителем? Судження проаргументуйте. Які чинники етики спілкування складають основу цього твердження?

301. «Я спробую оживити мораль дотепністю, і надати дотепності міри мораллю» (Аддісон Джозеф).

Як ви розумієте це запевнення? Чи можна в такий спосіб сприяти етиці взаємин?

302. Прокоментуйте висловлення:

а) «Якщо мої друзі криві, я на них дивлюсь у профіль» (Ж. Жубер).

б) «Дізнавшись таємницю від друга, не видавай її, бо ставши ворогом, ти нанесеш удар не ворогові, а дружбі» (Демокрит).

303. «У світі існує лише один спосіб одержати верх у сварці — ухилитися від неї» (Д. Карнегі).

Чи погоджуєтесь ви з психологом? Відповідь аргументуйте.

304. Прокоментуйте висловлення Данила Заточника:

а) «Як собакам та свиням не треба золота й срібла, так і дурному — мудрих слів».

б) «Настав премудрого, і він ще мудрішим стане».

в) «Коли з'їсть синиця орла — коли каміння спілве по воді, коли свиня почне на білку гавкати, тоді нерозумний розуму навчиться».

305. «Стримана людина є набагато цікавішою» (Агата Крісті).

Чи згодні ви з письменницею? Якщо так, то чому?

306. «Не кажи своєму другові того, що не повинен знати твій ворог» (А. Шопенгауер).

Чи варто дослухатися до цієї поради? Чому?

РОЗДІЛ 7.
ЕКОНОМІКА, ПОЛІТИКА Й МОРАЛЬНІСТЬ
У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

307. Розкрийте смисл нових імперативів суспільної свідомості: «баланс інтересів», «неподільність міжнародної безпеки», «право кожного народу на соціальний вибір». Поясніть, яку роль відіграли в їх формуванні й утвердженні моральні норми й цінності. Які саме?

Яке місце відводиться сьогодні ролі моралі в оцінці цілей і засобів політичних акцій та заходів, а також у прогнозуванні їхніх результатів? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

Наведіть приклади із сучасного суспільного життя, які б свідчили про:

- а) збігання;
- б) розбіжності економічної, політичної і моральної доцільності.

308. «Я переконаний..., що свобода переконань, поряд з іншими громадянськими свободами, є основою науково-технічного прогресу і гарантією проти використання його досягнень на шкоду людству, а отже, основою економічного та соціального прогресу, а також є політичною гарантією ефективного захисту соціальних прав. Таким чином, я захищаю тезу про первинне визначальне значення громадянських і політичних прав у формуванні долі людства. Ця позиція істотно відрізняється від технократичних концепцій, відповідно до яких визначальне значення мають саме матеріальні фактори, соціальні та економічні права...» А. Сахаров. Мир, прогресс, права человека. — Нобелівська лекція).

Прокоментуйте наведене судження. Як співвідноситься ця точка зору з тим, що ми називаємо новим мисленням, із поняттям демократії?

309. Як ви розумієте наведене нижче судження? Чи згодні ви з автором рядків? Наскільки життєвою є, на вашу думку, така точка зору?

РОЗДІЛ 7.
ЕКОНОМІКА, ПОЛІТИКА Й МОРАЛЬНІСТЬ
У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

307. Розкрийте смисл нових імперативів суспільної свідомості: «баланс інтересів», «неподільність міжнародної безпеки», «право кожного народу на соціальний вибір». Поясніть, яку роль відіграли в їх формуванні й утвердженні моральні норми й цінності. Які саме?

Яке місце відводиться сьогодні ролі моралі в оцінці цілей і засобів політичних акцій та заходів, а також у прогнозуванні їхніх результатів? Підкріпіть свою точку зору фактами й прикладами.

Наведіть приклади із сучасного суспільного життя, які б свідчили про:

- а) збігання;
- б) розбіжності економічної, політичної і моральної доцільності.

308. «Я переконаний..., що свобода переконань, поряд з іншими громадянськими свободами, є основою науково-технічного прогресу і гарантією проти використання його досягнень на шкоду людству, а отже, основою економічного та соціального прогресу, а також є політичною гарантією ефективного захисту соціальних прав. Таким чином, я захищаю тезу про первинне визначальне значення громадянських і політичних прав у формуванні долі людства. Ця позиція істотно відрізняється від технократичних концепцій, відповідно до яких визначальне значення мають саме матеріальні фактори, соціальні та економічні права...» А. Сахаров. Мир, прогресс, права человека. — Нобелівська лекція).

Прокоментуйте наведене судження. Як співвідноситься ця точка зору з тим, що ми називаємо новим мисленням, із поняттям демократії?

309. Як ви розумієте наведене нижче судження? Чи згодні ви з автором рядків? Наскільки життєвою є, на вашу думку, така точка зору?

«Коли чесність стає вкрай невігдною, вона втрачає свою ціну й громадську думку. Коли закон починає протиставлятися особистим інтересам, беззаконня стає законом життя. Оскільки самовідданість, чесність, творчість праці перестає винагороджуватись, то суспільство неминуче починає винагороджувати байдужість, підлість, руйнування» (А. Чуйкин. Идеалы или интересы? — М.: Прогресс. — 1990).

310. Вкажіть, користуючись відповідними категоріями етики, про яке моральне явище веде мову поет. Дайте оцінку його позиції. Чи актуальна вона нині?

Не люблю я вас, дурнів приручених,
Ваш слейний холопський тон.
Часто в грудях моїх намучених
Вибухає сто мегатон.
Чи ви чуєте, чи не чуєте?
Будьте прокляті ви усі,
Ті, що нині в перинах ночуєте
Й не купались ніколи в росі!
Вас не будить тривога ранками,
В мозок ваш не впирається піт,
Ядовитими диво — фіранками
Ви закрили од себе світ.
Ви премудрі, багато знаєте,
Ви умієте геть усе,
Анекдотами позіхаєте,
Коли вибухом землю трясє.
З почуттями немовби гирями,
У турботах своїх дурних
Трясетесь над своїми шкірами,
Ніби хтось зазіхає на них.
Не трясіться, умріть з обидою.
Начадивши, як мокрий гніт,
Щоб дивився на вас з огидою
Мозолястий і чесний світ.
Та чи ж вас ужалить докорами,
Скам'янілі цинічні дуби?

«Коли чесність стає вкрай невігдною, вона втрачає свою ціну й громадську думку. Коли закон починає протиставлятися особистим інтересам, беззаконня стає законом життя. Оскільки самовідданість, чесність, творчість праці перестає винагороджуватись, то суспільство неминуче починає винагороджувати байдужість, підлість, руйнування» (А. Чуйкин. Идеалы или интересы? — М.: Прогресс. — 1990).

310. Вкажіть, користуючись відповідними категоріями етики, про яке моральне явище веде мову поет. Дайте оцінку його позиції. Чи актуальна вона нині?

Не люблю я вас, дурнів приручених,
Ваш слейний холопський тон.
Часто в грудях моїх намучених
Вибухає сто мегатон.
Чи ви чуєте, чи не чуєте?
Будьте прокляті ви усі,
Ті, що нині в перинах ночуєте
Й не купались ніколи в росі!
Вас не будить тривога ранками,
В мозок ваш не впирається піт,
Ядовитими диво — фіранками
Ви закрили од себе світ.
Ви премудрі, багато знаєте,
Ви умієте геть усе,
Анекдотами позіхаєте,
Коли вибухом землю трясє.
З почуттями немовби гирями,
У турботах своїх дурних
Трясетесь над своїми шкірами,
Ніби хтось зазіхає на них.
Не трясіться, умріть з обидою.
Начадивши, як мокрий гніт,
Щоб дивився на вас з огидою
Мозолястий і чесний світ.
Та чи ж вас ужалить докорами,
Скам'янілі цинічні дуби?

Ми ж рятуємо Всесвіт од сорому
Од брехні, боягузтва й ганьби.
Жаль залізаних вас і приручених,
З мозком, купленим за капрон...
Тому в грудях моїх намучених
Вибухає аж сто мегатон!

В. Симоненко.

311. Серед відповідей на запитання анкети, запропонованої одним із соціологічних центрів вивчення громадської думки, була й така:

«Чи притаманне людям, що вас оточують, почуття громадського обов'язку?»

Спробуйте відповісти на це запитання:

- а) стосовно своїх товаришів;
- б) стосовно своїх викладачів.

У яких груп населення, на вашу думку, почуття громадського обов'язку виражене найбільше, а в яких — найменше?

312. Чи згодні ви з письменником (див. цитату нижче).

«Праця, навіть наукова праця, — багато в чому тяжка, нудна, нецікава, виснажлива робота, де творчості небагато. Праця — це обов'язок, заробіток, засіб до існування. Вимагає вона, насамперед, добросовісності, чесності, дисципліни. Якщо цього розуміння нема, то починаються пошуки легкої роботи, де можна найперше висунутися, більше заробити.

Доблесть для багатьох зводиться до красивої, престижної роботи... до роботи, вигідної у сенсі благ» (Д. Гранін).

313. «Вчений забуває про все на світі, йде на жертви в ім'я прогресу, в ім'я науки. Але, що насправді рухає ним? Прагнення одержати визнання й матеріальні винагороди з тим, аби на ці кошти мати можливість придбати предмети, які б дали фізичну насолоду: смачну їжу, вино, жінок і т.д.» (Гельвецій, див. ПЗТ. 8, т. 2. Твори в 2-х томах. — М.: Наука, — 1973–1974 рр.).

Чи згодні ви з твердженням вченого? Якщо ні, спробуйте спростувати його.

Ми ж рятуємо Всесвіт од сорому
Од брехні, боягузтва й ганьби.
Жаль залізаних вас і приручених,
З мозком, купленим за капрон...
Тому в грудях моїх намучених
Вибухає аж сто мегатон!

В. Симоненко.

311. Серед відповідей на запитання анкети, запропонованої одним із соціологічних центрів вивчення громадської думки, була й така:

«Чи притаманне людям, що вас оточують, почуття громадського обов'язку?»

Спробуйте відповісти на це запитання:

- а) стосовно своїх товаришів;
- б) стосовно своїх викладачів.

У яких груп населення, на вашу думку, почуття громадського обов'язку виражене найбільше, а в яких — найменше?

312. Чи згодні ви з письменником (див. цитату нижче).

«Праця, навіть наукова праця, — багато в чому тяжка, нудна, нецікава, виснажлива робота, де творчості небагато. Праця — це обов'язок, заробіток, засіб до існування. Вимагає вона, насамперед, добросовісності, чесності, дисципліни. Якщо цього розуміння нема, то починаються пошуки легкої роботи, де можна найперше висунутися, більше заробити.

Доблесть для багатьох зводиться до красивої, престижної роботи... до роботи, вигідної у сенсі благ» (Д. Гранін).

313. «Вчений забуває про все на світі, йде на жертви в ім'я прогресу, в ім'я науки. Але, що насправді рухає ним? Прагнення одержати визнання й матеріальні винагороди з тим, аби на ці кошти мати можливість придбати предмети, які б дали фізичну насолоду: смачну їжу, вино, жінок і т.д.» (Гельвецій, див. ПЗТ. 8, т. 2. Твори в 2-х томах. — М.: Наука, — 1973–1974 рр.).

Чи згодні ви з твердженням вченого? Якщо ні, спробуйте спростувати його.

314. «Тріумф Сталіна і трагедія народу яскраво висвітлили стару істину: першою жертвою несправедливості завжди буває правда, істина. Сталін, і це, можливо, найстрашніший його злочин, зміг деформувати чимало великих ідей й підмінити їх своїми міфами. Всім своїм життям, діями Сталін довів, що брехня — це універсальне зло. Всі біди починаються з брехні. Насилля, єдинодержавдя, бюрократія, догматизм, цезарум — все підсвічувалось брехнею. Будь-який союз з нею загрожує бідною» (із інтерв'ю з Д. Волгогоновим).

Чи згодні ви з такою точкою зору? Чи є брехня універсальним злом, а правда — безумовною гарантією ефективної й гуманної політики?

315. «Сім'єю горджусь, вважаю її благополучною. А благополуччя — це, насамперед, матеріальна база. Дружину я взяв з машиною, а хата — моя. Дружина працює в торгівлі, я — водій. Є все: хата, дача, дві машини. Тесть і теща — від мене у захваті, для них слівце моє — наказ.

Сім'йний лад, по-моєму, є тоді, коли жінка знає своє місце. Одружився я після служби в армії. Майбутня дружина сподобалась мені своєю красою. Вона з села, жила в гуртожитку. Ну, а в мене їй, самі розумієте, не життя, а рай. Одягаю, як хоче. За характером вона спокійна, з розумом, «навар» у неї завжди в руках. Дітей виховуємо правді життя, в злагоді. Дочці на п'ятиріччя купив золоті сережки, то сусідка — вчителька каже, мовляв, я неправильно дітей виховую. Їй-то яке діло?

Цінність сім'ї, як я розумію, в тому, щоб стояти друг за друга, якщо щось. Особисто я люблю вийти з сім'єю, принарядившись, щоб всі подивились. Треба так жити, щоб люди заздрили» (із листа до редакції).

Проаналізуйте наведений лист. Дайте аргументовану моральну оцінку, вираженої в ньому життєвої позиції.

316. Чи правильно, на вашу думку, вказано причини труднощів в економіці? Як їх можна переборювати?

«В економіці поки-що справи йдуть туго. Постараюсь назвати причини, виходячи із природи людини. Перша — всезагальна детренованість. Багато людей тепер не тільки не хочуть працювати,

314. «Тріумф Сталіна і трагедія народу яскраво висвітлили стару істину: першою жертвою несправедливості завжди буває правда, істина. Сталін, і це, можливо, найстрашніший його злочин, зміг деформувати чимало великих ідей й підмінити їх своїми міфами. Всім своїм життям, діями Сталін довів, що брехня — це універсальне зло. Всі біди починаються з брехні. Насилля, єдинодержавдя, бюрократія, догматизм, цезарум — все підсвічувалось брехнею. Будь-який союз з нею загрожує бідною» (із інтерв'ю з Д. Волгогоновим).

Чи згодні ви з такою точкою зору? Чи є брехня універсальним злом, а правда — безумовною гарантією ефективної й гуманної політики?

315. «Сім'єю горджусь, вважаю її благополучною. А благополуччя — це, насамперед, матеріальна база. Дружину я взяв з машиною, а хата — моя. Дружина працює в торгівлі, я — водій. Є все: хата, дача, дві машини. Тесть і теща — від мене у захваті, для них слівце моє — наказ.

Сім'йний лад, по-моєму, є тоді, коли жінка знає своє місце. Одружився я після служби в армії. Майбутня дружина сподобалась мені своєю красою. Вона з села, жила в гуртожитку. Ну, а в мене їй, самі розумієте, не життя, а рай. Одягаю, як хоче. За характером вона спокійна, з розумом, «навар» у неї завжди в руках. Дітей виховуємо правді життя, в злагоді. Дочці на п'ятиріччя купив золоті сережки, то сусідка — вчителька каже, мовляв, я неправильно дітей виховую. Їй-то яке діло?

Цінність сім'ї, як я розумію, в тому, щоб стояти друг за друга, якщо щось. Особисто я люблю вийти з сім'єю, принарядившись, щоб всі подивились. Треба так жити, щоб люди заздрили» (із листа до редакції).

Проаналізуйте наведений лист. Дайте аргументовану моральну оцінку, вираженої в ньому життєвої позиції.

316. Чи правильно, на вашу думку, вказано причини труднощів в економіці? Як їх можна переборювати?

«В економіці поки-що справи йдуть туго. Постараюсь назвати причини, виходячи із природи людини. Перша — всезагальна детренованість. Багато людей тепер не тільки не хочуть працювати,

а вже не можуть. Не секрет, що напруженість праці в нас у 2 рази нижча, ніж на Заході. Відповідні й продуктивність праці, і рівень життя...

Є ще один гальмівно-психологічний фактор — псевдомилосердя. Звільнити поганого чи непотрібного працівника часто нелегко. Всі шкодують: «А як він буде жити?» Співпереживання — саме собою, але при всезагальному егоїзмі воно йде від утриманства: «Держава не збідніє.» Ось і виходить: майже всі підтримують реформи, але ніхто не хоче напружитись» (М. Амосов, із газетної публікації).

317. Дайте оцінку такій позиції.

«... Друга реальність — сучасний капіталізм. Зовсім не ідеалізує капіталістичний лад: експлуатація й нерівність. Так, ефективний, тому, що тримається на скупості й лідерстві. Але також і на жадібності до знань, до освіченості. І на деякій ідейності — від християнства. В основі — індивідуалізм, навіть егоїзм. Але вони тренують тіло й волю. Ось звідки успіхи.

Одухотворяю переслідування — ця вічна гонка конкурентів? Сильних — так, слабких — ні. Чи придатна вона як ідея для людства? Ні, тому що більшості громадян це важко і щастя не обіцяє. Але ж, з іншого боку, планета не витримає такого безглузкого споживання ресурсів...» (М. Амосов, із газетної публікації).

318. Чи згодні ви з наведеним нижче судженням?

«Чи зможе турботливість господаря зламати безвідповідальність поденщини, чи не зможе? Це альтернативне запитання, що передбачає долю країни, опирається головним своїм вектором не в консервативних керівників, а в байдужу масу, в байдужі колективи» (І. Васильєв. Анатомія поденщини. — М.: Наука. — 1992).

319. Проаналізуйте наведене нижче висловлення, яке відображає досить поширену останнім часом точку зору. Залежно від того, згодні ви з нею чи ні, постарайтесь розвинути її або відкинути.

«... Нас виховували на ідеях тотальної принизливої зрівнялівки. Але природа не знає рівності, вона безмежно різна. Всезагальна рівність неприродна. Результатом цього є виродження» (із телеінтерв'ю).

а вже не можуть. Не секрет, що напруженість праці в нас у 2 рази нижча, ніж на Заході. Відповідні й продуктивність праці, і рівень життя...

Є ще один гальмівно-психологічний фактор — псевдомилосердя. Звільнити поганого чи непотрібного працівника часто нелегко. Всі шкодують: «А як він буде жити?» Співпереживання — саме собою, але при всезагальному егоїзмі воно йде від утриманства: «Держава не збідніє.» Ось і виходить: майже всі підтримують реформи, але ніхто не хоче напружитись» (М. Амосов, із газетної публікації).

317. Дайте оцінку такій позиції.

«... Друга реальність — сучасний капіталізм. Зовсім не ідеалізує капіталістичний лад: експлуатація й нерівність. Так, ефективний, тому, що тримається на скупості й лідерстві. Але також і на жадібності до знань, до освіченості. І на деякій ідейності — від християнства. В основі — індивідуалізм, навіть егоїзм. Але вони тренують тіло й волю. Ось звідки успіхи.

Одухотворяю переслідування — ця вічна гонка конкурентів? Сильних — так, слабких — ні. Чи придатна вона як ідея для людства? Ні, тому що більшості громадян це важко і щастя не обіцяє. Але ж, з іншого боку, планета не витримає такого безглузкого споживання ресурсів...» (М. Амосов, із газетної публікації).

318. Чи згодні ви з наведеним нижче судженням?

«Чи зможе турботливість господаря зламати безвідповідальність поденщини, чи не зможе? Це альтернативне запитання, що передбачає долю країни, опирається головним своїм вектором не в консервативних керівників, а в байдужу масу, в байдужі колективи» (І. Васильєв. Анатомія поденщини. — М.: Наука. — 1992).

319. Проаналізуйте наведене нижче висловлення, яке відображає досить поширену останнім часом точку зору. Залежно від того, згодні ви з нею чи ні, постарайтесь розвинути її або відкинути.

«... Нас виховували на ідеях тотальної принизливої зрівнялівки. Але природа не знає рівності, вона безмежно різна. Всезагальна рівність неприродна. Результатом цього є виродження» (із телеінтерв'ю).

320. Прочитайте наведений нижче витяг із інтерв'ю, визначте свою позицію стосовно висловленої точки зору.

«У колі найнасушніших я виділив би проблему боротьби з утриманством... Смысл Жовтневої революції полягав в тому, щоб відмести класове утриманство буржуазії. Революція здійснила те, про що мріяв народ, але залишилося і допливло до наших днів чиновницько-бюрократичне утриманство... залишилась й пристосувалась до нових часів звичка перекладати свою відповідальність на чийсь плечі — вищі, міцніші, отримувати те, в що не було вкладено особистої праці» (Муста Карім).

321. Прочитайте наведений нижче витяг. На основі його аналізу висловіть свою думку із запитання політичної й моральної сторін життя людини.

«... Але найменше в житті я був політиком. Від політики мене відштовхувала вся моя натура. Може, це було від малого знання життя, але завжди й в усьому мене захоплювали риси злагодженості, ладу — гармонії. Все, що людей роз'єднує, мене бентежило й ставило в нестерпне спантеличення... Релігійні чвари, національні суперництва, патріотичні бахвальства, партійні чвари здавались мені запереченням найголовнішого в житті — гармонії. Мені здавалось, що до людини треба підходити безпосередньо й прямо, цікавитись не тим, якої вона партії, у що вірить, якої вона породи, якої крові, а тим, як вона діє і, як поводить себе.

Мій наївний погляд на речі не підходить до того, що маємо в партійній політиці. Вірогідно, неминуче, і ось чому від політики мені завжди було скучно і якось не по собі... Для мене на першому місці — лише люди, вчинки й дії. Дії добрі й злі, жорстокі й великодушні, свобода духу й його рабство, розлад і гармонія, як я їх сприймаю простим почуттям, — ось що мене цікавить» (Ф. І. Шаляпін. Маска й душа. Мої сорок років на театрах).

322. Як ви розумієте вислів?

«Історична справедливість багато означає для духовного здоров'я. Скільки їх, внуків і правнуків, мріють, щоб загибель їх батьків не замовчувалась. У цьому милосердя до них, що пішли, й до нас, що живуть нині» (із газетної публікації).

320. Прочитайте наведений нижче витяг із інтерв'ю, визначте свою позицію стосовно висловленої точки зору.

«У колі найнасушніших я виділив би проблему боротьби з утриманством... Смысл Жовтневої революції полягав в тому, щоб відмести класове утриманство буржуазії. Революція здійснила те, про що мріяв народ, але залишилося і допливло до наших днів чиновницько-бюрократичне утриманство... залишилась й пристосувалась до нових часів звичка перекладати свою відповідальність на чийсь плечі — вищі, міцніші, отримувати те, в що не було вкладено особистої праці» (Муста Карім).

321. Прочитайте наведений нижче витяг. На основі його аналізу висловіть свою думку із запитання політичної й моральної сторін життя людини.

«... Але найменше в житті я був політиком. Від політики мене відштовхувала вся моя натура. Може, це було від малого знання життя, але завжди й в усьому мене захоплювали риси злагодженості, ладу — гармонії. Все, що людей роз'єднує, мене бентежило й ставило в нестерпне спантеличення... Релігійні чвари, національні суперництва, патріотичні бахвальства, партійні чвари здавались мені запереченням найголовнішого в житті — гармонії. Мені здавалось, що до людини треба підходити безпосередньо й прямо, цікавитись не тим, якої вона партії, у що вірить, якої вона породи, якої крові, а тим, як вона діє і, як поводить себе.

Мій наївний погляд на речі не підходить до того, що маємо в партійній політиці. Вірогідно, неминуче, і ось чому від політики мені завжди було скучно і якось не по собі... Для мене на першому місці — лише люди, вчинки й дії. Дії добрі й злі, жорстокі й великодушні, свобода духу й його рабство, розлад і гармонія, як я їх сприймаю простим почуттям, — ось що мене цікавить» (Ф. І. Шаляпін. Маска й душа. Мої сорок років на театрах).

322. Як ви розумієте вислів?

«Історична справедливість багато означає для духовного здоров'я. Скільки їх, внуків і правнуків, мріють, щоб загибель їх батьків не замовчувалась. У цьому милосердя до них, що пішли, й до нас, що живуть нині» (із газетної публікації).

323. Проаналізуйте наведений нижче витяг із роману Юліана Семенова «ТАРС уповноважений заявити». Визначте свою позицію стосовно висловленої в ньому точки зору.

Американський журналіст розмовляє з лідером озброєної опозиції однієї з африканських країн:

«Поясніть моїм читачам і слухачам, що для вас означає поняття національного патріотизму?»

— Для мене це не поняття — для мене це саме життя. Націоналізм — вищий смисл патріотизму. Я мрію, щоб у Нагонії були свої літаки — на наших, здається мені, я ніколи не розіб'юся смисл патріотизму в його індивідуалізмі, що базується на національному почутті... Відсутність націоналізму, підтримання над ним може собі дозволити лише громадянин високорозвинутої країни, для нас же націоналізм є зброєю, відступом від нього ми вважаємо зрадою».

324. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору. Підберіть аргументи, які б підтвердили чи спростували її.

«У 40-і роки панувала економіка; у 60-і і 70-і — політика; чи буде у 21 сторіччі — панувати етика й дух свободи? Дійсно, тепер недостатньо заявити, що всі країни рухаються до однієї мети, але різним шляхом. Ми зараз допускаємо, що різниця буде існувати завжди і навіть часом посилюватися, а це виключає думку, що всі країни проходять одні й ті ж ступені розвитку. Різниця обмежується не економікою, а тією ознакою, яка лежить в основі демократії, і політичною мораллю» (Ален Турен. 50/50).

325. Стаття 29 Всезагальної Декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року гласить:

1. «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому лише й можливий вільний і повний розвиток особистості».

2. «При здійсненні своїх прав і свобод перед кожною людиною повинні ставитися лише ті обмеження, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визначення й поваги прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального благополуччя в демократичному суспільстві...»

Про які обмеження свободи особистості конкретно йдеться?

323. Проаналізуйте наведений нижче витяг із роману Юліана Семенова «ТАРС уповноважений заявити». Визначте свою позицію стосовно висловленої в ньому точки зору.

Американський журналіст розмовляє з лідером озброєної опозиції однієї з африканських країн:

«Поясніть моїм читачам і слухачам, що для вас означає поняття національного патріотизму?»

— Для мене це не поняття — для мене це саме життя. Націоналізм — вищий смисл патріотизму. Я мрію, щоб у Нагонії були свої літаки — на наших, здається мені, я ніколи не розіб'юся смисл патріотизму в його індивідуалізмі, що базується на національному почутті... Відсутність націоналізму, підтримання над ним може собі дозволити лише громадянин високорозвинутої країни, для нас же націоналізм є зброєю, відступом від нього ми вважаємо зрадою».

324. Визначте свою позицію стосовно наведеної нижче точки зору. Підберіть аргументи, які б підтвердили чи спростували її.

«У 40-і роки панувала економіка; у 60-і і 70-і — політика; чи буде у 21 сторіччі — панувати етика й дух свободи? Дійсно, тепер недостатньо заявити, що всі країни рухаються до однієї мети, але різним шляхом. Ми зараз допускаємо, що різниця буде існувати завжди і навіть часом посилюватися, а це виключає думку, що всі країни проходять одні й ті ж ступені розвитку. Різниця обмежується не економікою, а тією ознакою, яка лежить в основі демократії, і політичною мораллю» (Ален Турен. 50/50).

325. Стаття 29 Всезагальної Декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року гласить:

1. «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому лише й можливий вільний і повний розвиток особистості».

2. «При здійсненні своїх прав і свобод перед кожною людиною повинні ставитися лише ті обмеження, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визначення й поваги прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального благополуччя в демократичному суспільстві...»

Про які обмеження свободи особистості конкретно йдеться?

326. Ознайомтесь з афоризмами-іронізмами словенського письменника Жарко Петана, які прозвучали на міжнародному симпозиумі, скликаному Форумом Святого Стефана (Австрія), присвяченому перетворенням у країнах Східної Європи. Висловіть свої міркування.

1. Хто не працює, той повинен хоча б їсти.

Вивезення «Капіталу» Маркса передусь ввезенню іноземного капіталу.

Революційний дух — з цим непогано, гірше справи з революційним тілом.

У соціалістичному суспільстві одержавлені навіть кризи.

Хто сіє слова, повинен імпортувати зерно.

Ми так багато потратили грошей на дорожні знаки, що у нас не залишилось грошей на саму дорогу.

Ми проклали один-єдиний битий шлях, але не дивлячись на це, весь час перебуваємо на роздоріжжі.

Я теж за те, щоб затягнути ремені, але, будь ласка, не навколо шні.

2. Не дай Бог політикові залишатися так довго при владі, доки не стане теперішнім обіцяне ним краще майбутнє.

Оскільки революціонери не хотіли вчитись, революціонерами стали студенти.

Цензуру набагато легше здійснити за допомогою ножа, ніж за допомогою ножниць.

На своїх помилках вчаться, на чужих наживаються.

Я чув, що декотрі люди сп'яніли від демократії, у них, мабуть, не було закуски.

Політики змішують карти після того, як їх роздадуть. Мистецтво політика полягає в тому, щоб переробити народ у масу. Розумний політик більше орієнтується на небажання народу, ніж на його бажання.

3. Мораль з роками прибавляє у вазі.

Мовчання є золотом лише тоді, коли той, хто мовчить, має що сказати.

Коли двоє сперечаються, завжди правий керівник.

У страху великі очі та мікрофони на шість вух.

Навіть деяких достойних людей можна купити, але за достойну ціну.

326. Ознайомтесь з афоризмами-іронізмами словенського письменника Жарко Петана, які прозвучали на міжнародному симпозиумі, скликаному Форумом Святого Стефана (Австрія), присвяченому перетворенням у країнах Східної Європи. Висловіть свої міркування.

1. Хто не працює, той повинен хоча б їсти.

Вивезення «Капіталу» Маркса передусь ввезенню іноземного капіталу.

Революційний дух — з цим непогано, гірше справи з революційним тілом.

У соціалістичному суспільстві одержавлені навіть кризи.

Хто сіє слова, повинен імпортувати зерно.

Ми так багато потратили грошей на дорожні знаки, що у нас не залишилось грошей на саму дорогу.

Ми проклали один-єдиний битий шлях, але не дивлячись на це, весь час перебуваємо на роздоріжжі.

Я теж за те, щоб затягнути ремені, але, будь ласка, не навколо шні.

2. Не дай Бог політикові залишатися так довго при владі, доки не стане теперішнім обіцяне ним краще майбутнє.

Оскільки революціонери не хотіли вчитись, революціонерами стали студенти.

Цензуру набагато легше здійснити за допомогою ножа, ніж за допомогою ножниць.

На своїх помилках вчаться, на чужих наживаються.

Я чув, що декотрі люди сп'яніли від демократії, у них, мабуть, не було закуски.

Політики змішують карти після того, як їх роздадуть. Мистецтво політика полягає в тому, щоб переробити народ у масу. Розумний політик більше орієнтується на небажання народу, ніж на його бажання.

3. Мораль з роками прибавляє у вазі.

Мовчання є золотом лише тоді, коли той, хто мовчить, має що сказати.

Коли двоє сперечаються, завжди правий керівник.

У страху великі очі та мікрофони на шість вух.

Навіть деяких достойних людей можна купити, але за достойну ціну.

У деяких конторах вивіску «На підлогу не пловати» слід замінити на іншу: «На людину не пловати».

У людини з вузьким світоглядом часто широкі й міцні лікті.

Це було кохання з першого погляду. Після весілля виявилось, що він був близоруким, а вона далекозорою.

Якщо світ зійде з рейок, то станеться це з вини пасажирів.

Чужа думка приходиться людині у голову швидше, ніж своя власна.

У житті перемагає той, хто приходиться до мети останнім.

Може бути небезпечно, коли люди з поганою пам'яттю беруться писати мемуари.

Люди зараз стали якісь недовірливі: їх усе важче стає обдурити.

Яка трагедія, коли дальтонік стає расистом.

Як прикро, що осли часто отримують левову частку.

Дехто лише тому платить головою, що у нього не виявляється твердої валюти.

Маленькі голови мають більше шансів залишитись на поверхні.

Окремі історики пишуть про минуле, але думають при цьому лише про власне майбутнє.

До чого ж сьогодні невихована людина: її вішають, а вона ко мусь показує язика.

Ми живемо в епоху, коли попит на людину перевищує пропозицію.

Людина бореться за місце під сонцем доти, доки її раптово не застане ніч.

Серце боягуза б'ється швидше, зате довше, ніж серце героя. Ми планомірно будуємо лише повітряні замки.

327. «Головну мету вступу людей у суспільство складає прагнення мирно і безпечно користуватися своєю власністю, а основним знаряддям і засобом для цього слугують закони, встановлені в цьому суспільстві» (Локк Джон).

Яку роль в даному випадку відіграє мораль?

328. «Культура для людини — розуміння того, що вона суттєвим чином є розумною. Культурована людина — та, яка зрозуміла, що розум керує світом і, що держава у своїй справжній реальності є діючим розумом. Об'єктивна культура — це гірке проектування

У деяких конторах вивіску «На підлогу не пловати» слід замінити на іншу: «На людину не пловати».

У людини з вузьким світоглядом часто широкі й міцні лікті.

Це було кохання з першого погляду. Після весілля виявилось, що він був близоруким, а вона далекозорою.

Якщо світ зійде з рейок, то станеться це з вини пасажирів.

Чужа думка приходиться людині у голову швидше, ніж своя власна.

У житті перемагає той, хто приходиться до мети останнім.

Може бути небезпечно, коли люди з поганою пам'яттю беруться писати мемуари.

Люди зараз стали якісь недовірливі: їх усе важче стає обдурити.

Яка трагедія, коли дальтонік стає расистом.

Як прикро, що осли часто отримують левову частку.

Дехто лише тому платить головою, що у нього не виявляється твердої валюти.

Маленькі голови мають більше шансів залишитись на поверхні.

Окремі історики пишуть про минуле, але думають при цьому лише про власне майбутнє.

До чого ж сьогодні невихована людина: її вішають, а вона ко мусь показує язика.

Ми живемо в епоху, коли попит на людину перевищує пропозицію.

Людина бореться за місце під сонцем доти, доки її раптово не застане ніч.

Серце боягуза б'ється швидше, зате довше, ніж серце героя. Ми планомірно будуємо лише повітряні замки.

327. «Головну мету вступу людей у суспільство складає прагнення мирно і безпечно користуватися своєю власністю, а основним знаряддям і засобом для цього слугують закони, встановлені в цьому суспільстві» (Локк Джон).

Яку роль в даному випадку відіграє мораль?

328. «Культура для людини — розуміння того, що вона суттєвим чином є розумною. Культурована людина — та, яка зрозуміла, що розум керує світом і, що держава у своїй справжній реальності є діючим розумом. Об'єктивна культура — це гірке проектування

розуму до розуміння себе у тому, що існує, тобто до пізнання себе в якості розуму; суб'єктивно культивувати себе — означає розуміти дане формування розуму для розуму» (Гегель).

Висловіть свою думку щодо цього висловлення.

329. «Культура — це досягнення досконалості в індивідуальному» (М. Арнольд).

Як ви це розумієте?

330. «Людина, яка втратила свою мову, неповноцінна, вона другорядна в порівнянні з носієм рідної мови. В неї зовсім відмінніша рефлексія і користується вона «верхньою» свідомістю» (І. Франко).

«Себто її підсвідомість унаслідок асиміляції загальмована» (П. Мовчан).

Поясніть це висловлення мовою етичних категорій. Чи вважаєте Ви втрату рідної мови небезпечною для людини, для нації? Чому?

331. «Сучасної духовної культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських» (Іларіон, митрополит).

Які підстави були для даного твердження в автора цих рядків? Наскільки воно актуальне сьогодні?

332. «У своїх міфах український народ держиться міри; його фантазія не любить переступати за межі ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність, навіть, можна сказати, геть описує красу міфічних образів такими фарбами, як в християнських акафістах описується краса християнських святих» (І. Нечуй-Левицький).

Наскільки згодні Ви з автором цих рядків? Як порушується проблема людини у прадавній українській міфології? Наведіть приклади.

333. «Там, де закони в силі, і народ сильний» (народна мудрість).
Чи стосується, на Вашу думку, це прислів'я моралі?

334. «Ідеальний тип капіталістичного підприємця: йому чужі показна розкіш і марнотратство, так само, як і свідомо насолода своєю владою. Як щось незручне сприймає він і ті зовнішні ознаки,

розуму до розуміння себе у тому, що існує, тобто до пізнання себе в якості розуму; суб'єктивно культивувати себе — означає розуміти дане формування розуму для розуму» (Гегель).

Висловіть свою думку щодо цього висловлення.

329. «Культура — це досягнення досконалості в індивідуальному» (М. Арнольд).

Як ви це розумієте?

330. «Людина, яка втратила свою мову, неповноцінна, вона другорядна в порівнянні з носієм рідної мови. В неї зовсім відмінніша рефлексія і користується вона «верхньою» свідомістю» (І. Франко).

«Себто її підсвідомість унаслідок асиміляції загальмована» (П. Мовчан).

Поясніть це висловлення мовою етичних категорій. Чи вважаєте Ви втрату рідної мови небезпечною для людини, для нації? Чому?

331. «Сучасної духовної культури українського народу належно й глибоко ніхто не зрозуміє, коли він не знає його вірувань дохристиянських» (Іларіон, митрополит).

Які підстави були для даного твердження в автора цих рядків? Наскільки воно актуальне сьогодні?

332. «У своїх міфах український народ держиться міри; його фантазія не любить переступати за межі ненатуральних форм; вона любить правду і естетичність, навіть, можна сказати, геть описує красу міфічних образів такими фарбами, як в християнських акафістах описується краса християнських святих» (І. Нечуй-Левицький).

Наскільки згодні Ви з автором цих рядків? Як порушується проблема людини у прадавній українській міфології? Наведіть приклади.

333. «Там, де закони в силі, і народ сильний» (народна мудрість).
Чи стосується, на Вашу думку, це прислів'я моралі?

334. «Ідеальний тип капіталістичного підприємця: йому чужі показна розкіш і марнотратство, так само, як і свідомо насолода своєю владою. Як щось незручне сприймає він і ті зовнішні ознаки,

які випадають на його долю. Це прояви певної стриманості і скромності» (М. Вебер).

Наскільки імпонує вам, зображений автором цих рядків, ідеал підприємця? Якими із якостей можна його доповнити?

335. «Зміст культури забезпечується розвитком, вдосконаленням та збагаченням людини у єдності її індивідуальних та соціальних здібностей, умов та можливостей» (Д. Белл).

Чи стосується це твердження «культури моральної»? Продовжіть думку, конкретизуючи її та намагаючись пов'язати відповідь через показ взаємовпливів моралі з іншими соціальними явищами.

336. «У кожної нації є своя тема, що має значення лише для неї і ні для якої іншої» (О. Шпенглер).

Що, на вашу думку, на сучасному етапі розвитку складає основу головної теми українців?

337. «Равное равенство, которое глупцы в мир ввести всеу покушаются» (Г. Сковорода).

Як Ви розумієте ці рядки мислителя? Чи можна пов'язати наведену думку з його ідеєю «сродної праці»? У чому сенс розроблених філософом понять?

338. «Все повинно постати перед судом розуму».

Яку епоху представляє цей заклик? Пов'яжіть його з поняттям «моральна культура». Наскільки він є злободенним для сьогодення?

339. Чи суперечить нижче висловлена думка попередній? Попробуйте її розвинути:

«Нав'язування Розуму цілому суспільству є парадоксальною й безглуздою ідеєю... Оптимальною метою є заміна хибних потреб справжніми, усунення репресивних форм задоволення» (Г. Маркузе).

340. «Провідними суспільно-політичними ідеями в княжу добу були: «Ідеї братолобства і покорення князів» — житій Бориса і Гліба, слова «О князях», літописи, накликування до солідарності в інтересах Руської землі — в літописах, в «Слові о полку Ігоревім» — ідея

які випадають на його долю. Це прояви певної стриманості і скромності» (М. Вебер).

Наскільки імпонує вам, зображений автором цих рядків, ідеал підприємця? Якими із якостей можна його доповнити?

335. «Зміст культури забезпечується розвитком, вдосконаленням та збагаченням людини у єдності її індивідуальних та соціальних здібностей, умов та можливостей» (Д. Белл).

Чи стосується це твердження «культури моральної»? Продовжіть думку, конкретизуючи її та намагаючись пов'язати відповідь через показ взаємовпливів моралі з іншими соціальними явищами.

336. «У кожної нації є своя тема, що має значення лише для неї і ні для якої іншої» (О. Шпенглер).

Що, на вашу думку, на сучасному етапі розвитку складає основу головної теми українців?

337. «Равное равенство, которое глупцы в мир ввести всеу покушаются» (Г. Сковорода).

Як Ви розумієте ці рядки мислителя? Чи можна пов'язати наведену думку з його ідеєю «сродної праці»? У чому сенс розроблених філософом понять?

338. «Все повинно постати перед судом розуму».

Яку епоху представляє цей заклик? Пов'яжіть його з поняттям «моральна культура». Наскільки він є злободенним для сьогодення?

339. Чи суперечить нижче висловлена думка попередній? Попробуйте її розвинути:

«Нав'язування Розуму цілому суспільству є парадоксальною й безглуздою ідеєю... Оптимальною метою є заміна хибних потреб справжніми, усунення репресивних форм задоволення» (Г. Маркузе).

340. «Провідними суспільно-політичними ідеями в княжу добу були: «Ідеї братолобства і покорення князів» — житій Бориса і Гліба, слова «О князях», літописи, накликування до солідарності в інтересах Руської землі — в літописах, в «Слові о полку Ігоревім» — ідея

політичної єдності й солідарності сеї Руської землі, що бореться проти окремішності земель, против все більшого відокремлення галузей східного Слов'янства, ідеї милосердя й справедливості у відносинах суспільно-політичних...» (М. Грушевський).

Які із моральних принципів та чеснот складають основу висловлення? Покажіть актуальність ідеї для сучасного українського сьогодення.

341. «Для духовної культури України X–XI століття характерна свідомість свого покликання, вищості особистої та національної честі і внутрішньо-суспільна гармонізованість (контраст до антагоністичних відносин в решті Європи)» (О. Ольжич).

Який із напрямків духовної культури є стрижневим у цьому твердженні? Чи можна зміст останнього пов'язати із поняттям сучасної української національної ідеї? У чому?

342. «Провідна ідея української духовності — це «слава» впродовж цілої історичної перспективи. Бог безчестя руських синів не положив бись» (О. Ольжич).

Як ви розумієте цю думку? Чи вважаєте цю ідею актуальною для сучасної української соціальної практики? Якщо так, то в чому?

343. «Гидко бути під ярмом — навіть в ім'я свободи» (К. Маркс). Поясніть це.

344. «Можливо народ наш й поганий, але він наш народ, і це вирішує все» (В. Розанов, російський мислитель, письменник).

Чи не вбачаєте ви дезінтегрованості в цьому твердженні? Спробуйте провести паралелі відштовхуючись від поглядів на українське сьогодення.

345. «Сільське господарство потребує особливо пильної праці, — воно має справу з живими організмами... Поле видне для всіх і не може заховати в собі жодних секретів; хліборобське виробництво, за самою своєю сутністю, має показний характер, і кожний інтелігентний селянин може собі вчитися в сусіда» (М. Туган-Барановський).

Як ви розумієте поняття інтелігентність селянина? Чому цієї якості вимагає «хліборобське виробництво»?

політичної єдності й солідарності сеї Руської землі, що бореться проти окремішності земель, против все більшого відокремлення галузей східного Слов'янства, ідеї милосердя й справедливості у відносинах суспільно-політичних...» (М. Грушевський).

Які із моральних принципів та чеснот складають основу висловлення? Покажіть актуальність ідеї для сучасного українського сьогодення.

341. «Для духовної культури України X–XI століття характерна свідомість свого покликання, вищості особистої та національної честі і внутрішньо-суспільна гармонізованість (контраст до антагоністичних відносин в решті Європи)» (О. Ольжич).

Який із напрямків духовної культури є стрижневим у цьому твердженні? Чи можна зміст останнього пов'язати із поняттям сучасної української національної ідеї? У чому?

342. «Провідна ідея української духовності — це «слава» впродовж цілої історичної перспективи. Бог безчестя руських синів не положив бись» (О. Ольжич).

Як ви розумієте цю думку? Чи вважаєте цю ідею актуальною для сучасної української соціальної практики? Якщо так, то в чому?

343. «Гидко бути під ярмом — навіть в ім'я свободи» (К. Маркс). Поясніть це.

344. «Можливо народ наш й поганий, але він наш народ, і це вирішує все» (В. Розанов, російський мислитель, письменник).

Чи не вбачаєте ви дезінтегрованості в цьому твердженні? Спробуйте провести паралелі відштовхуючись від поглядів на українське сьогодення.

345. «Сільське господарство потребує особливо пильної праці, — воно має справу з живими організмами... Поле видне для всіх і не може заховати в собі жодних секретів; хліборобське виробництво, за самою своєю сутністю, має показний характер, і кожний інтелігентний селянин може собі вчитися в сусіда» (М. Туган-Барановський).

Як ви розумієте поняття інтелігентність селянина? Чому цієї якості вимагає «хліборобське виробництво»?

РОЗДІЛ 8.

МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

346. «Намагатимемось добре мислити — ось початок моралі. Нема нещастя, гіршого від того, коли людина починає боятися істини, щоб вона не викрила її» (Б. Паскаль).

Про які складники моральної культури індивіда йдеться у наведеному твердженні вченого? Думку проаргументуйте.

347. «Повірте, ознакою мудреця є великодушне забуття» (Лопе де Вега).

Чи на всі випадки життя слушною, на вашу думку, є ця порада? Якщо ні, то чому?

348. «Красою вважай благий розум» (давня мудрість).

Чи поділяєте Ви цю думку? Чому?

349. «Дурень метушиться з усіх сил, затіявши дрібницю; розумний зберігає спокій, беручись за велику справу» (давня мудрість).

Наскільки для вас є переконливим цей афоризм? Чи слушний він для нашого українського сьогодення? Якщо так, то в яких сферах життєдіяльності найбільше?

350. «Повільний бореться з бідами все своє життя. Справді великою є та людина, котра змогла оволодіти своїм часом» (Гесіод).

Чи заслуговує на увагу ця давня істина сьогодні? Чому?

351. «Вада не в тому, щоби мати бажання, а в невмінні підпорядковувати їх правилам розуму: річ не в тім, відчуваєте ви чи не відчуваєте самих потягів, а в здатності керувати ними та відмовлятися від них» (Джон Локк).

Чи поділяєте ви думку вченого? Від чого залежить здатність скеровувати свої потяги та відмовлятися від них у разі необхідності?

РОЗДІЛ 8.

МОРАЛЬНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

346. «Намагатимемось добре мислити — ось початок моралі. Нема нещастя, гіршого від того, коли людина починає боятися істини, щоб вона не викрила її» (Б. Паскаль).

Про які складники моральної культури індивіда йдеться у наведеному твердженні вченого? Думку проаргументуйте.

347. «Повірте, ознакою мудреця є великодушне забуття» (Лопе де Вега).

Чи на всі випадки життя слушною, на вашу думку, є ця порада? Якщо ні, то чому?

348. «Красою вважай благий розум» (давня мудрість).

Чи поділяєте Ви цю думку? Чому?

349. «Дурень метушиться з усіх сил, затіявши дрібницю; розумний зберігає спокій, беручись за велику справу» (давня мудрість).

Наскільки для вас є переконливим цей афоризм? Чи слушний він для нашого українського сьогодення? Якщо так, то в яких сферах життєдіяльності найбільше?

350. «Повільний бореться з бідами все своє життя. Справді великою є та людина, котра змогла оволодіти своїм часом» (Гесіод).

Чи заслуговує на увагу ця давня істина сьогодні? Чому?

351. «Вада не в тому, щоби мати бажання, а в невмінні підпорядковувати їх правилам розуму: річ не в тім, відчуваєте ви чи не відчуваєте самих потягів, а в здатності керувати ними та відмовлятися від них» (Джон Локк).

Чи поділяєте ви думку вченого? Від чого залежить здатність скеровувати свої потяги та відмовлятися від них у разі необхідності?

352. «Хто поважає себе, навіює повагу до себе іншим» (Л. Вовенарг).

Пов'яжіть це твердження мислителя із поняттям «моральна культура особистості». Думку деталізуйте.

353. «Уникайте підлабузників – це перевдягнуті злодії» (Пенн Уільям).

Чи варто дослухатись до поради цього політичного діяча? Чому?

354. «Двох правил повинен дотримуватись кожен чиновник: завжди стримувати свої почуття й ніколи не стримувати своїх обіцянок» (Свіфт Джонатан).

Про які складники моральної культури особистості йдеться у цьому твердженні?

355. «У високих душах жалість – частий гість» (Чосер Джефрі).
Чому?

356. «Людина, по-справжньому мисляча, черпає зі своїх помилок не менше пізнання, ніж зі своїх успіхів» (Д. Дьюї).

Пов'яжіть цей вислів із поняттям «моральна культура особистості».

357. «Успіх породжує мало друзів» (Л. Вовенарг).

«У тих, хто одержує перемоги, знаходиться багато друзів» (В. Ян).

Чи бачите ви різницю в змісті цих двох суджень? У чому?

358. Що спільного ви вбачаєте у наведених нижче висловленнях?

Чому мудрість вважається вищим проявом моральної культури людини?

а. «Мудрість – це знання причин та наслідків. Справжня мудрість полягає не в абстрактному мисленні, а в тому, щоб уміти дослухатися до суцього і нічого не привносити понад це» (Арістотель).

б. «Мудрість – це стійкість душі, якої не спроможні здолати ніякі нещастя» (Гельвецій).

352. «Хто поважає себе, навіює повагу до себе іншим» (Л. Вовенарг).

Пов'яжіть це твердження мислителя із поняттям «моральна культура особистості». Думку деталізуйте.

353. «Уникайте підлабузників – це перевдягнуті злодії» (Пенн Уільям).

Чи варто дослухатись до поради цього політичного діяча? Чому?

354. «Двох правил повинен дотримуватись кожен чиновник: завжди стримувати свої почуття й ніколи не стримувати своїх обіцянок» (Свіфт Джонатан).

Про які складники моральної культури особистості йдеться у цьому твердженні?

355. «У високих душах жалість – частий гість» (Чосер Джефрі).
Чому?

356. «Людина, по-справжньому мисляча, черпає зі своїх помилок не менше пізнання, ніж зі своїх успіхів» (Д. Дьюї).

Пов'яжіть цей вислів із поняттям «моральна культура особистості».

357. «Успіх породжує мало друзів» (Л. Вовенарг).

«У тих, хто одержує перемоги, знаходиться багато друзів» (В. Ян).

Чи бачите ви різницю в змісті цих двох суджень? У чому?

358. Що спільного ви вбачаєте у наведених нижче висловленнях?

Чому мудрість вважається вищим проявом моральної культури людини?

а. «Мудрість – це знання причин та наслідків. Справжня мудрість полягає не в абстрактному мисленні, а в тому, щоб уміти дослухатися до суцього і нічого не привносити понад це» (Арістотель).

б. «Мудрість – це стійкість душі, якої не спроможні здолати ніякі нещастя» (Гельвецій).

359. «Кохання — дивний фальшивомонетник, що постійно перетворює не лише мідяки на золото, а й золото на мідяки» (О. Бальзак).

Чи цілком поділяєте Ви думку письменника? Відповідь аргументуйте.

360. «Жінка вибачає презирство, грубість, ненависть, вона не прощає іронії» (Е. Рей).

Чому важко вибачити іронію?

361. «Кохання без поваги не довічне і не постійне, повага без кохання холодна і безсила» (Б. Джонсон). Чи згодні ви з думкою мислителя? Відповідь аргументуйте.

362. «Добра сім'я та, в якій чоловік і дружина вдень забувають про те, що вони коханці, а вночі про те, що вони подружжя» (Ж. Ростан).

Чи поділяєте ви думку мислителя? Чому?

363. «Найперше й найголовніше в житті — це намагання володіти самим собою» (О. Гумбольдт).

Чи згодні Ви з автором? Чому? Якого з компонентів культури стосується це твердження?

364. «Розум правий та істинний тоді, коли пізнає все собі подібне, коли заглибиться в себе на тривалий час» (Г. Кониський).

Пов'яжіть це твердження українського філософа із поняттям моральної культури розуму. Спробуйте цю думку розвинути, вдаввшись до аргументації.

365. «Гнів — це звіроподібна пристрасть за духом, яка здатна часто повторюватися, жорстока і непоборна за силою, що є причиною вбивств, супутницею нещастя, помічницею безчестя» (Арістотель).

Чому, на вашу думку, стільки зла може принести гнів? Яке місце йому відводиться в християнській етиці?

359. «Кохання — дивний фальшивомонетник, що постійно перетворює не лише мідяки на золото, а й золото на мідяки» (О. Бальзак).

Чи цілком поділяєте Ви думку письменника? Відповідь аргументуйте.

360. «Жінка вибачає презирство, грубість, ненависть, вона не прощає іронії» (Е. Рей).

Чому важко вибачити іронію?

361. «Кохання без поваги не довічне і не постійне, повага без кохання холодна і безсила» (Б. Джонсон). Чи згодні ви з думкою мислителя? Відповідь аргументуйте.

362. «Добра сім'я та, в якій чоловік і дружина вдень забувають про те, що вони коханці, а вночі про те, що вони подружжя» (Ж. Ростан).

Чи поділяєте ви думку мислителя? Чому?

363. «Найперше й найголовніше в житті — це намагання володіти самим собою» (О. Гумбольдт).

Чи згодні Ви з автором? Чому? Якого з компонентів культури стосується це твердження?

364. «Розум правий та істинний тоді, коли пізнає все собі подібне, коли заглибиться в себе на тривалий час» (Г. Кониський).

Пов'яжіть це твердження українського філософа із поняттям моральної культури розуму. Спробуйте цю думку розвинути, вдаввшись до аргументації.

365. «Гнів — це звіроподібна пристрасть за духом, яка здатна часто повторюватися, жорстока і непоборна за силою, що є причиною вбивств, супутницею нещастя, помічницею безчестя» (Арістотель).

Чому, на вашу думку, стільки зла може принести гнів? Яке місце йому відводиться в християнській етиці?

366. «Достатньо правильно судити, аби добре діяти, щоб здобути всі чесноти, а разом з тим і всі інші, доступні нам, блага» (Декарт).

Чи вважаєте Ви названий фактор самодостатнім? Чи є ще якісь чинники добродійностей?

367. — «Терпіння з чародійницею схоже,
Що воду в перл перетворити може» (Ахмад).

Про які із складників моральної культури йдеться в цих рядках?

368. «Не намагайся бути завжди правим стосовно того, кого кохаєш» (Ж. Утьє). Чи поділяєте Ви думку мислителя? Відповідь аргументуйте.

369. «Найвища ступінь людської мудрості — це вміння прстосуватись до обставин і зберігати спокій наперекір зовнішнім бурям» (Дефо Даніель).

Про які складники індивідуальної моральної культури йдеться в цій пораді? Чи не здається суперечливим вам наведене твердження. Якщо так, то в чому саме?

370. «І сам не фамільястуй, і іншим не дозволяй. Панібратство пагубне для вищості, притаманної людині порядній, а потому й для пошанування її» (Бальтасар).

Що, на ваш погляд, означає панібратство? Чому воно є проявом морального безкультур'я людини?

371. Прокоментуйте цей вислів:

«Культура людського розуму це — здатність пов'язувати всі результати духовної діяльності із мудрістю, з вищими цілями людства» (І. Кант).

372. «Невимушеність у всьому. Вона животворить достоїнства, надихає промови, оживляє справи, прикрашає все прекрасне в людині» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

До якого із розділів етики Ви віднесете це твердження філософа? Спробуйте цю думку розвинути.

366. «Достатньо правильно судити, аби добре діяти, щоб здобути всі чесноти, а разом з тим і всі інші, доступні нам, блага» (Декарт).

Чи вважаєте Ви названий фактор самодостатнім? Чи є ще якісь чинники добродійностей?

367. — «Терпіння з чародійницею схоже,
Що воду в перл перетворити може» (Ахмад).

Про які із складників моральної культури йдеться в цих рядках?

368. «Не намагайся бути завжди правим стосовно того, кого кохаєш» (Ж. Утьє). Чи поділяєте Ви думку мислителя? Відповідь аргументуйте.

369. «Найвища ступінь людської мудрості — це вміння прстосуватись до обставин і зберігати спокій наперекір зовнішнім бурям» (Дефо Даніель).

Про які складники індивідуальної моральної культури йдеться в цій пораді? Чи не здається суперечливим вам наведене твердження. Якщо так, то в чому саме?

370. «І сам не фамільястуй, і іншим не дозволяй. Панібратство пагубне для вищості, притаманної людині порядній, а потому й для пошанування її» (Бальтасар).

Що, на ваш погляд, означає панібратство? Чому воно є проявом морального безкультур'я людини?

371. Прокоментуйте цей вислів:

«Культура людського розуму це — здатність пов'язувати всі результати духовної діяльності із мудрістю, з вищими цілями людства» (І. Кант).

372. «Невимушеність у всьому. Вона животворить достоїнства, надихає промови, оживляє справи, прикрашає все прекрасне в людині» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

До якого із розділів етики Ви віднесете це твердження філософа? Спробуйте цю думку розвинути.

373. Прокоментуйте висловлення митця:

а) «Помірність — кращий «банкет».

б) «Надмірна похвала — насмішка» (Г. Державін). Про яку із якостей йдеться в цих рядках? Хто із філософів підняв її на щит вперше?

374. «Розумна людина бачить перед собою незмірну царину можливого, дурень вважає можливим те, що є. Внаслідок цього перший може зробитися нерішучим, а другий брутальним» (Дені Дідро).

Коментуючи дане висловлення, побудуйте міркування навколо категорій добра і зла та поняття моральної культури. Чи можна і, як запобігти наслідкам вказаної ситуації?

375. «Не тримай вуха біля замкового отвору, бо раптом почувеш про себе недобру славу» (Скотт Вальтер).

Які зі складників моральної культури покладено в основу цієї поради? Відповідь аргументуйте.

376. «Наша емоційність, якої не можна набути в жодній школі, при розумі, логіці, пам'яті й волі, які відповідно школою збільшити можна, дозволить нам нашою запальністю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і нечутливим темпераментом, потребували б набагато більше зусиль і набагато більше часу» (В. Липинський).

Чи завжди емоційність спрацьовує на добро? Чого необхідно остерігатись емоційній людині? Що необхідно, аби її темперамент та зусилля спрацьовували на якомога вищий коефіцієнт корисної дії? Відповідаючи, використовуйте такі поняття етики, як «моральна культура», «моральна свобода», «чинники етики взаємин» тощо.

377. Прокоментуйте аргументуючи висловлення Самюеля Джонсона:

а) «Для великих і благородних умів допитливість — перша й остання пристрасть».

б) «Для такої дрібної істоти, як людина, дрібниць бути не може. Лише надаючи значення дрібницям, ми домагаємося великого мистецтва якомога менше страждати й якомога більше радіти».

в) «Незалежно від того, з якої причини вас образили, найліпше не звертати на образу уваги — адже дурість рідко буває гідною обурення, а злобу найліпше карати нехтуванням».

373. Прокоментуйте висловлення митця:

а) «Помірність — кращий «банкет».

б) «Надмірна похвала — насмішка» (Г. Державін). Про яку із якостей йдеться в цих рядках? Хто із філософів підняв її на щит вперше?

374. «Розумна людина бачить перед собою незмірну царину можливого, дурень вважає можливим те, що є. Внаслідок цього перший може зробитися нерішучим, а другий брутальним» (Дені Дідро).

Коментуючи дане висловлення, побудуйте міркування навколо категорій добра і зла та поняття моральної культури. Чи можна і, як запобігти наслідкам вказаної ситуації?

375. «Не тримай вуха біля замкового отвору, бо раптом почувеш про себе недобру славу» (Скотт Вальтер).

Які зі складників моральної культури покладено в основу цієї поради? Відповідь аргументуйте.

376. «Наша емоційність, якої не можна набути в жодній школі, при розумі, логіці, пам'яті й волі, які відповідно школою збільшити можна, дозволить нам нашою запальністю зробити в короткий час те, на що інші нації, з холодним і нечутливим темпераментом, потребували б набагато більше зусиль і набагато більше часу» (В. Липинський).

Чи завжди емоційність спрацьовує на добро? Чого необхідно остерігатись емоційній людині? Що необхідно, аби її темперамент та зусилля спрацьовували на якомога вищий коефіцієнт корисної дії? Відповідаючи, використовуйте такі поняття етики, як «моральна культура», «моральна свобода», «чинники етики взаємин» тощо.

377. Прокоментуйте аргументуючи висловлення Самюеля Джонсона:

а) «Для великих і благородних умів допитливість — перша й остання пристрасть».

б) «Для такої дрібної істоти, як людина, дрібниць бути не може. Лише надаючи значення дрібницям, ми домагаємося великого мистецтва якомога менше страждати й якомога більше радіти».

в) «Незалежно від того, з якої причини вас образили, найліпше не звертати на образу уваги — адже дурість рідко буває гідною обурення, а злобу найліпше карати нехтуванням».

г) «Деякі хитруни вибирають собі дружин якомога дурніших, сподіваючись керувати ними, і завжди помиляються».

д) «Природа наділила жінку величезною владою, і нема в тому нічого дивного, що закони цю владу обмежують».

378. «Всіх наук насіння сховано всередині людини – тут їхнє тайне джерело» (Г. Сковорода).

Яке «джерело» має на увазі філософ?

379. «Менше скажеш слів, швидше поправиш справу» (Скотт Вальгер).

Яку ситуацію, на ваш погляд, має на увазі автор? Чи повністю поділяєте ви його думку? Чому?

380. «Будь ввічливим зі всіма, товариським із багатьма, фамільярним із деким» (Б. Франклін).

До якого розділу етики Ви віднесете цей вираз? З ким можна дозволити собі панібратство? Попробуйте цю думку розвинути.

381. «Я зрозумів, що не лише людям, а й писанням видатна форма іноді зашкоджує і слід в усіх речах прагнути помірності» (Франческо Петрарка).

Прокоментуйте це висловлення. Розгорніть при цьому міркування навколо категорій «гармонія», «міра», «хаос», можливо, використайте давньогрецькі вислови «нічого занадто», «людина – міра всього», тощо.

Поміркуйте над актуальністю цих категорій для сучасної української соціокультурної практики.

382. «Початком будь-якої людської мудрості є моральне самопізнання, яке прагне проникати у важко вимірювані глибини серця» (І. Кант).

Як ви розумієте це висловлення? Відповідаючи використайте відповідні категорії етики.

383. «Бачив ти людину, моторну в занятті своїм? Вона перед царями спокійно стоятиме» (Б. Франклін).

г) «Деякі хитруни вибирають собі дружин якомога дурніших, сподіваючись керувати ними, і завжди помиляються».

д) «Природа наділила жінку величезною владою, і нема в тому нічого дивного, що закони цю владу обмежують».

378. «Всіх наук насіння сховано всередині людини – тут їхнє тайне джерело» (Г. Сковорода).

Яке «джерело» має на увазі філософ?

379. «Менше скажеш слів, швидше поправиш справу» (Скотт Вальгер).

Яку ситуацію, на ваш погляд, має на увазі автор? Чи повністю поділяєте ви його думку? Чому?

380. «Будь ввічливим зі всіма, товариським із багатьма, фамільярним із деким» (Б. Франклін).

До якого розділу етики Ви віднесете цей вираз? З ким можна дозволити собі панібратство? Попробуйте цю думку розвинути.

381. «Я зрозумів, що не лише людям, а й писанням видатна форма іноді зашкоджує і слід в усіх речах прагнути помірності» (Франческо Петрарка).

Прокоментуйте це висловлення. Розгорніть при цьому міркування навколо категорій «гармонія», «міра», «хаос», можливо, використайте давньогрецькі вислови «нічого занадто», «людина – міра всього», тощо.

Поміркуйте над актуальністю цих категорій для сучасної української соціокультурної практики.

382. «Початком будь-якої людської мудрості є моральне самопізнання, яке прагне проникати у важко вимірювані глибини серця» (І. Кант).

Як ви розумієте це висловлення? Відповідаючи використайте відповідні категорії етики.

383. «Бачив ти людину, моторну в занятті своїм? Вона перед царями спокійно стоятиме» (Б. Франклін).

Прокоментуйте це звернення Б. Франкліна до сина. Пов'яжіть його з поняттями «моральна культура», підприємливість, іншими чеснотами.

384. «Благочестя і кисла міна — речі різні» (Карлейль Томас).
Як ви розумієте це висловлення? Спробуйте цю думку розвинути.

385. Як ви розумієте твердження:
«Розумна людина не втратила нічого, якщо зберегла саму себе?»

386. «Погана людина вважає за потрібне виконувати свої обов'язки, але в неї нема волі, щоб скеровувати свої нахили та звички» (Г. Ф. Гегель).

Чи завжди так буває? Що ж варто вважати головним у моральній культурі людини?

387. Прокоментуйте висловлення:

а) «Ніби можна вбивати час, не поранивши вічності».

б) «Справжні люди слугують своїй державі совістю» (Торо Девид). в) «Багаті люди, в яких відсутні переконання, більш небезпечні в сучасному суспільстві, ніж бідні жінки, в яких відсутня мораль» (Бернард Шоу).

г) «Якщо колись, бігаючи за щастям, ви знайдете його, як бабуся, яка шукала свої окуляри, то виявите, що щастя було весь час у вас на носі» (Бернард Шоу).

д) «Гарні манери — те, що дозволяє розумному триматися на відстані від дурня» (Уолдо Емерсон).

388. «Ніякий зовнішній примус не може підтримати людину ні на розумовій, ні на моральній висоті, коли вона сама не бажає триматися на ній» (М. Г. Чернишевський).

Чи поділяєте ви думку мислителя? Що потрібно для того, щоб з'явилося бажання «триматися» на розумовій та інтелектуальній висоті?

389. «Якщо тобі доведеться почути про чийсь дивовижну невдячність, розберись спершу, як слід в усіх обставинах цієї справи,

Прокоментуйте це звернення Б. Франкліна до сина. Пов'яжіть його з поняттями «моральна культура», підприємливість, іншими чеснотами.

384. «Благочестя і кисла міна — речі різні» (Карлейль Томас).
Як ви розумієте це висловлення? Спробуйте цю думку розвинути.

385. Як ви розумієте твердження:
«Розумна людина не втратила нічого, якщо зберегла саму себе?»

386. «Погана людина вважає за потрібне виконувати свої обов'язки, але в неї нема волі, щоб скеровувати свої нахили та звички» (Г. Ф. Гегель).

Чи завжди так буває? Що ж варто вважати головним у моральній культурі людини?

387. Прокоментуйте висловлення:

а) «Ніби можна вбивати час, не поранивши вічності».

б) «Справжні люди слугують своїй державі совістю» (Торо Девид). в) «Багаті люди, в яких відсутні переконання, більш небезпечні в сучасному суспільстві, ніж бідні жінки, в яких відсутня мораль» (Бернард Шоу).

г) «Якщо колись, бігаючи за щастям, ви знайдете його, як бабуся, яка шукала свої окуляри, то виявите, що щастя було весь час у вас на носі» (Бернард Шоу).

д) «Гарні манери — те, що дозволяє розумному триматися на відстані від дурня» (Уолдо Емерсон).

388. «Ніякий зовнішній примус не може підтримати людину ні на розумовій, ні на моральній висоті, коли вона сама не бажає триматися на ній» (М. Г. Чернишевський).

Чи поділяєте ви думку мислителя? Що потрібно для того, щоб з'явилося бажання «триматися» на розумовій та інтелектуальній висоті?

389. «Якщо тобі доведеться почути про чийсь дивовижну невдячність, розберись спершу, як слід в усіх обставинах цієї справи,

а потім вже роби висновок, чи заслужила ця людина такого ганебного докору. Справжні добродії рідко коли докоряють когось в невдячності, і навіть — хочеться вірити, до честі людей, — ніколи. А добродії з дрібними, корисливими намірами хай звинувачують себе самі, що замість вдячності пожинають невдячність» (Г. Е. Лесінг).

Які із компонентів моральної культури особистості лягли в основу цієї поради?

390. Прокоментуйте висловлення:

а) «Помилки помічати — не багато вартує: дати щось краще — ось, що личить достойній людині» (М. Ломоносов).

б) «Розум людини можна визначити за ретельністю, з якою він враховує майбутнє, чи кінець справи» (Ліхтенберг).

в) «Народ, що не бажає годувати свою армію, скоро буде годувати чужу» (Б. Наполеон).

г) «Лише тоді станеш людиною, коли навчишся бачити людину в іншому».

д) «Вся моральність людини полягає в її намірах» (Жан-Жак Руссо).

е) «Людина призначена для життя в суспільстві, вона повинна жити в суспільстві; вона не повністю закінчена людина і суперечить самій собі, якщо живе ізольовано. Важливо суспільне взагалі не змішувати з особистим, емпірично зумовленим родом суспільства, що називається державою. Життя в державі не належить абсолютній лише людині. Державний устрій відомої епохи є результатом її попередніх доль» (І. Г. Фіхте).

391. «Вишукувати недоліки в інших легко, а стримувати себе важко. Той же, хто забуває про це і — надто високої думки про себе одних применшує, а інших паплюжить, знаходить лише свою власну дріб'язковість» (Мурасакі Сікібу, японська письменниця).

Навколо яких складових моральної культури розвинуто міркування у цьому висловленні? Прокоментуйте його.

392. «Вірний спосіб бути люб'язним — завжди бути незворушним» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

Поміркуйте над цим твердженням відомого філософа-мораліста. Які чинники етики спілкування складають його основу?

а потім вже роби висновок, чи заслужила ця людина такого ганебного докору. Справжні добродії рідко коли докоряють когось в невдячності, і навіть — хочеться вірити, до честі людей, — ніколи. А добродії з дрібними, корисливими намірами хай звинувачують себе самі, що замість вдячності пожинають невдячність» (Г. Е. Лесінг).

Які із компонентів моральної культури особистості лягли в основу цієї поради?

390. Прокоментуйте висловлення:

а) «Помилки помічати — не багато вартує: дати щось краще — ось, що личить достойній людині» (М. Ломоносов).

б) «Розум людини можна визначити за ретельністю, з якою він враховує майбутнє, чи кінець справи» (Ліхтенберг).

в) «Народ, що не бажає годувати свою армію, скоро буде годувати чужу» (Б. Наполеон).

г) «Лише тоді станеш людиною, коли навчишся бачити людину в іншому».

д) «Вся моральність людини полягає в її намірах» (Жан-Жак Руссо).

е) «Людина призначена для життя в суспільстві, вона повинна жити в суспільстві; вона не повністю закінчена людина і суперечить самій собі, якщо живе ізольовано. Важливо суспільне взагалі не змішувати з особистим, емпірично зумовленим родом суспільства, що називається державою. Життя в державі не належить абсолютній лише людині. Державний устрій відомої епохи є результатом її попередніх доль» (І. Г. Фіхте).

391. «Вишукувати недоліки в інших легко, а стримувати себе важко. Той же, хто забуває про це і — надто високої думки про себе одних применшує, а інших паплюжить, знаходить лише свою власну дріб'язковість» (Мурасакі Сікібу, японська письменниця).

Навколо яких складових моральної культури розвинуто міркування у цьому висловленні? Прокоментуйте його.

392. «Вірний спосіб бути люб'язним — завжди бути незворушним» (Грасіан-і-Моралес Бальтасар).

Поміркуйте над цим твердженням відомого філософа-мораліста. Які чинники етики спілкування складають його основу?

РОЗДІЛ 9. СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК І МОРАЛЬ

393. «В нашу епоху немає гострішої теми і для пізнання і для життя, ніж тема культури та цивілізації, їх відмінностей та взаємодієвності. Це тема того, яка очікує нас доля» (М. Бердяєв).

Чи бачите ви взаємовплив цих двох явищ? Якщо так, то в чому він проявляється? У якому напрямку рухається? З погляду основних етичних теорій покажіть його відбиток на долі людства.

394. Чи стосуються наведені нище висловлення поняття культури моральної? Думку аргументуйте. Чи згодні ви з авторами цих висловлень?

а) «Культура — виразне та мовляче буття» (М. Бахтін).

б) «Перша вимога культури... у вимозі справедливості, тобто гарантії того, що одного разу встановлений правовий порядок не буде порушуватись на користь якого-небудь індивідууму, і, щоб такого роду право не стало волевиявленням невеликого колективу (З. Фрейд).

в) «Культура — це кістяк знань, найбільш вірогідні напрямки думки, що властиві відповідній частині людського суспільства (А. Моль).

г) «Культура — це здатність довільно визначати самому собі цілі..., уміння їх здійснювати, використовуючи при цьому природу як засіб досягнення вільних цілей і здатність людини зробити саму себе (як вільну істоту) кінцевою метою свого власного існування» (Е. Дарвін).

395. «Сучасна цивілізація перебуває на критичному етапі свого розвитку. Вже сьогодні помітні контури нового людського світу, який формується у протиріччях й напруженнях нашої епохи. Зміни, що відбуваються, настільки фундаментальні, що західні філософи футурологи не без підстав порівнюють їх з переходом суспільства від кам'яного віку до залізного.

Які новації у сфері моралі ви можете назвати? З чим вони пов'язані?

РОЗДІЛ 9. СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК І МОРАЛЬ

393. «В нашу епоху немає гострішої теми і для пізнання і для життя, ніж тема культури та цивілізації, їх відмінностей та взаємодієвності. Це тема того, яка очікує нас доля» (М. Бердяєв).

Чи бачите ви взаємовплив цих двох явищ? Якщо так, то в чому він проявляється? У якому напрямку рухається? З погляду основних етичних теорій покажіть його відбиток на долі людства.

394. Чи стосуються наведені нище висловлення поняття культури моральної? Думку аргументуйте. Чи згодні ви з авторами цих висловлень?

а) «Культура — виразне та мовляче буття» (М. Бахтін).

б) «Перша вимога культури... у вимозі справедливості, тобто гарантії того, що одного разу встановлений правовий порядок не буде порушуватись на користь якого-небудь індивідууму, і, щоб такого роду право не стало волевиявленням невеликого колективу (З. Фрейд).

в) «Культура — це кістяк знань, найбільш вірогідні напрямки думки, що властиві відповідній частині людського суспільства (А. Моль).

г) «Культура — це здатність довільно визначати самому собі цілі..., уміння їх здійснювати, використовуючи при цьому природу як засіб досягнення вільних цілей і здатність людини зробити саму себе (як вільну істоту) кінцевою метою свого власного існування» (Е. Дарвін).

395. «Сучасна цивілізація перебуває на критичному етапі свого розвитку. Вже сьогодні помітні контури нового людського світу, який формується у протиріччях й напруженнях нашої епохи. Зміни, що відбуваються, настільки фундаментальні, що західні філософи футурологи не без підстав порівнюють їх з переходом суспільства від кам'яного віку до залізного.

Які новації у сфері моралі ви можете назвати? З чим вони пов'язані?

396. «Все поширенішою нині стає думка, що показником рівня морального розвитку людини й суспільства є політика ненасилля. Останнє разом з тим є прагматичним імперативом нашого часу. Вся логіка розвитку сучасної цивілізації веде до розуміння ненасилля як найважливішої умови подальшого прогресу й процвітання людства, отже є стратегією майбутнього (В. С. Степин. Етична думка: науково-публіцистичні статті. — М., 1992).

А як вважаєте ви? Якщо поділяете цю думку, то поясніть чому?

397. Твердження відомого філософа В. С. Біблера гласить:

«На самій зорі людської історії було «винайдено» (для стислості скажу так) особливий «прилад», деяку «пірамідальну лінзу» самодетермінації «ззовні» і «зсередини.» Вживлений в нашу свідомість своєю вершиною цей прилад дозволяє людині бути повністю відповідальною за свою долю й вчинки... Цей дивний прилад — культура. Коли нині, з розвитком підприємництва, масовим явищем стає автономія особистості, її самостійність, цілеспрямованість, особистість проявляє себе не лише в моралі, а й у всіх видах особистої активності. Отже її, автономію особистості, безпомилково можна йменувати модусом культури. А час пробудження автономної особистості — часом пробудження культури, чи не так?»

А як вважаєте ви? Відповідь аргументуйте.

398. Поясніть, чим викликано і стало можливим таке висловлення:

«Дружба і справедливість неможливі стосовно неживих предметів так само, як і стосовно коня чи бика, чи раба, оскільки він раб» (Арістотель).

399. Проаналізуйте наведені нижче судження. Виберіть найбільш правильні. А якщо жодне з них не задовольняє вас, сформулюйте свою позицію з таких питань:

- а) Науково-технічний прогрес поліпшує звичаї.
- б) Науково-технічний прогрес погіршує звичаї.
- в) Науково-технічний прогрес ніяк не впливає на мораль і звичаї.

396. «Все поширенішою нині стає думка, що показником рівня морального розвитку людини й суспільства є політика ненасилля. Останнє разом з тим є прагматичним імперативом нашого часу. Вся логіка розвитку сучасної цивілізації веде до розуміння ненасилля як найважливішої умови подальшого прогресу й процвітання людства, отже є стратегією майбутнього (В. С. Степин. Етична думка: науково-публіцистичні статті. — М., 1992).

А як вважаєте ви? Якщо поділяете цю думку, то поясніть чому?

397. Твердження відомого філософа В. С. Біблера гласить:

«На самій зорі людської історії було «винайдено» (для стислості скажу так) особливий «прилад», деяку «пірамідальну лінзу» самодетермінації «ззовні» і «зсередини.» Вживлений в нашу свідомість своєю вершиною цей прилад дозволяє людині бути повністю відповідальною за свою долю й вчинки... Цей дивний прилад — культура. Коли нині, з розвитком підприємництва, масовим явищем стає автономія особистості, її самостійність, цілеспрямованість, особистість проявляє себе не лише в моралі, а й у всіх видах особистої активності. Отже її, автономію особистості, безпомилково можна йменувати модусом культури. А час пробудження автономної особистості — часом пробудження культури, чи не так?»

А як вважаєте ви? Відповідь аргументуйте.

398. Поясніть, чим викликано і стало можливим таке висловлення:

«Дружба і справедливість неможливі стосовно неживих предметів так само, як і стосовно коня чи бика, чи раба, оскільки він раб» (Арістотель).

399. Проаналізуйте наведені нижче судження. Виберіть найбільш правильні. А якщо жодне з них не задовольняє вас, сформулюйте свою позицію з таких питань:

- а) Науково-технічний прогрес поліпшує звичаї.
- б) Науково-технічний прогрес погіршує звичаї.
- в) Науково-технічний прогрес ніяк не впливає на мораль і звичаї.

400. «Марксизм у філософському смислі є нігілізмом, запереченням обов'язкових цінностей і відкритим проголошенням класового егоїзму єдиним практичним мірилом» (С. Франк).

Чи згодні ви з наведеним судженням вченого? Відповідь підкріпіть аргументами і прикладами з життя.

401. «Багато попереджував проти самотності: ця мертвляча сестра невігластва вбиває й гасить кращі огні. Не вважайте нагадування про самотність недоцільним при творчості кооперативів (громад). Навпаки, кожний статут повинен писатися не для себе, а для інших. Серед різних найменувань слово «друг» буде найсердечнішим. Саме серце не приймає самотності. Серце живе самовідданістю. Таке міцне серце, коли воно турбується про майбутнє, не думаючи про себе (Громада. Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

Зміст якого принципу моралі ховається в цьому витягу? З чим у ньому ви не погоджуєтесь? Покажіть значення наведеного положення для правильного розуміння морального життя сучасного суспільства.

402. Який тип моралі характеризують наведені нижче висловлення?

«Інтерес індивідів не повинен поступатись суспільному інтересу... Індивідуальні інтереси — єдино реальні інтереси» (І. Бентам).

«Можна передбачити, що найціннішими людськими рисами повинні бути визнані: ясне розуміння особистих вигод і рішуче прагнення домогтись їх будь-якою ціною» (Д. Дьбюї).

403. «Чим іншим є багатство, як не абсолютним проявом творчих обдарувань людини... всіх людських сил як таких, безвідносно до якогось наперед встановленого масштабу» (К. Маркс. Економічні рукописи 1857–1858 рр. — К. Маркс, Ф. Енгельс. Тв. 32-е вид., ч. 46,1, с. 476.).

Розкрийте смисл цього положення. Покажіть, що воно може давати для перспективи розвитку суспільства й кожної окремої людини.

404. П'ятий пункт декларації Міжнародної Гуманістичної Етичної Спілки гласить:

400. «Марксизм у філософському смислі є нігілізмом, запереченням обов'язкових цінностей і відкритим проголошенням класового егоїзму єдиним практичним мірилом» (С. Франк).

Чи згодні ви з наведеним судженням вченого? Відповідь підкріпіть аргументами і прикладами з життя.

401. «Багато попереджував проти самотності: ця мертвляча сестра невігластва вбиває й гасить кращі огні. Не вважайте нагадування про самотність недоцільним при творчості кооперативів (громад). Навпаки, кожний статут повинен писатися не для себе, а для інших. Серед різних найменувань слово «друг» буде найсердечнішим. Саме серце не приймає самотності. Серце живе самовідданістю. Таке міцне серце, коли воно турбується про майбутнє, не думаючи про себе (Громада. Жива етика. — М.: Республіка, 1992).

Зміст якого принципу моралі ховається в цьому витягу? З чим у ньому ви не погоджуєтесь? Покажіть значення наведеного положення для правильного розуміння морального життя сучасного суспільства.

402. Який тип моралі характеризують наведені нижче висловлення?

«Інтерес індивідів не повинен поступатись суспільному інтересу... Індивідуальні інтереси — єдино реальні інтереси» (І. Бентам).

«Можна передбачити, що найціннішими людськими рисами повинні бути визнані: ясне розуміння особистих вигод і рішуче прагнення домогтись їх будь-якою ціною» (Д. Дьбюї).

403. «Чим іншим є багатство, як не абсолютним проявом творчих обдарувань людини... всіх людських сил як таких, безвідносно до якогось наперед встановленого масштабу» (К. Маркс. Економічні рукописи 1857–1858 рр. — К. Маркс, Ф. Енгельс. Тв. 32-е вид., ч. 46,1, с. 476.).

Розкрийте смисл цього положення. Покажіть, що воно може давати для перспективи розвитку суспільства й кожної окремої людини.

404. П'ятий пункт декларації Міжнародної Гуманістичної Етичної Спілки гласить:

«Гуманізм є шляхом життя, що забезпечує максимальні можливості самовираження».

Правильним чи помилковим, на ваш погляд, є наведене положення? Аргументуйте свою точку зору.

405. Дайте аргументовану оцінку такій позиції.

«Так, я ненавиджу так званий «натовп», представником якого, зокрема, я є... Але перед геніями людства я схилию голову... Я заявляю, що земля створена для геніїв у найширшому розумінні значення цього слова. Геній — це нормальна людина, всі решта — недолучини... Я знаю, знайдеться немало лукавих, які будуть хватати мене за барки за такі висловлювання, але хіба я не правий? Хіба правда перестає бути правдою, якщо від неї віддає цинізмом? Чи не здається вам, що людський розум самою природою схильний до самознищення?» (Із листа до редакції).

406. Один із героїв роману Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» заявляє: «Від вищої гармонії я абсолютно відмовляюся. Не варту вона й сльозинки хоча б однієї замученої дитини».

Як ви розумієте це висловлення? Чому ця ідея стала однією з центральних у філософії й етиці XX–XXI століть?

407. «Чим вищий статус і рівень сподівань, які дана країна пов'язує з майбутнім, і отже, чим більшу частку вона сподівається одержати від світового оновлення, тим більшим повинен бути її власний внесок у це оновлення» (Ауреліо Печчеї. Із виступу на науково-практичній конференції).

Чи згодні ви з такою точкою зору? Чому?

408. Поясніть, що розуміють сьогодні, коли кажуть «нове мислення». Які його головні складові? Які з них безпосередньо пов'язані з мораллю?

409. «Підприємець як соціальний тип задає лише стандарт, за яким можна обмалювати прагматизм як різновид морального способу мислення і лінії поведінки, але зовсім не вичерпує цього різновиду» (Р. П. Апресян. Етична думка. — М., 1992).

«Гуманізм є шляхом життя, що забезпечує максимальні можливості самовираження».

Правильним чи помилковим, на ваш погляд, є наведене положення? Аргументуйте свою точку зору.

405. Дайте аргументовану оцінку такій позиції.

«Так, я ненавиджу так званий «натовп», представником якого, зокрема, я є... Але перед геніями людства я схилию голову... Я заявляю, що земля створена для геніїв у найширшому розумінні значення цього слова. Геній — це нормальна людина, всі решта — недолучини... Я знаю, знайдеться немало лукавих, які будуть хватати мене за барки за такі висловлювання, але хіба я не правий? Хіба правда перестає бути правдою, якщо від неї віддає цинізмом? Чи не здається вам, що людський розум самою природою схильний до самознищення?» (Із листа до редакції).

406. Один із героїв роману Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» заявляє: «Від вищої гармонії я абсолютно відмовляюся. Не варту вона й сльозинки хоча б однієї замученої дитини».

Як ви розумієте це висловлення? Чому ця ідея стала однією з центральних у філософії й етиці XX–XXI століть?

407. «Чим вищий статус і рівень сподівань, які дана країна пов'язує з майбутнім, і отже, чим більшу частку вона сподівається одержати від світового оновлення, тим більшим повинен бути її власний внесок у це оновлення» (Ауреліо Печчеї. Із виступу на науково-практичній конференції).

Чи згодні ви з такою точкою зору? Чому?

408. Поясніть, що розуміють сьогодні, коли кажуть «нове мислення». Які його головні складові? Які з них безпосередньо пов'язані з мораллю?

409. «Підприємець як соціальний тип задає лише стандарт, за яким можна обмалювати прагматизм як різновид морального способу мислення і лінії поведінки, але зовсім не вичерпує цього різновиду» (Р. П. Апресян. Етична думка. — М., 1992).

Як ви розумієте це судження? Спробуйте думку продовжити.

410. «Хочу жити для себе, а не для іншого» — дана формула цілком характерна для прагматичного світогляду. Однак було б неправильним зразу віднести її до вислову, до маніфестації егоїстичної свідомості. Як відомо, ці слова давньогрецького поета кінця VI ст. до н.е. мають зовсім інший смисл: так відповів Піндар на лукаве запитання про те, чому Симонід поїхав у Сицилію до тирана, а він не бажає.

Який прояв свідомості Піндара тут має місце? Висловіть його думку в інший спосіб, конкретніше.

411. «Сьогодні важливо, щоб людство від старих менталітетів техногенної цивілізації перейшло до нового бачення світу. Новий спосіб життя в цьому світі обов'язково буде включати стратегію ненасилля. Коли я працюю з об'єктом, в який я сам включений, то насильницька, груба його переробка може обернутися катастрофічними наслідками для мене самого, бо, трансформуючи об'єкт, я змінюю свої власні зв'язки і функції. У цьому випадку неминучі певні обмеження моєї діяльності, орієнтовані на вибір лише таких можливих сценаріїв зміни знань світу, в яких забезпечуються стратегії виживання. І ці обмеження базуються не лише на об'єктивних знаннях про можливі лінії розвитку певних об'єктів, але і на моральних цінностях, розумінні пріоритетів добра, краси і людського життя (В. С. Степин. Перспективи цивілізації: від культу сили до діалогу й злагоди». Етична думка. — М., 1992).

Чи поділяєте ви думку вченого? Які, на ваш погляд, передумови спонукають до творення нової світоглядної орієнтації?

412. Розкрийте смисл наведеного нижче висловлення, визначте свою позицію стосовно нього.

«XX століття буде століттям гуманітарних наук, або його взагалі не буде» (К. Леві-Стросс).

413. Проаналізуйте наведене нижче судження, визначте наскільки воно правомірне.

«Тільки якісний скачок у всій еволюції людського мислення і поведінки може допомогти нам прокласти новий курс, розірвати

Як ви розумієте це судження? Спробуйте думку продовжити.

410. «Хочу жити для себе, а не для іншого» — дана формула цілком характерна для прагматичного світогляду. Однак було б неправильним зразу віднести її до вислову, до маніфестації егоїстичної свідомості. Як відомо, ці слова давньогрецького поета кінця VI ст. до н.е. мають зовсім інший смисл: так відповів Піндар на лукаве запитання про те, чому Симонід поїхав у Сицилію до тирана, а він не бажає.

Який прояв свідомості Піндара тут має місце? Висловіть його думку в інший спосіб, конкретніше.

411. «Сьогодні важливо, щоб людство від старих менталітетів техногенної цивілізації перейшло до нового бачення світу. Новий спосіб життя в цьому світі обов'язково буде включати стратегію ненасилля. Коли я працюю з об'єктом, в який я сам включений, то насильницька, груба його переробка може обернутися катастрофічними наслідками для мене самого, бо, трансформуючи об'єкт, я змінюю свої власні зв'язки і функції. У цьому випадку неминучі певні обмеження моєї діяльності, орієнтовані на вибір лише таких можливих сценаріїв зміни знань світу, в яких забезпечуються стратегії виживання. І ці обмеження базуються не лише на об'єктивних знаннях про можливі лінії розвитку певних об'єктів, але і на моральних цінностях, розумінні пріоритетів добра, краси і людського життя (В. С. Степин. Перспективи цивілізації: від культу сили до діалогу й злагоди». Етична думка. — М., 1992).

Чи поділяєте ви думку вченого? Які, на ваш погляд, передумови спонукають до творення нової світоглядної орієнтації?

412. Розкрийте смисл наведеного нижче висловлення, визначте свою позицію стосовно нього.

«XX століття буде століттям гуманітарних наук, або його взагалі не буде» (К. Леві-Стросс).

413. Проаналізуйте наведене нижче судження, визначте наскільки воно правомірне.

«Тільки якісний скачок у всій еволюції людського мислення і поведінки може допомогти нам прокласти новий курс, розірвати

порочне коло, в якому ми опинились. Звичайно, домогтися таких глибоких психологічних змін в самій людській природі дуже складно, але зовсім не неможливо... Настав час виявити і вивільнити дремаючу в кожній людині здатність бачити, розуміти і творити, спрямовувати моральну енергію людей на те, щоб вони самі творили гідне їх загальне благо. Аурелію Печчеї. Людські якості. — М., 1990).

414. Я все частіше думаю про предків — людиноподібних мавп (це, якщо повірити, що ми пішли від них). Як би повели себе вони, всього-на-всього людиноподібні, в нашій ситуації, коли здається, всім зрозуміло, що риємо собі могилу, але продовжуємо це робити «за планом» і «госпрозрахунком». Я чомусь думаю, що далекі предки давно б вже зупинились, серйозно задумались і не звели б сутність справи до «очисних споруд». Можливо, очисні засоби й механізми потрібні самій людині? Адже природа під її «керівництвом» живе й дихає так, як живе й дихає людина, не очищаючись від бруду душевного! Вже давно не людина живе за її законами, а природа за законами — капризами й причудами людини. Придивіться до неї (до себе), до «царя» й «володаря» Природи і ви, як у дзеркалі, побачите, чому так погано їй, бідній, багатостраждальній. І тому для мене головне запитання — не екологічне, а людське: як врятувати людину?» (К. Канаєва. Етика і екологія. Етична думка. — М., 1992).

А яка ваша думка стосовно «головного питання» сьогодення? Спробуйте цю думку розвинути.

415. «Кожен, хто здатний виростити два колоски пшениці на тому місці, де раніше ріс лише один, заслуговує вищої похвали людства, для своєї країни він робить набагато більше, ніж усі політики разом» (Джонатан Свіфт).

Аргументуючи продовжіть думку вченого.

416. Чи поділяєте ви думку І. Франка: «Головну вагу клав я за всіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права».

Чому?

порочне коло, в якому ми опинились. Звичайно, домогтися таких глибоких психологічних змін в самій людській природі дуже складно, але зовсім не неможливо... Настав час виявити і вивільнити дремаючу в кожній людині здатність бачити, розуміти і творити, спрямовувати моральну енергію людей на те, щоб вони самі творили гідне їх загальне благо. Аурелію Печчеї. Людські якості. — М., 1990).

414. Я все частіше думаю про предків — людиноподібних мавп (це, якщо повірити, що ми пішли від них). Як би повели себе вони, всього-на-всього людиноподібні, в нашій ситуації, коли здається, всім зрозуміло, що риємо собі могилу, але продовжуємо це робити «за планом» і «госпрозрахунком». Я чомусь думаю, що далекі предки давно б вже зупинились, серйозно задумались і не звели б сутність справи до «очисних споруд». Можливо, очисні засоби й механізми потрібні самій людині? Адже природа під її «керівництвом» живе й дихає так, як живе й дихає людина, не очищаючись від бруду душевного! Вже давно не людина живе за її законами, а природа за законами — капризами й причудами людини. Придивіться до неї (до себе), до «царя» й «володаря» Природи і ви, як у дзеркалі, побачите, чому так погано їй, бідній, багатостраждальній. І тому для мене головне запитання — не екологічне, а людське: як врятувати людину?» (К. Канаєва. Етика і екологія. Етична думка. — М., 1992).

А яка ваша думка стосовно «головного питання» сьогодення? Спробуйте цю думку розвинути.

415. «Кожен, хто здатний виростити два колоски пшениці на тому місці, де раніше ріс лише один, заслуговує вищої похвали людства, для своєї країни він робить набагато більше, ніж усі політики разом» (Джонатан Свіфт).

Аргументуючи продовжіть думку вченого.

416. Чи поділяєте ви думку І. Франка: «Головну вагу клав я за всіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права».

Чому?

417. «Де є лише приватна власність, де все міряють на гроші, там навряд чи коли-небудь можливе правильне й успішне розв'язання державних справ» (Томас Мор).

А як вважаєте ви? Спробуйте розвинути думку.

418. «Приватне підприємництво можливе лише за умови, коли буде відповідний рівень моралі» (Л. Я. Гозман). У чому, на вашу думку, вплив суспільної моральної атмосфери на розвиток підприємництва?

419. Чи поділяєте ви таку думку: «... Ніхто інший не може культивувати людину, крім неї самої, присилування до культури дає зворотний результат. Виховання — це самодіяльність» (Фіхте).

Чому?

420. Праця розвивалась історично. В доіндустріальному суспільстві — це «гра з природою». В індустріальному — «гра зі створеною природою». У постіндустріальному — «гра між людьми»: утворюється світ, у якому поєднуються наукові знання, висока освіченість, суспільна організованість і все те, що передбачає швидше кооперацію та взаємодію, ніж координацію та ієрархію (Д. Белл).

Чи вбачаєте ви моральний прогрес в історичній генезі праці? Яка роль етики в цьому процесі? Відповідь аргументуйте, використовуючи основні етичні категорії.

421. Які із компонентів моральної культури складають основу наведеного нижче твердження? Відповідь аргументуйте.

«Культура мусить творити контексти, основу сенсу, з яким може бути пов'язане прийняття індивідуального рішення... Культура і має своїм завданням включати все багатство людських повідомлень у душі та тіла людей, а також протистояти спрощеному інформаційно-технократичному підходові до пізнання та розуміння» (П. Козловський).

417. «Де є лише приватна власність, де все міряють на гроші, там навряд чи коли-небудь можливе правильне й успішне розв'язання державних справ» (Томас Мор).

А як вважаєте ви? Спробуйте розвинути думку.

418. «Приватне підприємництво можливе лише за умови, коли буде відповідний рівень моралі» (Л. Я. Гозман). У чому, на вашу думку, вплив суспільної моральної атмосфери на розвиток підприємництва?

419. Чи поділяєте ви таку думку: «... Ніхто інший не може культивувати людину, крім неї самої, присилування до культури дає зворотний результат. Виховання — це самодіяльність» (Фіхте).

Чому?

420. Праця розвивалась історично. В доіндустріальному суспільстві — це «гра з природою». В індустріальному — «гра зі створеною природою». У постіндустріальному — «гра між людьми»: утворюється світ, у якому поєднуються наукові знання, висока освіченість, суспільна організованість і все те, що передбачає швидше кооперацію та взаємодію, ніж координацію та ієрархію (Д. Белл).

Чи вбачаєте ви моральний прогрес в історичній генезі праці? Яка роль етики в цьому процесі? Відповідь аргументуйте, використовуючи основні етичні категорії.

421. Які із компонентів моральної культури складають основу наведеного нижче твердження? Відповідь аргументуйте.

«Культура мусить творити контексти, основу сенсу, з яким може бути пов'язане прийняття індивідуального рішення... Культура і має своїм завданням включати все багатство людських повідомлень у душі та тіла людей, а також протистояти спрощеному інформаційно-технократичному підходові до пізнання та розуміння» (П. Козловський).

РОЗДІЛ 10.
ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ЕТИКИ

422. Поясніть:

- а) які причини виникнення й розвитку професійної моралі;
- б) яке її місце й роль у системі морального життя суспільства?

423. «І все ж він повів себе з самого початку неправильно. Він був дуже відкритим, дуже довірливим, дуже любив роботу. Ми до цього не звикли. Якось вийшло, що дуже швидко він перейшов на «ти» із співпрацівниками, котрі були молодшими і з тими, хто був захопленим, хто швидше вловлював його ідеї. А незабаром і те з'ясувалось, що серед нас він був найкомпетентнішим, найбільше знаючим, найбільше органічно відчуваючим запити ринку, потреби часу. Він щиро ділився й своїми знаннями, й інформацією, котру одержував в силу посади. І він був дуже доступним. Двері його кабінету не зачинялись. До нього часто приходили із запитаннями, котрі могли б бути розв'язані й без його участі. Приходили за довідками, які можна було б одержати й у картотеці чи довідковій службі. Він був доступним, як автомат з газводою. І дуже швидко зникла межа між Борисом й колективом. І, коли зникла ця грань, кинулись в очі недоліки. І всі заговорили про знаменитого попередника Бориса» (Сергій Єсин. *Виробничий конфлікт. Повість*).

Чи згодні ви з автором, що молодий керівник повів себе неправильно? Якщо згодні, то як, на вашу думку, йому слід було будувати свої відносини з підлеглими?

424. Складіть перелік якостей, які можна й треба формувати ще в студентські роки інтелігентній людині.

425. Ви працюєте на керівній посаді в колективі.
Виберіть оптимальну лінію поведінки в таких ситуаціях:

РОЗДІЛ 10.
ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ЕТИКИ

422. Поясніть:

- а) які причини виникнення й розвитку професійної моралі;
- б) яке її місце й роль у системі морального життя суспільства?

423. «І все ж він повів себе з самого початку неправильно. Він був дуже відкритим, дуже довірливим, дуже любив роботу. Ми до цього не звикли. Якось вийшло, що дуже швидко він перейшов на «ти» із співпрацівниками, котрі були молодшими і з тими, хто був захопленим, хто швидше вловлював його ідеї. А незабаром і те з'ясувалось, що серед нас він був найкомпетентнішим, найбільше знаючим, найбільше органічно відчуваючим запити ринку, потреби часу. Він щиро ділився й своїми знаннями, й інформацією, котру одержував в силу посади. І він був дуже доступним. Двері його кабінету не зачинялись. До нього часто приходили із запитаннями, котрі могли б бути розв'язані й без його участі. Приходили за довідками, які можна було б одержати й у картотеці чи довідковій службі. Він був доступним, як автомат з газводою. І дуже швидко зникла межа між Борисом й колективом. І, коли зникла ця грань, кинулись в очі недоліки. І всі заговорили про знаменитого попередника Бориса» (Сергій Єсин. *Виробничий конфлікт. Повість*).

Чи згодні ви з автором, що молодий керівник повів себе неправильно? Якщо згодні, то як, на вашу думку, йому слід було будувати свої відносини з підлеглими?

424. Складіть перелік якостей, які можна й треба формувати ще в студентські роки інтелігентній людині.

425. Ви працюєте на керівній посаді в колективі.
Виберіть оптимальну лінію поведінки в таких ситуаціях:

а) Під час перерви ваша підлегла попросила дозволу поговорити по телефону. Розмова має особистий характер. Затягується. Вам повинні зателефонувати в справах. Як себе повести в цьому випадку? Що робити, щоб така ситуація в майбутньому не повторилась?

б) Після весілля ваша підлегла вийшла на роботу на день пізніше належного терміну. Як вам діяти?

в) Вас покритикували на зборах. Критика правильна, але частина помилок не ваша. Як слід повестися? Прийняти критику? Відкинути її повністю? Частково визнати? Розподілити провину на всіх? Як ще?

г) Що робити, якщо в колективі стали частими хвороби?

д) Вивільнилось місце заступника директора. Маєте три кандидатури. Один — ввічливий, другий — різкий, третій — уникає неприємностей. Кого б з них ви призначили своїм заступником?

є) У вас день народження. Підлеглий підносить вам подарунок. Як слід повести себе?

426. В одній із телепередач проходила дискусія на тему «Чи всім бути творцями?» Було виділено такі головні риси творця:

а) неспокійна совість: щоб людині нічого не було байдужим;

б) талант або просто здібність;

в) вміння примусити себе;

г) хороший робочий настрій, який можна назвати і натхненням.

А як вважаєте Ви? Які ознаки творчості ви вилучили б, а які б додали?

427. Відомий американський соціолог Д. Карнегі розробив систему рекомендацій для молоді людини. Нижче наведемо її скорочений варіант.

Проаналізуйте наведені рекомендації, вкажіть, які з них і в якому вигляді можуть бути використані у професійній діяльності українського спеціаліста.

Шість методів сподобатись людям:

а) проявляйте щирий інтерес до людей;

б) частіше посміхайтесь — щиро, від серця. Посмішка вам нічого не варта, а між тим дає вам раптовий відпочинок і викликає до вас симпатію;

а) Під час перерви ваша підлегла попросила дозволу поговорити по телефону. Розмова має особистий характер. Затягується. Вам повинні зателефонувати в справах. Як себе повести в цьому випадку? Що робити, щоб така ситуація в майбутньому не повторилась?

б) Після весілля ваша підлегла вийшла на роботу на день пізніше належного терміну. Як вам діяти?

в) Вас покритикували на зборах. Критика правильна, але частина помилок не ваша. Як слід повестися? Прийняти критику? Відкинути її повністю? Частково визнати? Розподілити провину на всіх? Як ще?

г) Що робити, якщо в колективі стали частими хвороби?

д) Вивільнилось місце заступника директора. Маєте три кандидатури. Один — ввічливий, другий — різкий, третій — уникає неприємностей. Кого б з них ви призначили своїм заступником?

є) У вас день народження. Підлеглий підносить вам подарунок. Як слід повести себе?

426. В одній із телепередач проходила дискусія на тему «Чи всім бути творцями?» Було виділено такі головні риси творця:

а) неспокійна совість: щоб людині нічого не було байдужим;

б) талант або просто здібність;

в) вміння примусити себе;

г) хороший робочий настрій, який можна назвати і натхненням.

А як вважаєте Ви? Які ознаки творчості ви вилучили б, а які б додали?

427. Відомий американський соціолог Д. Карнегі розробив систему рекомендацій для молоді людини. Нижче наведемо її скорочений варіант.

Проаналізуйте наведені рекомендації, вкажіть, які з них і в якому вигляді можуть бути використані у професійній діяльності українського спеціаліста.

Шість методів сподобатись людям:

а) проявляйте щирий інтерес до людей;

б) частіше посміхайтесь — щиро, від серця. Посмішка вам нічого не варта, а між тим дає вам раптовий відпочинок і викликає до вас симпатію;

в) намагайтесь запам'ятати ім'я людини. Кожний вважає його найголовнішим словом. Запам'ятати ім'я людини — це метод дати відчуті повагу до неї;

г) вмійте добре слухати і надихати співбесідника на розмову про себе. Проявляйте увагу до розмовляючого, задавайте запитання, на які людина відповість із задоволенням;

д) заводьте розмову на тему, яка цікавить співрозмовника;

є) намагайтесь дати людині відчуті її перевагу і робіть це щиро. Завжди є щось таке, в чому інша людина вища від вас.

428. Як примусити людину прийняти вашу точку зору? Яку з наведених нижче порад Ви візьмете на озброєння у вашій професійній діяльності?

а) Перекопувати людину в чомусь не означає сваритися з нею. Єдиний метод одержати перемогу в суперечці — уникати сварки. Як правило, чим більше сваряться, тим більше впертими стають.

б) Поважайте думку іншого, ніколи не говоріть, що він неправий, особливо прилюдно. Тоді людині важко психологічно з вами погодитись.

в) Якщо ви неправі, зізнайтесь в цьому швидко і рішуче. Набагато легше визнати свої помилки й недоліки, ніж вислуховувати їх від іншої людини. Якщо ви вважаєте, що інша людина збирається розповісти про вас щось негативне, зробіть це раніше, ніж вона. Цим ви її обеззброїте.

Визнання помилки, як правило, викликає поблажливість до того, хто її зробив.

г) Коли ви хочете переконати людину в правильності вашої точки зору, ведіть розмову в доброзичливій формі. Не починайте розмови з питань, де ваші думки розходяться.

д) Старайтесь отримати від вашого співрозмовника ствердну відповідь з самого початку вашої бесіди. Якщо людина сказала «ні», її гордість вимагає, щоб вона залишалась послідовною. Вести розмову слід так, щоб йому не було можливості заперечувати.

е) Дайте людині можливість більше говорити, а самі старайтесь бути небагатослівні. Навіть наші друзі більше люблять говорити про свої успіхи, ніж слухати, як ми хвалимося. Краще навчіться правильно задавати запитання співрозмовнику.

в) намагайтесь запам'ятати ім'я людини. Кожний вважає його найголовнішим словом. Запам'ятати ім'я людини — це метод дати відчуті повагу до неї;

г) вмійте добре слухати і надихати співбесідника на розмову про себе. Проявляйте увагу до розмовляючого, задавайте запитання, на які людина відповість із задоволенням;

д) заводьте розмову на тему, яка цікавить співрозмовника;

є) намагайтесь дати людині відчуті її перевагу і робіть це щиро. Завжди є щось таке, в чому інша людина вища від вас.

428. Як примусити людину прийняти вашу точку зору? Яку з наведених нижче порад Ви візьмете на озброєння у вашій професійній діяльності?

а) Перекопувати людину в чомусь не означає сваритися з нею. Єдиний метод одержати перемогу в суперечці — уникати сварки. Як правило, чим більше сваряться, тим більше впертими стають.

б) Поважайте думку іншого, ніколи не говоріть, що він неправий, особливо прилюдно. Тоді людині важко психологічно з вами погодитись.

в) Якщо ви неправі, зізнайтесь в цьому швидко і рішуче. Набагато легше визнати свої помилки й недоліки, ніж вислуховувати їх від іншої людини. Якщо ви вважаєте, що інша людина збирається розповісти про вас щось негативне, зробіть це раніше, ніж вона. Цим ви її обеззброїте.

Визнання помилки, як правило, викликає поблажливість до того, хто її зробив.

г) Коли ви хочете переконати людину в правильності вашої точки зору, ведіть розмову в доброзичливій формі. Не починайте розмови з питань, де ваші думки розходяться.

д) Старайтесь отримати від вашого співрозмовника ствердну відповідь з самого початку вашої бесіди. Якщо людина сказала «ні», її гордість вимагає, щоб вона залишалась послідовною. Вести розмову слід так, щоб йому не було можливості заперечувати.

е) Дайте людині можливість більше говорити, а самі старайтесь бути небагатослівні. Навіть наші друзі більше люблять говорити про свої успіхи, ніж слухати, як ми хвалимося. Краще навчіться правильно задавати запитання співрозмовнику.

є) Дайте людині відчуття, що ідея, яку ви подали, належить їй, а не вам. Подавати думку слід, ніби випадково, так, аби співрозмовник щиро вважав, що вона прийшла йому в голову самому.

ж) Вмійте дивитися на речі очима співрозмовника, бачити причини через які він думає так, а не по-іншому.

з) Зі співчуттям ставтесь до ідей і бажань інших людей. Проявляйте в усьому співчуття і вони полюблять вас.

и) Щоб поміняти точку зору, звертайтеся до шляхетних мотивів. Звичайно люди керуються двома видами мотивів — істинними і «благородними». Хай на поверхні будуть другі. Всі ми любимо думати й говорити про благородні прагнення.

і) Використовуйте принципи наочності для доведення своєї правоти. Правда повинна бути показана живо, цікаво, наглядно.

й) Всяке зауваження сприймається легше, якщо спочатку йде похвала.

к) Якщо критикуєте людину, то спочатку, щоб пом'якшити критику, згадайте про власні недоліки.

л) Щоб стимулювати успіхи, хваліть людину навіть за незначні досягнення.

м) Поводьте себе так, щоб людина була щаслива зробити те, що ви їй пропонуєте.

429. Щоб ви хотіли подарувати університетові в день закінчення навчання?

430. Складіть план диспуту на тему: «Ти й твоя професія», або сценарій вечора на тему: «Майбутнє нашої професії».

431. Дівчинка чи хлопчик грубий, неслухняний у школі, але, виявляється, ввічливий, уважний і слухняний в сім'ї. І, навпаки, в сім'ї неслухняний і різкий, а в школі — саме втілення ввічливості й дисциплінованості.

У чому тут може бути причина? Попробуйте відтворити кілька таких ситуацій, висловіть свої рекомендації щодо етики вчителя в них.

432. У школі йдуть батьківські збори. Раптом почувлась репліка:

є) Дайте людині відчуття, що ідея, яку ви подали, належить їй, а не вам. Подавати думку слід, ніби випадково, так, аби співрозмовник щиро вважав, що вона прийшла йому в голову самому.

ж) Вмійте дивитися на речі очима співрозмовника, бачити причини через які він думає так, а не по-іншому.

з) Зі співчуттям ставтесь до ідей і бажань інших людей. Проявляйте в усьому співчуття і вони полюблять вас.

и) Щоб поміняти точку зору, звертайтеся до шляхетних мотивів. Звичайно люди керуються двома видами мотивів — істинними і «благородними». Хай на поверхні будуть другі. Всі ми любимо думати й говорити про благородні прагнення.

і) Використовуйте принципи наочності для доведення своєї правоти. Правда повинна бути показана живо, цікаво, наглядно.

й) Всяке зауваження сприймається легше, якщо спочатку йде похвала.

к) Якщо критикуєте людину, то спочатку, щоб пом'якшити критику, згадайте про власні недоліки.

л) Щоб стимулювати успіхи, хваліть людину навіть за незначні досягнення.

м) Поводьте себе так, щоб людина була щаслива зробити те, що ви їй пропонуєте.

429. Щоб ви хотіли подарувати університетові в день закінчення навчання?

430. Складіть план диспуту на тему: «Ти й твоя професія», або сценарій вечора на тему: «Майбутнє нашої професії».

431. Дівчинка чи хлопчик грубий, неслухняний у школі, але, виявляється, ввічливий, уважний і слухняний в сім'ї. І, навпаки, в сім'ї неслухняний і різкий, а в школі — саме втілення ввічливості й дисциплінованості.

У чому тут може бути причина? Попробуйте відтворити кілька таких ситуацій, висловіть свої рекомендації щодо етики вчителя в них.

432. У школі йдуть батьківські збори. Раптом почувлась репліка:

— До яких пір ваш син буде вважати себе кавалером моєї дочки?

— Мого сина ніхто не зможе докорити у непорядності...

— Так, батьки повинні знати, що в класі почались залицяння, «любов». Це треба припинити, щоб до випускних екзаменів у школярюк не появилось ляльки на руках, — втрутилась в розмову вчителька.

Багатьом стало незручно. Лише мама учениці, до якої «зачастив» наречений, кинула кілька лайливих слів. На цьому батьківські збори закінчились.

Зробіть етичний аналіз епізоду батьківських зборів. Висловіть зауваження та рекомендації щодо етики вчителя в цій ситуації.

433. Семикласниця написала записку своєму однокласнику, в якій освідчувалась у коханні. Записку «перехопили» учні, стали читати й «улюлюкати». Вчитель, який застав біганину за запискою, вихопив її з рук хлопчика і голосно почав читати, «скандуючи, натискуючи на всі педалі». А директор школи викликав ученицю разом з матір'ю і при всіх вчителях прочитав записку. Мати при вчителях азартно відлупила дівчинку вірвовкою, з якою прийшла до школи (виклик директора застав її за пранням білизни). Аня вирвалася із рук матері, побігла до полотна залізниці і... під паровоз.

Хоча такий кінець духовної і фізичної розправи можна вважати винятковим. Але сам факт — яскраве свідчення педагогічної й етичної безграмотності вчителів та батьків.

Висловіть свої міркування з приводу поведінки вчителів у цій ситуації.

434. «Від правильного виховання дітей залежить добробут всього народу» (Джон Локк). Чому?

435. «Нехай дитя пустує й витворяє що хоче, лише б його пустощі й витівки не були шкідливими і не носили на собі візитку фізичного й морального цинізму. Хай воно буде безрозсудним, необачним, лише б не було нерозумним й тупим, нежиттєвість же і мертвість гірше за все» (В. Белінський).

Які чесноти складають основу даної поради?

— До яких пір ваш син буде вважати себе кавалером моєї дочки?

— Мого сина ніхто не зможе докорити у непорядності...

— Так, батьки повинні знати, що в класі почались залицяння, «любов». Це треба припинити, щоб до випускних екзаменів у школярюк не появилось ляльки на руках, — втрутилась в розмову вчителька.

Багатьом стало незручно. Лише мама учениці, до якої «зачастив» наречений, кинула кілька лайливих слів. На цьому батьківські збори закінчились.

Зробіть етичний аналіз епізоду батьківських зборів. Висловіть зауваження та рекомендації щодо етики вчителя в цій ситуації.

433. Семикласниця написала записку своєму однокласнику, в якій освідчувалась у коханні. Записку «перехопили» учні, стали читати й «улюлюкати». Вчитель, який застав біганину за запискою, вихопив її з рук хлопчика і голосно почав читати, «скандуючи, натискуючи на всі педалі». А директор школи викликав ученицю разом з матір'ю і при всіх вчителях прочитав записку. Мати при вчителях азартно відлупила дівчинку вірвовкою, з якою прийшла до школи (виклик директора застав її за пранням білизни). Аня вирвалася із рук матері, побігла до полотна залізниці і... під паровоз.

Хоча такий кінець духовної і фізичної розправи можна вважати винятковим. Але сам факт — яскраве свідчення педагогічної й етичної безграмотності вчителів та батьків.

Висловіть свої міркування з приводу поведінки вчителів у цій ситуації.

434. «Від правильного виховання дітей залежить добробут всього народу» (Джон Локк). Чому?

435. «Нехай дитя пустує й витворяє що хоче, лише б його пустощі й витівки не були шкідливими і не носили на собі візитку фізичного й морального цинізму. Хай воно буде безрозсудним, необачним, лише б не було нерозумним й тупим, нежиттєвість же і мертвість гірше за все» (В. Белінський).

Які чесноти складають основу даної поради?

436. «Ніколи не примушуйте дітей купувати істину ціною вади і не удосконалюйте їхнього розуму на шкоду серцю (Ж. Бернарден).

Спробуйте конкретизувати цю пораду.

437. Прокоментуйте наведену нижче пораду морального виховання

«Любіть дитинство, будьте уважними до його ігор і забав, до його милого інстинкту. Хто із вас не жалкував про той вік, коли посмішка не сходить з вуст, коли душа насолоджується постійним святом (Ж. Ж. Руссо)?»

438. «Діти — різкі, вередливі, нестримані, заздрісні, допитливі, корисливі, ледачі, легковажні, боязливі, невитримані, брехливі і потайні; вони легко розряджаються сміхом чи сльозами, через дрібниці не в міру радуються або сумують, не переносять болю і люблять завдавати його — вони вже люди (Ж. Лабрюйєр)».

Чи не здається вам суперечливим це твердження мислителя? Чому автор подає ці риси як закономірність?

439. «Діти святі і чисті. Навіть у розпліднику крокодилів вони представлені в ангельському чині. Самі ми можемо лізти в яку завгодно яму, а їх повинні огортати в атмосферу, пристойну їхньому чину. Неможна безкарно бути похабними при них... не можна робити їх іграшкою свого настрою: то ніжно цілувати, то божевільно тупати на них ногами» (А. Чехов).

Порівняйте це висловлення з попереднім.

440. «Вам ніколи не вдасться створити мудреців, якщо будете бивати в дітях бешкетників» (Ж. Ж. Руссо).

Якщо ви погоджуєтесь з цим твердженням, то аргументуючи свою думку, поясніть чому.

441. Прокоментуйте висловлення чеського мислителя-гуманіста Я. Коменського:

а) «Нема нічого важчого, як перевиховати людину, погано виховану».

436. «Ніколи не примушуйте дітей купувати істину ціною вади і не удосконалюйте їхнього розуму на шкоду серцю (Ж. Бернарден).

Спробуйте конкретизувати цю пораду.

437. Прокоментуйте наведену нижче пораду морального виховання

«Любіть дитинство, будьте уважними до його ігор і забав, до його милого інстинкту. Хто із вас не жалкував про той вік, коли посмішка не сходить з вуст, коли душа насолоджується постійним святом (Ж. Ж. Руссо)?»

438. «Діти — різкі, вередливі, нестримані, заздрісні, допитливі, корисливі, ледачі, легковажні, боязливі, невитримані, брехливі і потайні; вони легко розряджаються сміхом чи сльозами, через дрібниці не в міру радуються або сумують, не переносять болю і люблять завдавати його — вони вже люди (Ж. Лабрюйєр)».

Чи не здається вам суперечливим це твердження мислителя? Чому автор подає ці риси як закономірність?

439. «Діти святі і чисті. Навіть у розпліднику крокодилів вони представлені в ангельському чині. Самі ми можемо лізти в яку завгодно яму, а їх повинні огортати в атмосферу, пристойну їхньому чину. Неможна безкарно бути похабними при них... не можна робити їх іграшкою свого настрою: то ніжно цілувати, то божевільно тупати на них ногами» (А. Чехов).

Порівняйте це висловлення з попереднім.

440. «Вам ніколи не вдасться створити мудреців, якщо будете бивати в дітях бешкетників» (Ж. Ж. Руссо).

Якщо ви погоджуєтесь з цим твердженням, то аргументуючи свою думку, поясніть чому.

441. Прокоментуйте висловлення чеського мислителя-гуманіста Я. Коменського:

а) «Нема нічого важчого, як перевиховати людину, погано виховану».

б) «Слід як можна більше турбуватись про те, щоб мистецтво втілювати моральність було поставлено належним чином в школах, щоб школи стали, як їх називають, «майстернями людей».

в) «Що таке красивий невіглас, як не розфарбований папуга?»

г) «Слід постійно освіжати в пам'яті молодих людей «золоте правило»: нічого зайвого! Аби скрізь можна було забезпечити себе від пересичення і огиди».

д) «Абсолютно нерозумний той, хто вважає за необхідне вчити дітей не в тій мірі, в якій вони можуть засвоювати, а в якій лише сам він бажає».

е) «Вважай нещасним той день, чи той час, в який ти не засвоїв нічого і нічого не додав до своєї освіти».

є) «Діти охоче завжди чимось займаються. Це дуже корисно, а тому потрібно не лише цьому не заважати, а слід вживати заходи, щоб вони завжди мали, що робити».

ж) «Хто, навіть, якщо дорослий, вміє говорити лише одними словами, а не справами, той і людиною — не має права називатись».

з) «Є діти з гострим розумом і допитливі, але дикі і вперті. Такі, зазвичай, ненавидять в школах і, майже, завжди вважають безнадійними; між тим із них найчастіше виходять великі люди, якщо тільки виховати їх належним чином».

442. «Змінити свою сутність неможливо, можна лише спрямувати до блага різні особливості характеру, навіть недоліки, — в цьому і полягає велика таємниця і велике завдання виховання» (Жорж Санд).

Чи можливо спрямувати на благо недоліки? Як ви це собі уявляєте?

443. «Справжньою матір'ю, яка виховує, подає приклад, буде лише та мати, яка сама живе справжнім, повним людським, громадянським життям. Мати, котра обмежує свої обов'язки простим прислуговуванням дітям, — це вже раба своїх дітей, а не матір виховуюча» (А. С. Макаренко. Книга для батьків).

А яка ваша думка?

б) «Слід як можна більше турбуватись про те, щоб мистецтво втілювати моральність було поставлено належним чином в школах, щоб школи стали, як їх називають, «майстернями людей».

в) «Що таке красивий невіглас, як не розфарбований папуга?»

г) «Слід постійно освіжати в пам'яті молодих людей «золоте правило»: нічого зайвого! Аби скрізь можна було забезпечити себе від пересичення і огиди».

д) «Абсолютно нерозумний той, хто вважає за необхідне вчити дітей не в тій мірі, в якій вони можуть засвоювати, а в якій лише сам він бажає».

е) «Вважай нещасним той день, чи той час, в який ти не засвоїв нічого і нічого не додав до своєї освіти».

є) «Діти охоче завжди чимось займаються. Це дуже корисно, а тому потрібно не лише цьому не заважати, а слід вживати заходи, щоб вони завжди мали, що робити».

ж) «Хто, навіть, якщо дорослий, вміє говорити лише одними словами, а не справами, той і людиною — не має права називатись».

з) «Є діти з гострим розумом і допитливі, але дикі і вперті. Такі, зазвичай, ненавидять в школах і, майже, завжди вважають безнадійними; між тим із них найчастіше виходять великі люди, якщо тільки виховати їх належним чином».

442. «Змінити свою сутність неможливо, можна лише спрямувати до блага різні особливості характеру, навіть недоліки, — в цьому і полягає велика таємниця і велике завдання виховання» (Жорж Санд).

Чи можливо спрямувати на благо недоліки? Як ви це собі уявляєте?

443. «Справжньою матір'ю, яка виховує, подає приклад, буде лише та мати, яка сама живе справжнім, повним людським, громадянським життям. Мати, котра обмежує свої обов'язки простим прислуговуванням дітям, — це вже раба своїх дітей, а не матір виховуюча» (А. С. Макаренко. Книга для батьків).

А яка ваша думка?

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ п/п	Семінарські заняття	Кількість год.	Література
1	2	3	4
1	Вступ. Предмет та завдання курсу Основні філософсько-етичні теорії про мораль. Місце етики в системі філософського та гуманітарного знання. Роль етичної освіти.	2	2, 3, 4 (1)
2	Історія етичних вчень Розвиток і формування філософсько-етичного світогляду в історії етичної думки. Формування в історії етичної думки понять людини, особистості, проблеми сенсу життя, смерті, вищих моральних цінностей, ідеалу. Специфіка етичних поглядів в історії наукової думки XX–XXI століття.	2	1, 2, 3, 4 (11)
3	Історичний розвиток моралі Основні концепції походження моралі. Моральна норма, історія становлення моралі. Основні історичні особливості моральних відносин. Основні характеристики тенденції світового морального процесу XX століття.	2	1, 2, 3, 4 (11)
4	Мораль як соціальне явище, засіб морального завоювання світу людиною Природа, сутність та специфіка моралі. Мораль як форма суспільної свідомості, соціальне явище. Структура моралі. Функції моралі. Мораль і інші соціальні явища.	2	18, 19, 24, 27, 53 (II)
5	Моральна відповідальність та вчинок людини Вчинок як відправний та кінцевий пункт моральних приписів у життєдіяльності людини. Схема вчинку. Ціннісна орієнтація особистості як об'єднуючий та стверджуючий початок моральної свідомості, основа життєдіяльності людини, її роль у професійній діяльності. Моральна свобода: сутність, специфіка. Основні етичні теорії про моральну свободу. Моральна свобода та відповідальність людини.	4	18, 28, 41, 47, 19, 54, 56, 58, 64, 66, 73 (II)

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

№ п/п	Семінарські заняття	Кількість год.	Література
1	2	3	4
1	Вступ. Предмет та завдання курсу Основні філософсько-етичні теорії про мораль. Місце етики в системі філософського та гуманітарного знання. Роль етичної освіти.	2	2, 3, 4 (1)
2	Історія етичних вчень Розвиток і формування філософсько-етичного світогляду в історії етичної думки. Формування в історії етичної думки понять людини, особистості, проблеми сенсу життя, смерті, вищих моральних цінностей, ідеалу. Специфіка етичних поглядів в історії наукової думки XX–XXI століття.	2	1, 2, 3, 4 (11)
3	Історичний розвиток моралі Основні концепції походження моралі. Моральна норма, історія становлення моралі. Основні історичні особливості моральних відносин. Основні характеристики тенденції світового морального процесу XX століття.	2	1, 2, 3, 4 (11)
4	Мораль як соціальне явище, засіб морального завоювання світу людиною Природа, сутність та специфіка моралі. Мораль як форма суспільної свідомості, соціальне явище. Структура моралі. Функції моралі. Мораль і інші соціальні явища.	2	18, 19, 24, 27, 53 (II)
5	Моральна відповідальність та вчинок людини Вчинок як відправний та кінцевий пункт моральних приписів у життєдіяльності людини. Схема вчинку. Ціннісна орієнтація особистості як об'єднуючий та стверджуючий початок моральної свідомості, основа життєдіяльності людини, її роль у професійній діяльності. Моральна свобода: сутність, специфіка. Основні етичні теорії про моральну свободу. Моральна свобода та відповідальність людини.	4	18, 28, 41, 47, 19, 54, 56, 58, 64, 66, 73 (II)

6	Основні етичні цінності Добро. Життя як дарунок та відповідь. Сенс життя. Зміст життя. Щастя. Честь та совість як ознаки самосвідомості особистості. Гуманність. Гідність. Чесність як ознака інтегрованості особистості. Демократія. Основні етичні цінності й професійна діяльність.	4	55, 61, 67, 74, 80 (II)
7	Есхатологічна етика Смерть як проблема людського буття. Сутність смерті. Смерть і проблема часу (безсмертя). Життя після смерті. Відношення до смерті в історії людства.	2	4, 6, 7, 30, 73 (II)
8	Моральна культура особистості Поняття «моральна культура»: сутність, структура. Етикет як елемент моральної культури.	2	38, 39, 43, 46, 53, 55 (II)
9	Етика спілкування Спілкування: сутність, специфіка. Спілкування як засіб морального розвитку індивіда. Спілкування як прояв моральної культури особистості. Фактори впливу на етику спілкування. Чинники, що заважають знайти шкалу взаєморозуміння. Моральні чинники етики спілкування.	2	71, 78, 79 (II)
10	Моральне становлення особистості Моральний розвиток індивіда: сутність, закономірності, періодизація. Сутність та специфіка процесів соціалізації й індивідуалізації особи. Етична освіта. Принципи та методи морального виховання.	2	61, 60, 61, 63, 64, 66, 67 (II)
11	Професійна етика педагога Професійна етика педагога: сутність, специфіка. Моральне обличчя педагога. Авторитет педагога: сутність, чинники. Боротьба за пріоритет як ознака нездорової моральної атмосфери педагогічного колективу.	2	

6	Основні етичні цінності Добро. Життя як дарунок та відповідь. Сенс життя. Зміст життя. Щастя. Честь та совість як ознаки самосвідомості особистості. Гуманність. Гідність. Чесність як ознака інтегрованості особистості. Демократія. Основні етичні цінності й професійна діяльність.	4	55, 61, 67, 74, 80 (II)
7	Есхатологічна етика Смерть як проблема людського буття. Сутність смерті. Смерть і проблема часу (безсмертя). Життя після смерті. Відношення до смерті в історії людства.	2	4, 6, 7, 30, 73 (II)
8	Моральна культура особистості Поняття «моральна культура»: сутність, структура. Етикет як елемент моральної культури.	2	38, 39, 43, 46, 53, 55 (II)
9	Етика спілкування Спілкування: сутність, специфіка. Спілкування як засіб морального розвитку індивіда. Спілкування як прояв моральної культури особистості. Фактори впливу на етику спілкування. Чинники, що заважають знайти шкалу взаєморозуміння. Моральні чинники етики спілкування.	2	71, 78, 79 (II)
10	Моральне становлення особистості Моральний розвиток індивіда: сутність, закономірності, періодизація. Сутність та специфіка процесів соціалізації й індивідуалізації особи. Етична освіта. Принципи та методи морального виховання.	2	61, 60, 61, 63, 64, 66, 67 (II)
11	Професійна етика педагога Професійна етика педагога: сутність, специфіка. Моральне обличчя педагога. Авторитет педагога: сутність, чинники. Боротьба за пріоритет як ознака нездорової моральної атмосфери педагогічного колективу.	2	

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аболіна Т. Г., Єфименко В.В, Лінчук О. М.* Етика: Навч. посіб. для студ. гуманітарних вузів. — К.: Либідь, 1992. — 189 с.
2. *Аболіна Т. Г.* Исторические судьбы нравственности: Философ, анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992.
3. *Аристотель.* Никомахова етика // Аристотель. Собр. соч.: В 4 т. — М.: Мысль, 1976–1984. — Т. 4. — 292 с.
4. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М.: Мысль, 1992. — 207 с.
5. *Бакитановский В. Н.* Моральный выбор личности: Альтернативы, решения. — М.: Мысль, 1983. — 201 с.
6. *Бердяев Н. А.* О назначении человека. — М.: Мысль, 1993. — 171 с.
7. *Бердяев Н. А.* О самоубийстве. — М.: Просвещение, 1992. — 149 с.
8. *Бердяев Н. А.* Самопознание. — Л.: Наука, 1991. — 140 с.
9. *Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін.* Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — 280 с.
10. *Венедиктова В. И.* О деловой этике и этикете. — М.: Республика, 1974–1977. — Т. 3. — 210 с.
11. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етногр. нарис. — К.: Генеза, 1993. — 234 с.
12. *Гегель Г.В.* Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: Мысль, 1984. — Т.3. — 289 с.
13. *Гоголь Н.В.* Авторская исповедь // Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 8 т. — М.: Просвещение, 1984. — 1.7. — 206 с.
14. *Гомер.* Іліада. Одисея // Антична література: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1968. — 211 с.
15. *Горський В. С.* Історія української філософії. — К.: Генеза, 1996–241 с.
16. *Грандо А.А.* Врачебная этика и медицинская деонтология. — М.: Мысль, 1988. — 171 с.
17. *Гусейнов А. А., Ирлиць Г.* Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с.
18. *Гусейнов А.А.* Золотое правило нравственности. М.: Просвещение, 1980. — 196 с.
19. *Гусейнов А. А., Ирлиць Г.* Этика. — М.: Республика, 1997. — 203 с.
20. *Давыдов Ю.Н.* Этика любви и метафизика своеволия: проблемы нравственной философии. — М.: Мысль, 1989. — 231 с.
21. *Джефферсон Т.* Поведение и манеры // Американские просветители: Избр. произв.: В 2 т. — М.: Мысль, 1969. — Т. 2. — 301 с.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аболіна Т. Г., Єфименко В.В, Лінчук О. М.* Етика: Навч. посіб. для студ. гуманітарних вузів. — К.: Либідь, 1992. — 189 с.
2. *Аболіна Т. Г.* Исторические судьбы нравственности: Философ, анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992.
3. *Аристотель.* Никомахова етика // Аристотель. Собр. соч.: В 4 т. — М.: Мысль, 1976–1984. — Т. 4. — 292 с.
4. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти. — М.: Мысль, 1992. — 207 с.
5. *Бакитановский В. Н.* Моральный выбор личности: Альтернативы, решения. — М.: Мысль, 1983. — 201 с.
6. *Бердяев Н. А.* О назначении человека. — М.: Мысль, 1993. — 171 с.
7. *Бердяев Н. А.* О самоубийстве. — М.: Просвещение, 1992. — 149 с.
8. *Бердяев Н. А.* Самопознание. — Л.: Наука, 1991. — 140 с.
9. *Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін.* Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. — 280 с.
10. *Венедиктова В. И.* О деловой этике и этикете. — М.: Республика, 1974–1977. — Т. 3. — 210 с.
11. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етногр. нарис. — К.: Генеза, 1993. — 234 с.
12. *Гегель Г.В.* Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М.: Мысль, 1984. — Т.3. — 289 с.
13. *Гоголь Н.В.* Авторская исповедь // Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 8 т. — М.: Просвещение, 1984. — 1.7. — 206 с.
14. *Гомер.* Іліада. Одисея // Антична література: Хрестоматія. — К.: Либідь, 1968. — 211 с.
15. *Горський В. С.* Історія української філософії. — К.: Генеза, 1996–241 с.
16. *Грандо А.А.* Врачебная этика и медицинская деонтология. — М.: Мысль, 1988. — 171 с.
17. *Гусейнов А. А., Ирлиць Г.* Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с.
18. *Гусейнов А.А.* Золотое правило нравственности. М.: Просвещение, 1980. — 196 с.
19. *Гусейнов А. А., Ирлиць Г.* Этика. — М.: Республика, 1997. — 203 с.
20. *Давыдов Ю.Н.* Этика любви и метафизика своеволия: проблемы нравственной философии. — М.: Мысль, 1989. — 231 с.
21. *Джефферсон Т.* Поведение и манеры // Американские просветители: Избр. произв.: В 2 т. — М.: Мысль, 1969. — Т. 2. — 301 с.

22. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — 224 с.
23. *Достоевский Ф. М.* Дневник писателя // Полн. собр. соч.: В 30 т. — Л., 1981–1984. — Т. 24. — 219 с.
24. *Дробницкий О. Г.* Понятие морали. — М.: Просвещение, 1974. — 296 с.
25. *Зеленкова И. Л., Беляева Е. В.* Этика: Уч. пос. и практикум. — Минск: Политиздат, 1998. — 297 с.
26. *Жизнь после смерти*. — М.: Мысль, 1991. — 151 с.
27. *Зыбковец В. Ф.* Происхождение нравственности. — М.: Политиздат, 1974. — 116 с.
28. *Каган Л. Н.* Зло. — Екатеринбург: Наука, 1992. — 138 с.
29. *Карнеги Д.* Як здобувати друзів і впливати на людей. — К.: Либідь, 1993. — 278с.
30. *Карсавин Л. П.* Поэма о смерти //Религиозно-философские сочинения: В 2 т. — М., Мысль, 1992 — Т. 1. — 201 с.
31. *Ключевский В. О.* Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. — М.: Мысль, 1968. — 238 с.
32. *Кониський Г.* Этика або філософськи мораль. — К.: Відродження, 1997. — 290 с.
33. *Кон И. С.* Дружба: Этико-психологический очерк. — М.: Мысль, 1989. — 277 с.
34. *Конфуций, Лунъюю:* Беседы и суждения // Древнекитайская философия: В 2 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 1. — 212 с.
35. *Кравченко С. М., Костицкий М. В.* Екологічна етика і психологія людини. — Львів: Думка, 1992. — 239 с.
36. *Кропоткин П. А.* Этика. — М.: Просвещение, 1991. — 398 с.
37. *Кропоткин П. А.* Этика: Избр. тр. — М.: Просвещение, 1991.
38. *Левецька О. Л.* Моральний розвиток особи. — К.: Наукова думка, 1990. — 297 с.
39. *Лихачова С.* Школа этикета: поучения на всякий случай. Е. — П.: Просвещение, 1999. — 307 с.
40. *Лихтенберг Г.* Афоризмы. — М.: Мысль, 1965. — 159 с.
41. *Лосский И. О.* Условия абсолютного добра. — М.: Просвещение, 1991. — 201 с.
42. *Лук М. І.* Етичні ідеї у філософії України (19-поч. 20 ст.). — К.: Либідь, 1993. — 187 с.
43. *Макаренко А. С.* Про виховання. — К.: Освіта, 1979. — 209 с.
44. *Малахов В. А.* Этика: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996, 1999. — 189 с.
45. *Мир* и эрос: онтология философских текстов о любви. — М.: Просвещение, 1991. — 201с.
46. *Мур Дж.* Принципы этики. — М.: Просвещение, 1984. — 172 с.

22. *Диоген Лаэртский*. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — 224 с.
23. *Достоевский Ф. М.* Дневник писателя // Полн. собр. соч.: В 30 т. — Л., 1981–1984. — Т. 24. — 219 с.
24. *Дробницкий О. Г.* Понятие морали. — М.: Просвещение, 1974. — 296 с.
25. *Зеленкова И. Л., Беляева Е. В.* Этика: Уч. пос. и практикум. — Минск: Политиздат, 1998. — 297 с.
26. *Жизнь после смерти*. — М.: Мысль, 1991. — 151 с.
27. *Зыбковец В. Ф.* Происхождение нравственности. — М.: Политиздат, 1974. — 116 с.
28. *Каган Л. Н.* Зло. — Екатеринбург: Наука, 1992. — 138 с.
29. *Карнеги Д.* Як здобувати друзів і впливати на людей. — К.: Либідь, 1993. — 278с.
30. *Карсавин Л. П.* Поэма о смерти //Религиозно-философские сочинения: В 2 т. — М., Мысль, 1992 — Т. 1. — 201 с.
31. *Ключевский В. О.* Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. — М.: Мысль, 1968. — 238 с.
32. *Кониський Г.* Этика або філософськи мораль. — К.: Відродження, 1997. — 290 с.
33. *Кон И. С.* Дружба: Этико-психологический очерк. — М.: Мысль, 1989. — 277 с.
34. *Конфуций, Лунъюю:* Беседы и суждения // Древнекитайская философия: В 2 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 1. — 212 с.
35. *Кравченко С. М., Костицкий М. В.* Екологічна етика і психологія людини. — Львів: Думка, 1992. — 239 с.
36. *Кропоткин П. А.* Этика. — М.: Просвещение, 1991. — 398 с.
37. *Кропоткин П. А.* Этика: Избр. тр. — М.: Просвещение, 1991.
38. *Левецька О. Л.* Моральний розвиток особи. — К.: Наукова думка, 1990. — 297 с.
39. *Лихачова С.* Школа этикета: поучения на всякий случай. Е. — П.: Просвещение, 1999. — 307 с.
40. *Лихтенберг Г.* Афоризмы. — М.: Мысль, 1965. — 159 с.
41. *Лосский И. О.* Условия абсолютного добра. — М.: Просвещение, 1991. — 201 с.
42. *Лук М. І.* Етичні ідеї у філософії України (19-поч. 20 ст.). — К.: Либідь, 1993. — 187 с.
43. *Макаренко А. С.* Про виховання. — К.: Освіта, 1979. — 209 с.
44. *Малахов В. А.* Этика: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996, 1999. — 189 с.
45. *Мир* и эрос: онтология философских текстов о любви. — М.: Просвещение, 1991. — 201с.
46. *Мур Дж.* Принципы этики. — М.: Просвещение, 1984. — 172 с.

47. *Немировский В.Г.* Смысл жизни: проблемы и поиски. — К.: Либідь, 1990. — 173 с.
48. *Нечуй-Левицький І.С.* Світогляд українського народу: ескіз української міфології. — К.: Генеза, 1992. — 307 с.
49. *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла //Ницше Ф. Избр. произв. — В 2 т. — С.-П.: Наука, 1990. — Кн. 2.
50. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. — М.: Просвещение, 1987. — 287 с.
51. *Платон.* Законы //Платон. Собр. соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3. — 402 с.
52. *Попов Л.А.* Этика. Курс лекций. — М.: Политиздат, 1998. — 298 с.
53. *Руссо Ж.-Ж.* Письма о морали // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения. — В 2 т. — М.: Просвещение, 1981. — Т. 2. — 179 с.
54. *Сабиров В.Ш.* Два лика зла. — М.: Просвещение, 1992. — 249 с.
55. *Сенека.* Нравственные письма к Луцилию. — М.: Просвещение, 1977. — 278 с.
56. *Скрипник А.П.* Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Наука, 1992. — 192 с.
57. *Скурятівський В.Т.* Етносоціальна культура як саморегулююча система. — К.: Генеза, 1993. — 177 с.
58. *Соловьев В.С.* Оправдание добра // Собр. соч.: В 2 т. — М.: Просвещение, 1988. — Т. 1. — 368 с.
59. *Соловьев Э.С.* Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. — М.: Мысль, 1991. — 201 с.
60. *Степаненко В.Ф.* Этика в проблемных и аналитических задачах. — К.: Либідь, 1998. — 187с.
61. *Сухомлинський В.О.* Серце відаю дітям. — К.: Наука, 1983. — 295 с.
62. *Тэйлор Э.Б.* Первобытная культура. — М.: Просвещение, 1989. — 252 с.
63. *Толстой Л.Н.* Дневники //Толстой Л.Н. Собр. соч.: В 22 т. — М.: Просвещение, 1985. — Т. 21. — 300 с.
64. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М.: Мысль, 1990. — 190 с.
65. *Фрейд З.* Тотем и табу: Психология первобытной культуры и религии. — М.: Мысль, — СПб., 1923. — 279 с.
66. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Мысль, 1994. — 209 с.
67. *Фромм Э.* Иметь или быть? — М.: Мысль, 1986. — 186 с.
68. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. — М.: Либідь, 1993. — 290 с.
69. *Хамитов Н.В.* Философия одиночества: одиночество женское и мужское. — М.: Республика, 1995. — 169 с.
70. *Цицерон М.Т.* О страсти. О дружбе. Об обязанностях. — М.: Просвещение, 1974. — 217 с.

47. *Немировский В.Г.* Смысл жизни: проблемы и поиски. — К.: Либідь, 1990. — 173 с.
48. *Нечуй-Левицький І.С.* Світогляд українського народу: ескіз української міфології. — К.: Генеза, 1992. — 307 с.
49. *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла //Ницше Ф. Избр. произв. — В 2 т. — С.-П.: Наука, 1990. — Кн. 2.
50. *Оссовская М.* Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. — М.: Просвещение, 1987. — 287 с.
51. *Платон.* Законы //Платон. Собр. соч.: В 3 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3. — 402 с.
52. *Попов Л.А.* Этика. Курс лекций. — М.: Политиздат, 1998. — 298 с.
53. *Руссо Ж.-Ж.* Письма о морали // Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения. — В 2 т. — М.: Просвещение, 1981. — Т. 2. — 179 с.
54. *Сабиров В.Ш.* Два лика зла. — М.: Просвещение, 1992. — 249 с.
55. *Сенека.* Нравственные письма к Луцилию. — М.: Просвещение, 1977. — 278 с.
56. *Скрипник А.П.* Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Наука, 1992. — 192 с.
57. *Скурятівський В.Т.* Етносоціальна культура як саморегулююча система. — К.: Генеза, 1993. — 177 с.
58. *Соловьев В.С.* Оправдание добра // Собр. соч.: В 2 т. — М.: Просвещение, 1988. — Т. 1. — 368 с.
59. *Соловьев Э.С.* Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. — М.: Мысль, 1991. — 201 с.
60. *Степаненко В.Ф.* Этика в проблемных и аналитических задачах. — К.: Либідь, 1998. — 187с.
61. *Сухомлинський В.О.* Серце відаю дітям. — К.: Наука, 1983. — 295 с.
62. *Тэйлор Э.Б.* Первобытная культура. — М.: Просвещение, 1989. — 252 с.
63. *Толстой Л.Н.* Дневники //Толстой Л.Н. Собр. соч.: В 22 т. — М.: Просвещение, 1985. — Т. 21. — 300 с.
64. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М.: Мысль, 1990. — 190 с.
65. *Фрейд З.* Тотем и табу: Психология первобытной культуры и религии. — М.: Мысль, — СПб., 1923. — 279 с.
66. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. — М.: Мысль, 1994. — 209 с.
67. *Фромм Э.* Иметь или быть? — М.: Мысль, 1986. — 186 с.
68. *Фромм Э.* Психоанализ и этика. — М.: Либідь, 1993. — 290 с.
69. *Хамитов Н.В.* Философия одиночества: одиночество женское и мужское. — М.: Республика, 1995. — 169 с.
70. *Цицерон М.Т.* О страсти. О дружбе. Об обязанностях. — М.: Просвещение, 1974. — 217 с.

71. *Честерфилд Ф.* Письма к сыну. Максимумы. Характеры. — Л.: Мысль, 1971. — 53 с.
72. *Шварцман К.А.* Философия и воспитание. — М.: Мысль, 1989. — 287 с.
73. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью. — М.: Просвещение, 1992. — 196 с.
74. *Швейцер А.* Культура и этика. — М.: Просвещение, 1973. — 273 с.
75. *Шопенгауэр А.* Афоризмы и максимы. — Л.: Мысль, 1991. — 119 с.
76. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1982. — 211 с.
77. *Шрейдер Ю.А.* Лекции по этике. — М.: Республика, 1994. — 289 с.
78. *Этическая мысль:* Научно-публицист. чтения. — Вып. 1–3. — М.: Мысль, 1988, 1990, 1991. — 320 с.
79. *Мовчан В.* Этика. — Київ: Наукова думка. — 2008.
80. *Вознюк Н.* Этика. — Київ: ЦНЛ. — 2008.

71. *Честерфилд Ф.* Письма к сыну. Максимумы. Характеры. — Л.: Мысль, 1971. — 53 с.
72. *Шварцман К.А.* Философия и воспитание. — М.: Мысль, 1989. — 287 с.
73. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью. — М.: Просвещение, 1992. — 196 с.
74. *Швейцер А.* Культура и этика. — М.: Просвещение, 1973. — 273 с.
75. *Шопенгауэр А.* Афоризмы и максимы. — Л.: Мысль, 1991. — 119 с.
76. *Шопенгауэр А.* Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1982. — 211 с.
77. *Шрейдер Ю.А.* Лекции по этике. — М.: Республика, 1994. — 289 с.
78. *Этическая мысль:* Научно-публицист. чтения. — Вып. 1–3. — М.: Мысль, 1988, 1990, 1991. — 320 с.
79. *Мовчан В.* Этика. — Київ: Наукова думка. — 2008.
80. *Вознюк Н.* Этика. — Київ: ЦНЛ. — 2008.

ПІСЛЯМОВА

У практикумі вміщено три типи завдань та вправ. Перший тип завдань (вправ) (див. № № 1, 410, 17, 20) вимагає знайти правильну відповідь із кількох запропонованих. Вони призначені для перевірки одержаних знань та їх закріплення і є допоміжними засобами для розв'язання більш складних, які вимагають творчого аналізу.

Другий тип завдань та вправ (№ № 17, 18, 70, 71, 87 тощо) вимагає дати оцінку, визначити певний етичний напрямок у запропонованому тексті, вміти чітко розрізнити діалектику й метафізику, матеріалізм й ідеалізм у будь-якій, навіть «нефілософській» формі.

Вжито і складний тип завдань та вправ — розв'язання етичної суперечки (вправи № № 19, 58, 60, 64, 86). У них наводиться думка чи кілька думок з певного запитання. Вимагається визначити свою позицію, дати розгорнуту аргументацію тієї точки зору, яка уявляється правильною, і, переконливо аргументуючи, відкинути неправильні точки зору. Цей, останній, тип є найбільш вагомим, таким, що формує світогляд і сприяє етичному становленню студента, оскільки перебування в ситуації проблемного пошуку слугує ефективним засобом формування культури етичного мислення.

ПІСЛЯМОВА

У практикумі вміщено три типи завдань та вправ. Перший тип завдань (вправ) (див. № № 1, 410, 17, 20) вимагає знайти правильну відповідь із кількох запропонованих. Вони призначені для перевірки одержаних знань та їх закріплення і є допоміжними засобами для розв'язання більш складних, які вимагають творчого аналізу.

Другий тип завдань та вправ (№ № 17, 18, 70, 71, 87 тощо) вимагає дати оцінку, визначити певний етичний напрямок у запропонованому тексті, вміти чітко розрізнити діалектику й метафізику, матеріалізм й ідеалізм у будь-якій, навіть «нефілософській» формі.

Вжито і складний тип завдань та вправ — розв'язання етичної суперечки (вправи № № 19, 58, 60, 64, 86). У них наводиться думка чи кілька думок з певного запитання. Вимагається визначити свою позицію, дати розгорнуту аргументацію тієї точки зору, яка уявляється правильною, і, переконливо аргументуючи, відкинути неправильні точки зору. Цей, останній, тип є найбільш вагомим, таким, що формує світогляд і сприяє етичному становленню студента, оскільки перебування в ситуації проблемного пошуку слугує ефективним засобом формування культури етичного мислення.

ЧАСТИНА II. СТУДЕНТСЬКІ ЧИТАННЯ

1. ВИЩІ ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВНІ ОЗНАКИ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Морально зрілій особистості притаманний високий рівень моральної свідомості й самосвідомості, що проявляється в стійкості переконань і вірності своїм ідеалам, в адекватності розуміння й оцінки інших й себе, в глибині поваги й справедливої вимогливості до оточуючих й до себе, в самостійності й правильності рішень, що приймаються, послідовності добровільних вчинків, моральній надійності, здатності протистояти внутрішнім спонукам, умінні врахувати зовнішні обставини, розумно піднятися над ними. Поза розвинутою свідомістю й самосвідомістю немає й не може бути морально повноцінної особистості, здатної осягти своє місце в світі й сенс життя, морально самовизначитися й реалізувати свою соціальну сутність [173, 110].

Моральна свідомість особистості відтворює в загальних рисах психологічну структуру всякої індивідуальної свідомості. В ній також відбувається роздвоєна на всебічно спрямовані види певної модальності — моральна світосвідомість і моральна самосвідомість. Оскільки поняття «моральна світосвідомість» не — звичне, його необхідно пояснити. Подібно до того, як свідомість, взагалі, не тотожно усвідомленню зовнішнього світу й не може бути протиставлена самосвідомості, бо органічно включає її в себе, моральна свідомість індивіда орієнтована й на моральну діяльність. Тому в свідомості особистості, крім моральної самосвідомості, доцільно, на наш погляд, вичленувати моральну світосвідомість (світоспоглядання, світорозуміння, світоставлення) суб'єкта, звернене на оточуюче його макро- й мікросередовище, на інших осіб — близьких й далеких. Отже, логічно співставляти моральну самосвідомість не стільки з свідомістю, чиїм

ЧАСТИНА II. СТУДЕНТСЬКІ ЧИТАННЯ

1. ВИЩІ ЕТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК ОСНОВНІ ОЗНАКИ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Морально зрілій особистості притаманний високий рівень моральної свідомості й самосвідомості, що проявляється в стійкості переконань і вірності своїм ідеалам, в адекватності розуміння й оцінки інших й себе, в глибині поваги й справедливої вимогливості до оточуючих й до себе, в самостійності й правильності рішень, що приймаються, послідовності добровільних вчинків, моральній надійності, здатності протистояти внутрішнім спонукам, умінні врахувати зовнішні обставини, розумно піднятися над ними. Поза розвинутою свідомістю й самосвідомістю немає й не може бути морально повноцінної особистості, здатної осягти своє місце в світі й сенс життя, морально самовизначитися й реалізувати свою соціальну сутність [173, 110].

Моральна свідомість особистості відтворює в загальних рисах психологічну структуру всякої індивідуальної свідомості. В ній також відбувається роздвоєна на всебічно спрямовані види певної модальності — моральна світосвідомість і моральна самосвідомість. Оскільки поняття «моральна світосвідомість» не — звичне, його необхідно пояснити. Подібно до того, як свідомість, взагалі, не тотожно усвідомленню зовнішнього світу й не може бути протиставлена самосвідомості, бо органічно включає її в себе, моральна свідомість індивіда орієнтована й на моральну діяльність. Тому в свідомості особистості, крім моральної самосвідомості, доцільно, на наш погляд, вичленувати моральну світосвідомість (світоспоглядання, світорозуміння, світоставлення) суб'єкта, звернене на оточуюче його макро- й мікросередовище, на інших осіб — близьких й далеких. Отже, логічно співставляти моральну самосвідомість не стільки з свідомістю, чиїм

компонентом вона є, оскільки з моральною світосвідомістю — іншим її компонентом [114, 39].

І так, цілісна моральна свідомість людини завжди виступає в двох взаємопов'язаних й протилежно спрямованих іпостасях — у вигляді моральної світосвідомості (не — я) й самосвідомості (я), орієнтованих на пізнання й оцінку чужих й своїх спонукань, вчинків, якостей в їх моральному значенні.

Провідну роль в моральній життєдіяльності особистості відіграє моральна світосвідомість, оскільки до й без засвоєння морального досвіду суспільства й окремих його членів неможлива успішна самоорієнтація в світі моральних цінностей. Індивідуальна моральна світосвідомість є ніщо інше, як відображення в свідомості особистості морального світопорядку в його загальних, особливих, одиничних проявах і її оціночнонормативне ставлення до них, виходячи з критеріїв добра й зла. Забезпечуючи особистість ціннісною інформацією про систему суспільних моральних ідеалів, принципів, норм, про повинне й належне в моральнісному житті інших осіб й груп, моральна світосвідомість дозволяє кожному здійснювати вчинки з урахуванням їх інтересів, вимог, очікувань, думок і лише завдяки цьому самовизначатись на основі власної життєвої позиції [114, 36].

З іншого боку, свідомо моральна активність людини неодмінно передбачає й включає в себе певний рівень моральної самосвідомості. «Оскільки особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не тільки навколишнє як «Я» в якості суб'єкта, а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й свідомо бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця» [114, 37].

Специфічним об'єктом моральної самосвідомості людини актуально чи потенційно, цілком чи частково, є вона сама як автор і суб'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту й структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому).

Свідоме ставлення до оточуючих обов'язково передбачає виділення себе як відносно автономного суб'єкта моральної діяльності, здатного оцінювати їх крізь призму власних моральних критеріїв. Більше того, поза самосвідомістю, спрямованою на її реального носія — суб'єкта моральних відносин, неможливе адекватне розуміння і

компонентом вона є, оскільки з моральною світосвідомістю — іншим її компонентом [114, 39].

І так, цілісна моральна свідомість людини завжди виступає в двох взаємопов'язаних й протилежно спрямованих іпостасях — у вигляді моральної світосвідомості (не — я) й самосвідомості (я), орієнтованих на пізнання й оцінку чужих й своїх спонукань, вчинків, якостей в їх моральному значенні.

Провідну роль в моральній життєдіяльності особистості відіграє моральна світосвідомість, оскільки до й без засвоєння морального досвіду суспільства й окремих його членів неможлива успішна самоорієнтація в світі моральних цінностей. Індивідуальна моральна світосвідомість є ніщо інше, як відображення в свідомості особистості морального світопорядку в його загальних, особливих, одиничних проявах і її оціночнонормативне ставлення до них, виходячи з критеріїв добра й зла. Забезпечуючи особистість ціннісною інформацією про систему суспільних моральних ідеалів, принципів, норм, про повинне й належне в моральнісному житті інших осіб й груп, моральна світосвідомість дозволяє кожному здійснювати вчинки з урахуванням їх інтересів, вимог, очікувань, думок і лише завдяки цьому самовизначатись на основі власної життєвої позиції [114, 36].

З іншого боку, свідомо моральна активність людини неодмінно передбачає й включає в себе певний рівень моральної самосвідомості. «Оскільки особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не тільки навколишнє як «Я» в якості суб'єкта, а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й свідомо бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця» [114, 37].

Специфічним об'єктом моральної самосвідомості людини актуально чи потенційно, цілком чи частково, є вона сама як автор і суб'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту й структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому).

Свідоме ставлення до оточуючих обов'язково передбачає виділення себе як відносно автономного суб'єкта моральної діяльності, здатного оцінювати їх крізь призму власних моральних критеріїв. Більше того, поза самосвідомістю, спрямованою на її реального носія — суб'єкта моральних відносин, неможливе адекватне розуміння і

співпереживання морального життя інших осіб. Духовно — практичне засвоєння індивідом моральних цінностей відбувається на основі особистого життєвого досвіду через вибіркове відношення й апробацію їх об'єктивного значення, суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе — мотиви своєї поведінки. У цьому плані самосвідомість виступає «найбільш важливим структурним утворенням психології особистості, що має значний вплив на її ставлення до системи соціальних приписів й норм поведінки» [18, 79].

Не перебільшуючи можна вважати, що моральна самосвідомість є невід'ємною корінною властивістю — атрибутом й істотним суб'єктивним показником ступеня моральної зрілості особистості. Без певного, достатньо високого рівня самосвідомості особистості її свідомість в цілому не змогла б набути якісної моральності.

У чому ж полягає моральність свідомості й самосвідомості особистості як суб'єкта моральної діяльності? Хоча термін «моральність» використовується з часів Канта й Гегеля, його однозначного визначення не існує, а в довідковій літературі до останнього часу він, взагалі, не згадується. Спроби розгорнутої інтерпретації даного поняття запропонували О. Г. Дробницький, С. Ф. Анісімов, В. А. Блюмкін, А. П. Черменіна, Т. Г. Аболіна і ін. В. Т. Ганжин дійшов висновку, що моральність — основа, «першоклітина» системи моралі, що виступає в суб'єктній й об'єктній формах» [43, 21]. В усякому разі поза сумнівом, що моральність є інтегральною позитивною властивістю свідомості й поведінки, міра котрої окреслена сферою добра й обов'язку, яка в усіх своїх різновидах протистоїть злу, безвідповідальності. Думається, що ця точка зору істотно відображає сутність явища. Найбільш загальними поняттями, що характеризують моральність свідомості й поведінки особистості в аксіологічному й деонтологічному аспектах, є категорії добра й обов'язку. Добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл. При цьому добро виступає в моральній свідомості людей як безумовно повинне, а обов'язок — як обов'язкова вимога доброго. Індивідуальна свідомість та самосвідомість набуває якості моральної, коли вона функціонально включена в моральну саморегуляцію особистості, відображаючи в оціночно-повинній формі її реальний статус і життєдіяльність в системі певних

співпереживання морального життя інших осіб. Духовно — практичне засвоєння індивідом моральних цінностей відбувається на основі особистого життєвого досвіду через вибіркове відношення й апробацію їх об'єктивного значення, суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе — мотиви своєї поведінки. У цьому плані самосвідомість виступає «найбільш важливим структурним утворенням психології особистості, що має значний вплив на її ставлення до системи соціальних приписів й норм поведінки» [18, 79].

Не перебільшуючи можна вважати, що моральна самосвідомість є невід'ємною корінною властивістю — атрибутом й істотним суб'єктивним показником ступеня моральної зрілості особистості. Без певного, достатньо високого рівня самосвідомості особистості її свідомість в цілому не змогла б набути якісної моральності.

У чому ж полягає моральність свідомості й самосвідомості особистості як суб'єкта моральної діяльності? Хоча термін «моральність» використовується з часів Канта й Гегеля, його однозначного визначення не існує, а в довідковій літературі до останнього часу він, взагалі, не згадується. Спроби розгорнутої інтерпретації даного поняття запропонували О. Г. Дробницький, С. Ф. Анісімов, В. А. Блюмкін, А. П. Черменіна, Т. Г. Аболіна і ін. В. Т. Ганжин дійшов висновку, що моральність — основа, «першоклітина» системи моралі, що виступає в суб'єктній й об'єктній формах» [43, 21]. В усякому разі поза сумнівом, що моральність є інтегральною позитивною властивістю свідомості й поведінки, міра котрої окреслена сферою добра й обов'язку, яка в усіх своїх різновидах протистоїть злу, безвідповідальності. Думається, що ця точка зору істотно відображає сутність явища. Найбільш загальними поняттями, що характеризують моральність свідомості й поведінки особистості в аксіологічному й деонтологічному аспектах, є категорії добра й обов'язку. Добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл. При цьому добро виступає в моральній свідомості людей як безумовно повинне, а обов'язок — як обов'язкова вимога доброго. Індивідуальна свідомість та самосвідомість набуває якості моральної, коли вона функціонально включена в моральну саморегуляцію особистості, відображаючи в оціночно-повинній формі її реальний статус і життєдіяльність в системі певних

моральних відносин, досягаючи моральну сутність мотивів, вчинків, рис характеру, контролюючи й коректуючи поведінку за допомогою моральних переконань, почуттів, ідеалу, совісті, сприяючи її моральному самовизначенню, саморегуляції, самоствердженню [52, 111].

Якщо усвідомлення й облік на практиці інтересів інших осіб, груп суспільства забезпечується переважно зовнішньою орієнтацією моральної свідомості особистості — світосвідомістю, то розуміння і реалізація нею власних інтересів — самосвідомістю.

Оскільки індивідуальний інтерес реально не існує поза найтіснішим, нерідко суперечливим, взаємозв'язком із суспільним, рівень зрілості моральної свідомості й самосвідомості проявляється в здатності суб'єкта оптимально співвідносити своє й чуже, особисте й загальне благо, і в здатності добровільно підпорядковувати останньому практичний моральний вибір як результат усвідомленої необхідності [53, 97]. При цьому важливо врахувати, що суспільний і особистий інтереси засвоюються адекватно, лише перетворюючись у власні інтереси й мотиви поведінки особистості, а особистий інтерес стає соціально виправданим, розумним й реально здійсненим, оскільки не суперечить правильно зрозумілим потребам, цілям суспільства і його членів.

Моральність не притаманна особистості від роду як щось незмінне, а зароджується й розвивається в процесі соціалізації й індивідуалізації. При цьому ступінь моральної зрілості може коливатись від «пасивної слухняності до активної громадянськості, від безслівного співстраждання до самовідданого альтруїзму, від елементарної порядності до мужнього благородства» [73, 119].

Вочевидь можна й треба виділити основні змістовні критерії моралі, поза якими спонуки й дії людини є позаморальними або аморальними. Такими стабільними ціннісно-нормативними ознаками моральної свідомості (включаючи й самосвідомість) в тому числі і поведінки особистості є гуманність і чесність як «модифікації, грані добра й обов'язку» [73, 124]. Це найбільш, на мою думку, загальні принципи, котрі експліцитно чи імпліцитно містяться в кожній системі моралі, слугують основою інтегральної оцінки й вимоги відповідних моральних якостей індивіда. У них втілена єдність моральних взаємовідносин особистості з суспільством (Я — МИ), іншою людиною (Я — ТИ) і з собою (Я — Я), — різний зміст і форми прояву яких

моральних відносин, досягаючи моральну сутність мотивів, вчинків, рис характеру, контролюючи й коректуючи поведінку за допомогою моральних переконань, почуттів, ідеалу, совісті, сприяючи її моральному самовизначенню, саморегуляції, самоствердженню [52, 111].

Якщо усвідомлення й облік на практиці інтересів інших осіб, груп суспільства забезпечується переважно зовнішньою орієнтацією моральної свідомості особистості — світосвідомістю, то розуміння і реалізація нею власних інтересів — самосвідомістю.

Оскільки індивідуальний інтерес реально не існує поза найтіснішим, нерідко суперечливим, взаємозв'язком із суспільним, рівень зрілості моральної свідомості й самосвідомості проявляється в здатності суб'єкта оптимально співвідносити своє й чуже, особисте й загальне благо, і в здатності добровільно підпорядковувати останньому практичний моральний вибір як результат усвідомленої необхідності [53, 97]. При цьому важливо врахувати, що суспільний і особистий інтереси засвоюються адекватно, лише перетворюючись у власні інтереси й мотиви поведінки особистості, а особистий інтерес стає соціально виправданим, розумним й реально здійсненим, оскільки не суперечить правильно зрозумілим потребам, цілям суспільства і його членів.

Моральність не притаманна особистості від роду як щось незмінне, а зароджується й розвивається в процесі соціалізації й індивідуалізації. При цьому ступінь моральної зрілості може коливатись від «пасивної слухняності до активної громадянськості, від безслівного співстраждання до самовідданого альтруїзму, від елементарної порядності до мужнього благородства» [73, 119].

Вочевидь можна й треба виділити основні змістовні критерії моралі, поза якими спонуки й дії людини є позаморальними або аморальними. Такими стабільними ціннісно-нормативними ознаками моральної свідомості (включаючи й самосвідомість) в тому числі і поведінки особистості є гуманність і чесність як «модифікації, грані добра й обов'язку» [73, 124]. Це найбільш, на мою думку, загальні принципи, котрі експліцитно чи імпліцитно містяться в кожній системі моралі, слугують основою інтегральної оцінки й вимоги відповідних моральних якостей індивіда. У них втілена єдність моральних взаємовідносин особистості з суспільством (Я — МИ), іншою людиною (Я — ТИ) і з собою (Я — Я), — різний зміст і форми прояву яких

визначаються конкретноісторичними умовами. Тут виявлено діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в становленні й функціонуванні моральних цінностей й норм як суспільства, так й особистості.

В гуманності, зокрема, виявляється духовно-практичне ставлення людини до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя. Гуманність як риса моральної свідомості та світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточенням.

Завдяки розвиткові в процесі спілкування й відокремлення, а також завдяки здатності до ідентифікації з іншими і самоідентифікації, «особистість може все більш адекватно пізнавати й оцінювати себе по аналогії з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний смисл своїх мотивів і цілей, почуттів й бажань, вчинків й способу життя. І навпаки, усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї натури дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і діяння, співчувати й сприяти їй» [31, 112].

Зрозуміло, для цього необхідно, насамперед, бути елементарно уважним й доброзичливим до людей, цікавитись ними, розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки й почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину перед нею й самим собою. Більше того, свідомість та світосвідомість особистості стають гуманно орієнтованими лише остільки, оскільки вона визнає й поважає не тільки в собі, а у всіх інших людську гідність, самобутність, самоцінність, право на свободу, незалежність і щастя, вважає своїм обов'язком завжди бути доброю, чуйною, турботливою в ставленні до людей, ставити їх розумні потреби й інтереси поруч зі своїми, готова в разі необхідності чимось пожертвувати заради них.

Разом з тим, кожен має право чекати й вимагати гуманного, справедливого відношення до себе з боку інших осіб, груп, суспільства в цілому, турбуватись про власне благополуччя без шкоди для оточуючих, гідно відстоювати свої життєві інтереси від чужих посягань.

Вищою формою прояву гуманності є альтруїзм — самовіддана, некорислива любов до інших, що протистоїть мізантропії як формі egoїзму, вираженої в презирстві й ненависті до людей [161, 97].

Чесність як моральний принцип і якість людини характеризує її моральність в єдності ціннісно-змістовного й структурноформального аспектів. В чесності найбільш повно втілена активність, дієвість

визначаються конкретноісторичними умовами. Тут виявлено діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в становленні й функціонуванні моральних цінностей й норм як суспільства, так й особистості.

В гуманності, зокрема, виявляється духовно-практичне ставлення людини до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя. Гуманність як риса моральної свідомості та світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточенням.

Завдяки розвиткові в процесі спілкування й відокремлення, а також завдяки здатності до ідентифікації з іншими і самоідентифікації, «особистість може все більш адекватно пізнавати й оцінювати себе по аналогії з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний смисл своїх мотивів і цілей, почуттів й бажань, вчинків й способу життя. І навпаки, усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї натури дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і діяння, співчувати й сприяти їй» [31, 112].

Зрозуміло, для цього необхідно, насамперед, бути елементарно уважним й доброзичливим до людей, цікавитись ними, розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки й почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину перед нею й самим собою. Більше того, свідомість та світосвідомість особистості стають гуманно орієнтованими лише остільки, оскільки вона визнає й поважає не тільки в собі, а у всіх інших людську гідність, самобутність, самоцінність, право на свободу, незалежність і щастя, вважає своїм обов'язком завжди бути доброю, чуйною, турботливою в ставленні до людей, ставити їх розумні потреби й інтереси поруч зі своїми, готова в разі необхідності чимось пожертвувати заради них.

Разом з тим, кожен має право чекати й вимагати гуманного, справедливого відношення до себе з боку інших осіб, груп, суспільства в цілому, турбуватись про власне благополуччя без шкоди для оточуючих, гідно відстоювати свої життєві інтереси від чужих посягань.

Вищою формою прояву гуманності є альтруїзм — самовіддана, некорислива любов до інших, що протистоїть мізантропії як формі egoїзму, вираженої в презирстві й ненависті до людей [161, 97].

Чесність як моральний принцип і якість людини характеризує її моральність в єдності ціннісно-змістовного й структурноформального аспектів. В чесності найбільш повно втілена активність, дієвість

моральної свідомості й світосвідомості особистості. З точки зору змісту «чесність виражає відповідність свідомості й поведінки людей кодексу моралі даної спільноти, в рамках якої вона виступає як конкретна історична міра моральної чистоти мотивів й вчинків, синтез добронаміреності й добродіяння» [161, 103]. Загальний зміст чесності деталізується у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права, дотримуватись вірності обов'язкові й взятим зобов'язанням, бути принциповим, правдивим, щирим перед оточуючими.

Нечесність же, проявляючись в недобросовісності, злодійстві, віроломстві, безпринципності, брехливості, лукавстві характеризує помисли й діяння людини як порочні, аморальні.

Чесність характеризує структурну й змістовну єдність морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобу, виступаючи як специфічна міра моральної цільності особистості [161, 72]. І навпаки, в нечесності виражений ступінь порушення цієї єдності, моральна дезінтеграція особистості, суперечність між уявно доброякісним зовнішнім і порочним внутрішнім змістом її моральної діяльності. Так, добросовісність і вірність проявляються в гармонії морально позитивних намірів і вчинків, чистої совісті й благих діянь, а сутність недобросовісності й віроломства зводиться до розходження між формальним знанням добра і навмисне злими діями із аморальних спонук, що маскуються показною добротою. Щирість виражає впевненість людини в моральній цінності своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, яких нема потреби тому утаювати від інших чесних людей, тоді як лукавство полягає в невідповідності порочного смислу поведінки тому фальшивому моральному значенню, яке йому надається.

Правдивий той, хто відкрито говорить те, що думає, виконує обіцяне, послідовно відстоює істину, керується добрими намірами й враховуючи моральні наслідки для оточуючих окресленого й зробленого в конкретних обставинах, в той час, як брехун навмисне порушує обов'язки, перекручуючи відоме йому з метою обману інших осіб із корисливих мотивів.

Принцип чесності в зрілій моральній свідомості та світосвідомості особистості постає як її незмінний моральний обов'язок перед собою в ставленні не лише до інших, а й до самого себе. Кант правомірно

моральної свідомості й світосвідомості особистості. З точки зору змісту «чесність виражає відповідність свідомості й поведінки людей кодексу моралі даної спільноти, в рамках якої вона виступає як конкретна історична міра моральної чистоти мотивів й вчинків, синтез добронаміреності й добродіяння» [161, 103]. Загальний зміст чесності деталізується у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права, дотримуватись вірності обов'язкові й взятим зобов'язанням, бути принциповим, правдивим, щирим перед оточуючими.

Нечесність же, проявляючись в недобросовісності, злодійстві, віроломстві, безпринципності, брехливості, лукавстві характеризує помисли й діяння людини як порочні, аморальні.

Чесність характеризує структурну й змістовну єдність морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобу, виступаючи як специфічна міра моральної цільності особистості [161, 72]. І навпаки, в нечесності виражений ступінь порушення цієї єдності, моральна дезінтеграція особистості, суперечність між уявно доброякісним зовнішнім і порочним внутрішнім змістом її моральної діяльності. Так, добросовісність і вірність проявляються в гармонії морально позитивних намірів і вчинків, чистої совісті й благих діянь, а сутність недобросовісності й віроломства зводиться до розходження між формальним знанням добра і навмисне злими діями із аморальних спонук, що маскуються показною добротою. Щирість виражає впевненість людини в моральній цінності своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, яких нема потреби тому утаювати від інших чесних людей, тоді як лукавство полягає в невідповідності порочного смислу поведінки тому фальшивому моральному значенню, яке йому надається.

Правдивий той, хто відкрито говорить те, що думає, виконує обіцяне, послідовно відстоює істину, керується добрими намірами й враховуючи моральні наслідки для оточуючих окресленого й зробленого в конкретних обставинах, в той час, як брехун навмисне порушує обов'язки, перекручуючи відоме йому з метою обману інших осіб із корисливих мотивів.

Принцип чесності в зрілій моральній свідомості та світосвідомості особистості постає як її незмінний моральний обов'язок перед собою в ставленні не лише до інших, а й до самого себе. Кант правомірно

підкреслював важливу роль суб'єктивної чесності (переконаності, совісності) як «обов'язку особистості перед собою і внутрішньої основи чесного ставлення до інших» [78, 201]. З іншого боку, Гегель вказував на те, що чесна свідомість виявляється в осягненні і здійсненні, у вчинках «самої суті справи», в його моральній всезагальності [48, 408]. Дійсно людина стає цілком чесною тоді, коли вона явно усвідомлює, глибоко відчуває й вільно реалізує моральну необхідність залишатися вірним власним ідеалам, переконанням, обов'язку, слову, слідувати голосу совісті, бути щирим й правдивим перед самим собою.

Свідомість виявляється нечесною, морально розірваною, якщо індивід постійно кривить душею, хитрить, лукавить, наодинці із собою виправдує власну непорядність, підлість, зраджує самого себе, йде на поступки перед власним сумлінням. Без чесності неможливо забезпечити моральної чистоти й цільності, стійкості й визначеності, надійності й ефективності поведінки в суспільстві.

У свідомості та самосвідомості особистості названі принципи модифікуються ж у специфічні форми честі, гідності, совісті, з їх допомогою й реалізуються. В цьому сенсі чесність, гідність, совість виступають як способи усвідомлення людиною моральної відповідальності перед самою собою. Її солідарність з певною спільнотою стає цілком можливою завдяки формуванню усвідомленого почуття честі. Гуманність же в ставленні до людей, насамперед, вимагає поваги в інших й в себе людської гідності.

Чесність і гідність, з одного боку, характеризують соціальну цінність людини, що проявляється в моральній діяльності, спілкуванні з оточуючими, що визначається ними й суспільством в цілому в різних формах й ступенях.

Від об'єктивного змісту честі і гідності необхідно відрізнити їх суб'єктивне відображення в моральній самосвідомості особистості у вигляді почуттів честі й власної гідності, кожне з яких має свою специфіку. Так, поняття честі в етиці пов'язано із суспільною оцінкою й визнанням моральних заслуг (чи провини) людини як представника певної групи, що має деякий соціальний статус — виконавця конкретної ролі, виду діяльності, а свідомість і почуття честі характеризується як оцінка й переживання ним цієї своєї цінності в різній мірі й формі визнаною (чи відкинутою іншими). В цьому виражається ставлення особистості до себе як члена значущих для неї спільнот і прагнення

підкреслював важливу роль суб'єктивної чесності (переконаності, совісності) як «обов'язку особистості перед собою і внутрішньої основи чесного ставлення до інших» [78, 201]. З іншого боку, Гегель вказував на те, що чесна свідомість виявляється в осягненні і здійсненні, у вчинках «самої суті справи», в його моральній всезагальності [48, 408]. Дійсно людина стає цілком чесною тоді, коли вона явно усвідомлює, глибоко відчуває й вільно реалізує моральну необхідність залишатися вірним власним ідеалам, переконанням, обов'язку, слову, слідувати голосу совісті, бути щирим й правдивим перед самим собою.

Свідомість виявляється нечесною, морально розірваною, якщо індивід постійно кривить душею, хитрить, лукавить, наодинці із собою виправдує власну непорядність, підлість, зраджує самого себе, йде на поступки перед власним сумлінням. Без чесності неможливо забезпечити моральної чистоти й цільності, стійкості й визначеності, надійності й ефективності поведінки в суспільстві.

У свідомості та самосвідомості особистості названі принципи модифікуються ж у специфічні форми честі, гідності, совісті, з їх допомогою й реалізуються. В цьому сенсі чесність, гідність, совість виступають як способи усвідомлення людиною моральної відповідальності перед самою собою. Її солідарність з певною спільнотою стає цілком можливою завдяки формуванню усвідомленого почуття честі. Гуманність же в ставленні до людей, насамперед, вимагає поваги в інших й в себе людської гідності.

Чесність і гідність, з одного боку, характеризують соціальну цінність людини, що проявляється в моральній діяльності, спілкуванні з оточуючими, що визначається ними й суспільством в цілому в різних формах й ступенях.

Від об'єктивного змісту честі і гідності необхідно відрізнити їх суб'єктивне відображення в моральній самосвідомості особистості у вигляді почуттів честі й власної гідності, кожне з яких має свою специфіку. Так, поняття честі в етиці пов'язано із суспільною оцінкою й визнанням моральних заслуг (чи провини) людини як представника певної групи, що має деякий соціальний статус — виконавця конкретної ролі, виду діяльності, а свідомість і почуття честі характеризується як оцінка й переживання ним цієї своєї цінності в різній мірі й формі визнаною (чи відкинутою іншими). В цьому виражається ставлення особистості до себе як члена значущих для неї спільнот і прагнення

відповідно до їх сподівань. Почуття честі — генетично більш раннє й функціонально менш досконале, ніж почуття гідності й совість. Як і вони, честь в її конкретному змісті визначається системою суспільних відносин, в які включена особистість. Разом з тим почуття честі розвивається на основі потреб (особливо гостро відчутних в отроцтві і юності) повернути до себе увагу оточуючих, виділитись серед них і в той же час бути не гірше інших, заслужити їх одобрення. У більш зрілому віці в людини виникає потреба в незаплямованій репутації, доброму імені, повазі, пошануванні авторитетних осіб й груп. Специфіка почуття честі полягає в тому, що воно безпосередньо залежить від громадської думки, орієнтує на нього поведінку суб'єкта і лише з часом стає відносно самостійним, таким, що спирається на переконання й моральну самооцінку. «Дійсно, як би ми не напускали на себе байдужість до громадської думки, кожен з нас бажає поважати самого себе й вважає себе тим більше таким, що заслуговує поваги, чим більше він користується загальною повагою» [109, 73].

Сама по собі установка особистості на громадську думку не засвідчує про незрілість її моральної самосвідомості. Більше того, така орієнтація дозволяє краще зрозуміти справжні інтереси й цінність критеріїв даної спільноти, її дійсне ставлення до особистості й стає необхідною (хоча й недостатньою) умовою й ступенем формування адекватної самооцінки, рефлексивних почуттів. Важливо, на які саме моральні цінності й яких соціальних груп орієнтується суб'єкт честі, в чому він бачить зміст й умови її бездоганності. Разом з тим гіпертрофія честі, хворобливе самолюбство, невинуватий сором, постійна залежність поведінки від думок світського кола перетворює людину в «полоненного честі», нездатного позбавитись її міцних оков, чи в носія конвенційної моралі — конформіста [109, 77].

Глибинну основу почуття честі складають фундаментальні потреби в утвердженні свого морального Я серед інших, його визнанні суспільством. Порівняно з почуттям власної гідності переживання честі є більш диференційованим, таким, що характеризує повагу до себе як конкретного носія честі певної соціальної групи (мікро, макро). При високому ступені самоідентифікації з даною соціальною, етнічною групою людина сприймає її славу й ганьбу як власну заслугу й провину і, навпаки, відчуває гордість чи сором за себе як персоніфіковану спільноту. Глум над пам'яттю предків, приниження гідності

відповідно до їх сподівань. Почуття честі — генетично більш раннє й функціонально менш досконале, ніж почуття гідності й совість. Як і вони, честь в її конкретному змісті визначається системою суспільних відносин, в які включена особистість. Разом з тим почуття честі розвивається на основі потреб (особливо гостро відчутних в отроцтві і юності) повернути до себе увагу оточуючих, виділитись серед них і в той же час бути не гірше інших, заслужити їх одобрення. У більш зрілому віці в людини виникає потреба в незаплямованій репутації, доброму імені, повазі, пошануванні авторитетних осіб й груп. Специфіка почуття честі полягає в тому, що воно безпосередньо залежить від громадської думки, орієнтує на нього поведінку суб'єкта і лише з часом стає відносно самостійним, таким, що спирається на переконання й моральну самооцінку. «Дійсно, як би ми не напускали на себе байдужість до громадської думки, кожен з нас бажає поважати самого себе й вважає себе тим більше таким, що заслуговує поваги, чим більше він користується загальною повагою» [109, 73].

Сама по собі установка особистості на громадську думку не засвідчує про незрілість її моральної самосвідомості. Більше того, така орієнтація дозволяє краще зрозуміти справжні інтереси й цінність критеріїв даної спільноти, її дійсне ставлення до особистості й стає необхідною (хоча й недостатньою) умовою й ступенем формування адекватної самооцінки, рефлексивних почуттів. Важливо, на які саме моральні цінності й яких соціальних груп орієнтується суб'єкт честі, в чому він бачить зміст й умови її бездоганності. Разом з тим гіпертрофія честі, хворобливе самолюбство, невинуватий сором, постійна залежність поведінки від думок світського кола перетворює людину в «полоненного честі», нездатного позбавитись її міцних оков, чи в носія конвенційної моралі — конформіста [109, 77].

Глибинну основу почуття честі складають фундаментальні потреби в утвердженні свого морального Я серед інших, його визнанні суспільством. Порівняно з почуттям власної гідності переживання честі є більш диференційованим, таким, що характеризує повагу до себе як конкретного носія честі певної соціальної групи (мікро, макро). При високому ступені самоідентифікації з даною соціальною, етнічною групою людина сприймає її славу й ганьбу як власну заслугу й провину і, навпаки, відчуває гордість чи сором за себе як персоніфіковану спільноту. Глум над пам'яттю предків, приниження гідності

сучасників чи загроза честі нащадків можуть переживатись ним як святотатство, наруга над собою.

З позитивною оцінкою й почуттям честі органічно пов'язані честолюбство й гордість, а в негативному плані — переживання сорому, ганьби, безчестя. В історії етики честолюбство й гордість нерідко отожднювались з щетністю й гординою як безумовними вадами (Платон, Аквінат, Бекон, Паскаль, Спіноза, Кант і ін.). Однак ще Арістотель писав про розумну міру честолюбства, порушення контролю народжує чванство, гординю чи відсутність почуття честі, приниженість душі. Вільній людині притаманне благородне честолюбне прагнення змагатись з подібним собі в добрих справах й відстоювати свою гідність. Надмірно чутлива людина до лестощів, слави більш схильна приймати як повинне почесні, дружбу, любов, ніж проявляти їх до інших [11, 105]. Абельяр, Петрарка, Мандевіль, Монтень, Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Гельвецій, Герцен, Чернишевський, Малахов, Аболіна, Тофтун відзначили, що честолюбство, яке ґрунтується на повазі до справедливої громадської думки, зацікавленості в одобренні своїх вчинків, сприяє високій громадській та творчій активності особистості. Навряд чи виправдана категоричність твердження, ніби за будь-яких обставин честолюбство «є індивідуалістичним за своїм характером мотивом й тому суперечить моралі» [143, 435].

Як правило, нема особливих розбіжностей в тлумаченні питань природи й значення сорому як генетично первинного морального почуття, що виникло в людини спонтанно в конкретних ситуаціях дійсного чи передбачуваного докору, звинувачення, осуду, насмішки, презирства з боку значущих для неї осіб з приводу безсоромної звички, вади, нищої спонуки, безчесного вчинку, який має намір здійснити, чи вже здійснила. Сором не зводиться до позаморального почуття страху, яке звучує, затемнює самосвідомість, дезорганізує поведінку індивіда. У процесі соціалізації особистості страх може перетворюватись у власне моральне почуття сорому. Платон визначає сором як «божественний страх» публічної ганьби на відміну від безсоромності як «терпеливості душі до безчестя в ім'я вигоди» [147, 437]. Для Арістотеля сором — боязливість недоброї слави. Сором'язливість й страждання утримують нас від багатьох вчинків. Люди соромляться того, що не досконале з власної провини заслуговує громадського осуду, особливо якщо це відбулось в присутності осіб, гідних поваги [11,

сучасників чи загроза честі нащадків можуть переживатись ним як святотатство, наруга над собою.

З позитивною оцінкою й почуттям честі органічно пов'язані честолюбство й гордість, а в негативному плані — переживання сорому, ганьби, безчестя. В історії етики честолюбство й гордість нерідко отожднювались з щетністю й гординою як безумовними вадами (Платон, Аквінат, Бекон, Паскаль, Спіноза, Кант і ін.). Однак ще Арістотель писав про розумну міру честолюбства, порушення контролю народжує чванство, гординю чи відсутність почуття честі, приниженість душі. Вільній людині притаманне благородне честолюбне прагнення змагатись з подібним собі в добрих справах й відстоювати свою гідність. Надмірно чутлива людина до лестощів, слави більш схильна приймати як повинне почесні, дружбу, любов, ніж проявляти їх до інших [11, 105]. Абельяр, Петрарка, Мандевіль, Монтень, Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Гельвецій, Герцен, Чернишевський, Малахов, Аболіна, Тофтун відзначили, що честолюбство, яке ґрунтується на повазі до справедливої громадської думки, зацікавленості в одобренні своїх вчинків, сприяє високій громадській та творчій активності особистості. Навряд чи виправдана категоричність твердження, ніби за будь-яких обставин честолюбство «є індивідуалістичним за своїм характером мотивом й тому суперечить моралі» [143, 435].

Як правило, нема особливих розбіжностей в тлумаченні питань природи й значення сорому як генетично первинного морального почуття, що виникло в людини спонтанно в конкретних ситуаціях дійсного чи передбачуваного докору, звинувачення, осуду, насмішки, презирства з боку значущих для неї осіб з приводу безсоромної звички, вади, нищої спонуки, безчесного вчинку, який має намір здійснити, чи вже здійснила. Сором не зводиться до позаморального почуття страху, яке звучує, затемнює самосвідомість, дезорганізує поведінку індивіда. У процесі соціалізації особистості страх може перетворюватись у власне моральне почуття сорому. Платон визначає сором як «божественний страх» публічної ганьби на відміну від безсоромності як «терпеливості душі до безчестя в ім'я вигоди» [147, 437]. Для Арістотеля сором — боязливість недоброї слави. Сором'язливість й страждання утримують нас від багатьох вчинків. Люди соромляться того, що не досконале з власної провини заслуговує громадського осуду, особливо якщо це відбулось в присутності осіб, гідних поваги [11,

107]. Помірній сором'язливості протистоїть надмірна соромливість і нахабна безсоромність. За Гегелем сором є «зародковий, не різко виражений гнів людини на саму себе, бо він містить в собі реакцію на протиріччя мого власного єства з тим, чим я повинен й хочу бути, отже, захист моєї внутрішньої істоти проти ганебного його прояву ззовні» [45, 143]. В такому положенні сором як прояв почуття честі стає передумовою й етапом формування в особистості гідності й совісті.

Кожна людина, оскільки вона розумна й вільна суспільна істота, потенційно чи реально має моральну гідність, яка відображається в її свідомості й самосвідомості у вигляді уяви й почуття власної гідності. В науковій літературі це поняття трактується подвійно, що зумовлено як полісемантизмом даного терміну в буденному слововжитку, так і складністю його морально-психологічної природи. А. М. Архангельський, В. А. Блюмкін, Т. М. Джефарлі, Т. Г. Аболіна та ін. розглядають гідність як соціально-моральну цінність особистості, що порізному проявляється в її самовідданості, в громадській думці [53, 101]. Інші автори зводять гідність до усвідомлення своєї моральності, гідності (Г. Д. Бандзєладзе) [16, 90], суспільної оцінки (С. Н. Братусь), соціальної значущості (О. С. Софор), моральної цінності як представника людського роду (Д. С. Шимановський) [37, 79].

Як видно, доцільно відрізнити гідність як об'єктивну моральну цінність людини від її позитивного оціночно-емоційного ставлення до себе у формі свідомості й почуття власної гідності. Кант стверджував, що кожна людина володіє внутрішньою цінністю — гідністю, «завдяки якій вона примушує всі інші розумові істоти на світі поважати її, може порівнювати себе з кожним іншим представником цього роду й давати оцінку на основі рівності», причому повага й захист власної гідності «є обов'язком людини перед самою собою» [78, 69]. Без глибокої взаємної поваги, активного захисту й підтримки чужої й власної гідності, неможлива справжня гуманність. Остання не терпить приниження й утиску чужої й власної гідності. Гідне в моральній діяльності особистості виражає загальнолюдську й конкретноісторичну міру її соціальної цінності. Суспільне визнання (повага) й переживання особистістю своєї гідності (самоповага) можуть бути в різній мірі адекватними чи неадекватними її фактичному рівню, але ж завжди реальне моральне значення даної людини в суспільстві зберігається. В основі зрілого почуття власної гідності лежить

107]. Помірній сором'язливості протистоїть надмірна соромливість і нахабна безсоромність. За Гегелем сором є «зародковий, не різко виражений гнів людини на саму себе, бо він містить в собі реакцію на протиріччя мого власного єства з тим, чим я повинен й хочу бути, отже, захист моєї внутрішньої істоти проти ганебного його прояву ззовні» [45, 143]. В такому положенні сором як прояв почуття честі стає передумовою й етапом формування в особистості гідності й совісті.

Кожна людина, оскільки вона розумна й вільна суспільна істота, потенційно чи реально має моральну гідність, яка відображається в її свідомості й самосвідомості у вигляді уяви й почуття власної гідності. В науковій літературі це поняття трактується подвійно, що зумовлено як полісемантизмом даного терміну в буденному слововжитку, так і складністю його морально-психологічної природи. А. М. Архангельський, В. А. Блюмкін, Т. М. Джефарлі, Т. Г. Аболіна та ін. розглядають гідність як соціально-моральну цінність особистості, що порізному проявляється в її самовідданості, в громадській думці [53, 101]. Інші автори зводять гідність до усвідомлення своєї моральності, гідності (Г. Д. Бандзєладзе) [16, 90], суспільної оцінки (С. Н. Братусь), соціальної значущості (О. С. Софор), моральної цінності як представника людського роду (Д. С. Шимановський) [37, 79].

Як видно, доцільно відрізнити гідність як об'єктивну моральну цінність людини від її позитивного оціночно-емоційного ставлення до себе у формі свідомості й почуття власної гідності. Кант стверджував, що кожна людина володіє внутрішньою цінністю — гідністю, «завдяки якій вона примушує всі інші розумові істоти на світі поважати її, може порівнювати себе з кожним іншим представником цього роду й давати оцінку на основі рівності», причому повага й захист власної гідності «є обов'язком людини перед самою собою» [78, 69]. Без глибокої взаємної поваги, активного захисту й підтримки чужої й власної гідності, неможлива справжня гуманність. Остання не терпить приниження й утиску чужої й власної гідності. Гідне в моральній діяльності особистості виражає загальнолюдську й конкретноісторичну міру її соціальної цінності. Суспільне визнання (повага) й переживання особистістю своєї гідності (самоповага) можуть бути в різній мірі адекватними чи неадекватними її фактичному рівню, але ж завжди реальне моральне значення даної людини в суспільстві зберігається. В основі зрілого почуття власної гідності лежить

потреба особистості в реалізації своїх особистих моральних потенцій заради блага інших і переживається воно інтегрально у формі поваги до себе як людини.

Зрозуміло, не маючи моральної гідності й при поганій репутації, суб'єкт в той же час здатний відчувати невинуватість до себе й навпаки, — при високій гідності й авторитеті має явно занижену самоповагу. Але з цього не випливає, що почуття гідності постійно є в кожного, хоча б в зародку, як стверджує Т. Шибутані, який слідом за тим справедливо відзначає: «людина може не усвідомлювати своєї людської гідності, не мати почуття власної гідності чи навіть не набути його через потворне виховання» [78, 70]. Дійсно воно не є апіорним і універсальним, як вважали Кант і Фіхте, а формується в процесі спілкування й виховання по-різному залежно від уявлень про гідне і негідне, характеру моральної діяльності особистості, ставлення до неї оточуючих, її соціального статусу. В дітей до певного віку, позбавлених розуму, морально деградує індивідів це почуття взагалі відсутнє, оскільки вони не усвідомлюють своєї соціальної відповідальності й призначення чи позбавлені можливості вільного волевиявлення.

Деякі психологи, моралісти часто ототожнюють рівень моральної гідності з рівнем самоповаги, моральних претензій особистості. На думку Шибутані «власна гідність людини складається із почуттів, які вона відчуває сама до себе» і не зводиться до свідомих самооцінок, які можуть суперечити підсвідомим переживанням й сподіванням відносно свого «справжнього Я» [191, 102]. Він абсолютизує неусвідомлені компоненти в почутті гідності як такі, які ніби спонтанно визначають поведінку людини відносно себе. Поза сумнівом, інтуїтивна негативна самооцінка, яка лежить в основі підсвідомого почуття моральної неповноцінності, іноді більш точно відображає реальний рівень гідності особи, її репутацію, ніж завищену повагу до себе, основану на раціоналізованій думці про себе. В подібних випадках, прагнучи до внутрішнього комфорту й згоди з собою, людина або взагалі не помічає своїх недоліків і негативного ставлення до неї оточуючих, або, не звітуючи перед собою, пробує зм'якшити й виправдати власні вади, показати їх собі й іншим як безвинні слабкості й недоліки або прагне компенсувати моральні дефекти іншими формами самоствердження, мимоволі уникаючи ситуацій, в яких може виявитись її моральна безпомічність. Ці «захисні механізми», приголомшуючі,

потреба особистості в реалізації своїх особистих моральних потенцій заради блага інших і переживається воно інтегрально у формі поваги до себе як людини.

Зрозуміло, не маючи моральної гідності й при поганій репутації, суб'єкт в той же час здатний відчувати невинуватість до себе й навпаки, — при високій гідності й авторитеті має явно занижену самоповагу. Але з цього не випливає, що почуття гідності постійно є в кожного, хоча б в зародку, як стверджує Т. Шибутані, який слідом за тим справедливо відзначає: «людина може не усвідомлювати своєї людської гідності, не мати почуття власної гідності чи навіть не набути його через потворне виховання» [78, 70]. Дійсно воно не є апіорним і універсальним, як вважали Кант і Фіхте, а формується в процесі спілкування й виховання по-різному залежно від уявлень про гідне і негідне, характеру моральної діяльності особистості, ставлення до неї оточуючих, її соціального статусу. В дітей до певного віку, позбавлених розуму, морально деградує індивідів це почуття взагалі відсутнє, оскільки вони не усвідомлюють своєї соціальної відповідальності й призначення чи позбавлені можливості вільного волевиявлення.

Деякі психологи, моралісти часто ототожнюють рівень моральної гідності з рівнем самоповаги, моральних претензій особистості. На думку Шибутані «власна гідність людини складається із почуттів, які вона відчуває сама до себе» і не зводиться до свідомих самооцінок, які можуть суперечити підсвідомим переживанням й сподіванням відносно свого «справжнього Я» [191, 102]. Він абсолютизує неусвідомлені компоненти в почутті гідності як такі, які ніби спонтанно визначають поведінку людини відносно себе. Поза сумнівом, інтуїтивна негативна самооцінка, яка лежить в основі підсвідомого почуття моральної неповноцінності, іноді більш точно відображає реальний рівень гідності особи, її репутацію, ніж завищену повагу до себе, основану на раціоналізованій думці про себе. В подібних випадках, прагнучи до внутрішнього комфорту й згоди з собою, людина або взагалі не помічає своїх недоліків і негативного ставлення до неї оточуючих, або, не звітуючи перед собою, пробує зм'якшити й виправдати власні вади, показати їх собі й іншим як безвинні слабкості й недоліки або прагне компенсувати моральні дефекти іншими формами самоствердження, мимоволі уникаючи ситуацій, в яких може виявитись її моральна безпомічність. Ці «захисні механізми», приголомшуючі,

виглядаючи за межі самосвідомості все, що загрожує збереженню самоповаги особи, важливо враховувати при аналізі поведінки останньої. Рівень же усвідомленості й переживання власної гідності має зворотний вплив на поведінку особи, котра, в свою чергу, підкріплює чи послаблює її переконаність в своїй моральній повноцінності.

Зміст, глибина, інтенсивність переживання честі й гідності істотно залежать від рівня моральних претензій особистості, які проявляються в установці на успішну моральнісну діяльність. Під моральним успіхом ми розуміємо досягнення результату, що відповідає уявленням про чесне й гідне, одобрюване громадською думкою і особистою совістю. Моральні претензії особистості виявляються як в чеканні справедливого, поважного ставлення до неї оточуючих, так й вимогах, що ставляться перед собою. «При цьому одні орієнтуються, головним чином, на зовнішнє одобрення й повагу, стурбовані насамперед своєю видимою добропорядністю. Для інших же характерна установка на самоодобрення, моральне вдоволення собою, їх турбує, якими вони є насправді, виходячи з того, якими повинні бути. Людина так вже влаштована, що їй хочеться гордитись собою: не можна гордитись путньо, вона гордиться безпутньо й стає розсудливою в цьому плані лише тоді, коли набуває істинних заслуг» [149, 76].

В. Джемс пробував вивести формулу, згідно з якою самоповага прямо пропорційна досягнутому нами успіхові і зворотно-пропорційна нашим претензіям. Ідея залежності самооцінки від рівнів претензій й досягнень певною мірою застосована й в аналізі моральнісної діяльності. Разом з тим в сфері моралі цей зв'язок має цілком складний й суперечливий характер. Далеко не завжди «успіх» поведінки, який створив індивідові високу репутацію, сприяє закріпленню в нього почуття гідності й честі, а публічний осуд не обов'язково принижує самоповагу. Це пояснюється розходженням як між рівнем моральних претензій особи й вимогами, які ставлять перед нею інші, так і між видимим й схованим моральним змістом її мотивів й вчинків. Особистість може проявити благородство й самовідданість, задовольнятися елементарною порядністю й добросовісністю, зрештою, мириться із власним егоїзмом, нечесністю, навіть підлістю. Критерії реакційної громадської думки при оцінці поведінки особи нерідко вступають в непримиренну суперечність з прогресивними моральними переконаннями, якими вона керується в самооцінці.

виглядаючи за межі самосвідомості все, що загрожує збереженню самоповаги особи, важливо враховувати при аналізі поведінки останньої. Рівень же усвідомленості й переживання власної гідності має зворотний вплив на поведінку особи, котра, в свою чергу, підкріплює чи послаблює її переконаність в своїй моральній повноцінності.

Зміст, глибина, інтенсивність переживання честі й гідності істотно залежать від рівня моральних претензій особистості, які проявляються в установці на успішну моральнісну діяльність. Під моральним успіхом ми розуміємо досягнення результату, що відповідає уявленням про чесне й гідне, одобрюване громадською думкою і особистою совістю. Моральні претензії особистості виявляються як в чеканні справедливого, поважного ставлення до неї оточуючих, так й вимогах, що ставляться перед собою. «При цьому одні орієнтуються, головним чином, на зовнішнє одобрення й повагу, стурбовані насамперед своєю видимою добропорядністю. Для інших же характерна установка на самоодобрення, моральне вдоволення собою, їх турбує, якими вони є насправді, виходячи з того, якими повинні бути. Людина так вже влаштована, що їй хочеться гордитись собою: не можна гордитись путньо, вона гордиться безпутньо й стає розсудливою в цьому плані лише тоді, коли набуває істинних заслуг» [149, 76].

В. Джемс пробував вивести формулу, згідно з якою самоповага прямо пропорційна досягнутому нами успіхові і зворотно-пропорційна нашим претензіям. Ідея залежності самооцінки від рівнів претензій й досягнень певною мірою застосована й в аналізі моральнісної діяльності. Разом з тим в сфері моралі цей зв'язок має цілком складний й суперечливий характер. Далеко не завжди «успіх» поведінки, який створив індивідові високу репутацію, сприяє закріпленню в нього почуття гідності й честі, а публічний осуд не обов'язково принижує самоповагу. Це пояснюється розходженням як між рівнем моральних претензій особи й вимогами, які ставлять перед нею інші, так і між видимим й схованим моральним змістом її мотивів й вчинків. Особистість може проявити благородство й самовідданість, задовольнятися елементарною порядністю й добросовісністю, зрештою, мириться із власним егоїзмом, нечесністю, навіть підлістю. Критерії реакційної громадської думки при оцінці поведінки особи нерідко вступають в непримиренну суперечність з прогресивними моральними переконаннями, якими вона керується в самооцінці.

Найбільш пізнім, найскладнішим функціональним утворенням моральної індивідуальної свідомості, самосвідомості є совість, котра забезпечує автономію її моральної діяльності на найінтимнішому рівні, інтегруючи в собі усвідомлені почуття добра й обов'язку, гуманності, гідності й честі. Людина стає насправді чесною, оскільки моральна цілісність й бездоганність її поведінки визначається моральною чистотою й стійкістю совісті. На емпіричному рівні цей феномен багаторазово описаний в історії етики, але його психологічні механізми досліджені недостатньо. Більше 30 років тому Б.Г. Ананьев відзначив, що «в психології саме проблема самосвідомості виявляється найменш розробленою, а внаслідок цього до теперішнього часу не визначений і психологічний аспект етичної проблеми совісті» [6, 103]. Вірогідно це пояснюється природою совісті як специфічного морально-психологічного явища, вивчення якого вимагає комплексного підходу етиків. Серед форм, рівнів совісті можна виділити найбільш загальні й істотні ознаки, що відрізняють її від інших проявів моральної свідомості та самосвідомості. Совість не слід ототожнювати ні з моральною свідомістю в цілому, ні з самосвідомістю. Між тим, чимало авторів характеризує її як міру розуміння особистістю добра й зла в світі й в самій собі, моральну відповідальність перед собою й іншими, моральну самооцінку й оцінку оточуючих, занадто розширюючи об'єм даного поняття» [6, 104].

Знання того, що є добро і в чому полягає обов'язок кожного, здатність застосувати моральні критерії в оцінці інших є необхідними умовами активності совісті. Істинна совість за Гегелем є «визначення самої себе стосовно до того, що велить те, що й для себе є добро й обов'язок» [48, 148]. Хто не переконаний в своєму обов'язку творити добро, не відчуває потреби поступати справедливо, в того ще (чи вже) нема совісті. Якщо совість структурно й функціонально виступає як ядро, квінтесенція моральної самосвідомості, то моральні переконання — справжня серцевина совісті, в цьому смислі совість слугує суб'єктивним вираженням моральної сутності особистості, показником рівня її соціальної зрілості.

Генетично внутрішній голос особистої совісті — своєрідне ехо інтеріоризованої громадської думки, багаторазово й опосередковано відображене в самосвідомості особи. Суд совісті може персоніфікуватись в найбільш шанованих людях, перед якими почуваєш підви-

Найбільш пізнім, найскладнішим функціональним утворенням моральної індивідуальної свідомості, самосвідомості є совість, котра забезпечує автономію її моральної діяльності на найінтимнішому рівні, інтегруючи в собі усвідомлені почуття добра й обов'язку, гуманності, гідності й честі. Людина стає насправді чесною, оскільки моральна цілісність й бездоганність її поведінки визначається моральною чистотою й стійкістю совісті. На емпіричному рівні цей феномен багаторазово описаний в історії етики, але його психологічні механізми досліджені недостатньо. Більше 30 років тому Б.Г. Ананьев відзначив, що «в психології саме проблема самосвідомості виявляється найменш розробленою, а внаслідок цього до теперішнього часу не визначений і психологічний аспект етичної проблеми совісті» [6, 103]. Вірогідно це пояснюється природою совісті як специфічного морально-психологічного явища, вивчення якого вимагає комплексного підходу етиків. Серед форм, рівнів совісті можна виділити найбільш загальні й істотні ознаки, що відрізняють її від інших проявів моральної свідомості та самосвідомості. Совість не слід ототожнювати ні з моральною свідомістю в цілому, ні з самосвідомістю. Між тим, чимало авторів характеризує її як міру розуміння особистістю добра й зла в світі й в самій собі, моральну відповідальність перед собою й іншими, моральну самооцінку й оцінку оточуючих, занадто розширюючи об'єм даного поняття» [6, 104].

Знання того, що є добро і в чому полягає обов'язок кожного, здатність застосувати моральні критерії в оцінці інших є необхідними умовами активності совісті. Істинна совість за Гегелем є «визначення самої себе стосовно до того, що велить те, що й для себе є добро й обов'язок» [48, 148]. Хто не переконаний в своєму обов'язку творити добро, не відчуває потреби поступати справедливо, в того ще (чи вже) нема совісті. Якщо совість структурно й функціонально виступає як ядро, квінтесенція моральної самосвідомості, то моральні переконання — справжня серцевина совісті, в цьому смислі совість слугує суб'єктивним вираженням моральної сутності особистості, показником рівня її соціальної зрілості.

Генетично внутрішній голос особистої совісті — своєрідне ехо інтеріоризованої громадської думки, багаторазово й опосередковано відображене в самосвідомості особи. Суд совісті може персоніфікуватись в найбільш шанованих людях, перед якими почуваєш підви-

щину моральну відповідальність (в багатьох, чоловікові, дітях, другові, наставникові, керівникові тощо). Інший є моя «суб'єктивована совість, він докоряє мені моїми недоліками навіть, коли не називає їх відкрито: він — моє уособлене почуття сорому» [48, 149]. Разом з тим, вона — неповторна, незмінна, і кожен сам несе всю повноту відповідальності за себе перед нею. Посилання на громадську думку, звичаї, традиції самі по собі ще не слугують виправданню дій проти совісті, в справедливості котрих ми не переконані.

Соціально-моральною основою совісті є відповідальність як міра моральної свободи, повинності, правоти чи провини особистості перед суспільством, собою, визначувана і застосована з урахуванням її суб'єктивних умов й наслідків, добровільно вчинених вчинків. Авторитетна справедлива громадська думка — генетично первинна, зовнішня інстанція, котрій особа підзвітна в своїх вчинках, яка, власне, в кінцевому рахунку й встановлює реальний ступінь її відповідальності. Совість же стає вторинною, внутрішньою самозобов'язуючою інстанцією, перед якою суб'єкт виступає одночасно в якості позивача й відповідача, звинувачувача й захисника, судді й виконавця вироку. При цьому в кожному вчинкові морально вільна свобода «тільки й те визнає за своє і тільки за те вважає себе відповідальною, що із цього вона знала й чого хотіла» [48, 150]. Моральна особистість здатна суворо і без утаювання відповідати перед собою за те, що ніхто інший з неї й не питає.

Таким чином, персональна моральна відповідальність проявляється, з одного боку, в суспільних імперативних оцінках, санкціях, а з другого — в усвідомленому почутті відповідальності за свої вчинки, спосіб життя, долю, за все скоєне й допущене.

Реакція совісті на події, пов'язані з діями інших осіб й груп, виражається в моральних вимогах, оцінках й почуттях суб'єкта відносно самого себе як дійсному чи можливому співучасникові цих акцій, відповідальному за них. Рефлексивно-емоційний голос совісті виступає як повноважний представник суспільства, постійно незримо присутній в самосвідомості особи в індивідуалізованій формі. Суперечливу єдність інтимноособистісного й надособистісного, автономного й гетерономного в моральній свідомості та самосвідомості підмітив Кант. «... Хоча справа совісті є справа людини, яку вона веде проти самої себе, розум людини примушує її вести цю справу, як би за велінням деякої іншої особи» [78, 69]. Отже, совість людини буде не себе,

щину моральну відповідальність (в багатьох, чоловікові, дітях, другові, наставникові, керівникові тощо). Інший є моя «суб'єктивована совість, він докоряє мені моїми недоліками навіть, коли не називає їх відкрито: він — моє уособлене почуття сорому» [48, 149]. Разом з тим, вона — неповторна, незмінна, і кожен сам несе всю повноту відповідальності за себе перед нею. Посилання на громадську думку, звичаї, традиції самі по собі ще не слугують виправданню дій проти совісті, в справедливості котрих ми не переконані.

Соціально-моральною основою совісті є відповідальність як міра моральної свободи, повинності, правоти чи провини особистості перед суспільством, собою, визначувана і застосована з урахуванням її суб'єктивних умов й наслідків, добровільно вчинених вчинків. Авторитетна справедлива громадська думка — генетично первинна, зовнішня інстанція, котрій особа підзвітна в своїх вчинках, яка, власне, в кінцевому рахунку й встановлює реальний ступінь її відповідальності. Совість же стає вторинною, внутрішньою самозобов'язуючою інстанцією, перед якою суб'єкт виступає одночасно в якості позивача й відповідача, звинувачувача й захисника, судді й виконавця вироку. При цьому в кожному вчинкові морально вільна свобода «тільки й те визнає за своє і тільки за те вважає себе відповідальною, що із цього вона знала й чого хотіла» [48, 150]. Моральна особистість здатна суворо і без утаювання відповідати перед собою за те, що ніхто інший з неї й не питає.

Таким чином, персональна моральна відповідальність проявляється, з одного боку, в суспільних імперативних оцінках, санкціях, а з другого — в усвідомленому почутті відповідальності за свої вчинки, спосіб життя, долю, за все скоєне й допущене.

Реакція совісті на події, пов'язані з діями інших осіб й груп, виражається в моральних вимогах, оцінках й почуттях суб'єкта відносно самого себе як дійсному чи можливому співучасникові цих акцій, відповідальному за них. Рефлексивно-емоційний голос совісті виступає як повноважний представник суспільства, постійно незримо присутній в самосвідомості особи в індивідуалізованій формі. Суперечливу єдність інтимноособистісного й надособистісного, автономного й гетерономного в моральній свідомості та самосвідомості підмітив Кант. «... Хоча справа совісті є справа людини, яку вона веде проти самої себе, розум людини примушує її вести цю справу, як би за велінням деякої іншої особи» [78, 69]. Отже, совість людини буде не себе,

а когось (як людину взагалі) вважати суддею її вчинків, але вона не повинна перебувати в суперечності сама з собою. Разом з тим Кант стверджував, що судження совісті завжди справедливо безпомилкове, оскільки не виходить за межі співставлення вчинків з правильно зрозумілим обов'язком. Абсолютизуючи щирість й переконаність як формальні ознаки совісті, він ігнорував конкретний зміст моральних переконань й почуттів, які можуть вводити нас в оману [78, 70]. Гегель зрозумів, яку безпеку для самовпевненості совісті становить відмова людини нести відповідальність перед суспільством, її «глибочезна внутрішня самотність, перебування лише самої з собою, в якій зникло все зовнішнє, «й прийшов до висновку, що така совість, «як формальна суб'єктивність цілком являє собою щось, що легко переходить в зло» [46, 192].

Поза сумнівом, що чесність людини перед собою проявляється в щирості й справедливості стосовно себе, в принциповості самооцінок й вірності переконанням, є вагомою суб'єктивною ознакою і наслідком зрілості совісті. Для визначення істинності чи помилковості її вироку вирішального значення набирає відповідність переконань людини прогресивним моральним нормам, адекватність самооцінок справедливій громадській думці про неї. Соціально зріла совість надійно забезпечує правильну моральну самоорієнтацію, самокорекцію, стійкий імунітет проти негативних впливів, послідовну спрямованість моральної діяльності особи на виконання обов'язку, в яких би складних ситуаціях вона не опинилась. У цій якості совість виступає як відносно автономний центр саморегуляції моральної свідомості й поведінки особи. Іноді совість трактують з позиції етичного догматизму і максималізму як «абсолютно добру», «постійно чисту», «вищу й остаточну» вселюдську моральну інстанцію в особистості [46, 192]. Істинним стає голос совісті того суб'єкту, чий моральні переконання відповідають корінним потребам, прогресу людства.

Частина вчених трактує совість як чисто раціональну самооцінку або як інтуїтивне моральне почуття. Інші, переборюючи метафізичну обмеженість етичного ірраціоналізму, розглядають совість в єдності змістовного й формального, раціонального й емоційного, рефлексивного й арефлексивного аспектів.

Поняття «чиста» й «спокійна» совість (аналогічно — «нечиста» й «тривожна») часто розглядають як аналогічні. Зрозуміло, між ними є

а когось (як людину взагалі) вважати суддею її вчинків, але вона не повинна перебувати в суперечності сама з собою. Разом з тим Кант стверджував, що судження совісті завжди справедливо безпомилкове, оскільки не виходить за межі співставлення вчинків з правильно зрозумілим обов'язком. Абсолютизуючи щирість й переконаність як формальні ознаки совісті, він ігнорував конкретний зміст моральних переконань й почуттів, які можуть вводити нас в оману [78, 70]. Гегель зрозумів, яку безпеку для самовпевненості совісті становить відмова людини нести відповідальність перед суспільством, її «глибочезна внутрішня самотність, перебування лише самої з собою, в якій зникло все зовнішнє, «й прийшов до висновку, що така совість, «як формальна суб'єктивність цілком являє собою щось, що легко переходить в зло» [46, 192].

Поза сумнівом, що чесність людини перед собою проявляється в щирості й справедливості стосовно себе, в принциповості самооцінок й вірності переконанням, є вагомою суб'єктивною ознакою і наслідком зрілості совісті. Для визначення істинності чи помилковості її вироку вирішального значення набирає відповідність переконань людини прогресивним моральним нормам, адекватність самооцінок справедливій громадській думці про неї. Соціально зріла совість надійно забезпечує правильну моральну самоорієнтацію, самокорекцію, стійкий імунітет проти негативних впливів, послідовну спрямованість моральної діяльності особи на виконання обов'язку, в яких би складних ситуаціях вона не опинилась. У цій якості совість виступає як відносно автономний центр саморегуляції моральної свідомості й поведінки особи. Іноді совість трактують з позиції етичного догматизму і максималізму як «абсолютно добру», «постійно чисту», «вищу й остаточну» вселюдську моральну інстанцію в особистості [46, 192]. Істинним стає голос совісті того суб'єкту, чий моральні переконання відповідають корінним потребам, прогресу людства.

Частина вчених трактує совість як чисто раціональну самооцінку або як інтуїтивне моральне почуття. Інші, переборюючи метафізичну обмеженість етичного ірраціоналізму, розглядають совість в єдності змістовного й формального, раціонального й емоційного, рефлексивного й арефлексивного аспектів.

Поняття «чиста» й «спокійна» совість (аналогічно — «нечиста» й «тривожна») часто розглядають як аналогічні. Зрозуміло, між ними є

взаємозв'язок, але їх слід розрізняти як змістовну й емоційну характеристики даного моральнопсихологічного явища. Це не завжди враховується, коли специфіку совісті бачать в тому, що вона залишиться чистою навіть і в тому випадку, якщо людина й переконається, що вчинила погано. Очевидно тут мається на увазі емоційно нестурбована совість: але ж ступінь її чистоти визначається як моральним змістом вчинків, так й адекватністю її відображення в самосвідомості суб'єкта. Виправданий спокій совісті — своєрідний суб'єктивний індикатор її моральної чистоти: людям з чистою совістю нічого соромитись й немає в чому себе докоряти, оскільки їх мотиви й дії чесні й бездоганні, відповідають їх переконанням й прогресивним принципам суспільства, а тому перебувають у формах моральної вдовolenості собою, впевненості в своїй правоті. Чистота совісті — міра моральної бездоганності особистості в цілому, навпаки — нечиста совість у внутрішньому визнанні людиною власної непорядності, не достойності, які часто переживаються в станах «хворобливої» совісті (сорому, ганьби, провини, каяття, відчаю і т.п.). Совість заплямована тому й стривожена, що суб'єкт усвідомлює, часто тяжко переживає розрив між повинним і явним, моральними знаннями й моральними мотивами своїх вчинків. Разом з тим, душевний спокій ще не говорить про чистоту совісті, він може бути симптомом моральної інфантильності, черствості до оточуючих, байдужості до власного обов'язку, цинічної безвідповідальності й пасивності «прекрасної душі», котра боїться заплямувати себе зіткненням з дійсністю. Лише той, хто не володіє ні власним розумом, ні власною позицією, ні власною совістю не здатний пережити тих мук совісті, коли суб'єктивні бажання людини повстають проти об'єктивних поглядів її власного розуму. Актуально чи інактуально совість присутня в свідомості та самосвідомості індивіда як реальний процес чи потенційна здатність, іноді «засипаючи», чи знову «пробуджуючись», причому голос її може то посилюватись, то слабнути. «Розтягувана» чи «еластична» совість є не що інше, як моральна безпринципність заради егоїстичних інтересів, що веде до безсовісності, аморалізму. Нема підстав цілком зводити спокійну совість до безсовісності чи до чистої совісті, як недостатньо протиставляти її угризінням совісті. Спокій совісті як тимчасовий емоційний етап може бути наслідком необізнаності індивіда про порочність вчинку чи впевненість в тому, що він випадковий, вибачливий, виправданий.

взаємозв'язок, але їх слід розрізняти як змістовну й емоційну характеристики даного моральнопсихологічного явища. Це не завжди враховується, коли специфіку совісті бачать в тому, що вона залишиться чистою навіть і в тому випадку, якщо людина й переконається, що вчинила погано. Очевидно тут мається на увазі емоційно нестурбована совість: але ж ступінь її чистоти визначається як моральним змістом вчинків, так й адекватністю її відображення в самосвідомості суб'єкта. Виправданий спокій совісті — своєрідний суб'єктивний індикатор її моральної чистоти: людям з чистою совістю нічого соромитись й немає в чому себе докоряти, оскільки їх мотиви й дії чесні й бездоганні, відповідають їх переконанням й прогресивним принципам суспільства, а тому перебувають у формах моральної вдовolenості собою, впевненості в своїй правоті. Чистота совісті — міра моральної бездоганності особистості в цілому, навпаки — нечиста совість у внутрішньому визнанні людиною власної непорядності, не достойності, які часто переживаються в станах «хворобливої» совісті (сорому, ганьби, провини, каяття, відчаю і т.п.). Совість заплямована тому й стривожена, що суб'єкт усвідомлює, часто тяжко переживає розрив між повинним і явним, моральними знаннями й моральними мотивами своїх вчинків. Разом з тим, душевний спокій ще не говорить про чистоту совісті, він може бути симптомом моральної інфантильності, черствості до оточуючих, байдужості до власного обов'язку, цинічної безвідповідальності й пасивності «прекрасної душі», котра боїться заплямувати себе зіткненням з дійсністю. Лише той, хто не володіє ні власним розумом, ні власною позицією, ні власною совістю не здатний пережити тих мук совісті, коли суб'єктивні бажання людини повстають проти об'єктивних поглядів її власного розуму. Актуально чи інактуально совість присутня в свідомості та самосвідомості індивіда як реальний процес чи потенційна здатність, іноді «засипаючи», чи знову «пробуджуючись», причому голос її може то посилюватись, то слабнути. «Розтягувана» чи «еластична» совість є не що інше, як моральна безпринципність заради егоїстичних інтересів, що веде до безсовісності, аморалізму. Нема підстав цілком зводити спокійну совість до безсовісності чи до чистої совісті, як недостатньо протиставляти її угризінням совісті. Спокій совісті як тимчасовий емоційний етап може бути наслідком необізнаності індивіда про порочність вчинку чи впевненість в тому, що він випадковий, вибачливий, виправданий.

Але ж можна усвідомлювати й власну провину, не відчуваючи глибоких угризень совісті, оскільки формально засвоєні норми не перетворились в переконання, а їх виконання не стало потребою особи. В цьому випадку не обурлива «совість» стає синонімом душевної підлості, моральної глухоти. З іншого боку, чиста совість залишається постійно тривожною через підвищену вимогливість до себе, чи надмірну делікатність, мнливість. Неспокійна совість як стійкий прояв морального максималізму стає вірною ознакою і необхідною умовою безкомпромісної самокритичності і принциповості, нетерпимості до найменших відступів від особистих переконань, активного прагнення наблизитись до морального ідеалу.

Інтуїтивне вирішення совісті далеко не завжди однозначне, безапеляційне й справедливе, особливо в складних ситуаціях морального вибору, коли зіштовхуються мотиви різного рівня. При цьому в совісті можуть виникати коливання й сумніви з приводу власної моральної правоти.

Докори совісті — найбільш гостра форма оціночно-емоційної реакції моральної свідомості, самосвідомості на протиріччя нашої моральної діяльності. Страждання нечистої совісті — симптом усвідомленості погіршеності власної гідності й порушення цільності морального Я. Муки совісті виникають й переживаються нами на основі більш елементарних почуттів сорому, провини, каяття, в чистому й перетвореному вигляді включають їх в себе, але не зводяться до них ні повністю, ні частково. Якщо екстравертна форма сорому безпосередньо пов'язана з турботою про честь і славу, тривогою за свою репутацію й страхом публічної ганьби, то його інтравертна форма виражається в обуренні індивіда стосовно самого себе. Саме друга, більш розвинута, форма тісно пов'язана з почуттями обов'язку й гідності.

Совість також передбачає здатність щиро визнавати й глибоко відчувати свою провину, що й народжує сором перед собою за скоєне. Почуття провини виражає стурбованість особи власною неправотою у зв'язку з негативними вчинками й якостями, за котрі вона несе відповідальність. Сором може виникнути й поза усвідомленням провини як імпульсивна реакція на реальне чи очікуване звинувачення, підозру, докір в негідному вчинкові, якщо особа його не здійснювала. Але й обґрунтоване громадське покарання чи уява про нього викликає в неї почуття сорому, що інтуїтивно асоціюється з її попереднім

Але ж можна усвідомлювати й власну провину, не відчуваючи глибоких угризень совісті, оскільки формально засвоєні норми не перетворились в переконання, а їх виконання не стало потребою особи. В цьому випадку не обурлива «совість» стає синонімом душевної підлості, моральної глухоти. З іншого боку, чиста совість залишається постійно тривожною через підвищену вимогливість до себе, чи надмірну делікатність, мнливість. Неспокійна совість як стійкий прояв морального максималізму стає вірною ознакою і необхідною умовою безкомпромісної самокритичності і принциповості, нетерпимості до найменших відступів від особистих переконань, активного прагнення наблизитись до морального ідеалу.

Інтуїтивне вирішення совісті далеко не завжди однозначне, безапеляційне й справедливе, особливо в складних ситуаціях морального вибору, коли зіштовхуються мотиви різного рівня. При цьому в совісті можуть виникати коливання й сумніви з приводу власної моральної правоти.

Докори совісті — найбільш гостра форма оціночно-емоційної реакції моральної свідомості, самосвідомості на протиріччя нашої моральної діяльності. Страждання нечистої совісті — симптом усвідомленості погіршеності власної гідності й порушення цільності морального Я. Муки совісті виникають й переживаються нами на основі більш елементарних почуттів сорому, провини, каяття, в чистому й перетвореному вигляді включають їх в себе, але не зводяться до них ні повністю, ні частково. Якщо екстравертна форма сорому безпосередньо пов'язана з турботою про честь і славу, тривогою за свою репутацію й страхом публічної ганьби, то його інтравертна форма виражається в обуренні індивіда стосовно самого себе. Саме друга, більш розвинута, форма тісно пов'язана з почуттями обов'язку й гідності.

Совість також передбачає здатність щиро визнавати й глибоко відчувати свою провину, що й народжує сором перед собою за скоєне. Почуття провини виражає стурбованість особи власною неправотою у зв'язку з негативними вчинками й якостями, за котрі вона несе відповідальність. Сором може виникнути й поза усвідомленням провини як імпульсивна реакція на реальне чи очікуване звинувачення, підозру, докір в негідному вчинкові, якщо особа його не здійснювала. Але й обґрунтоване громадське покарання чи уява про нього викликає в неї почуття сорому, що інтуїтивно асоціюється з її попереднім

емоційним досвідом, не супроводжуючись при цьому почуттям особистої провини, котру вона не встигла усвідомити. І навіпаки, визнання провини не завжди свідчить про те, що індивід почуває себе винуватим і йому дійсно соромно. Зрештою, можна взагалі не знати й не відчувати за собою ніякої провини, хоча в очах оточуючих виглядати винуватим.

Провину як негативну форму відповідальності за аморальні наміри й дії слід відрізняти від переживання, розуміння й визнання своєї провини, що далеко не завжди враховується в спілкуванні й вихованні [46, 193]. Дійсно індивід почуває себе винуватим в порушенні відомих йому моральних вимог, якщо зробив це навмисне, знаючи конкретні обставини й передбачаючи можливі наслідки своїх дій, тобто усвідомлює себе морально осудним суб'єктом причиненого зла й співчуває потерпілим через нього. Ось як про це говорить Г. Гегель: «В мені є істинна провинна лише настільки, наскільки належне наявне буття було змістом моєї поведінки» [48, 151].

Разом з тим, лише щире визнання реальної провини перед собою й іншими «знімає розлад між моральною метою й дійсністю, виражаючи повернення до попереднього способу мислення» [48, 152]. Перекручене уявлення про свою винуватість може виступати як у формі самовиправдання, в спробах пом'якшити чи зовсім відкинути провину, так й в необгрунтованому самоосуді, зайвій драматизації мотивів й наслідків своїх вчинків, явному перебільшенні відповідальності за них. Стійкий комплекс «невикорінної гріховності» засвідчує про перекручення совісті».

Глибоке усвідомлення й переживання своєї моральної неправот тягне за собою розкаяння, як почуття щирого жалкування про вчинене, що супроводжується відріканням від нього й самого, — готовністю спокутувати свою провину і заслужити прощення за допомогою практичних справ. Якщо античні мислителі й художники ще недостатньо розрізняли сором, розкаяння, угризіння совісті, то вчені Нового часу піддали ці почуття скрупульозному порівняльному аналізу. Згідно Декарту, розкаяння — вид печалі, який виникає при впевненості людини в тому, що вона поступила погано, тоді як совість може й сумніватись в цьому [55, 490]. А. Галич вбачав різницю між цими почуттями в тому, що сором виражає побоювання викликати погану думку про себе, а розкаяння — сумну гіркоту й презирство до

емоційним досвідом, не супроводжуючись при цьому почуттям особистої провини, котру вона не встигла усвідомити. І навіпаки, визнання провини не завжди свідчить про те, що індивід почуває себе винуватим і йому дійсно соромно. Зрештою, можна взагалі не знати й не відчувати за собою ніякої провини, хоча в очах оточуючих виглядати винуватим.

Провину як негативну форму відповідальності за аморальні наміри й дії слід відрізняти від переживання, розуміння й визнання своєї провини, що далеко не завжди враховується в спілкуванні й вихованні [46, 193]. Дійсно індивід почуває себе винуватим в порушенні відомих йому моральних вимог, якщо зробив це навмисне, знаючи конкретні обставини й передбачаючи можливі наслідки своїх дій, тобто усвідомлює себе морально осудним суб'єктом причиненого зла й співчуває потерпілим через нього. Ось як про це говорить Г. Гегель: «В мені є істинна провинна лише настільки, наскільки належне наявне буття було змістом моєї поведінки» [48, 151].

Разом з тим, лише щире визнання реальної провини перед собою й іншими «знімає розлад між моральною метою й дійсністю, виражаючи повернення до попереднього способу мислення» [48, 152]. Перекручене уявлення про свою винуватість може виступати як у формі самовиправдання, в спробах пом'якшити чи зовсім відкинути провину, так й в необгрунтованому самоосуді, зайвій драматизації мотивів й наслідків своїх вчинків, явному перебільшенні відповідальності за них. Стійкий комплекс «невикорінної гріховності» засвідчує про перекручення совісті».

Глибоке усвідомлення й переживання своєї моральної неправот тягне за собою розкаяння, як почуття щирого жалкування про вчинене, що супроводжується відріканням від нього й самого, — готовністю спокутувати свою провину і заслужити прощення за допомогою практичних справ. Якщо античні мислителі й художники ще недостатньо розрізняли сором, розкаяння, угризіння совісті, то вчені Нового часу піддали ці почуття скрупульозному порівняльному аналізу. Згідно Декарту, розкаяння — вид печалі, який виникає при впевненості людини в тому, що вона поступила погано, тоді як совість може й сумніватись в цьому [55, 490]. А. Галич вбачав різницю між цими почуттями в тому, що сором виражає побоювання викликати погану думку про себе, а розкаяння — сумну гіркоту й презирство до

себе при усвідомленні вчинку. Крім того «в соромі більш бентежитися свідомість нашої нерозумності» [41, 220]. Гегель, співставляючи сором і каяття, які мають єдину моральну основу, відзначив: «Каяття є почуття невідповідності мого діяння моєму обов'язку, чи, хоча б, лише своїй вигоді...» [48, 152].

Дійсно, сором перед собою — менш усвідомлена і часто більш короткочасна емоційна реакція, що виникає внаслідок дій, котрі можуть нас зганьбити, а тому ретельно скрита від інших [48, 153]. Розкаяння, як правило, — більш тривале, болюче переживання, породжене усвідомленням втрачених можливостей вершити добро, й відповідальності за навмисні вчинки, в яких відчуваємо себе винуватими й прагнемо зізнатися не лише собі, а й оточуючим, щоб довести свій намір виправитись. Але не завжди визнання провини супроводжується розкаянням, яке, в свою чергу, не обов'язково приводить до угризіння совісті. «Ми каємось часом й в доброму ділі, але не можемо відчувати угризіння совісті за добре діло» [183, 192]. Можна каятись й у випадковій шкоді, вчиненій іншому без злого наміру, не помічаючи своєї провини; або почувати себе винуватим в здійсненні недоброго вчинку, помилок, котрі призвели до невдачі; або відчувати тривогу, побоювання, страх через вірогідність відплати (покарання, ганьби). У подібних випадках доречно говорити про жалкування розуму, а не про розкаяння совісті. Але з цього не випливає, що угризіння совісті і розкаяння, взагалі, не зумовлюють одне одного. Вочевидь, жалкування про скоєне виступає як перехідна сходинка до більш глибоких переживань совісті або як форма її заміщення й витіснення. Розкаяння амбівалентне за своєю ефективністю: як переживання важкості скоєного воно повертає людину до втрачених моральних орієнтирів, мобілізуючи її моральну енергію, а як почуття розрядки знімає внутрішній конфлікт, іноді сприяючи псевдопримиренню з собою у вигляді поступки совісті [183, 194].

Моральні страждання, які відчуваються совістю, в цілому свідчать про болісну переоцінку особою свого способу думок й дій. Через душевне потрясіння й кризи «хворої» совісті відбувається благотворний «процес її морального прозріння, самоочищення й одужання, внутрішньої гармонізації й стабілізації — своєрідний «моральний катехізис» [183, 194]. Роздуми про моральну сутність своїх мотивів й цілей, вчинків й звичок, аналіз їх причин й наслідків з принципових

себе при усвідомленні вчинку. Крім того «в соромі більш бентежитися свідомість нашої нерозумності» [41, 220]. Гегель, співставляючи сором і каяття, які мають єдину моральну основу, відзначив: «Каяття є почуття невідповідності мого діяння моєму обов'язку, чи, хоча б, лише своїй вигоді...» [48, 152].

Дійсно, сором перед собою — менш усвідомлена і часто більш короткочасна емоційна реакція, що виникає внаслідок дій, котрі можуть нас зганьбити, а тому ретельно скрита від інших [48, 153]. Розкаяння, як правило, — більш тривале, болюче переживання, породжене усвідомленням втрачених можливостей вершити добро, й відповідальності за навмисні вчинки, в яких відчуваємо себе винуватими й прагнемо зізнатися не лише собі, а й оточуючим, щоб довести свій намір виправитись. Але не завжди визнання провини супроводжується розкаянням, яке, в свою чергу, не обов'язково приводить до угризіння совісті. «Ми каємось часом й в доброму ділі, але не можемо відчувати угризіння совісті за добре діло» [183, 192]. Можна каятись й у випадковій шкоді, вчиненій іншому без злого наміру, не помічаючи своєї провини; або почувати себе винуватим в здійсненні недоброго вчинку, помилок, котрі призвели до невдачі; або відчувати тривогу, побоювання, страх через вірогідність відплати (покарання, ганьби). У подібних випадках доречно говорити про жалкування розуму, а не про розкаяння совісті. Але з цього не випливає, що угризіння совісті і розкаяння, взагалі, не зумовлюють одне одного. Вочевидь, жалкування про скоєне виступає як перехідна сходинка до більш глибоких переживань совісті або як форма її заміщення й витіснення. Розкаяння амбівалентне за своєю ефективністю: як переживання важкості скоєного воно повертає людину до втрачених моральних орієнтирів, мобілізуючи її моральну енергію, а як почуття розрядки знімає внутрішній конфлікт, іноді сприяючи псевдопримиренню з собою у вигляді поступки совісті [183, 194].

Моральні страждання, які відчуваються совістю, в цілому свідчать про болісну переоцінку особою свого способу думок й дій. Через душевне потрясіння й кризи «хворої» совісті відбувається благотворний «процес її морального прозріння, самоочищення й одужання, внутрішньої гармонізації й стабілізації — своєрідний «моральний катехізис» [183, 194]. Роздуми про моральну сутність своїх мотивів й цілей, вчинків й звичок, аналіз їх причин й наслідків з принципових

позицій сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому рахунку — моральному просвітленню і звеличенню особи.

Отже, сутність, рівень моральної свідомості та самосвідомості особистості в пізнавально — аксіологічному аспекті складає концепція морального Я, в регулятивно — мотиваційному — сенс власного життя, в інтегративно-емоційному — щастя, а стрижневими ціннісно-імперативними установками особистості стають усвідомлені почуття честі, гідності, совість.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. По чому судять про рівень моральної свідомості людини?

- а) за стійкістю переконань та вірністю своїм моральним ідеалам;
- б) за адекватністю розуміння та здатністю до моральної оцінки інших і себе;
- в) за глибиною поваги й справедливою вимогливістю до оточуючих та до себе;
- г) за вмінням самостійно й правильно приймати рішення й послідовністю добровільних вчинків;
- д) за моральною надійністю та здатністю протистояти внутрішнім спонукам, вмінням врахувати обставини та розумно піднятися над ними;
- ж) за комплексом всіх наведених вище моральних якостей.

2. У чому різниця між поняттями самосвідомість та світосвідомість?

- а) у ролі в моральнісній життєдіяльності людини;
- б) у відображенні в свідомості людини морального світопорядку;
- в) в оціночно-нормативному ставленні індивіда до загальних, особистих, одиничних проявів світопорядку з точки зору власне людського змісту;
- г) у забезпеченні індивіда ціннісною інформацією про систему суспільних моральних орієнтирів у царині повинного й належного в житті як окремих осіб, так і цілих груп;
- д) різниці немає.

3. Чи позначається на моральній активності людини її самосвідомість? Якщо так, то як це відбувається?

- а) позначається, бо особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не лише оточуюче як «Я» в якості суб'єкта, а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця;

позицій сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому рахунку — моральному просвітленню і звеличенню особи.

Отже, сутність, рівень моральної свідомості та самосвідомості особистості в пізнавально — аксіологічному аспекті складає концепція морального Я, в регулятивно — мотиваційному — сенс власного життя, в інтегративно-емоційному — щастя, а стрижневими ціннісно-імперативними установками особистості стають усвідомлені почуття честі, гідності, совість.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. По чому судять про рівень моральної свідомості людини?

- а) за стійкістю переконань та вірністю своїм моральним ідеалам;
- б) за адекватністю розуміння та здатністю до моральної оцінки інших і себе;
- в) за глибиною поваги й справедливою вимогливістю до оточуючих та до себе;
- г) за вмінням самостійно й правильно приймати рішення й послідовністю добровільних вчинків;
- д) за моральною надійністю та здатністю протистояти внутрішнім спонукам, вмінням врахувати обставини та розумно піднятися над ними;
- ж) за комплексом всіх наведених вище моральних якостей.

2. У чому різниця між поняттями самосвідомість та світосвідомість?

- а) у ролі в моральнісній життєдіяльності людини;
- б) у відображенні в свідомості людини морального світопорядку;
- в) в оціночно-нормативному ставленні індивіда до загальних, особистих, одиничних проявів світопорядку з точки зору власне людського змісту;
- г) у забезпеченні індивіда ціннісною інформацією про систему суспільних моральних орієнтирів у царині повинного й належного в житті як окремих осіб, так і цілих груп;
- д) різниці немає.

3. Чи позначається на моральній активності людини її самосвідомість? Якщо так, то як це відбувається?

- а) позначається, бо особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не лише оточуюче як «Я» в якості суб'єкта, а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця;

б) позначається, оскільки людина є автор і об'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту і структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому);

- в) не позначається;
- г) частково позначається;
- д) залежно від обставин.

4. Як відбувається духовно-практичне засвоєння людиною суспільних моральних цінностей?

- а) у цьому зв'язку відсутні закономірності;
- б) на основі особистого життєвого досвіду;
- в) через вибіркове ставлення й апробацію об'єктивного значення суспільних моральних цінностей;
- г) через суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе мотивів, своєї поведінки;
- д) через знання їх.

5. Які найбільш загальні положення характеризують моральність свідомості й поведінки людини? Чому?

- а) об'єктивних ознак не існує;
- б) совість;
- в) честь;
- г) гуманність;
- д) категорії добра та обов'язку, оскільки добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл.

6. Які ціннісно-нормативні ознаки моральної свідомості (включаючи самосвідомість і поведінку) особистості, що містяться в кожній системі моралі, складають основу загальних принципів (моральних законів)? Чому?

- а) гідність, бо складає основу справжньої людяності;
- б) совість, обов'язок, честь, бо вони є головними імперативами життєдіяльності людини;
- в) справедливість, оскільки є ознакою винагороджуючою і розподільчою;
- г) чесність та гуманність, бо вони слугують основою інтегральної оцінки і вимоги до відповідних моральних якостей індивіда, виражають діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в становленні й функціонуванні основи моральних цінностей й норм як суспільства, так й окремої особистості;
- д) жодна з названих ціннісних ознак.

б) позначається, оскільки людина є автор і об'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту і структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому);

- в) не позначається;
- г) частково позначається;
- д) залежно від обставин.

4. Як відбувається духовно-практичне засвоєння людиною суспільних моральних цінностей?

- а) у цьому зв'язку відсутні закономірності;
- б) на основі особистого життєвого досвіду;
- в) через вибіркове ставлення й апробацію об'єктивного значення суспільних моральних цінностей;
- г) через суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе мотивів, своєї поведінки;
- д) через знання їх.

5. Які найбільш загальні положення характеризують моральність свідомості й поведінки людини? Чому?

- а) об'єктивних ознак не існує;
- б) совість;
- в) честь;
- г) гуманність;
- д) категорії добра та обов'язку, оскільки добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл.

6. Які ціннісно-нормативні ознаки моральної свідомості (включаючи самосвідомість і поведінку) особистості, що містяться в кожній системі моралі, складають основу загальних принципів (моральних законів)? Чому?

- а) гідність, бо складає основу справжньої людяності;
- б) совість, обов'язок, честь, бо вони є головними імперативами життєдіяльності людини;
- в) справедливість, оскільки є ознакою винагороджуючою і розподільчою;
- г) чесність та гуманність, бо вони слугують основою інтегральної оцінки і вимоги до відповідних моральних якостей індивіда, виражають діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в становленні й функціонуванні основи моральних цінностей й норм як суспільства, так й окремої особистості;
- д) жодна з названих ціннісних ознак.

7. Чому гуманність складає основу одного із загальнолюдських принципів моралі (моральних законів)?

Аргументуйте відповідь.

- а) бо вона як риса моральної свідомості і світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточенням;
- б) тому, що в основі її лежить усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї натури, яке дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і дії, співчувати й сприяти їй;
- в) бо завдяки гуманності людина набирає здатності пізнавати й оцінювати себе з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний зміст своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, вчинків й способу життя;
- г) тому, що в гуманності проявляється духовно-практичне ставлення до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя;
- д) бо вона проявляється в елементарній уважності й доброзичливості до людей, в умінні розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки, почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину;
- ж) тому, що кожен має право чекати й вимагати гуманного й справедливого ставлення до себе з боку інших груп, осіб, суспільства в цілому.

8. Що є вищою формою гуманності?

- а) мізантропія;
- б) совість;
- в) обов'язок;
- г) людяність;
- д) альтруїзм.

9. У чому деталізується зміст чесності як загальнолюдського принципу моралі та ознаки інтегрованості свідомості людини?

- а) у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права;
- б) у принциповості;
- в) у правдивості та щирості перед оточуючими;
- г) у змістовній єдності морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобів;
- д) у комплексі всіх наведених якостей.

10. Які почуття людини пов'язані з етичною категорією честі?

- а) честолюбство;
- б) прагнення до утвердження свого морального Я серед інших;
- в) прагнення до визнання суспільством;

7. Чому гуманність складає основу одного із загальнолюдських принципів моралі (моральних законів)?

Аргументуйте відповідь.

- а) бо вона як риса моральної свідомості і світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточенням;
- б) тому, що в основі її лежить усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї натури, яке дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і дії, співчувати й сприяти їй;
- в) бо завдяки гуманності людина набирає здатності пізнавати й оцінювати себе з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний зміст своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, вчинків й способу життя;
- г) тому, що в гуманності проявляється духовно-практичне ставлення до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя;
- д) бо вона проявляється в елементарній уважності й доброзичливості до людей, в умінні розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки, почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину;
- ж) тому, що кожен має право чекати й вимагати гуманного й справедливого ставлення до себе з боку інших груп, осіб, суспільства в цілому.

8. Що є вищою формою гуманності?

- а) мізантропія;
- б) совість;
- в) обов'язок;
- г) людяність;
- д) альтруїзм.

9. У чому деталізується зміст чесності як загальнолюдського принципу моралі та ознаки інтегрованості свідомості людини?

- а) у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права;
- б) у принциповості;
- в) у правдивості та щирості перед оточуючими;
- г) у змістовній єдності морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобів;
- д) у комплексі всіх наведених якостей.

10. Які почуття людини пов'язані з етичною категорією честі?

- а) честолюбство;
- б) прагнення до утвердження свого морального Я серед інших;
- в) прагнення до визнання суспільством;

- г) переживання сорому, ганьби, безчестя, провини;
- д) жодна з них.

11. Чи засвідчує установка індивіда лише на громадську думку незрілість його моральної свідомості?

- а) так;
- б) не засвідчує;
- в) залежно від обставин.

12. Чи можлива справжня гуманність людини без активного захисту і підтримки власної та чужої гідності?

- а) залежно від обставин;
- б) головне захищати та підтримувати власну гідність;
- в) почуття власної гідності взагалі не має ніякого значення;
- г) справжня гідність однаково захищає власну гідність і гідність інших.

13. Що позначається на змісті, глибині, інтенсивності переживання людиною честі та гідності?

- а) рівень претензій людини, що проявляються в установці на успішну моральну діяльність;
- б) одобрення громадською думкою;
- в) особиста совість;
- г) почуття самоодобрення;
- д) видима добропорядність.

14. Які моральні почуття інтегрує в собі найскладніше утворення само-свідомості совість?

- а) обов'язку;
- б) чесності;
- в) усвідомлення добра;
- г) власної самооцінки;
- д) добра, обов'язку, честі, гідності, гуманності.

15. Чи тотожні поняття «чиста» і «спокійна» совість?

- а) так;
- б) залежно від обставин;
- в) лише, коли спокій совісті виправданий;
- г) ці поняття абсолютно різні;
- д) лише у випадку моральної бездоганності індивіда.

- г) переживання сорому, ганьби, безчестя, провини;
- д) жодна з них.

11. Чи засвідчує установка індивіда лише на громадську думку незрілість його моральної свідомості?

- а) так;
- б) не засвідчує;
- в) залежно від обставин.

12. Чи можлива справжня гуманність людини без активного захисту і підтримки власної та чужої гідності?

- а) залежно від обставин;
- б) головне захищати та підтримувати власну гідність;
- в) почуття власної гідності взагалі не має ніякого значення;
- г) справжня гідність однаково захищає власну гідність і гідність інших.

13. Що позначається на змісті, глибині, інтенсивності переживання людиною честі та гідності?

- а) рівень претензій людини, що проявляються в установці на успішну моральну діяльність;
- б) одобрення громадською думкою;
- в) особиста совість;
- г) почуття самоодобрення;
- д) видима добропорядність.

14. Які моральні почуття інтегрує в собі найскладніше утворення само-свідомості совість?

- а) обов'язку;
- б) чесності;
- в) усвідомлення добра;
- г) власної самооцінки;
- д) добра, обов'язку, честі, гідності, гуманності.

15. Чи тотожні поняття «чиста» і «спокійна» совість?

- а) так;
- б) залежно від обставин;
- в) лише, коли спокій совісті виправданий;
- г) ці поняття абсолютно різні;
- д) лише у випадку моральної бездоганності індивіда.

16. Як відбувається моральний катарсис, що сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому результаті – моральному просвітленню, звеличенню особистості?

- а) через моральне прозріння, самоочищення;
- б) через «одужання» хворої совісті;
- в) через роздуми про моральну сутність своїх мотивів і цілей;
- г) через осмислення і аналіз своїх вчинків, звичок та їх причин;
- д) жодний із перерахованих чинників не має значення.

16. Як відбувається моральний катарсис, що сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому результаті – моральному просвітленню, звеличенню особистості?

- а) через моральне прозріння, самоочищення;
- б) через «одужання» хворої совісті;
- в) через роздуми про моральну сутність своїх мотивів і цілей;
- г) через осмислення і аналіз своїх вчинків, звичок та їх причин;
- д) жодний із перерахованих чинників не має значення.

2. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСТЬ МОРАЛЬНА»

За останні сто років під назвою науки про людину (антропології), науки про стародавню людину (доісторичної онтології), історії релігії виникли галузі знань, які відкривають нам абсолютно нове розуміння всього ходу розвитку людства. Разом з тим, завдяки відкриттям в галузі фізики стосовно побудови небесних тіл й речовини взагалі виробились нові поняття про життя Всесвіту. Водночас було докорінно змінено попередні вчення про походження життя, про походження людини в світі, про сутність розуму внаслідок появи науки про життя (біології), теорії розвитку (еволюції) людини, а також завдяки прогресу науки про душевне життя (психології) людини й тварини тощо [26, 71].

Щоб знайти подібне пробудження людського розуму, вернімося на понад дві тисячі років до часів розквіту філософії в Древній Греції. Сьогодні захоплюємось розвинутістю духу винахідництва, викликаного до життя недавніми успіхами наук. Швидкі темпи останнього настільки збільшили виробничу здатність людської праці, що для сучасних цивілізованих народів стало можливим досягнення всезагального добробуту, про який неможливо було мріяти ні в сиву давнину, ні в середні віки, ні в першій половині XIX століття [126, 75].

Вистачить здорового глузду, сил та енергії у розв'язанні державотворчих та інших важливих суспільних процесів і в народі нашої молоді держави, держави, суспільний устрій якої в майбутньому ґрунтувався б на всезагальному задоволенні, на засадах справедливості.

А поки що доводиться констатувати, що разом із суспільними змінами змінюємось і ми. Стаємо дедалі сухішими, прагматичнішими. Спостерігаємо, як часто бракує членам нашого суспільства моральної надійності. Чи ж цією дорогою йдемо — з тривогою запитуємо себе? Чи дійдемо по ній до висот у своєму розвитку? Осмислюючи ж її, дорогу свою, мимоволі робимо висновок, що колись людство було чистішим, добрішим, одне слово, морально досконалішим. Згадуючи про Русь, гордимось, що іменувалась вона святою. А як відродити? Як дати поживних соків з наших витоків паросткам нового?

2. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСТЬ МОРАЛЬНА»

За останні сто років під назвою науки про людину (антропології), науки про стародавню людину (доісторичної онтології), історії релігії виникли галузі знань, які відкривають нам абсолютно нове розуміння всього ходу розвитку людства. Разом з тим, завдяки відкриттям в галузі фізики стосовно побудови небесних тіл й речовини взагалі виробились нові поняття про життя Всесвіту. Водночас було докорінно змінено попередні вчення про походження життя, про походження людини в світі, про сутність розуму внаслідок появи науки про життя (біології), теорії розвитку (еволюції) людини, а також завдяки прогресу науки про душевне життя (психології) людини й тварини тощо [26, 71].

Щоб знайти подібне пробудження людського розуму, вернімося на понад дві тисячі років до часів розквіту філософії в Древній Греції. Сьогодні захоплюємось розвинутістю духу винахідництва, викликаного до життя недавніми успіхами наук. Швидкі темпи останнього настільки збільшили виробничу здатність людської праці, що для сучасних цивілізованих народів стало можливим досягнення всезагального добробуту, про який неможливо було мріяти ні в сиву давнину, ні в середні віки, ні в першій половині XIX століття [126, 75].

Вистачить здорового глузду, сил та енергії у розв'язанні державотворчих та інших важливих суспільних процесів і в народі нашої молоді держави, держави, суспільний устрій якої в майбутньому ґрунтувався б на всезагальному задоволенні, на засадах справедливості.

А поки що доводиться констатувати, що разом із суспільними змінами змінюємось і ми. Стаємо дедалі сухішими, прагматичнішими. Спостерігаємо, як часто бракує членам нашого суспільства моральної надійності. Чи ж цією дорогою йдемо — з тривогою запитуємо себе? Чи дійдемо по ній до висот у своєму розвитку? Осмислюючи ж її, дорогу свою, мимоволі робимо висновок, що колись людство було чистішим, добрішим, одне слово, морально досконалішим. Згадуючи про Русь, гордимось, що іменувалась вона святою. А як відродити? Як дати поживних соків з наших витоків паросткам нового?

Тож сьогодні не випадково особистість, її свідомість та самосвідомість як здатність людського духу осягати самого себе, включаючи моральні форми її прояву, стає об'єктом теоретичних досліджень філософів та соціологів, істориків й етнографів, етиків й педагогів тощо. Підвищення інтересу до феномену моральної особистості, усвідомлення нею своєї сутності в світі як у філософії, так і в етиці зокрема, й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морального підйому чи кризи суспільства. Так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла полеміка між Демокритом, Платоном й Арістотелем, між епікурійцями, стоїками й неоплатоніками з приводу здатності людини до морального самоусвідомлення, самовдосконалення на основі різних уяв про добро, совість, обов'язок. Ідейна конфронтація з питань морального ставлення особистості до себе та суспільства з новою силою спалахнула в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне й духовне розкріпачення людини, її обов'язок викорінювати власні вади за допомогою розуму, почуття, волі. Всупереч Декарту, який існування людини звів до рефлексивної самосвідомості, П. Гассенді, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза стверджували, що свобода індивіда полягає в пануванні над своїми пристрастями й бажаннями на основі осягнення необхідності набуття морального досвіду й знань про чесноти. Якщо ідеалісти А. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Смітт акцентували увагу на емоційно-інтуїтивних проявах початково морального Я, то Ж. Ламетрі, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах підкреслили провідну роль розуму в моральній оцінці й регуляції своєї поведінки людиною, котра під впливом власної природи, середовища й виховання прагне до гармонії особистого й соціального інтересів, егоїзму й совісті, самотоваги й громадської думки.

На межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, її моральної активності опинились в епіцентрі класичної німецької філософії. І. Кант слідом за Г. Лейбніцем розглядав особистість з її самосвідомістю як апперцепцію власного Я, досліджував діалектику суб'єкта й об'єкта, інтроспекції й рефлексії в самопізнанні й самооцінці розуму й доброї волі, свободи й відповідальності, обов'язку й схильності, гідності й совісті в моральній поведінці автономної особистості, її зобов'язань перед собою й іншими, їх роль в моральному становленні,

Тож сьогодні не випадково особистість, її свідомість та самосвідомість як здатність людського духу осягати самого себе, включаючи моральні форми її прояву, стає об'єктом теоретичних досліджень філософів та соціологів, істориків й етнографів, етиків й педагогів тощо. Підвищення інтересу до феномену моральної особистості, усвідомлення нею своєї сутності в світі як у філософії, так і в етиці зокрема, й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морального підйому чи кризи суспільства. Так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла полеміка між Демокритом, Платоном й Арістотелем, між епікурійцями, стоїками й неоплатоніками з приводу здатності людини до морального самоусвідомлення, самовдосконалення на основі різних уяв про добро, совість, обов'язок. Ідейна конфронтація з питань морального ставлення особистості до себе та суспільства з новою силою спалахнула в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне й духовне розкріпачення людини, її обов'язок викорінювати власні вади за допомогою розуму, почуття, волі. Всупереч Декарту, який існування людини звів до рефлексивної самосвідомості, П. Гассенді, Т. Гоббс, Дж. Локк, Б. Спіноза стверджували, що свобода індивіда полягає в пануванні над своїми пристрастями й бажаннями на основі осягнення необхідності набуття морального досвіду й знань про чесноти. Якщо ідеалісти А. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, Д. Юм, А. Смітт акцентували увагу на емоційно-інтуїтивних проявах початково морального Я, то Ж. Ламетрі, Д. Дідро, К. Гельвецій, П. Гольбах підкреслили провідну роль розуму в моральній оцінці й регуляції своєї поведінки людиною, котра під впливом власної природи, середовища й виховання прагне до гармонії особистого й соціального інтересів, егоїзму й совісті, самотоваги й громадської думки.

На межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, її моральної активності опинились в епіцентрі класичної німецької філософії. І. Кант слідом за Г. Лейбніцем розглядав особистість з її самосвідомістю як апперцепцію власного Я, досліджував діалектику суб'єкта й об'єкта, інтроспекції й рефлексії в самопізнанні й самооцінці розуму й доброї волі, свободи й відповідальності, обов'язку й схильності, гідності й совісті в моральній поведінці автономної особистості, її зобов'язань перед собою й іншими, їх роль в моральному становленні,

самовихованні зокрема. Ці ідеї були підхоплені й розвинуті І. Фіхте, який наголошує на творчій активності суб'єктивного Я, що визначає себе через не Я в процесі моральної діяльності й самовдосконалення абсолютно вільної особи, яку спонукає чиста совість, ясне усвідомлення своєї моральної гідності, обов'язку, високого призначення; продовжені Ф. Шеллінгом в його концепції безупинно діяльної і внутрішньо суперечливої самосвідомості індивіда, за допомогою якої суб'єкт вільно самовизначається й проявляє свою моральну сутність, визначаючи моральний світопорядок у взаєминах з іншими людьми. Г. Гегель вперше в абстрактно-ідеалістичній формі розглядає розвиток суспільної та індивідуальної свідомості особи в історичному аспекті, розкриває діалектику свідомості й самосвідомості, їх суб'єкта й об'єкта, становлення особистості, що визначає власну гідність в боротьбі за визнання себе й інших вільними, що в них й осягає свою моральну сутність, здійснюючи ряд вчинків в процесі вибору між добром і злом за допомогою розуму й совісті [48, 113]. Переборюючи однокітність права й моралі в моральній, як дійсному прояві, самосвідомості особи, Л. Фейєрбах прагнув показати, що самоусвідомлення особи зумовлене діяльністю мозку, а розвиток її самосвідомості відображає тілесні й духовні зміни в людині, котра осягає свою сутність в діалозі з іншими людьми, при тому самолюбство й бажання особистого щастя неможливі без любові до них й всезагального щастя; що совість — то здатність індивіда щиро переживати свою провину на основі співчуття потерпілим внаслідок його діянь; а моральне самовдосконалення є нічим іншим, як творення себе із своєї природи в згоді з оточуючим середовищем, особистим ідеалом, звільненим від різного роду релігійних збочень [184, 510].

В. Г. Белінський, А. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. А. Добролюбов, І. Я. Франко досліджуючи особистість, філо- і онтогенез, зокрема її самосвідомості, пояснюють даний феномен у зв'язку із цілісним усвідомленням особистістю себе як моральної істоти, детермінованої соціальним середовищем й вихованням, що володіє свободою волі і суб'єктивним світом автономного Я. Вони висувають етичний принцип розумового егоїзму на захист громадянських прав й свобод, особистих інтересів й гідності самоусвідомлюючої людини проти її феодального гніту, буржуазно-індивідуалістичного збочення, абсолютизації Я на шкоду інтересам суспільства. Прогресивну осо-

самовихованні зокрема. Ці ідеї були підхоплені й розвинуті І. Фіхте, який наголошує на творчій активності суб'єктивного Я, що визначає себе через не Я в процесі моральної діяльності й самовдосконалення абсолютно вільної особи, яку спонукає чиста совість, ясне усвідомлення своєї моральної гідності, обов'язку, високого призначення; продовжені Ф. Шеллінгом в його концепції безупинно діяльної і внутрішньо суперечливої самосвідомості індивіда, за допомогою якої суб'єкт вільно самовизначається й проявляє свою моральну сутність, визначаючи моральний світопорядок у взаєминах з іншими людьми. Г. Гегель вперше в абстрактно-ідеалістичній формі розглядає розвиток суспільної та індивідуальної свідомості особи в історичному аспекті, розкриває діалектику свідомості й самосвідомості, їх суб'єкта й об'єкта, становлення особистості, що визначає власну гідність в боротьбі за визнання себе й інших вільними, що в них й осягає свою моральну сутність, здійснюючи ряд вчинків в процесі вибору між добром і злом за допомогою розуму й совісті [48, 113]. Переборюючи однокітність права й моралі в моральній, як дійсному прояві, самосвідомості особи, Л. Фейєрбах прагнув показати, що самоусвідомлення особи зумовлене діяльністю мозку, а розвиток її самосвідомості відображає тілесні й духовні зміни в людині, котра осягає свою сутність в діалозі з іншими людьми, при тому самолюбство й бажання особистого щастя неможливі без любові до них й всезагального щастя; що совість — то здатність індивіда щиро переживати свою провину на основі співчуття потерпілим внаслідок його діянь; а моральне самовдосконалення є нічим іншим, як творення себе із своєї природи в згоді з оточуючим середовищем, особистим ідеалом, звільненим від різного роду релігійних збочень [184, 510].

В. Г. Белінський, А. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. А. Добролюбов, І. Я. Франко досліджуючи особистість, філо- і онтогенез, зокрема її самосвідомості, пояснюють даний феномен у зв'язку із цілісним усвідомленням особистістю себе як моральної істоти, детермінованої соціальним середовищем й вихованням, що володіє свободою волі і суб'єктивним світом автономного Я. Вони висувають етичний принцип розумового егоїзму на захист громадянських прав й свобод, особистих інтересів й гідності самоусвідомлюючої людини проти її феодального гніту, буржуазно-індивідуалістичного збочення, абсолютизації Я на шкоду інтересам суспільства. Прогресивну осо-

бистість вони розглядають у взаємодії пізнавально-розумової, оціночноемоціональної, регулятивно-вольової функцій, які слугують її моральному саморозвитку в боротьбі за реалізацію свого суспільного покликання в душі ідеалів утопічного соціалізму.

Активізація ролі народних мас в революційних процесах ХХ століття, різке загострення глобальних регіональних й міжособистісних протиріч народжують індивідуальну, класову, а затим загальнолюдську моральну свідомість та самосвідомість. На суспільну арену виходить теоретична конфронтація в пошуках сутності особистості, її моральної самосвідомості. І пов'язано це, насамперед, із різним тлумаченням, особливо західних та інших вчених, концепції людського Я, корені якого вони часто знаходять ізольовано від конкретних суспільних відносин і реальної особистості, у зведенні його як до абстрактної індивідуальності або навпаки не визнання моральної активності самосвідомості окремої особистості, перебільшення чи приниження її різних функцій, форм, компонентів.

Ці протиріччя по-різному відображаються в етиці прагматизму і необіхевіоризму та екзистенціалізму й неопрейдизму, в «гуманістичній» етиці й психології, персоналізмі й неопротестантизмі. Разом з тим, не дивлячись на розбіжності в трактуванні природи окремих сторін моральної світосвідомості та самосвідомості, тлумачення цих течій сьогодні нерідко збігається. Водночас порушення й нестандартне висвітлення ряду актуальних проблем — творча активність моральної свідомості та самосвідомості, переживання почуттів провини, сорому, совісті в ситуаціях самовибору, пошуків своєї моральної сутності, сенсу життя тощо — заслуговують на увагу (К. Ясперс, Ж.П. Сартр, А. Камю, У. Хоккінг); ознак, причин, тенденцій морального самовідчуження й деформації індивідуальної свідомості особистості (Е. Фромм, Г. Маркузе, О. Тоффлер); ролі спілкування й виховання в самопізнанні, самовдосконаленні, саморегуляції моральної поведінки людини (Р. Бернс, Ч. Кулі, Т. Шибутані); механізмів самоактуації, самоствердження особистості, методів розв'язання нею своїх морально-психологічних конфліктів (А. Адлер, К. Левін, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Олпорт, Д. Янkelович); походження й ролі неусвідомлюваних компонентів в моральній мотивації й саморегуляції її поведінки (З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, К. Юнг) і інші.

бистість вони розглядають у взаємодії пізнавально-розумової, оціночноемоціональної, регулятивно-вольової функцій, які слугують її моральному саморозвитку в боротьбі за реалізацію свого суспільного покликання в душі ідеалів утопічного соціалізму.

Активізація ролі народних мас в революційних процесах ХХ століття, різке загострення глобальних регіональних й міжособистісних протиріч народжують індивідуальну, класову, а затим загальнолюдську моральну свідомість та самосвідомість. На суспільну арену виходить теоретична конфронтація в пошуках сутності особистості, її моральної самосвідомості. І пов'язано це, насамперед, із різним тлумаченням, особливо західних та інших вчених, концепції людського Я, корені якого вони часто знаходять ізольовано від конкретних суспільних відносин і реальної особистості, у зведенні його як до абстрактної індивідуальності або навпаки не визнання моральної активності самосвідомості окремої особистості, перебільшення чи приниження її різних функцій, форм, компонентів.

Ці протиріччя по-різному відображаються в етиці прагматизму і необіхевіоризму та екзистенціалізму й неопрейдизму, в «гуманістичній» етиці й психології, персоналізмі й неопротестантизмі. Разом з тим, не дивлячись на розбіжності в трактуванні природи окремих сторін моральної світосвідомості та самосвідомості, тлумачення цих течій сьогодні нерідко збігається. Водночас порушення й нестандартне висвітлення ряду актуальних проблем — творча активність моральної свідомості та самосвідомості, переживання почуттів провини, сорому, совісті в ситуаціях самовибору, пошуків своєї моральної сутності, сенсу життя тощо — заслуговують на увагу (К. Ясперс, Ж.П. Сартр, А. Камю, У. Хоккінг); ознак, причин, тенденцій морального самовідчуження й деформації індивідуальної свідомості особистості (Е. Фромм, Г. Маркузе, О. Тоффлер); ролі спілкування й виховання в самопізнанні, самовдосконаленні, саморегуляції моральної поведінки людини (Р. Бернс, Ч. Кулі, Т. Шибутані); механізмів самоактуації, самоствердження особистості, методів розв'язання нею своїх морально-психологічних конфліктів (А. Адлер, К. Левін, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Олпорт, Д. Янkelович); походження й ролі неусвідомлюваних компонентів в моральній мотивації й саморегуляції її поведінки (З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон, К. Юнг) і інші.

В сучасну епоху, коли в нашому суспільстві набрали розмаху перебудовчі процеси, коли відбувається перегляд моральних орієнтирів та підвищення активності свідомості й самосвідомості особистості, зрозуміло, що високий ступінь зрілості суспільної й індивідуальної моральної свідомості стануть обов'язковою, суб'єктивною умовою, критерієм різнобічного прогресивного розвитку кожної особистості, суспільства в цілому. Чим складніші й об'ємніші завдання, що стоять перед особистістю, суспільством, тим глибше останні повинні осмислювати, самокритичніше оцінювати, ефективніше удосконалювати свою життєдіяльність. І ми не випадково сьогодні, в наш складний час звертаємось до особистості, її морального самоусвідомлення, ставлення до цінностей, справедливо сподіваючись на неї ж, на ту духовну силу, котра здатна утримати суспільство від розрухи й хаосу. Саме тому сьогодні таким підвищеним є інтерес до феномену особистості взагалі, особистості моральної зокрема.

Яку ж особистість ми вважаємо моральною? Людина стає моральною особистістю, коли вона добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення й зміст, здатна ставити перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії й вчинки оточуючих, виховувати себе, протистояти середовищу [174]. Це поняття дуже тісно пов'язане із іншими поняттями й проблемами етико-філософського змісту, а саме: з поняттям обов'язку, відповідальності, самосвідомості, совісті, самооцінки, гідності, переконання, розуміння сенсу життя, щастя тощо. Всі вони є складниками морального світу індивіда. А моральний світ людини — то система динамічна, яка постійно змінюється, вдосконалюється, то найбільш саморегулююча система з ознаками прагнення до удосконалення. Головною його ознакою є якісність. І знову ж таки суто моральною можна назвати лише особистість із моральним світом, що виступає як система, що розвивається (21).

Втім, нас цікавить не лише сутність моральної особистості, а й форми прояву останньої її становлення, оскільки це важливо як таке, що є філософською основою обраного дослідження. Ці поняття ми спробуємо висвітлити в наступних параграфах.

В сучасну епоху, коли в нашому суспільстві набрали розмаху перебудовчі процеси, коли відбувається перегляд моральних орієнтирів та підвищення активності свідомості й самосвідомості особистості, зрозуміло, що високий ступінь зрілості суспільної й індивідуальної моральної свідомості стануть обов'язковою, суб'єктивною умовою, критерієм різнобічного прогресивного розвитку кожної особистості, суспільства в цілому. Чим складніші й об'ємніші завдання, що стоять перед особистістю, суспільством, тим глибше останні повинні осмислювати, самокритичніше оцінювати, ефективніше удосконалювати свою життєдіяльність. І ми не випадково сьогодні, в наш складний час звертаємось до особистості, її морального самоусвідомлення, ставлення до цінностей, справедливо сподіваючись на неї ж, на ту духовну силу, котра здатна утримати суспільство від розрухи й хаосу. Саме тому сьогодні таким підвищеним є інтерес до феномену особистості взагалі, особистості моральної зокрема.

Яку ж особистість ми вважаємо моральною? Людина стає моральною особистістю, коли вона добровільно підпорядковує свої дії моральним вимогам суспільства, усвідомлює їх значення й зміст, здатна ставити перед собою моральні цілі й виробляти рішення відповідно до конкретних обставин, самостійно оцінювати власні дії й вчинки оточуючих, виховувати себе, протистояти середовищу [174]. Це поняття дуже тісно пов'язане із іншими поняттями й проблемами етико-філософського змісту, а саме: з поняттям обов'язку, відповідальності, самосвідомості, совісті, самооцінки, гідності, переконання, розуміння сенсу життя, щастя тощо. Всі вони є складниками морального світу індивіда. А моральний світ людини — то система динамічна, яка постійно змінюється, вдосконалюється, то найбільш саморегулююча система з ознаками прагнення до удосконалення. Головною його ознакою є якісність. І знову ж таки суто моральною можна назвати лише особистість із моральним світом, що виступає як система, що розвивається (21).

Втім, нас цікавить не лише сутність моральної особистості, а й форми прояву останньої її становлення, оскільки це важливо як таке, що є філософською основою обраного дослідження. Ці поняття ми спробуємо висвітлити в наступних параграфах.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Чи вперше сьогодні спостерігається у суспільстві підвищення інтересу до феномену моральної особистості як здатності людського духу осягати самого себе? З чим це пов'язано?

- а) так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла бурхлива полеміка між Демокритом, Платоном та Арістотелем; між епікурейцями, стоїками і платоніками;
- б) подібне спостерігалось в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне і духовне розкріпачення людини;
- в) таке спостерігалось на межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини, коли проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, моральної активності її опинились в епіцентрі класичної німецької філософії;
- г) подібне було в період активації народних мас в революційних процесах початку XX сторіччя;
- д) спостерігається вперше в історії суспільного розвитку і пов'язано це із зміною суспільно-економічної формації;
- е) подібне й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морально-го підйому чи кризи суспільства.

2. Назвіть комплекс людських якостей, які характеризують моральну особистість.

- а) уміння підпорядковувати свої вчинки моральним вимогам суспільства та наявність чіткої життєвої позиції;
- б) знання моральних законів, усвідомлення їх значення та зміст;
- в) здатність ставити перед собою моральну мету та цілі і самостійно приймати рішення відповідно до конкретних обставин;
- г) уміння оцінювати власні вчинки та дії оточення;
- д) здатність до самовиховання та протистояння середовищу в разі потреби;
- е) жодна з ознак не має ніякого значення.

3. З якими категоріями і проблемами етико-філософського змісту тісно взаємопов'язане поняття «особистість моральна»?

- а) з моральними мотивами та потребами;
- б) із совістю та обов'язком;
- в) з відчуттям такту й гармонії в усьому;
- г) з почуттям гідності, честі та розумінням сенсу життя і щастя;
- д) із зовнішньою добропорядністю;
- е) із здатністю до правильної моральної самооцінки та почуттям відповідальності.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Чи вперше сьогодні спостерігається у суспільстві підвищення інтересу до феномену моральної особистості як здатності людського духу осягати самого себе? З чим це пов'язано?

- а) так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла бурхлива полеміка між Демокритом, Платоном та Арістотелем; між епікурейцями, стоїками і платоніками;
- б) подібне спостерігалось в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне і духовне розкріпачення людини;
- в) таке спостерігалось на межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини, коли проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, моральної активності її опинились в епіцентрі класичної німецької філософії;
- г) подібне було в період активації народних мас в революційних процесах початку XX сторіччя;
- д) спостерігається вперше в історії суспільного розвитку і пов'язано це із зміною суспільно-економічної формації;
- е) подібне й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морально-го підйому чи кризи суспільства.

2. Назвіть комплекс людських якостей, які характеризують моральну особистість.

- а) уміння підпорядковувати свої вчинки моральним вимогам суспільства та наявність чіткої життєвої позиції;
- б) знання моральних законів, усвідомлення їх значення та зміст;
- в) здатність ставити перед собою моральну мету та цілі і самостійно приймати рішення відповідно до конкретних обставин;
- г) уміння оцінювати власні вчинки та дії оточення;
- д) здатність до самовиховання та протистояння середовищу в разі потреби;
- е) жодна з ознак не має ніякого значення.

3. З якими категоріями і проблемами етико-філософського змісту тісно взаємопов'язане поняття «особистість моральна»?

- а) з моральними мотивами та потребами;
- б) із совістю та обов'язком;
- в) з відчуттям такту й гармонії в усьому;
- г) з почуттям гідності, честі та розумінням сенсу життя і щастя;
- д) із зовнішньою добропорядністю;
- е) із здатністю до правильної моральної самооцінки та почуттям відповідальності.

3. ОСОБЛИВОСТІ ОНТОГЕНЕЗУ МОРАЛЬНОСТІ ІНДИВІДА

Якщо зробити висновок, що вирішальними факторами в біологічній еволюції організмів виступають спадковість, мінливість, природний відбір, а генетичний зв'язок людини з тваринним світом є неподільний, то тут чималий інтерес викликає те, що в межах біологічної еволюції з'являється нова форма відображення, завдяки якій через трудові, суспільні відносини наші предки перетворились в сучасних людей. Як же виникає при цьому здатність до цілеспрямованих дій, без яких моральний розвиток людини уявити неможливо? В чому полягає сутність процесів еволюції, завдяки яким наші предки перетворились на «людину розумну»? Якщо пошуки відповіді на перше запитання тривають, то запитання про сутність становлення виду «людина розумна» одержало різні підходи в багатьох концепціях еволюції. Зокрема, за концепцією гармонізуючої еволюції головним фактором біологічного розвитку предків людини був вплив соціальних факторів. А єдність біологічного й соціального стала проявом тривалого процесу гармонізуючої еволюції тваринних предків людини, що мали лишень біологічну сутність. «Стрибок» цей, як вважається, відбувався протягом мільйонів років.

В останні ж десятиліття помітно позбавились спроби розглянути в рамках природо-наукового дослідження рядом вчених тлумачення й сфери моральності, включаючи вищі прояви людського духу як частини біології людини, які підпорядковані законам еволюції. І спроби ці виходять далеко за рамки вивчення біологічних основ моральності (галузі маловивченої й надзвичайно важливої) і проникають в дуже актуальну сферу для сучасної людини й людства визначення «стратегії гуманності».

Безумовно біологічне в людині має величезне значення для його становлення, для життєдіяльності взагалі, воно виступає в якості необхідності передумови розвитку надбіологічних властивостей. Адже «людина розумна» ніби відтворює в своєму онтогенезі, тобто процесі індивідуального розвитку, загальні риси свого походження. Вона протягом часу, який триває в утробі матері, хоча й перебуває під впливом

3. ОСОБЛИВОСТІ ОНТОГЕНЕЗУ МОРАЛЬНОСТІ ІНДИВІДА

Якщо зробити висновок, що вирішальними факторами в біологічній еволюції організмів виступають спадковість, мінливість, природний відбір, а генетичний зв'язок людини з тваринним світом є неподільний, то тут чималий інтерес викликає те, що в межах біологічної еволюції з'являється нова форма відображення, завдяки якій через трудові, суспільні відносини наші предки перетворились в сучасних людей. Як же виникає при цьому здатність до цілеспрямованих дій, без яких моральний розвиток людини уявити неможливо? В чому полягає сутність процесів еволюції, завдяки яким наші предки перетворились на «людину розумну»? Якщо пошуки відповіді на перше запитання тривають, то запитання про сутність становлення виду «людина розумна» одержало різні підходи в багатьох концепціях еволюції. Зокрема, за концепцією гармонізуючої еволюції головним фактором біологічного розвитку предків людини був вплив соціальних факторів. А єдність біологічного й соціального стала проявом тривалого процесу гармонізуючої еволюції тваринних предків людини, що мали лишень біологічну сутність. «Стрибок» цей, як вважається, відбувався протягом мільйонів років.

В останні ж десятиліття помітно позбавились спроби розглянути в рамках природо-наукового дослідження рядом вчених тлумачення й сфери моральності, включаючи вищі прояви людського духу як частини біології людини, які підпорядковані законам еволюції. І спроби ці виходять далеко за рамки вивчення біологічних основ моральності (галузі маловивченої й надзвичайно важливої) і проникають в дуже актуальну сферу для сучасної людини й людства визначення «стратегії гуманності».

Безумовно біологічне в людині має величезне значення для його становлення, для життєдіяльності взагалі, воно виступає в якості необхідності передумови розвитку надбіологічних властивостей. Адже «людина розумна» ніби відтворює в своєму онтогенезі, тобто процесі індивідуального розвитку, загальні риси свого походження. Вона протягом часу, який триває в утробі матері, хоча й перебуває під впливом

соціалізованої генетичної програми, та, будучи істотою біологічною, підпорядкована лише законам біології. Після народження її на основі біологічних передумов відбувається складний процес формування свідомості, мислення, мови. Проходять складні перетворення біологічної сутності в суспільну, при цьому зовнішнє у вигляді соціальної програми поступово стає внутрішнім, переломлюючись через інтелект та емоційно-почуттєву сферу. Відбувається становлення особистості. Хоча й в цей час генетична програма свого значення не втрачає, змінюється всього-на-всього її роль: в процесі еволюції ця програма набрала властивостей, які й сприяють готовності новонародженого до розвитку в адекватних соціальних умовах.

Для кожного даного покоління діє об'єктивно зумовлена соціальна програма, нерідко складена стихійно. В ній знаходять своє відображення стан матеріальної й духовної культури, тип суспільних відносин, рівень розвитку виробничих сил, а також ті конкретні матеріальні та ідеальні взаємовідносини, за допомогою яких формується покоління.

Соціальна сутність людини розвивалась в кожному поколінні, ніби заново, після того, як дитина вступала у спілкування з іншими людьми. Ця особливість суперечить генетичній спеціалізації, котра могла б обмежувати можливості наступних поколінь, формувати соціальну сутність людей.

Врахування впливу вроджених особливостей індивіда має велике значення при аналізі індивідуалізованого взаємовпливу біологічного і соціального. Що ж складає ці особливості?

Загальновізнано, що, насамперед, неабияке значення має темперамент, який і є в своїй основі вродженою рисою людини й характеризує динамічні особливості психічної діяльності індивіда. Відомо, зокрема, що за І.П. Павловим темперамент детермінується дією трьох основних властивостей центральної нервової системи: силою, врівноваженістю, рухомістю процесів збудження та гальмування. Комбінація останніх приводить до появи чотирьох типів темпераменту: сангвінік — сильний, врівноважений; флегматик — інертний; холерик — сильний, нерівноважений; меланхолік — слабкий, нерівноважений [138, 143].

Та, сам по собі, темперамент не дає можливості судити про змістовну сторону особистості й не характеризує її можливостей,

соціалізованої генетичної програми, та, будучи істотою біологічною, підпорядкована лише законам біології. Після народження її на основі біологічних передумов відбувається складний процес формування свідомості, мислення, мови. Проходять складні перетворення біологічної сутності в суспільну, при цьому зовнішнє у вигляді соціальної програми поступово стає внутрішнім, переломлюючись через інтелект та емоційно-почуттєву сферу. Відбувається становлення особистості. Хоча й в цей час генетична програма свого значення не втрачає, змінюється всього-на-всього її роль: в процесі еволюції ця програма набрала властивостей, які й сприяють готовності новонародженого до розвитку в адекватних соціальних умовах.

Для кожного даного покоління діє об'єктивно зумовлена соціальна програма, нерідко складена стихійно. В ній знаходять своє відображення стан матеріальної й духовної культури, тип суспільних відносин, рівень розвитку виробничих сил, а також ті конкретні матеріальні та ідеальні взаємовідносини, за допомогою яких формується покоління.

Соціальна сутність людини розвивалась в кожному поколінні, ніби заново, після того, як дитина вступала у спілкування з іншими людьми. Ця особливість суперечить генетичній спеціалізації, котра могла б обмежувати можливості наступних поколінь, формувати соціальну сутність людей.

Врахування впливу вроджених особливостей індивіда має велике значення при аналізі індивідуалізованого взаємовпливу біологічного і соціального. Що ж складає ці особливості?

Загальновізнано, що, насамперед, неабияке значення має темперамент, який і є в своїй основі вродженою рисою людини й характеризує динамічні особливості психічної діяльності індивіда. Відомо, зокрема, що за І.П. Павловим темперамент детермінується дією трьох основних властивостей центральної нервової системи: силою, врівноваженістю, рухомістю процесів збудження та гальмування. Комбінація останніх приводить до появи чотирьох типів темпераменту: сангвінік — сильний, врівноважений; флегматик — інертний; холерик — сильний, нерівноважений; меланхолік — слабкий, нерівноважений [138, 143].

Та, сам по собі, темперамент не дає можливості судити про змістовну сторону особистості й не характеризує її можливостей,

а відображає лише динамічну сторону людських вчинків. Разом з тим, остаточне формування значною мірою залежить від морально-вольових якостей характеру, пов'язаних вже із змістовною стороною діяльності людини.

Характер — то більш складна система в людській психіці, для його формування провідним слугує вплив умов життя й діяльності людини. При включенні в характер властивостей темпераменту, останні природно зазнають змін. Отже, ніякий темперамент не слугує перепороною для розвитку особистості, для формування її як позитивних ціннісних властивостей, так і негативних.

Властивості темпераменту — то лише передумови для виховання, навчання, формування характеру, розвитку розумових й фізичних властивостей.

Навіть формально динамічна сторона психічних процесів — при очевидній фенотипічній зумовленості її елементів в умовах нормального генотипу — не є жорстким генетично детермінованим «каркасом» розвитку особи. Реалізація цих процесів більш залежить від умов розвитку, котрі несуть в собі і компоненту прижиттєвого досвіду. Щоправда вивчення людини на зрізі біологічних і соціальних наук триває й досі і є чи не однією з важливих проблем сучасної науки взагалі.

Якщо ж спробувати дещо конкретизувати генезис та сутність людини, то тут не можна не звернути уваги на те, що життя індивіда то — єдність різних його соціальних сторін, кожна з яких робить відносно самостійний вплив на формування індивідуальної свідомості, в тому числі і її моральних компонентів. Впливи ці відбуваються для індивіда на рівнях макро- і мікросередовища. З одного боку — це вплив, безпосередньо оточуючої індивіда дійсності у вигляді відносин, умов праці, побуту і т.п. З другого — різноманітні феномени духовної культури суспільства і уявлення, ціннісні орієнтації, норми, втілені в масовій свідомості тощо.

Формування особистості, її, власне, моральної грані підпорядковане, як загальним закономірностям розвитку духовного світу в цілому, так і специфічним. Насамперед, в моральному розвитку відіграє важливу роль засвоєння індивідом моральних цінностей і норм. Це засвоєння багато в чому залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості і поведінці безпосередньо оточуючих індивіда людей.

а відображає лише динамічну сторону людських вчинків. Разом з тим, остаточне формування значною мірою залежить від морально-вольових якостей характеру, пов'язаних вже із змістовною стороною діяльності людини.

Характер — то більш складна система в людській психіці, для його формування провідним слугує вплив умов життя й діяльності людини. При включенні в характер властивостей темпераменту, останні природно зазнають змін. Отже, ніякий темперамент не слугує перепороною для розвитку особистості, для формування її як позитивних ціннісних властивостей, так і негативних.

Властивості темпераменту — то лише передумови для виховання, навчання, формування характеру, розвитку розумових й фізичних властивостей.

Навіть формально динамічна сторона психічних процесів — при очевидній фенотипічній зумовленості її елементів в умовах нормального генотипу — не є жорстким генетично детермінованим «каркасом» розвитку особи. Реалізація цих процесів більш залежить від умов розвитку, котрі несуть в собі і компоненту прижиттєвого досвіду. Щоправда вивчення людини на зрізі біологічних і соціальних наук триває й досі і є чи не однією з важливих проблем сучасної науки взагалі.

Якщо ж спробувати дещо конкретизувати генезис та сутність людини, то тут не можна не звернути уваги на те, що життя індивіда то — єдність різних його соціальних сторін, кожна з яких робить відносно самостійний вплив на формування індивідуальної свідомості, в тому числі і її моральних компонентів. Впливи ці відбуваються для індивіда на рівнях макро- і мікросередовища. З одного боку — це вплив, безпосередньо оточуючої індивіда дійсності у вигляді відносин, умов праці, побуту і т.п. З другого — різноманітні феномени духовної культури суспільства і уявлення, ціннісні орієнтації, норми, втілені в масовій свідомості тощо.

Формування особистості, її, власне, моральної грані підпорядковане, як загальним закономірностям розвитку духовного світу в цілому, так і специфічним. Насамперед, в моральному розвитку відіграє важливу роль засвоєння індивідом моральних цінностей і норм. Це засвоєння багато в чому залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості і поведінці безпосередньо оточуючих індивіда людей.

Наявність декількох соціальних джерел впливу на формування особистості в цілому, її моральної сторони зокрема, їх взаємодія дає підстави для того, що деякі вчені абсолютизують роль одних факторів, недооцінюють значення інших. Так, в деяких концепціях стверджується, що на індивідуальну свідомість впливають лише конкретні умови життя: вид професійної діяльності, міжособистісні відносини, рівень вжитку тощо.

Багатьма ігнорується значення більш широких суспільних відносин для формування особистості, змішуються різні аспекти впливу на індивіда повсякденної дійсності, котра може виступати, як фактор:

1. Що створює ситуативні мотиви поведінки, насамперед, безпосередні матеріальні інтереси і потреби особи;
2. Що породжує деякі елементи моральної свідомості чи необхідні для моральної поведінки психологічні властивості;
3. Що полегшує або, навпаки, ускладнює формування основних структур моральної свідомості: моральних переконань й потреб, які б визначали можливості впливу на індивіда суспільної моралі.

В інших же концепціях не розглядається активна роль суспільної свідомості, особливо ідеології й культури в соціалізації особистості. В них суспільна свідомість, насамперед, мораль виступає простою сумою індивідуальних свідомостей, що формуються стихійно, під впливом одних лише безпосередніх умов життя.

А в результаті цього деформується складна діалектика суспільної й індивідуальної свідомостей.

Та й суспільна мораль, як система моральних цінностей, норм поведінки і як специфічне явище буденної свідомості (елементарні правила буття, прості норми моралі) найбільш послідовно кристалізується й зберігається в культурі. Бо культура, в тому числі її моральний елемент, створюється багатьма поколіннями людей. І процес цей, в результаті якого народжуються моральні уявлення як явища культури дуже складний. А здійснюватись лише на основі власного досвіду окремого індивіда чи навіть покоління людей він не може. Отже, суспільна мораль і як частина культури, і як явище масової свідомості для індивіда виступає об'єктом засвоєння й розвитку. З допомогою опредмечених в культурі й представлених у масовій свідомості моральних цінностей, а також інших феноменів суспільної свідомості індивід усвідомлює глибинні грані суспільних відносин,

Наявність декількох соціальних джерел впливу на формування особистості в цілому, її моральної сторони зокрема, їх взаємодія дає підстави для того, що деякі вчені абсолютизують роль одних факторів, недооцінюють значення інших. Так, в деяких концепціях стверджується, що на індивідуальну свідомість впливають лише конкретні умови життя: вид професійної діяльності, міжособистісні відносини, рівень вжитку тощо.

Багатьма ігнорується значення більш широких суспільних відносин для формування особистості, змішуються різні аспекти впливу на індивіда повсякденної дійсності, котра може виступати, як фактор:

1. Що створює ситуативні мотиви поведінки, насамперед, безпосередні матеріальні інтереси і потреби особи;
2. Що породжує деякі елементи моральної свідомості чи необхідні для моральної поведінки психологічні властивості;
3. Що полегшує або, навпаки, ускладнює формування основних структур моральної свідомості: моральних переконань й потреб, які б визначали можливості впливу на індивіда суспільної моралі.

В інших же концепціях не розглядається активна роль суспільної свідомості, особливо ідеології й культури в соціалізації особистості. В них суспільна свідомість, насамперед, мораль виступає простою сумою індивідуальних свідомостей, що формуються стихійно, під впливом одних лише безпосередніх умов життя.

А в результаті цього деформується складна діалектика суспільної й індивідуальної свідомостей.

Та й суспільна мораль, як система моральних цінностей, норм поведінки і як специфічне явище буденної свідомості (елементарні правила буття, прості норми моралі) найбільш послідовно кристалізується й зберігається в культурі. Бо культура, в тому числі її моральний елемент, створюється багатьма поколіннями людей. І процес цей, в результаті якого народжуються моральні уявлення як явища культури дуже складний. А здійснюватись лише на основі власного досвіду окремого індивіда чи навіть покоління людей він не може. Отже, суспільна мораль і як частина культури, і як явище масової свідомості для індивіда виступає об'єктом засвоєння й розвитку. З допомогою опредмечених в культурі й представлених у масовій свідомості моральних цінностей, а також інших феноменів суспільної свідомості індивід усвідомлює глибинні грані суспільних відносин,

тенденції їх розвитку, суспільні потреби, формується як моральна істота.

Поруч з перебільшенням значення впливу на індивіда його безпосереднього оточення ряд вчених ігнорує роль матеріальних умов життя, предметної діяльності людини в її становленні як особистості.

Так, відомий французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що індивід як соціальна істота — продукт суспільного впливу, що всі види соціальних впливів суспільства на людину — «цілком психічні, вони складаються, виключно, із уявлень і об'єктивізованих почуттів» [65, 17].

З іншого боку, абсолютизується роль суспільної свідомості в процесі формування духовного світу особистості. Зокрема соціологічною теорією остання розглядається як серцевина ціннісно-нормативної моделі суспільства. Згідно з цієї теорією індивід нібито, взагалі, не має зіткнення з об'єктивною дійсністю, суспільними відносинами, взаємодіючи лише із системою норм і цінностей, — своєрідним «двійником» реальності. При чому, цінності й норми виступають в одній лише формі — як установки соціальних груп, які повністю підпорядковують своєму впливові індивіда. Цією теорією не тільки недооцінюється роль об'єктивної дійсності, але й не розглядається й те, що основна частина моральних уявлень виникає й «зберігається» на макрорівні соціуму і лиш «транслюється» від суспільства до індивіда групами.

Критика різних форм перебільшення ролі того чи іншого впливу джерела на формування особистості не повинна обмежуватись висуненням однієї лише тези, що кожне джерело посвоєму важливе й значуще. При цьому необхідно не лише з'ясувати конкретну роль кожного фактора (що вже, в основному, зроблено автором), але й розглянути їх як такі, що діють на розвиток індивіда не залежно одне від одного, а в тісному взаємозв'язку, односпрямовано, синхронно. Порухення цих умов може обернутися моральними втратами.

Якщо ж спробувати дещо конкретизувати соціальний генезис та сутність людини, то можна виокремити такі форми її прояву, як індивід, індивідуальність, особа, особистість. Індивід є чимось суто середнім в якісному плані, то означення представника людського роду взагалі. Коли ж людину характеризує якась неповторність як в біологічному аспекті, так і в соціальному прояві вживається термін індиві-

тенденції їх розвитку, суспільні потреби, формується як моральна істота.

Поруч з перебільшенням значення впливу на індивіда його безпосереднього оточення ряд вчених ігнорує роль матеріальних умов життя, предметної діяльності людини в її становленні як особистості.

Так, відомий французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що індивід як соціальна істота — продукт суспільного впливу, що всі види соціальних впливів суспільства на людину — «цілком психічні, вони складаються, виключно, із уявлень і об'єктивізованих почуттів» [65, 17].

З іншого боку, абсолютизується роль суспільної свідомості в процесі формування духовного світу особистості. Зокрема соціологічною теорією остання розглядається як серцевина ціннісно-нормативної моделі суспільства. Згідно з цієї теорією індивід нібито, взагалі, не має зіткнення з об'єктивною дійсністю, суспільними відносинами, взаємодіючи лише із системою норм і цінностей, — своєрідним «двійником» реальності. При чому, цінності й норми виступають в одній лише формі — як установки соціальних груп, які повністю підпорядковують своєму впливові індивіда. Цією теорією не тільки недооцінюється роль об'єктивної дійсності, але й не розглядається й те, що основна частина моральних уявлень виникає й «зберігається» на макрорівні соціуму і лиш «транслюється» від суспільства до індивіда групами.

Критика різних форм перебільшення ролі того чи іншого впливу джерела на формування особистості не повинна обмежуватись висуненням однієї лише тези, що кожне джерело посвоєму важливе й значуще. При цьому необхідно не лише з'ясувати конкретну роль кожного фактора (що вже, в основному, зроблено автором), але й розглянути їх як такі, що діють на розвиток індивіда не залежно одне від одного, а в тісному взаємозв'язку, односпрямовано, синхронно. Порухення цих умов може обернутися моральними втратами.

Якщо ж спробувати дещо конкретизувати соціальний генезис та сутність людини, то можна виокремити такі форми її прояву, як індивід, індивідуальність, особа, особистість. Індивід є чимось суто середнім в якісному плані, то означення представника людського роду взагалі. Коли ж людину характеризує якась неповторність як в біологічному аспекті, так і в соціальному прояві вживається термін індиві-

дуальність [174]. Поняття це, як бачимо, має естетичне забарвлення. Індивідуальність може бути як привабливою, так й злочинною, тобто творити зло чи сприяти ствердженню добра.

Для означення поєднання певних соціальних якостей людини живається поняття особа, така собі ознака соціальної ролі людини. Ці два означення в одній і тій же людині можуть узгоджуватись, дистанціювати, навіть перебувати в конфлікті. На роботі чи в учбовому колективі когось знають з одними якостями, вдома — він зовсім інший.

Особистість же — то єдність індивідуальних і соціальних рис людини. І поняття це більш ширше й глибше ніж поняття індивідуальності. То наявність неповторності в усьому, глибокого відчуття такту, гармонії, чіткої позиції в людини, але вона на цьому не наголошує. Отже, особистістю людина є в тому випадку, коли вона виступає суб'єктом своїх вчинків, коли вона усвідомлює власні вчинки, дії й бере на себе за них відповідальність. Така людина є ініціатором свого життя, виробляє й здійснює життєву стратегію. В кожній людині ці якості розвинуті по-своєму — у більшій чи меншій мірі [174]. Що ж робить людину справжньою особистістю?

По-перше, — здатність протистояти середовищу [141, 97].

Другим фактором є усвідомлення своєї відмінності із середовищем, зусилля незлиття із ним. Пам'ятаємо у В. Франкла: «Не стільки людина здійснює вчинки, оскільки вчинки здійснюють людину» [185, 73]. Тож для дослідження обраної теми нам необхідна ясність у відповіді на запитання: що ж являє собою моральний розвиток особистості взагалі, в чому особливості, критерії, закономірності морального становлення особи підлітка зокрема?

Встановлено, що розвиток індивіда — то об'єктивна, закономірна тенденція в смислі тимчасового його прояву як розвитку самої сутності людини.

Моральна сутність людини в своїй дійсності то — ансамбль конкретних відносин, в які вона включена в якості суб'єкта, що духовно й практично засвоює їх й творить в процесі діяльного існування. А отже, моральний розвиток індивіда — то складний, багатогранний процес соціалізації його та індивідуалізації. Кожна людина — не просто продукт середовища й об'єкт виховання, вона — суб'єкт практичної діяльності, спрямованої на активну зміну обставин та на самовдосконалення;

дуальність [174]. Поняття це, як бачимо, має естетичне забарвлення. Індивідуальність може бути як привабливою, так й злочинною, тобто творити зло чи сприяти ствердженню добра.

Для означення поєднання певних соціальних якостей людини живається поняття особа, така собі ознака соціальної ролі людини. Ці два означення в одній і тій же людині можуть узгоджуватись, дистанціювати, навіть перебувати в конфлікті. На роботі чи в учбовому колективі когось знають з одними якостями, вдома — він зовсім інший.

Особистість же — то єдність індивідуальних і соціальних рис людини. І поняття це більш ширше й глибше ніж поняття індивідуальності. То наявність неповторності в усьому, глибокого відчуття такту, гармонії, чіткої позиції в людини, але вона на цьому не наголошує. Отже, особистістю людина є в тому випадку, коли вона виступає суб'єктом своїх вчинків, коли вона усвідомлює власні вчинки, дії й бере на себе за них відповідальність. Така людина є ініціатором свого життя, виробляє й здійснює життєву стратегію. В кожній людині ці якості розвинуті по-своєму — у більшій чи меншій мірі [174]. Що ж робить людину справжньою особистістю?

По-перше, — здатність протистояти середовищу [141, 97].

Другим фактором є усвідомлення своєї відмінності із середовищем, зусилля незлиття із ним. Пам'ятаємо у В. Франкла: «Не стільки людина здійснює вчинки, оскільки вчинки здійснюють людину» [185, 73]. Тож для дослідження обраної теми нам необхідна ясність у відповіді на запитання: що ж являє собою моральний розвиток особистості взагалі, в чому особливості, критерії, закономірності морального становлення особи підлітка зокрема?

Встановлено, що розвиток індивіда — то об'єктивна, закономірна тенденція в смислі тимчасового його прояву як розвитку самої сутності людини.

Моральна сутність людини в своїй дійсності то — ансамбль конкретних відносин, в які вона включена в якості суб'єкта, що духовно й практично засвоює їх й творить в процесі діяльного існування. А отже, моральний розвиток індивіда — то складний, багатогранний процес соціалізації його та індивідуалізації. Кожна людина — не просто продукт середовища й об'єкт виховання, вона — суб'єкт практичної діяльності, спрямованої на активну зміну обставин та на самовдосконалення;

не лише стихійно, а й свідомо розвивається, оновлює внутрішній та оточуючий світ, а отже, є творцем самої себе, як свій власний продукт і результат [141, 97].

Саме при сприятливому соціальному оточенні підліток здійснює моральну саморегуляцію не лише як ситуативну самозміну на рівні конкретних вчинків, але й у формі свідомого управління процесом перспективного саморозвитку, планомірного й стихійного самоформування й самоперетворення в масштабі всієї життєдіяльності. В певні моменти людське життя в цілому (а отже, включаючи моральний аспект) стає об'єктом розумної вільної самоорганізації й самоконструювання зі сторони суб'єкта.

Потреби й здібності при цьому морально самовизначаються, самоутверджуються й самовдосконалюються. Багатогранне моральне життя людини найбільш глибоко виражає саму сутність її соціальної життєдіяльності. Устрій, стиль життя стає справді моральним в тій мірі, в якій моральні цінності суспільства виступають як сутнісні характеристики, своєрідно відображувані в свідомості та самосвідомості індивіда через мотиви обов'язку, честі, гідності, совісті тощо [92, 104].

Для свідомого вибору й реалізації самобутньої програми, планів і лінії життя підлітка необхідні як соціальні, так і індивідуальні передумови. Фундаментальна моральна потреба стати особистістю і ствердити себе як особистість виступає в якості прагнення визначитись й утвердитись в плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства.

Морально самовизначитись означає свідомо зорієнтуватись в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів. У результаті виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, що виражає соціальну надійність особистості, її здатність бути господарем своєї долі, власного щастя [92, 105].

Зрештою, моральний розвиток виступає як імманентний діалектичний процес зародження, визрівання і розв'язання специфічних внутрішніх і зовнішніх протиріч, що детермінують якісні зміни в моральній свідомості та поведінці. При цьому об'єктивні причини (соціальне макро- і мікро- середовище) визначають моральну життєдіяльність індивідів, переломлюючись через суб'єктивні детермінанти

не лише стихійно, а й свідомо розвивається, оновлює внутрішній та оточуючий світ, а отже, є творцем самої себе, як свій власний продукт і результат [141, 97].

Саме при сприятливому соціальному оточенні підліток здійснює моральну саморегуляцію не лише як ситуативну самозміну на рівні конкретних вчинків, але й у формі свідомого управління процесом перспективного саморозвитку, планомірного й стихійного самоформування й самоперетворення в масштабі всієї життєдіяльності. В певні моменти людське життя в цілому (а отже, включаючи моральний аспект) стає об'єктом розумної вільної самоорганізації й самоконструювання зі сторони суб'єкта.

Потреби й здібності при цьому морально самовизначаються, самоутверджуються й самовдосконалюються. Багатогранне моральне життя людини найбільш глибоко виражає саму сутність її соціальної життєдіяльності. Устрій, стиль життя стає справді моральним в тій мірі, в якій моральні цінності суспільства виступають як сутнісні характеристики, своєрідно відображувані в свідомості та самосвідомості індивіда через мотиви обов'язку, честі, гідності, совісті тощо [92, 104].

Для свідомого вибору й реалізації самобутньої програми, планів і лінії життя підлітка необхідні як соціальні, так і індивідуальні передумови. Фундаментальна моральна потреба стати особистістю і ствердити себе як особистість виступає в якості прагнення визначитись й утвердитись в плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства.

Морально самовизначитись означає свідомо зорієнтуватись в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів. У результаті виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, що виражає соціальну надійність особистості, її здатність бути господарем своєї долі, власного щастя [92, 105].

Зрештою, моральний розвиток виступає як імманентний діалектичний процес зародження, визрівання і розв'язання специфічних внутрішніх і зовнішніх протиріч, що детермінують якісні зміни в моральній свідомості та поведінці. При цьому об'єктивні причини (соціальне макро- і мікро- середовище) визначають моральну життєдіяльність індивідів, переломлюючись через суб'єктивні детермінанти

ї умови їх перебігу. Моральний розвиток індивіда проходить на основі усвідомлення й розв'язання внутрішніх суперечностей між його етичними знаннями й переконаннями, моральними (чи аморальними) спонуками, між ідеалом й наявним рівнем моральної діяльності, цілями, засобами й результатами останньої, між новими ціннісними орієнтаціями й застарілими звичками, між моральними потребами й здібностями [92, 106].

Індивід може морально формувати й розвивати себе подвійно: по-перше, опосередковано — через практичну діяльність, спрямовану на удосконалення соціального середовища, котре в кінцевому результаті змінює й його самого моральну свідомість та поведінку; по-друге, безпосередньо — шляхом самовиховання, найближчою ціллю якого стає моральне удосконалення власного «Я» в системі взаємовідносин з іншими людьми. Обидва ці аспекти життєдіяльності виступають в єдності і взаємозумовленості.

Прогресивна частина вчених вважає, що головну роль відіграє самовиховання, бо воно в цілому здійснюється як цілеспрямований, діяльний розвиток відповідно до особистого ідеалу, виступаючи закономірним продовженням, посиленням, поглибленням й завершенням формуючого впливу середовища й виховання як вихідних передумов. Але його не слід зводити до соціальної адаптації, конформізму, пристосування. За певних умов, особливо в конфліктних ситуаціях, самовиховання може послаблювати, нейтралізувати, перекручувати позитивний чи негативний вплив оточуючих. Активний спротив пагубному впливові середовища й виховання має ніскільки не менше значення для морального удосконалення людини, ніж готовність повною мірою сприяти позитивному впливові. Особливо інтенсивно та суперечливо цей процес перебігає у підлітковому й ранньому юнацькому віці. У тривалих й важких пошуках підлітка нерідко відбувається формування його морального ідеалу, здійснюється воно на основі засвоєння соціальних концепцій сенсу життя і призначення людини, моральних вимог і ідеалів суспільства, синтезу й узагальнення моральних якостей авторитетних педагогів, сучасників взагалі, історичних героїв, художніх персонажів. Разом з тим, оскільки людина вважається вищою істотою, то те, що складає її істинну сутність не може не позначитись на тому, що кожен від себе приносить в свій моральний ідеал (щось неповторно індивідуальне), що виражає його

ї умови їх перебігу. Моральний розвиток індивіда проходить на основі усвідомлення й розв'язання внутрішніх суперечностей між його етичними знаннями й переконаннями, моральними (чи аморальними) спонуками, між ідеалом й наявним рівнем моральної діяльності, цілями, засобами й результатами останньої, між новими ціннісними орієнтаціями й застарілими звичками, між моральними потребами й здібностями [92, 106].

Індивід може морально формувати й розвивати себе подвійно: по-перше, опосередковано — через практичну діяльність, спрямовану на удосконалення соціального середовища, котре в кінцевому результаті змінює й його самого моральну свідомість та поведінку; по-друге, безпосередньо — шляхом самовиховання, найближчою ціллю якого стає моральне удосконалення власного «Я» в системі взаємовідносин з іншими людьми. Обидва ці аспекти життєдіяльності виступають в єдності і взаємозумовленості.

Прогресивна частина вчених вважає, що головну роль відіграє самовиховання, бо воно в цілому здійснюється як цілеспрямований, діяльний розвиток відповідно до особистого ідеалу, виступаючи закономірним продовженням, посиленням, поглибленням й завершенням формуючого впливу середовища й виховання як вихідних передумов. Але його не слід зводити до соціальної адаптації, конформізму, пристосування. За певних умов, особливо в конфліктних ситуаціях, самовиховання може послаблювати, нейтралізувати, перекручувати позитивний чи негативний вплив оточуючих. Активний спротив пагубному впливові середовища й виховання має ніскільки не менше значення для морального удосконалення людини, ніж готовність повною мірою сприяти позитивному впливові. Особливо інтенсивно та суперечливо цей процес перебігає у підлітковому й ранньому юнацькому віці. У тривалих й важких пошуках підлітка нерідко відбувається формування його морального ідеалу, здійснюється воно на основі засвоєння соціальних концепцій сенсу життя і призначення людини, моральних вимог і ідеалів суспільства, синтезу й узагальнення моральних якостей авторитетних педагогів, сучасників взагалі, історичних героїв, художніх персонажів. Разом з тим, оскільки людина вважається вищою істотою, то те, що складає її істинну сутність не може не позначитись на тому, що кожен від себе приносить в свій моральний ідеал (щось неповторно індивідуальне), що виражає його

глибинну сутність, життєві потреби, запити, інтереси, цілі, плани, мрії [93, 103]. Залежно від морального ідеалу підлітка можна судити про те, яким він в даний момент є, в чому бачить своє життєве покликання й головне завдання. Моральний ідеал підлітка як елемент його світогляду стає надбанням його свідомості та самосвідомості, критерієм й метою самовдосконалення тією мірою, в якій сприймається свідомістю в якості піднесеного образу власного Я. Доки педагогічний зразок залишається на рівні надособистісного і ззовні нав'язуваного, абстрактного, повинного, не персоніфікуючись в конкретній моделі потрібного, емоційно притягального, інтимного Я, він не може бути вищим орієнтиром, внутрішнім стимулом і ефективним засобом морального удосконалення. Лише тоді, коли підліток співставляє себе зі своїм ідеалом як вільно вибраним еталоном моральної досконалості, він здатний правильно оцінювати й корегувати власні вчинки й спосіб життя. Даючи відповідь різної модальності на актуальні сенсожиттєві питання, (яким я повинен, можу й хочу стати?) ідеал виконує пізнавальну, світоглядну, нормативну, ціленаполягаючу, мотиваційну, імперативну, програмуючу функції в моральному удосконаленні особистості підлітка [94, 106].

Ідеал підлітка Я не зводиться ні до фрейдівського «над-Я», ні до ідеалізованого «Я» — уявлення особистості про свої кращі (реальні чи уявні) якості в даний час, а виступає як проекція себе в порівняно віддалене, добре й прекрасне, бажане уявне майбутнє. Прогрес в моральному розвитку підлітка не може не включати змін в змісті й структурі його морального ідеалу в бік збагачення й зближення з ідеалом найбільш прогресивних сил соціуму. В міру того, як ідеали суспільства й особи підлітка співпадають, моральний розвиток стає єдино спрямованим і взаємозумовленим, а отже, зростає його ефективність.

Чим правильніше й повніше пізнає підліток невідповідність між ідеальним й реальним Я, тим гостріше він переживає потребу в моральному вдосконаленні: все глибше входячи в образ «кращого Я», подумки ідентифікуючи себе з ним й практично переносячи в нездійснене теперішнє уявні риси своєї майбутньої досконалості, неухильно наближаючись до заповітної моральної мети. В міру досягнення нових успіхів на цьому шляху дистанція між потенційним й реальним рівнями його морального розвитку скорочується, та все ж збері-

глибинну сутність, життєві потреби, запити, інтереси, цілі, плани, мрії [93, 103]. Залежно від морального ідеалу підлітка можна судити про те, яким він в даний момент є, в чому бачить своє життєве покликання й головне завдання. Моральний ідеал підлітка як елемент його світогляду стає надбанням його свідомості та самосвідомості, критерієм й метою самовдосконалення тією мірою, в якій сприймається свідомістю в якості піднесеного образу власного Я. Доки педагогічний зразок залишається на рівні надособистісного і ззовні нав'язуваного, абстрактного, повинного, не персоніфікуючись в конкретній моделі потрібного, емоційно притягального, інтимного Я, він не може бути вищим орієнтиром, внутрішнім стимулом і ефективним засобом морального удосконалення. Лише тоді, коли підліток співставляє себе зі своїм ідеалом як вільно вибраним еталоном моральної досконалості, він здатний правильно оцінювати й корегувати власні вчинки й спосіб життя. Даючи відповідь різної модальності на актуальні сенсожиттєві питання, (яким я повинен, можу й хочу стати?) ідеал виконує пізнавальну, світоглядну, нормативну, ціленаполягаючу, мотиваційну, імперативну, програмуючу функції в моральному удосконаленні особистості підлітка [94, 106].

Ідеал підлітка Я не зводиться ні до фрейдівського «над-Я», ні до ідеалізованого «Я» — уявлення особистості про свої кращі (реальні чи уявні) якості в даний час, а виступає як проекція себе в порівняно віддалене, добре й прекрасне, бажане уявне майбутнє. Прогрес в моральному розвитку підлітка не може не включати змін в змісті й структурі його морального ідеалу в бік збагачення й зближення з ідеалом найбільш прогресивних сил соціуму. В міру того, як ідеали суспільства й особи підлітка співпадають, моральний розвиток стає єдино спрямованим і взаємозумовленим, а отже, зростає його ефективність.

Чим правильніше й повніше пізнає підліток невідповідність між ідеальним й реальним Я, тим гостріше він переживає потребу в моральному вдосконаленні: все глибше входячи в образ «кращого Я», подумки ідентифікуючи себе з ним й практично переносячи в нездійснене теперішнє уявні риси своєї майбутньої досконалості, неухильно наближаючись до заповітної моральної мети. В міру досягнення нових успіхів на цьому шляху дистанція між потенційним й реальним рівнями його морального розвитку скорочується, та все ж збері-

гається, доки вимоги до себе починають зростати [94, 107]. Вочевидь, абсолютна, моральна досконалість як остаточна довершеність, вищий ступінь розвитку, вершина надій і мрій недосяжні, оскільки суспільний й особистий моральний ідеали завжди відносні, історично обмежені, динамічні.

Зрозуміло, що в підлітковому періоді розвитку індивіда всі ці процеси перебігають набагато складніше, часто для них характерна стихійність, незпрогнозованість. Вони рідше носять цілеспрямований, планомірний характер. І пов'язано це все, насамперед, із тими фізіологічними метаморфозами, які відбуваються в цей час в організмі: інтенсивний гормональний розвиток, становлення нервово-психічної системи, а отже, й характеру тощо. А поруч з цим підліток хоче вже бути не просто самостійним, а й дорослим в очах однолітків, інших оточуючих. Прагне ствердити себе в колективі, для нього зараз є дуже високим авторитет товариша, в переважній більшості випадків значно вищим від авторитету батьків чи педагогів [36, 31].

Мають місце прояви закоханості, статевий потяг. В характері — слабка воля, нестриманість, невитриманість, імпульсивність. В середовищі хлопців — не рідкістю стають хибні форми утвердження себе засобами бійки, паління, грубості.

Подібне поширене й серед дівчат, і при цьому надмірна увага до своєї зовнішності (зачіски, одягу). А в моральному плані маємо неабиякі проблеми. Процес соціалізації та індивідуалізації в цей період ускладнюється. А рівень абстрактного розуму — ще низький. Дає про себе знати й обмеженість знань. Тож, хоча підліток й визнає моральні норми, не завжди здатний їх реалізувати [36, 32].

В цей період починають формуватись почуття совісті, обов'язку, честі, з'являється яскраво виражене прагнення до самовиховання, самореалізації. Підлітки заводять щоденники, де оцінюють свої дії, вчинки, наміри, думки, почуття з моральної точки зору. В багатьох із них спостерігається надмірне невдоволення собою, яке інколи лягає в основу комплексу неповноцінності, заважає розвиткові особистості. Закономірним в цей період є піклування підлітка про власний авторитет — зародження честі у вигляді гіперболізованих почуттів величності, недовіри, скепсису, негативізму. В багатьох підлітків поняття моралі мають неправильний характер: сміливість зводиться до хвацькості, принциповість — до впертості, вимогливість до інших

гається, доки вимоги до себе починають зростати [94, 107]. Вочевидь, абсолютна, моральна досконалість як остаточна довершеність, вищий ступінь розвитку, вершина надій і мрій недосяжні, оскільки суспільний й особистий моральний ідеали завжди відносні, історично обмежені, динамічні.

Зрозуміло, що в підлітковому періоді розвитку індивіда всі ці процеси перебігають набагато складніше, часто для них характерна стихійність, незпрогнозованість. Вони рідше носять цілеспрямований, планомірний характер. І пов'язано це все, насамперед, із тими фізіологічними метаморфозами, які відбуваються в цей час в організмі: інтенсивний гормональний розвиток, становлення нервово-психічної системи, а отже, й характеру тощо. А поруч з цим підліток хоче вже бути не просто самостійним, а й дорослим в очах однолітків, інших оточуючих. Прагне ствердити себе в колективі, для нього зараз є дуже високим авторитет товариша, в переважній більшості випадків значно вищим від авторитету батьків чи педагогів [36, 31].

Мають місце прояви закоханості, статевий потяг. В характері — слабка воля, нестриманість, невитриманість, імпульсивність. В середовищі хлопців — не рідкістю стають хибні форми утвердження себе засобами бійки, паління, грубості.

Подібне поширене й серед дівчат, і при цьому надмірна увага до своєї зовнішності (зачіски, одягу). А в моральному плані маємо неабиякі проблеми. Процес соціалізації та індивідуалізації в цей період ускладнюється. А рівень абстрактного розуму — ще низький. Дає про себе знати й обмеженість знань. Тож, хоча підліток й визнає моральні норми, не завжди здатний їх реалізувати [36, 32].

В цей період починають формуватись почуття совісті, обов'язку, честі, з'являється яскраво виражене прагнення до самовиховання, самореалізації. Підлітки заводять щоденники, де оцінюють свої дії, вчинки, наміри, думки, почуття з моральної точки зору. В багатьох із них спостерігається надмірне невдоволення собою, яке інколи лягає в основу комплексу неповноцінності, заважає розвиткові особистості. Закономірним в цей період є піклування підлітка про власний авторитет — зародження честі у вигляді гіперболізованих почуттів величності, недовіри, скепсису, негативізму. В багатьох підлітків поняття моралі мають неправильний характер: сміливість зводиться до хвацькості, принциповість — до впертості, вимогливість до інших

проявляється в категоричній формі. Характерною ознакою вважається невміння прощати, що веде до розриву стосунків. Досить поширеним серед підлітків є максималізм, хоча щодо себе — вимогливості часто мінімум. Закономірним, нерідким явищем в цей період є дефіцит самокритичності. За умов моральної глухоти поширені, навіть, бійки, нечесність, черствість, брехня, крадіжки тощо.

Не менш яскравим штрихом є й духовні суперечності, адже все, що здійснюється навколо підлітка, глибоко його хвилює, стає особистим інтересом. Підліток при цьому бурхливо реагує на навколишні протиріччя типу: в житті — одне, на словах — інше. Спричиняє подібну реакцію підлітковий максималізм, прагнення докопатись до істини, непримиренність до зла, кривди — з одного боку, з іншого ж — невміння розібратися в складних життєвих ситуаціях, низька здатність до абстрактного мислення [39, 101].

Саме тому підлітковий період вимагає від педагога та батьків неабиякої уважності, серйозності, гнучкості в стратегії відносин з цією віковою категорією. Крім того, в цей період відбуваються інтенсивні метаморфози в становленні характеру підлітка, а тому педагогові, разом з батьками, дуже важливо докласти максимум зусиль та зусиль, аби спрямувати вектор руху цього процесу в потрібному напрямку. Врахування перерахованих вище закономірностей допоможе зробити це на науковій основі.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Назвіть чинники, які впливають на моральний розвиток та сутність людини.

- а) стихійний вплив безпосередньо оточуючого індивіда середовища (процес соціалізації) у вигляді відносин, умов праці, побуту тощо;
- б) різноманітні феномени духовної культури суспільства;
- в) уявлення, суспільні і моральні орієнтири, втілені в масовій свідомості;
- г) загальні закономірності морального розвитку та виховання;
- д) ніщо не впливає.

2. Чи згодні ви з концепціями деяких вчених, що на індивідуальну моральну свідомість людини впливають лише конкретні умови життя (рівень життєвої діяльності, міжособистісні відносини тощо)?

проявляється в категоричній формі. Характерною ознакою вважається невміння прощати, що веде до розриву стосунків. Досить поширеним серед підлітків є максималізм, хоча щодо себе — вимогливості часто мінімум. Закономірним, нерідким явищем в цей період є дефіцит самокритичності. За умов моральної глухоти поширені, навіть, бійки, нечесність, черствість, брехня, крадіжки тощо.

Не менш яскравим штрихом є й духовні суперечності, адже все, що здійснюється навколо підлітка, глибоко його хвилює, стає особистим інтересом. Підліток при цьому бурхливо реагує на навколишні протиріччя типу: в житті — одне, на словах — інше. Спричиняє подібну реакцію підлітковий максималізм, прагнення докопатись до істини, непримиренність до зла, кривди — з одного боку, з іншого ж — невміння розібратися в складних життєвих ситуаціях, низька здатність до абстрактного мислення [39, 101].

Саме тому підлітковий період вимагає від педагога та батьків неабиякої уважності, серйозності, гнучкості в стратегії відносин з цією віковою категорією. Крім того, в цей період відбуваються інтенсивні метаморфози в становленні характеру підлітка, а тому педагогові, разом з батьками, дуже важливо докласти максимум зусиль та зусиль, аби спрямувати вектор руху цього процесу в потрібному напрямку. Врахування перерахованих вище закономірностей допоможе зробити це на науковій основі.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Назвіть чинники, які впливають на моральний розвиток та сутність людини.

- а) стихійний вплив безпосередньо оточуючого індивіда середовища (процес соціалізації) у вигляді відносин, умов праці, побуту тощо;
- б) різноманітні феномени духовної культури суспільства;
- в) уявлення, суспільні і моральні орієнтири, втілені в масовій свідомості;
- г) загальні закономірності морального розвитку та виховання;
- д) ніщо не впливає.

2. Чи згодні ви з концепціями деяких вчених, що на індивідуальну моральну свідомість людини впливають лише конкретні умови життя (рівень життєвої діяльності, міжособистісні відносини тощо)?

- а) залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості й поведінці безпосереднього оточення індивіда;
- б) не погоджуюсь зовсім;
- в) у цьому випадку мають значення безпосередні інтереси й потреби людини;
- г) залежно від психологічних властивостей індивіда;
- д) це залежить від широких суспільних відносин.

3. Яке із названих понять найбільш широко характеризує єдність індивідуальних і соціальних рис людини?

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) особа;
- г) особистість;
- д) жодне з них.

4. Що у вашому розумінні означає морально самовизначитися?

- а) реалізувати власну фундаментальну потребу стати особистістю;
- б) утвердитись у плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства;
- в) уміло вибрати устрій, стиль життя в моральному аспекті;
- г) стати етично освіченим;
- д) свідомо зорієнтуватися в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів, у результаті чого виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, яка виражає соціальну надійність особистості, здатність бути господарем власного щастя.

5. Який віковий період у моральному становленні індивіда є найбільш інтенсивним, складним та суперечливим? Чому?

- а) дошкільний;
- б) підлітковий;
- в) юнацький;
- г) 18–22 роки.

- а) залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості й поведінці безпосереднього оточення індивіда;
- б) не погоджуюсь зовсім;
- в) у цьому випадку мають значення безпосередні інтереси й потреби людини;
- г) залежно від психологічних властивостей індивіда;
- д) це залежить від широких суспільних відносин.

3. Яке із названих понять найбільш широко характеризує єдність індивідуальних і соціальних рис людини?

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) особа;
- г) особистість;
- д) жодне з них.

4. Що у вашому розумінні означає морально самовизначитися?

- а) реалізувати власну фундаментальну потребу стати особистістю;
- б) утвердитись у плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства;
- в) уміло вибрати устрій, стиль життя в моральному аспекті;
- г) стати етично освіченим;
- д) свідомо зорієнтуватися в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів, у результаті чого виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, яка виражає соціальну надійність особистості, здатність бути господарем власного щастя.

5. Який віковий період у моральному становленні індивіда є найбільш інтенсивним, складним та суперечливим? Чому?

- а) дошкільний;
- б) підлітковий;
- в) юнацький;
- г) 18–22 роки.

4. ІНДИВІДУАЛЬНА МОРАЛЬНА САМООЦІНКА: ЗМІСТ, ФОРМИ, КОМПОНЕНТИ

Активність моральної самосвідомості не вичерпується інтелектуально-гносеологічною сферою, а проявляється в емоційно-аксіологічній формі. У Гегеля «абсолютне знання» є єдиним способом існування самосвідомості, а самосвідомість розглядається як єдиний спосіб існування людини...; ідеалісти взагалі «знають лише ставлення «людини» до самої себе, і через те всі реальні відносини стають для них ідеями, тоді як у дійсності ідеальне самоставлення людини є породженням і відображенням її реальних практичних взаємин з іншими членами суспільства [3].

Однією із основних функцій моральної самосвідомості є оціночно-емоційне ставлення людини до себе, як особлива форма моральних відносин, суб'єктом і об'єктом яких виступає вона сама.

Подібно до того, як свідомість у цілому є не лише відбитком, але і моїм ставленням до середовища, самосвідомість — не пасивне самопоглядання, а моє активне ставлення до власного Я, як об'єктивної і суб'єктивної реальності. «Ставлення «Я» до свого іншого «Я» є ціннісним ставленням, актом ціннісної саморегуляції», що «включає передпідготовку і санкціонування нашого волевиявлення і потім наступної оцінки цього волевиявлення, тобто в остаточному підсумку оцінку оцінки» [7, 119].

У етиці моральні відносини розглядаються, по-перше, як система прямих та непрямих зв'язків, які утворюються між людьми у процесі моральної діяльності при взаємному «обміні вчинками», по-друге, як трансформацію цих взаємозалежностей у моральній свідомості особи у вигляді її внутрішньої позиції щодо суспільства, групи, окремих осіб і самої себе. Практичні відносини, об'єктивовані у вчинках та моральності, безпосередньо народжуються суб'єктивними відносинами людей у формі моральних поглядів і почуттів. Разом з тим ансамбль духовно-практичних моральних відносин особи у суспільстві формує та змінює її моральну сутність, яка визначає суб'єктивне ставлення інших до себе.

При цьому цінність проявляється, або змінюється в індивідуальній моральній оцінці, але не є її безпосереднім результатом.

4. ІНДИВІДУАЛЬНА МОРАЛЬНА САМООЦІНКА: ЗМІСТ, ФОРМИ, КОМПОНЕНТИ

Активність моральної самосвідомості не вичерпується інтелектуально-гносеологічною сферою, а проявляється в емоційно-аксіологічній формі. У Гегеля «абсолютне знання» є єдиним способом існування самосвідомості, а самосвідомість розглядається як єдиний спосіб існування людини...; ідеалісти взагалі «знають лише ставлення «людини» до самої себе, і через те всі реальні відносини стають для них ідеями, тоді як у дійсності ідеальне самоставлення людини є породженням і відображенням її реальних практичних взаємин з іншими членами суспільства [3].

Однією із основних функцій моральної самосвідомості є оціночно-емоційне ставлення людини до себе, як особлива форма моральних відносин, суб'єктом і об'єктом яких виступає вона сама.

Подібно до того, як свідомість у цілому є не лише відбитком, але і моїм ставленням до середовища, самосвідомість — не пасивне самопоглядання, а моє активне ставлення до власного Я, як об'єктивної і суб'єктивної реальності. «Ставлення «Я» до свого іншого «Я» є ціннісним ставленням, актом ціннісної саморегуляції», що «включає передпідготовку і санкціонування нашого волевиявлення і потім наступної оцінки цього волевиявлення, тобто в остаточному підсумку оцінку оцінки» [7, 119].

У етиці моральні відносини розглядаються, по-перше, як система прямих та непрямих зв'язків, які утворюються між людьми у процесі моральної діяльності при взаємному «обміні вчинками», по-друге, як трансформацію цих взаємозалежностей у моральній свідомості особи у вигляді її внутрішньої позиції щодо суспільства, групи, окремих осіб і самої себе. Практичні відносини, об'єктивовані у вчинках та моральності, безпосередньо народжуються суб'єктивними відносинами людей у формі моральних поглядів і почуттів. Разом з тим ансамбль духовно-практичних моральних відносин особи у суспільстві формує та змінює її моральну сутність, яка визначає суб'єктивне ставлення інших до себе.

При цьому цінність проявляється, або змінюється в індивідуальній моральній оцінці, але не є її безпосереднім результатом.

Навпаки ця оцінка (і самооцінка) з'являється у результаті визначення соціальної цінності даного морального фактора, загальноприйняте значення якого для особи набуває суб'єктивного значення. Водночас зміст моральної оцінки і самооцінки залежить від індивідуально-психологічних особливостей оцінюючого суб'єкта, його ціннісних орієнтацій, від повноти, глибини і точності його знань про оцінюваний об'єкт. Більше того, моральні цінності знаходять і зберігають своє об'єктивне соціальне значення і дієвість настільки, наскільки приймаються і застосовуються членами суспільства як особисто значущі установки їхньої свідомості і поведінки.

Морально зріла людина оцінює інших і себе, виходячи з критеріїв добра і зла, свідомо вироблених нею шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей. Вона співвідносить свою реальну, (або заплановану) поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними, (або очікуваними) оцінками вчинків. Серед різноманітних моральних ідеалів, принципів, норм, які функціонують у даному суспільстві, вона критично відбирає і творчо освоює ті, які ближче до її розуму і серця, співзвучні світоглядом, уявляються їй щирими і справедливими, які найбільше за все відповідають життєвим інтересам усіх і кожного, у тому числі — власним.

Навпаки, «звикаючи робити все без міркування, без переконання в істині, а лише за наказом, людина стає байдужою до добра та зла і без зазріння совісті робить вчинки, які є протилежними моральним почуттям, виправдуючись тим, що «так наказано» [11, 99].

Дорожче всього індивідові стають моральні цінності й оцінки тієї спільноти, з якою він себе ідентифікує, сприймаючи і переживаючи її інтереси і мету, як особисто важливу. «Те, що людина називає своїм, значною мірою визначає і те, чим вона сама є» [150, 36, 81]. Чим ширші і прогресивніші соціальні спільноти, з якими вона пов'яже свою долю, тим значніші і крупніші масштаби освоєних нею моральних цінностей, тим вище її моральний потенціал.

На самовибір моральної орієнтації впливають соціальний статус особи у визначеному макро і мікросередовищі, її реальне і уявне положення у системі моральних відносин, життєвий досвід і ролі, які виконуються у процесі моральної діяльності, її духовна культура, уся сукупність виховних впливів, включаючи і самовиховання.

Навпаки ця оцінка (і самооцінка) з'являється у результаті визначення соціальної цінності даного морального фактора, загальноприйняте значення якого для особи набуває суб'єктивного значення. Водночас зміст моральної оцінки і самооцінки залежить від індивідуально-психологічних особливостей оцінюючого суб'єкта, його ціннісних орієнтацій, від повноти, глибини і точності його знань про оцінюваний об'єкт. Більше того, моральні цінності знаходять і зберігають своє об'єктивне соціальне значення і дієвість настільки, наскільки приймаються і застосовуються членами суспільства як особисто значущі установки їхньої свідомості і поведінки.

Морально зріла людина оцінює інших і себе, виходячи з критеріїв добра і зла, свідомо вироблених нею шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей. Вона співвідносить свою реальну, (або заплановану) поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними, (або очікуваними) оцінками вчинків. Серед різноманітних моральних ідеалів, принципів, норм, які функціонують у даному суспільстві, вона критично відбирає і творчо освоює ті, які ближче до її розуму і серця, співзвучні світоглядом, уявляються їй щирими і справедливими, які найбільше за все відповідають життєвим інтересам усіх і кожного, у тому числі — власним.

Навпаки, «звикаючи робити все без міркування, без переконання в істині, а лише за наказом, людина стає байдужою до добра та зла і без зазріння совісті робить вчинки, які є протилежними моральним почуттям, виправдуючись тим, що «так наказано» [11, 99].

Дорожче всього індивідові стають моральні цінності й оцінки тієї спільноти, з якою він себе ідентифікує, сприймаючи і переживаючи її інтереси і мету, як особисто важливу. «Те, що людина називає своїм, значною мірою визначає і те, чим вона сама є» [150, 36, 81]. Чим ширші і прогресивніші соціальні спільноти, з якими вона пов'яже свою долю, тим значніші і крупніші масштаби освоєних нею моральних цінностей, тим вище її моральний потенціал.

На самовибір моральної орієнтації впливають соціальний статус особи у визначеному макро і мікросередовищі, її реальне і уявне положення у системі моральних відносин, життєвий досвід і ролі, які виконуються у процесі моральної діяльності, її духовна культура, уся сукупність виховних впливів, включаючи і самовиховання.

Система диспозиційних моральних орієнтацій особи виступає як ієрархія фіксованих (більш-менш усвідомлених) загальних ціннісних установок щодо ступеня співвідношення своїх і чужих вчинків з етичними принципами суспільства (класу), що стали її нормативними переконаннями. Формально усвідомлене надіндивідуальне значення моральної норми залишається для особи розумовим знанням доти, доки не набере глибокого інтимного змісту в якості еталона і мотиву моральної діяльності, перетворившись у «внутрішню етичну інстанцію».

Розрив між етичними знаннями і їх емоційно-особистісною оцінкою породжує «суттєвий бар'єр» на шляху формування моральних переконань. Навпаки, зрілість переконань як суб'єктивної підстави моральної позиції характеризується тим, наскільки воно є усвідомленим активним спонуканням до визначених вчинків та їх самооцінки.

Моральні переконання як компоненти самосвідомості є ні чим іншим, як глибоко осмисленими, емоційно-вистражданими, апробованими життєвим досвідом моральними цінностями, в істинності та загальнозначущості, яких особистість твердо впевнена, а тому керується ними як імперативними спонуканнями у вчинках, оцінках і самооцінках, виходячи із соціальних потреб і інтересів. Сформувавшись на вищому ярусі свідомості, переконання може потім «опускатися» в область віри, не допускаючи сумнівів його правильності, що перетворює моральні цінності в щось святе. Особа по-різному усвідомлює свої моральні переконання залежно від рівня їхньої зрілості і актуальності в даній ситуації.

При цьому ступінь суверенності індивіда може коливатися від копіювання чужих оцінок до цілком самостійної самооцінки незалежно від думки інших або навіть усупереч їй. Глибоко порядні люди, за словами Н. Г. Чернишевського, «самі думають про себе все те, що можна сказати на їх осуд».

Щоденні позитивні вчинки, звичні для оточуючих і самого суб'єкта, як правило, не зумовлюють аргументованої самооцінки. Така необхідність найчастіше усвідомлюється в умовах відповідального морального вибору, при істотній зміні його статусу, домагань, характеру взаємин з іншими, при підвищенні вимог до нього і власних претензій до себе, розбіжності суспільних оцінок і особистого ідеалу з колишньою думкою про себе. Конфлікти між добром і злом, мораль-

Система диспозиційних моральних орієнтацій особи виступає як ієрархія фіксованих (більш-менш усвідомлених) загальних ціннісних установок щодо ступеня співвідношення своїх і чужих вчинків з етичними принципами суспільства (класу), що стали її нормативними переконаннями. Формально усвідомлене надіндивідуальне значення моральної норми залишається для особи розумовим знанням доти, доки не набере глибокого інтимного змісту в якості еталона і мотиву моральної діяльності, перетворившись у «внутрішню етичну інстанцію».

Розрив між етичними знаннями і їх емоційно-особистісною оцінкою породжує «суттєвий бар'єр» на шляху формування моральних переконань. Навпаки, зрілість переконань як суб'єктивної підстави моральної позиції характеризується тим, наскільки воно є усвідомленим активним спонуканням до визначених вчинків та їх самооцінки.

Моральні переконання як компоненти самосвідомості є ні чим іншим, як глибоко осмисленими, емоційно-вистражданими, апробованими життєвим досвідом моральними цінностями, в істинності та загальнозначущості, яких особистість твердо впевнена, а тому керується ними як імперативними спонуканнями у вчинках, оцінках і самооцінках, виходячи із соціальних потреб і інтересів. Сформувавшись на вищому ярусі свідомості, переконання може потім «опускатися» в область віри, не допускаючи сумнівів його правильності, що перетворює моральні цінності в щось святе. Особа по-різному усвідомлює свої моральні переконання залежно від рівня їхньої зрілості і актуальності в даній ситуації.

При цьому ступінь суверенності індивіда може коливатися від копіювання чужих оцінок до цілком самостійної самооцінки незалежно від думки інших або навіть усупереч їй. Глибоко порядні люди, за словами Н. Г. Чернишевського, «самі думають про себе все те, що можна сказати на їх осуд».

Щоденні позитивні вчинки, звичні для оточуючих і самого суб'єкта, як правило, не зумовлюють аргументованої самооцінки. Така необхідність найчастіше усвідомлюється в умовах відповідального морального вибору, при істотній зміні його статусу, домагань, характеру взаємин з іншими, при підвищенні вимог до нього і власних претензій до себе, розбіжності суспільних оцінок і особистого ідеалу з колишньою думкою про себе. Конфлікти між добром і злом, мораль-

ним ідеалом і реальністю, належним та суттєвим, духовним і практичним у моральній діяльності особи стають джерелами переоцінки цінностей і їхніх критеріїв самосвідомості.

Самооцінка — одна з основних форм прояву індивідуальної моральної самосвідомості. У орієнтації на Я як суб'єкта моральної активності проявляється деякий «егоїзм» на відміну від «альтруїстичної» установки щодо оцінки інших. «Висловлювання і дії оточуючих при самооцінці важливі не самі собою, а лише у безпосередньому зв'язку з її суб'єктом, оскільки останній усвідомлює і переживає їх ставлення до себе, вважаючи цей показник «найбільш важливим виміром» [188, 175].

І хоча у даному випадку абсолютизується один із суб'єктивних критеріїв поведінки, поза сумнівом, що самооцінка є дійсно фундаментальним структурно-функціональним компонентом моральної самосвідомості.

Зберігаючи відносну самостійність, самооцінка виступає у тісній єдності із самопізнанням моральної діяльності. Щоб оцінити себе по достоїнству, треба мати про себе достовірну і досить повну інформацію. Водночас самооцінка — не лише фіксований підсумок морального самопізнання але і неодмінна умова, і адекватна форма його перебігу. Без самооцінки збагнення моральної специфіки своїх характеру і діяльності є неможливим. Якщо «вільний самоаналіз» може бути чисто актуальним, що констатує, то моральне самопізнання неминуче стає оцінюючим, а моральна самооцінка має значення як ціннісне знання про себе. Зміст моральної самооцінки визначається, з одного боку, об'єктом, на який вона спрямована, а з іншого — ціннісними критеріями, якими керується суб'єкт при визначенні своєї моральної значущості.

Важливо, щоб особа оцінювала мотиви і наслідки моральної діяльності не суцього суб'єктивно і довільно, а проявляла їхню реальну цінність, зіставляючи з вчинками інших осіб, виходячи із загальних моральних критеріїв, вивірених соціальною практикою. В.П. Тугаринов вірно підмітив, що «самооцінка означає самопізнання... усього процесу морального вибору із суб'єктивних пробуджень до об'єктивних результатів». Дійсно, я можу в етичному плані оцінювати свої конкретні вчинки та їх складові елементи (мотиви, цілі, засоби, рішення, дії, їх наслідки), як і всю моральну діяльність (загальну

ним ідеалом і реальністю, належним та суттєвим, духовним і практичним у моральній діяльності особи стають джерелами переоцінки цінностей і їхніх критеріїв самосвідомості.

Самооцінка — одна з основних форм прояву індивідуальної моральної самосвідомості. У орієнтації на Я як суб'єкта моральної активності проявляється деякий «егоїзм» на відміну від «альтруїстичної» установки щодо оцінки інших. «Висловлювання і дії оточуючих при самооцінці важливі не самі собою, а лише у безпосередньому зв'язку з її суб'єктом, оскільки останній усвідомлює і переживає їх ставлення до себе, вважаючи цей показник «найбільш важливим виміром» [188, 175].

І хоча у даному випадку абсолютизується один із суб'єктивних критеріїв поведінки, поза сумнівом, що самооцінка є дійсно фундаментальним структурно-функціональним компонентом моральної самосвідомості.

Зберігаючи відносну самостійність, самооцінка виступає у тісній єдності із самопізнанням моральної діяльності. Щоб оцінити себе по достоїнству, треба мати про себе достовірну і досить повну інформацію. Водночас самооцінка — не лише фіксований підсумок морального самопізнання але і неодмінна умова, і адекватна форма його перебігу. Без самооцінки збагнення моральної специфіки своїх характеру і діяльності є неможливим. Якщо «вільний самоаналіз» може бути чисто актуальним, що констатує, то моральне самопізнання неминуче стає оцінюючим, а моральна самооцінка має значення як ціннісне знання про себе. Зміст моральної самооцінки визначається, з одного боку, об'єктом, на який вона спрямована, а з іншого — ціннісними критеріями, якими керується суб'єкт при визначенні своєї моральної значущості.

Важливо, щоб особа оцінювала мотиви і наслідки моральної діяльності не суцього суб'єктивно і довільно, а проявляла їхню реальну цінність, зіставляючи з вчинками інших осіб, виходячи із загальних моральних критеріїв, вивірених соціальною практикою. В.П. Тугаринов вірно підмітив, що «самооцінка означає самопізнання... усього процесу морального вибору із суб'єктивних пробуджень до об'єктивних результатів». Дійсно, я можу в етичному плані оцінювати свої конкретні вчинки та їх складові елементи (мотиви, цілі, засоби, рішення, дії, їх наслідки), як і всю моральну діяльність (загальну

спрямованість свідомості і лінії поведінки, спосіб мислення і спосіб життя, моральні якості, моральний погляд у цілому) [175].

Предметом морального самоствавлення особистості за певних умов стають її життя і здоров'я, праця і побут, навчання і дозвілля, внутрішні переживання і зовнішні манери — все, що актуально для неї й інших з точки зору добра, обов'язку, гідності.

Розрізняючись за рівнем узагальнення, повноти, глибини, стабільності, моральна самооцінка буває вузькою і широкою, порційною і цілісною, ситуаційною і стійкою, виступаючи і як інтуїтивне визначення цінності вчинку, і як логічне обґрунтування лінії поведінки. Але у будь-якій формі вона виходить з переконань людини, відбиваючи інтереси різних соціальних груп і визначаючи її характер. «Ось чому у самооцінці особливо важлива опора на науковий світогляд, який дозволяє знаходити правильні пункти відліку у визначенні моральної значущості заподіяних вчинків» [188, 155]. При цьому універсальні, абстрактні вимоги суспільства до поведінки кожного перетворюються у суб'єктивні критерії самооцінки, коли стають індивідуально-конкретними вимогами до себе не меншою мірою, ніж до інших.

Моральна самооцінка може бути у різному ступені адекватною або неадекватною моральній цінності вчинків і якостей особи, що зумовлені рядом соціальних, гносеологічних і психологічних причин. Реальність її у соціально — історичному плані визначається відповідністю ціннісних критеріїв, якими керується суб'єкт, корінним інтересам найбільш прогресивного в житті, що збігається з потребами розвитку людства. Міра адекватності в оцінці самої себе залежить і від того, яке реальне положення даної особистості у суспільстві, як склались її конкретні взаємовідносини з оточуючими і наскільки правильно вони оцінюють її моральну гідність. Нерівномірність морального і розумового розвитку особи, багатогранність її моральних поглядів, складність її соціальної життєдіяльності визначають динамізм, різноплановість і суперечливість моральних самооцінок, труднощі, а часом і неможливість однозначної цілісної автохарактеристики.

У гносеологічному аспекті моральна самооцінка правильна, оскільки досить точно, глибоко і повно відображає діяльну моральну природу суб'єкта. При цьому суб'єктивно-особистісні (цілі і мотиви)

спрямованість свідомості і лінії поведінки, спосіб мислення і спосіб життя, моральні якості, моральний погляд у цілому) [175].

Предметом морального самоствавлення особистості за певних умов стають її життя і здоров'я, праця і побут, навчання і дозвілля, внутрішні переживання і зовнішні манери — все, що актуально для неї й інших з точки зору добра, обов'язку, гідності.

Розрізняючись за рівнем узагальнення, повноти, глибини, стабільності, моральна самооцінка буває вузькою і широкою, порційною і цілісною, ситуаційною і стійкою, виступаючи і як інтуїтивне визначення цінності вчинку, і як логічне обґрунтування лінії поведінки. Але у будь-якій формі вона виходить з переконань людини, відбиваючи інтереси різних соціальних груп і визначаючи її характер. «Ось чому у самооцінці особливо важлива опора на науковий світогляд, який дозволяє знаходити правильні пункти відліку у визначенні моральної значущості заподіяних вчинків» [188, 155]. При цьому універсальні, абстрактні вимоги суспільства до поведінки кожного перетворюються у суб'єктивні критерії самооцінки, коли стають індивідуально-конкретними вимогами до себе не меншою мірою, ніж до інших.

Моральна самооцінка може бути у різному ступені адекватною або неадекватною моральній цінності вчинків і якостей особи, що зумовлені рядом соціальних, гносеологічних і психологічних причин. Реальність її у соціально — історичному плані визначається відповідністю ціннісних критеріїв, якими керується суб'єкт, корінним інтересам найбільш прогресивного в житті, що збігається з потребами розвитку людства. Міра адекватності в оцінці самої себе залежить і від того, яке реальне положення даної особистості у суспільстві, як склались її конкретні взаємовідносини з оточуючими і наскільки правильно вони оцінюють її моральну гідність. Нерівномірність морального і розумового розвитку особи, багатогранність її моральних поглядів, складність її соціальної життєдіяльності визначають динамізм, різноплановість і суперечливість моральних самооцінок, труднощі, а часом і неможливість однозначної цілісної автохарактеристики.

У гносеологічному аспекті моральна самооцінка правильна, оскільки досить точно, глибоко і повно відображає діяльну моральну природу суб'єкта. При цьому суб'єктивно-особистісні (цілі і мотиви)

і об'єктивно-соціальні (зовнішні умови і наслідки) компонента його моральної діяльності повинні розглядатися в системі розуміння. Діюча самокритичність властива передовим представникам найбільш прогресивного в суспільстві, переконанням у правоті своїх моральних ідеалів і цілей, впевнених у своїх потенційних можливостях, а тому здатним відкрито і мужньо визнавати власні помилки і недоліки заради морального самоочищення у процесі боротьби за оновлення світу. Моральна самооцінка особи може виступати як процес розгорнутої у часі і за змістом автохарактеристики і як її кінцевий результат — цілісний автопортрет морального вигляду Я у дзеркалі свідомості. Найбільш складним інтегральним утворенням самосвідомості, що поєднали у собі прогностичні і ціннісні компоненти, є концепція Я. Західна «гуманістична психологія» (Д. Вайл, Л. Кольберг, А. Комбс, С. Куперсмит, Е. Еріксон і ін.) трактує Я-концепції» досить розкрито, включаючи у себе сукупність всіх уявлень індивіда про себе у сьогоденні, минулому і майбутньому, сполучених із самооцінками і пов'язаними з ними переживаннями, переконаннями, поведінковими установками. На відміну від соціопсихологів (Т. Адорно, Дж. Мід, К. Хантди, Т. Шибутані ін.), ряд авторів — зводить концепцію Я лише до продукту інтеракції індивідів» — «визначеному способу поведінки, бачить у ній закономірний підсумок формуючого впливу соціальної макро- і мікросистеми виховання, саморозвитку і самовиховання особи. На наш погляд, моральна концепція «Я» включає і психологічні єдності у контексті всієї життєдіяльності. Неправомірно обмежувати зміст моральної самооцінки вчинків одними внутрішніми спонукками, відволікаючи їх від зовнішньопредметних реальних результатів. Так ще Гегель писав: «Думати про наслідки вчинку важливо тому, що завдяки цьому не зупиняються на безпосередній точці зору, а піднімаються над нею» [48,34]. При оцінці свого вчинку звичайно легше визначити моральну цінність його мотиву значно складніше — об'єктивні наслідки, тоді як з боку складніше оцінити внутрішні спонуки і простіше бачити результати. Керуючись правильними моральними критеріями, можна впасти в оману, якщо ігнорувати або перебільшувати ті або інші моменти свого морального життя. Але і прагнучи врахувати всі його грані й умови, ми не зможемо уникнути помилок у самооцінці, якщо будемо виходити з помилкових моральнісних позицій.

і об'єктивно-соціальні (зовнішні умови і наслідки) компонента його моральної діяльності повинні розглядатися в системі розуміння. Діюча самокритичність властива передовим представникам найбільш прогресивного в суспільстві, переконанням у правоті своїх моральних ідеалів і цілей, впевнених у своїх потенційних можливостях, а тому здатним відкрито і мужньо визнавати власні помилки і недоліки заради морального самоочищення у процесі боротьби за оновлення світу. Моральна самооцінка особи може виступати як процес розгорнутої у часі і за змістом автохарактеристики і як її кінцевий результат — цілісний автопортрет морального вигляду Я у дзеркалі свідомості. Найбільш складним інтегральним утворенням самосвідомості, що поєднали у собі прогностичні і ціннісні компоненти, є концепція Я. Західна «гуманістична психологія» (Д. Вайл, Л. Кольберг, А. Комбс, С. Куперсмит, Е. Еріксон і ін.) трактує Я-концепції» досить розкрито, включаючи у себе сукупність всіх уявлень індивіда про себе у сьогоденні, минулому і майбутньому, сполучених із самооцінками і пов'язаними з ними переживаннями, переконаннями, поведінковими установками. На відміну від соціопсихологів (Т. Адорно, Дж. Мід, К. Хантди, Т. Шибутані ін.), ряд авторів — зводить концепцію Я лише до продукту інтеракції індивідів» — «визначеному способу поведінки, бачить у ній закономірний підсумок формуючого впливу соціальної макро- і мікросистеми виховання, саморозвитку і самовиховання особи. На наш погляд, моральна концепція «Я» включає і психологічні єдності у контексті всієї життєдіяльності. Неправомірно обмежувати зміст моральної самооцінки вчинків одними внутрішніми спонукками, відволікаючи їх від зовнішньопредметних реальних результатів. Так ще Гегель писав: «Думати про наслідки вчинку важливо тому, що завдяки цьому не зупиняються на безпосередній точці зору, а піднімаються над нею» [48,34]. При оцінці свого вчинку звичайно легше визначити моральну цінність його мотиву значно складніше — об'єктивні наслідки, тоді як з боку складніше оцінити внутрішні спонуки і простіше бачити результати. Керуючись правильними моральними критеріями, можна впасти в оману, якщо ігнорувати або перебільшувати ті або інші моменти свого морального життя. Але і прагнучи врахувати всі його грані й умови, ми не зможемо уникнути помилок у самооцінці, якщо будемо виходити з помилкових моральнісних позицій.

Психологічні ж труднощі досягнення щирої моральної самооцінки ховаються у різних (не завжди актуально усвідомлених) установках, стереотипах, очікуваннях, упередженнях, що спотворюють уявлення особи про саму себе. «Думку про своє «Я» людина створює з пристрастю, вона складає собою тенденційний психологічний автопортрет» [184,165]. Неадекватна моральна самооцінка може бути різною мірою завищеною або заниженою. У одних людей переважають захисні установки на утвердження власної гідності, підтримки високого рівня свого авторитету, доброї репутації. Схильність до самоідеалізації приводить до того, що «нам совісно уявляти собі речі такими, які вони є... Хто з нас не намагався іноді додати відтінок героїзму, великодушності або тонкого розуміння найпростішому своєму вчинкові, зробленому іноді зовсім випадково?» [184,78]. У визначених умовах подібні тенденції приймають різні форми переоцінки своїх чеснот і недооцінки своїх вад — від зайвої зарозумілості при недостатній самокритичності до гіпертрофованої зарозумілості, «манії величності»...

В інших неадекватність моральної самооцінки проявляється в зменшенні або ігноруванні своїх досягнень, достоїнств і явному перебільшенні власних недоліків, у надмірній драматизації слабкостей, помилок, провин, що уявляються як невикорінні вади, недоліки. Такого роду недооцінка себе часом вироджується в хворобливе самоприпинення і самошельмування, створюючи стійкий комплекс неповноцінності.

Помилкова моральна самооцінка пов'язана як з неадекватною оцінкою особи навколишніми, так і з абсолютизацією або ігноруванням нею суспільної думки. Така самооцінка стає наслідком, фальсифікованого ставлення до інших. «Кожна людина вимірює інших собою. Що нижче її або дорівнює їй, те вона розуміє, по-можливості тому вона вірить; що вище її здібностей або розвитку, того вона не розуміє, тому й не вірить.» Людина схильна переоцінювати себе, коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок, вважаючи їх несправедливими, коли судить про інших за завищеними критеріями, а про себе — за заниженими. Водночас суб'єкт, звичайно недооцінює себе, якщо навколишні оцінюють його низько.

Людина схильна переоцінювати себе, коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок,

Психологічні ж труднощі досягнення щирої моральної самооцінки ховаються у різних (не завжди актуально усвідомлених) установках, стереотипах, очікуваннях, упередженнях, що спотворюють уявлення особи про саму себе. «Думку про своє «Я» людина створює з пристрастю, вона складає собою тенденційний психологічний автопортрет» [184,165]. Неадекватна моральна самооцінка може бути різною мірою завищеною або заниженою. У одних людей переважають захисні установки на утвердження власної гідності, підтримки високого рівня свого авторитету, доброї репутації. Схильність до самоідеалізації приводить до того, що «нам совісно уявляти собі речі такими, які вони є... Хто з нас не намагався іноді додати відтінок героїзму, великодушності або тонкого розуміння найпростішому своєму вчинкові, зробленому іноді зовсім випадково?» [184,78]. У визначених умовах подібні тенденції приймають різні форми переоцінки своїх чеснот і недооцінки своїх вад — від зайвої зарозумілості при недостатній самокритичності до гіпертрофованої зарозумілості, «манії величності»...

В інших неадекватність моральної самооцінки проявляється в зменшенні або ігноруванні своїх досягнень, достоїнств і явному перебільшенні власних недоліків, у надмірній драматизації слабкостей, помилок, провин, що уявляються як невикорінні вади, недоліки. Такого роду недооцінка себе часом вироджується в хворобливе самоприпинення і самошельмування, створюючи стійкий комплекс неповноцінності.

Помилкова моральна самооцінка пов'язана як з неадекватною оцінкою особи навколишніми, так і з абсолютизацією або ігноруванням нею суспільної думки. Така самооцінка стає наслідком, фальсифікованого ставлення до інших. «Кожна людина вимірює інших собою. Що нижче її або дорівнює їй, те вона розуміє, по-можливості тому вона вірить; що вище її здібностей або розвитку, того вона не розуміє, тому й не вірить.» Людина схильна переоцінювати себе, коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок, вважаючи їх несправедливими, коли судить про інших за завищеними критеріями, а про себе — за заниженими. Водночас суб'єкт, звичайно недооцінює себе, якщо навколишні оцінюють його низько.

Людина схильна переоцінювати себе, коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок,

вважаючи їх несправедливими, коли судить про інших за завищеними критеріями, а про себе — за заниженими.

Суб'єкт звичайно недооцінює себе, якщо навколишні оцінюють його низько (чи він сам так вважає), а сам до себе він виставляє більш високі вимоги, ніж інші. Егоцентризм при завищеній самооцінці зумовлює авторитарне ставлення до інших (у вигляді поблажливості, зневаги, презирства, що принижує заступництво), а при заниженій (явна розбіжність позитивної самооцінки з громадською думкою) породжує різні форми психологічного самозахисту, недоброзичливості до оточуючих (в одних випадках — помисливість, уразливість, заздрощі, ревності, в інших — скритність, лукавство, хитрість, у третіх — амбіції, мстивість, зловтіху).

Для деяких важливо не стільки те, що думають про них інші, оскільки власні уявлення про те, як ставляться до них з боку. Ці люди частіше за інших судять по собі, проєктуючи на цих уявах свої недоліки («міряють на власний аршин»).

Найбільш раціоналізованою і водночас гострою формою моральної самооцінки є самокритика. Ставлення до критики і здатність до самокритики — найважливіші показники рівня моральної та інтелектуальної зрілості особи. Чим сильніша людина духовно, писав — Белінський, тим сміливіше вона дивиться на свої слабкості і недоліки. Атмосфера взаємного відчуження, аморалізму і лукавства у суспільстві перешкоджає широкому поширенню здорової самокритики серед його членів. В одних, це проявляється в байдужості або цинічно-апогетичному ставленні до своїх і чужих вад; в інших — у панічному страхові самовикриття і втрати престижу перед недоброзичливою громадською думкою, у прагненні до показної благопристойності; у третіх самокритика залишається безпринципною, пасивною або здобуває деструктивний характер, вироджуючись у релігійно — фанатичне самошельмування. Уникаючи душевного дискомфорту, людина нерідко віддає перевагу гіркій правді про себе над солодкою брехнею, ховаючи або виправдуючи перед собою й іншими власні вади. Подібного роду брехню шляхом вишукування «гарних» основ для реабілітації поганих намірів і діянь Гегель називав «пробабілізмом» — витонченим лукавством, при якому «зробивши будь-який поганий вчинок, намагаються перетворити його для власної совісті у щось таке, що можна уявити собі і добрим вчинком» [48, 39].

вважаючи їх несправедливими, коли судить про інших за завищеними критеріями, а про себе — за заниженими.

Суб'єкт звичайно недооцінює себе, якщо навколишні оцінюють його низько (чи він сам так вважає), а сам до себе він виставляє більш високі вимоги, ніж інші. Егоцентризм при завищеній самооцінці зумовлює авторитарне ставлення до інших (у вигляді поблажливості, зневаги, презирства, що принижує заступництво), а при заниженій (явна розбіжність позитивної самооцінки з громадською думкою) породжує різні форми психологічного самозахисту, недоброзичливості до оточуючих (в одних випадках — помисливість, уразливість, заздрощі, ревності, в інших — скритність, лукавство, хитрість, у третіх — амбіції, мстивість, зловтіху).

Для деяких важливо не стільки те, що думають про них інші, оскільки власні уявлення про те, як ставляться до них з боку. Ці люди частіше за інших судять по собі, проєктуючи на цих уявах свої недоліки («міряють на власний аршин»).

Найбільш раціоналізованою і водночас гострою формою моральної самооцінки є самокритика. Ставлення до критики і здатність до самокритики — найважливіші показники рівня моральної та інтелектуальної зрілості особи. Чим сильніша людина духовно, писав — Белінський, тим сміливіше вона дивиться на свої слабкості і недоліки. Атмосфера взаємного відчуження, аморалізму і лукавства у суспільстві перешкоджає широкому поширенню здорової самокритики серед його членів. В одних, це проявляється в байдужості або цинічно-апогетичному ставленні до своїх і чужих вад; в інших — у панічному страхові самовикриття і втрати престижу перед недоброзичливою громадською думкою, у прагненні до показної благопристойності; у третіх самокритика залишається безпринципною, пасивною або здобуває деструктивний характер, вироджуючись у релігійно — фанатичне самошельмування. Уникаючи душевного дискомфорту, людина нерідко віддає перевагу гіркій правді про себе над солодкою брехнею, ховаючи або виправдуючи перед собою й іншими власні вади. Подібного роду брехню шляхом вишукування «гарних» основ для реабілітації поганих намірів і діянь Гегель називав «пробабілізмом» — витонченим лукавством, при якому «зробивши будь-який поганий вчинок, намагаються перетворити його для власної совісті у щось таке, що можна уявити собі і добрим вчинком» [48, 39].

Критична моральна самооцінка, вміння втілити її, незважаючи на усі втішні самовиправдання, які підказує людині самолюбність, — неодмінна умова справжнього морального резонансу з іншими людьми, а значить і взаємо- і світоглядну позицію стосовно себе, і морального змісту свого життя, відображаючись у всій багатогранності соціальної активності особи. У такому трактуванні Я-концепція — не сукупність фрагментарних образів Я і оцінок його окремих граней, а — цілісна система поглядів на себе, як суб'єкта моральнісної життєдіяльності.

На формування індивідуальної моральної самооцінки суттєво впливає громадська думка. Водночас надмірна чутливість особи до думки інших осіб призводить до конформізму й втрати моральнісної автономії. Але й постійно скептично сприймаючи, або ігноруючи думку навколишніх про себе індивід ризикує втратити критерії моральної самооцінки і дезорієнтуватися щодо соціальної цінності свого Я.

Багаторазово породжувані громадською думкою оціночні ситуації, у які потрапляє особа, стимулюють в ній схильність до самооцінки. Становлення індивідуальних критеріїв і мотивів, навичок і звичок моральної самооцінки перебігають у спілкуванні за допомогою взаємооцінок людей на основі засвоєного морального кодексу даного суспільства. Психологи встановили, що людина часто неусвідомлено відтворює групову оцінку її поведінки, провокує оцінку інших щодо себе і навпаки: про навколишніх нерідко судить за аналогією з собою.

Генетична та функціональна моральна самооцінка опосередкована оцінкою нас іншими, нашими оціночними ставленнями до них і лише на рівні світосприйняття стає автономним актом самовизнання і самоставлення. Але і зріло оцінюючи свої вчинки, особа періодично «самовідчужується», дивиться на себе очима авторитетних осіб і референтних груп.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як розглядаються в етиці моральні відносини?

а) як система прямих та непрямих зв'язків, які утворюються між людьми у процесі їх моральнісної діяльності при взаємному «обміні» вчинками;

Критична моральна самооцінка, вміння втілити її, незважаючи на усі втішні самовиправдання, які підказує людині самолюбність, — неодмінна умова справжнього морального резонансу з іншими людьми, а значить і взаємо- і світоглядну позицію стосовно себе, і морального змісту свого життя, відображаючись у всій багатогранності соціальної активності особи. У такому трактуванні Я-концепція — не сукупність фрагментарних образів Я і оцінок його окремих граней, а — цілісна система поглядів на себе, як суб'єкта моральнісної життєдіяльності.

На формування індивідуальної моральної самооцінки суттєво впливає громадська думка. Водночас надмірна чутливість особи до думки інших осіб призводить до конформізму й втрати моральнісної автономії. Але й постійно скептично сприймаючи, або ігноруючи думку навколишніх про себе індивід ризикує втратити критерії моральної самооцінки і дезорієнтуватися щодо соціальної цінності свого Я.

Багаторазово породжувані громадською думкою оціночні ситуації, у які потрапляє особа, стимулюють в ній схильність до самооцінки. Становлення індивідуальних критеріїв і мотивів, навичок і звичок моральної самооцінки перебігають у спілкуванні за допомогою взаємооцінок людей на основі засвоєного морального кодексу даного суспільства. Психологи встановили, що людина часто неусвідомлено відтворює групову оцінку її поведінки, провокує оцінку інших щодо себе і навпаки: про навколишніх нерідко судить за аналогією з собою.

Генетична та функціональна моральна самооцінка опосередкована оцінкою нас іншими, нашими оціночними ставленнями до них і лише на рівні світосприйняття стає автономним актом самовизнання і самоставлення. Але і зріло оцінюючи свої вчинки, особа періодично «самовідчужується», дивиться на себе очима авторитетних осіб і референтних груп.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як розглядаються в етиці моральні відносини?

а) як система прямих та непрямих зв'язків, які утворюються між людьми у процесі їх моральнісної діяльності при взаємному «обміні» вчинками;

- б) як трансформація наведених вище взаємозалежностей в моральній свідомості індивіда у вигляді його внутрішньої позиції щодо суспільства, групи, окремих осіб і самої себе;
- в) то практичні відносини, об'єктивовані у вчинках і моральності;
- г) як практичні відносини, що безпосередньо народжуються суб'єктивними відносинами у формі моральних поглядів і почуттів;
- д) як оціночно-емоційне ставлення до себе та інших;
- ж) жодна з відповідей не є правильною.

2. Чи формує ансамбль духовно-практичних моральних відносин людини в суспільстві її моральну сутність? Чому?

- а) звичайно так;
- б) не лише формує, а й змінює її; є вагомим чинником удосконалення суб'єктивного ставлення до себе;
- в) він не має ніякого значення;
- г) частково;
- д) залежно від рівня індивідуальної моральної свідомості.

3. Від чого залежить зміст моральної оцінки та самооцінки людини?

- а) від індивідуально-психологічних особливостей оцінюючого суб'єкта;
- б) від повноти, глибини й точності знань (мотивів) поведінки оцінюваного об'єкта;
- г) перераховане вище в комплексі позначається як на оцінці, так і на самооцінці індивіда;
- д) все перераховане не має ніякого значення.

4. Як оцінює морально зріла людина інших і себе?

- а) виходячи з критеріїв добра й зла; свідомо вироблених нею шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей;
- б) співвідносячи свою реальну, або (заплановану) поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними, (або очікуваними) оцінками вчинків;
- в) критично відбираючи і твердо освоюючи ті, які ближче до її розуму і серця, співзвучні світоглядом, уявляються їй ширими і справедливими;
- г) відбираючи ті, які найбільш за все відповідають її життєвим інтересам;
- д) відбираючи і твердо осмислюючи ті, які найбільш за все відповідають життєвим інтересам усіх і кожного, у тому числі — власним.

5. Що позначається на виборі моральною особистістю ціннісної орієнтації?

- б) як трансформація наведених вище взаємозалежностей в моральній свідомості індивіда у вигляді його внутрішньої позиції щодо суспільства, групи, окремих осіб і самої себе;
- в) то практичні відносини, об'єктивовані у вчинках і моральності;
- г) як практичні відносини, що безпосередньо народжуються суб'єктивними відносинами у формі моральних поглядів і почуттів;
- д) як оціночно-емоційне ставлення до себе та інших;
- ж) жодна з відповідей не є правильною.

2. Чи формує ансамбль духовно-практичних моральних відносин людини в суспільстві її моральну сутність? Чому?

- а) звичайно так;
- б) не лише формує, а й змінює її; є вагомим чинником удосконалення суб'єктивного ставлення до себе;
- в) він не має ніякого значення;
- г) частково;
- д) залежно від рівня індивідуальної моральної свідомості.

3. Від чого залежить зміст моральної оцінки та самооцінки людини?

- а) від індивідуально-психологічних особливостей оцінюючого суб'єкта;
- б) від повноти, глибини й точності знань (мотивів) поведінки оцінюваного об'єкта;
- г) перераховане вище в комплексі позначається як на оцінці, так і на самооцінці індивіда;
- д) все перераховане не має ніякого значення.

4. Як оцінює морально зріла людина інших і себе?

- а) виходячи з критеріїв добра й зла; свідомо вироблених нею шляхом селективного засвоєння та використання визначених соціальних цінностей;
- б) співвідносячи свою реальну, або (заплановану) поведінку з цінностями референтних груп і осіб, їх фактичними, (або очікуваними) оцінками вчинків;
- в) критично відбираючи і твердо освоюючи ті, які ближче до її розуму і серця, співзвучні світоглядом, уявляються їй ширими і справедливими;
- г) відбираючи ті, які найбільш за все відповідають її життєвим інтересам;
- д) відбираючи і твердо осмислюючи ті, які найбільш за все відповідають життєвим інтересам усіх і кожного, у тому числі — власним.

5. Що позначається на виборі моральною особистістю ціннісної орієнтації?

- а) соціальне середовище;
- б) рівень моральної свідомості;
- в) соціальний статус людини у визначеному макро і мікро-середовищі та її реальне і уявне положення у системі моральних відносин;
- г) життєвий досвід і ролі, які виконуються нею у процесі моральнісної діяльності та її духовна культура, а також уся сукупність виховних впливів, включаючи і самовиховання;
- д) жодний із чинників не має ніякого значення.

6. Як ви розумієте поняття «моральні переконання»? Вкажіть на найбільш повну відповідь.

- а) це компоненти самосвідомості людини;
- б) як глибоко осмислені, емоційно-вистраждані, апробовані життєвим досвідом моральні цінності, в істинності та загальнозначущості яких особистість твердо впевнена, а тому керується ними як імперативними спонуканнями у вчинках, оцінках і самооцінках, виходячи із соціальних потреб та інтересів;
- в) при чому тут соціальні потреби та інтереси?;
- г) це соціальні цінності, які людина привласнює;
- д) ознака рівня зрілості індивідуальної моральної свідомості.

7. Від чого залежить здатність людини до правильної самооцінки?

- а) від об'єктивних критеріїв;
- б) від здатності людини до самопізнання моральної діяльності;
- в) від наявності про себе вірогідної достатньо повної інформації;
- г) від рівня етичної освіченості;
- д) від трансформованих у самосвідомості ціннісних критеріїв, якими керується суб'єкт при визначенні своєї моральної значущості.

8. Якою буває моральна самооцінка?

- а) як опора на науковий світогляд індивіда, такою, що точно, глибоко і достатньо відображає діяльну моральну потребу суб'єкта;
- б) як інтуїтивне визначення моральної цінності вчинку;
- в) залежною від ситуації;
- г) як логічне обґрунтування людиною лінії поведінки;
- д) такою, що виходить із моральних переконань індивіда.

9. Назвіть ознаки завищеної самооцінки.

- а) захисні установки на утвердження власної гідності;
- б) прояви прагнення до підтримки високого рівня свого авторитету, доброї репутації у вигляді переоцінки своїх чеснот та недооцінки своїх вад;
- в) великодушність;

- а) соціальне середовище;
- б) рівень моральної свідомості;
- в) соціальний статус людини у визначеному макро і мікро-середовищі та її реальне і уявне положення у системі моральних відносин;
- г) життєвий досвід і ролі, які виконуються нею у процесі моральнісної діяльності та її духовна культура, а також уся сукупність виховних впливів, включаючи і самовиховання;
- д) жодний із чинників не має ніякого значення.

6. Як ви розумієте поняття «моральні переконання»? Вкажіть на найбільш повну відповідь.

- а) це компоненти самосвідомості людини;
- б) як глибоко осмислені, емоційно-вистраждані, апробовані життєвим досвідом моральні цінності, в істинності та загальнозначущості яких особистість твердо впевнена, а тому керується ними як імперативними спонуканнями у вчинках, оцінках і самооцінках, виходячи із соціальних потреб та інтересів;
- в) при чому тут соціальні потреби та інтереси?;
- г) це соціальні цінності, які людина привласнює;
- д) ознака рівня зрілості індивідуальної моральної свідомості.

7. Від чого залежить здатність людини до правильної самооцінки?

- а) від об'єктивних критеріїв;
- б) від здатності людини до самопізнання моральної діяльності;
- в) від наявності про себе вірогідної достатньо повної інформації;
- г) від рівня етичної освіченості;
- д) від трансформованих у самосвідомості ціннісних критеріїв, якими керується суб'єкт при визначенні своєї моральної значущості.

8. Якою буває моральна самооцінка?

- а) як опора на науковий світогляд індивіда, такою, що точно, глибоко і достатньо відображає діяльну моральну потребу суб'єкта;
- б) як інтуїтивне визначення моральної цінності вчинку;
- в) залежною від ситуації;
- г) як логічне обґрунтування людиною лінії поведінки;
- д) такою, що виходить із моральних переконань індивіда.

9. Назвіть ознаки завищеної самооцінки.

- а) захисні установки на утвердження власної гідності;
- б) прояви прагнення до підтримки високого рівня свого авторитету, доброї репутації у вигляді переоцінки своїх чеснот та недооцінки своїх вад;
- в) великодушність;

- г) намагання придати тонкого розуміння найпростішому своєму вчинкові, зробленому навіть іноді випадково;
- д) дефіцит самокритичності.

10. Які ви знаєте ознаки заниженої самооцінки?

- а) зарозумілість;
- б) недооцінка своїх вад;
- в) ігнорування своїх досягнень, достоїнств;
- г) надмірна драматизація слабкостей, помилок, провин, що уявляються як невикорінні вади, недоліки;
- д) хворобливе самоприниження і самошельмування.

11. За яких умов можлива неадекватна моральна самооцінка?

- а) зовнішні чинники відсутні;
- б) об'єктивних критеріїв правильної самооцінки взагалі не існує;
- в) пов'язана із абсолютизацією або ігноруванням особою громадської думки;
- г) коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок, вважаючи їх несправедливими;
- д) коли виставляє перед собою занадто високі вимоги.

12. Яку поведінку індивіда зумовлює його завищена моральна самооцінка?

- а) великодушність;
- б) авторитарне ставлення до інших: у вигляді поблажливості, зневаги, презирства, що принижує;
- в) заступництво;
- г) скромність;
- д) бахвальство.

13. Яку поведінку індивіда зумовлює занижена самооцінка?

- а) впевненість;
- б) егоцентризм;
- в) недобррозичливість до оточуючих;
- г) амбіції, мстивість, зловтіха;
- д) скритність, лукавство, хитрість.

14. Підкресліть найважливіші із показників рівня моральної зрілості індивіда.

- а) цинічно-апологетичне ставлення до власних і чужих вад;

- г) намагання придати тонкого розуміння найпростішому своєму вчинкові, зробленому навіть іноді випадково;
- д) дефіцит самокритичності.

10. Які ви знаєте ознаки заниженої самооцінки?

- а) зарозумілість;
- б) недооцінка своїх вад;
- в) ігнорування своїх досягнень, достоїнств;
- г) надмірна драматизація слабкостей, помилок, провин, що уявляються як невикорінні вади, недоліки;
- д) хворобливе самоприниження і самошельмування.

11. За яких умов можлива неадекватна моральна самооцінка?

- а) зовнішні чинники відсутні;
- б) об'єктивних критеріїв правильної самооцінки взагалі не існує;
- в) пов'язана із абсолютизацією або ігноруванням особою громадської думки;
- г) коли приймає на віру занадто втішну думку про себе або захищається від негативних оцінок, вважаючи їх несправедливими;
- д) коли виставляє перед собою занадто високі вимоги.

12. Яку поведінку індивіда зумовлює його завищена моральна самооцінка?

- а) великодушність;
- б) авторитарне ставлення до інших: у вигляді поблажливості, зневаги, презирства, що принижує;
- в) заступництво;
- г) скромність;
- д) бахвальство.

13. Яку поведінку індивіда зумовлює занижена самооцінка?

- а) впевненість;
- б) егоцентризм;
- в) недобррозичливість до оточуючих;
- г) амбіції, мстивість, зловтіха;
- д) скритність, лукавство, хитрість.

14. Підкресліть найважливіші із показників рівня моральної зрілості індивіда.

- а) цинічно-апологетичне ставлення до власних і чужих вад;

- б) панічний страх втрати престижу перед недоброзичливою громадською думкою;
- в) показна благоприсойність;
- г) здатність до раціоналізованої самокритики;
- д) здатність до деструктивної критики

15. Що складає умову справжнього морального резонансу між людьми?

- а) взаємовигідні відносини;
- б) орієнтація на громадську думку;
- в) самолюбність;
- г) критична моральна самооцінка, уміння втілити її, незважаючи на усі втішні самовиправдання, що підказує самолюбність;
- д) взаємо- і світоглядна позиція стосовно себе і морального змісту свого життя.

16. До чого призводить надмірна чутливість індивіда до думки інших осіб?

- а) до самоудосконалення;
- б) до формування комплексу неповноцінності;
- в) до конформізму;
- г) до втрати моральної автономії
- д) до гартування моральної позиції.

17. Яка роль громадської думки у формуванні особистості?

- а) не відіграє ніякої ролі;
- б) завжди є чинником формування самовизначення і самоставлення;
- в) заважає, оскільки сприяє неусвідомленому відтворенню групової оцінки її поводження, помилкової оцінки інших щодо себе і навпаки, судження навколишніх за аналогією з собою;
- г) відіграє залежно від обставин;
- д) є вагомим чинником морального ставлення особи, оскільки багаторазово породжувані громадською думкою оціночні ситуації в які потрапляє індивід, стимулюють у ній здатність до адекватної моральної самооцінки.

- б) панічний страх втрати престижу перед недоброзичливою громадською думкою;
- в) показна благоприсойність;
- г) здатність до раціоналізованої самокритики;
- д) здатність до деструктивної критики

15. Що складає умову справжнього морального резонансу між людьми?

- а) взаємовигідні відносини;
- б) орієнтація на громадську думку;
- в) самолюбність;
- г) критична моральна самооцінка, уміння втілити її, незважаючи на усі втішні самовиправдання, що підказує самолюбність;
- д) взаємо- і світоглядна позиція стосовно себе і морального змісту свого життя.

16. До чого призводить надмірна чутливість індивіда до думки інших осіб?

- а) до самоудосконалення;
- б) до формування комплексу неповноцінності;
- в) до конформізму;
- г) до втрати моральної автономії
- д) до гартування моральної позиції.

17. Яка роль громадської думки у формуванні особистості?

- а) не відіграє ніякої ролі;
- б) завжди є чинником формування самовизначення і самоставлення;
- в) заважає, оскільки сприяє неусвідомленому відтворенню групової оцінки її поводження, помилкової оцінки інших щодо себе і навпаки, судження навколишніх за аналогією з собою;
- г) відіграє залежно від обставин;
- д) є вагомим чинником морального ставлення особи, оскільки багаторазово породжувані громадською думкою оціночні ситуації в які потрапляє індивід, стимулюють у ній здатність до адекватної моральної самооцінки.

5. МОРАЛЬНЕ САМОПІЗНАННЯ ІНДИВІДА, ЙОГО УМОВИ ТА СПОСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ

Співвідношення між самосвідомістю та самопізнанням у філософській літературі трактується по різному: одні автори у самопізнанні бачать лише умову самосвідомості, інші — лише його результат, а треті зовсім не згадують здібність самопізнання у зв'язку з діяльністю самосвідомості.

У «Словнику з етики» самопізнання не розглядається ні в окремій статті, ні в контексті аналізу моральної самосвідомості, самооцінки, самоконтролю, самовиховання. Між тим, ряд філософів, етиків, психологів (Р.Д. Азімова, А.Г. Спіркін, І.І. Чеснокова та ін.) характеризують самопізнання як одну з провідних функцій самосвідомості особи. Дійсно, усяке знання є ідеальною формою існування світосприйняття, адже «щось виникає для свідомості остільки, оскільки воно знає це щось. Знання є його єдине предметне ставлення» [21,14]. Отже, і знання суб'єкта про його власний соціальний статус, внутрішні потенції та зовнішні акції є найважливішим способом функціонування його самосвідомості. Самосвідомість не тотожна самопізнанню, як вважав Декарт, та не є її передумовою, як стверджував Кант. Самосвідомість у вигляді знання суб'єкта про себе безпосередньо зумовлена розумовою діяльністю, спрямованою на нього самого, виступаючи як пізнавальна самосвідомість. З іншого боку, самопізнання передбачає певний рівень самосвідомості, в якій особа виділяє себе в якості предмета пізнання.

Моральне самопізнання Сократ, Платон, Монтень, Локк, Кант, Гегель розглядали як найважливіший обов'язок та цілком здійсненне завдання кожної особи. Його специфіка проявляється не стільки в психологічних механізмах, загальних для всіх видів самопізнання, оскільки в змісті, що відображає в нормативноціннісному ракурсі положення особи в системі моральних відносин, характер її моральної діяльності, моральні якості, вчинки, їх мотиви та ін. Самопізнання — одна з основних форм прояву та засіб збагачення, розвитку моральної самосвідомості. Необхідність в ньому зумовлена суспільною необхідністю в оптимальній регуляції кожною людиною своєї моральної

5. МОРАЛЬНЕ САМОПІЗНАННЯ ІНДИВІДА, ЙОГО УМОВИ ТА СПОСОБИ ЗДІЙСНЕННЯ

Співвідношення між самосвідомістю та самопізнанням у філософській літературі трактується по різному: одні автори у самопізнанні бачать лише умову самосвідомості, інші — лише його результат, а треті зовсім не згадують здібність самопізнання у зв'язку з діяльністю самосвідомості.

У «Словнику з етики» самопізнання не розглядається ні в окремій статті, ні в контексті аналізу моральної самосвідомості, самооцінки, самоконтролю, самовиховання. Між тим, ряд філософів, етиків, психологів (Р.Д. Азімова, А.Г. Спіркін, І.І. Чеснокова та ін.) характеризують самопізнання як одну з провідних функцій самосвідомості особи. Дійсно, усяке знання є ідеальною формою існування світосприйняття, адже «щось виникає для свідомості остільки, оскільки воно знає це щось. Знання є його єдине предметне ставлення» [21,14]. Отже, і знання суб'єкта про його власний соціальний статус, внутрішні потенції та зовнішні акції є найважливішим способом функціонування його самосвідомості. Самосвідомість не тотожна самопізнанню, як вважав Декарт, та не є її передумовою, як стверджував Кант. Самосвідомість у вигляді знання суб'єкта про себе безпосередньо зумовлена розумовою діяльністю, спрямованою на нього самого, виступаючи як пізнавальна самосвідомість. З іншого боку, самопізнання передбачає певний рівень самосвідомості, в якій особа виділяє себе в якості предмета пізнання.

Моральне самопізнання Сократ, Платон, Монтень, Локк, Кант, Гегель розглядали як найважливіший обов'язок та цілком здійсненне завдання кожної особи. Його специфіка проявляється не стільки в психологічних механізмах, загальних для всіх видів самопізнання, оскільки в змісті, що відображає в нормативноціннісному ракурсі положення особи в системі моральних відносин, характер її моральної діяльності, моральні якості, вчинки, їх мотиви та ін. Самопізнання — одна з основних форм прояву та засіб збагачення, розвитку моральної самосвідомості. Необхідність в ньому зумовлена суспільною необхідністю в оптимальній регуляції кожною людиною своєї моральної

діяльності на основі достатньо повної та вірної інформації не лише про навколишнє середовище (його моральних наказів, очікувань, санкцій), але і про себе саму (свої моральні обов'язки та права, спонуки й дії, моральний склад).

Осягаючи своє моральне буття (сутність) через призму соціально належного, ми досягаємо успішної моральнісної самоорієнтації, адекватного саморозкриття та самовизначення у суспільстві. Зрозуміло, що наші моральні можливості повністю реалізуються лише у добрі. Але і, пізнаючи себе, ми стаємо все більше добродієчними, як стверджували Сократ, Платон, Монтень, Спіноза, Локк, Руссо. Моральне самопізнання не лише необхідне, але і цілком можливе, оскільки його предмет — моральне Я — стає об'єктивною та суб'єктивною реальністю для самосвідомої особистості. Разом з тим цей процес досить складний та суперечливий. Айріс Мердок у дусі неопозитивізму констатувала «одвічну суперечність між пізнанням самого себе, яке нам дається в об'єктивних самоспостереженнях, та відчуттях власного «Я», що здобувається суб'єктивно; суперечність, через яку, мабуть, збагнення істини, взагалі, неможливе. Самопізнання надміру абстрактне, самовідчуття надміру особисте, запаморочливе. Можливо, якась цільна уява, своєрідний геній моралі змогли б прояснити його як функцію вищої та загальнішої свідомості...» [123, 128].

Дійсно, самопізнання відрізняється своєрідним сполученням об'єктивного та суб'єктивного, конкретного та абстрактного, одиничного та загального, чуттєво-емоційного та логічнораціонального. Найважче — пізнати самого себе, — попереджував Фалес, а Бекон уточнював: «У всякому разі необхідно докласти не менше, а то й швидше і більше для того, щоб отримати про самих себе, а не лише про інших, детальні та правильні уяви» [20,476]. Складність ця, очевидно, полягає в тому, що суб'єкт пізнання одночасно є об'єктом для себе, а це неминуче породжує небезпеку суб'єктивізму в дослідженні та поясненні своїх помислів, переживань, вчинків та якостей. Моральне самопізнання не може бути безпристрасно-об'єктивістським, так як власна особа являє особливу зацікавленість для суб'єкта, тим більше, коли питання постає щодо її моральнісної цінності. Водночас воно повинно бути неупередженим та спрямованим на досягнення об'єктивної істини. «Щоб об'єктивно осягнути свої переживання, необхідно не реєструвати лише те, що безпосередньо дане у видіннях

діяльності на основі достатньо повної та вірної інформації не лише про навколишнє середовище (його моральних наказів, очікувань, санкцій), але і про себе саму (свої моральні обов'язки та права, спонуки й дії, моральний склад).

Осягаючи своє моральне буття (сутність) через призму соціально належного, ми досягаємо успішної моральнісної самоорієнтації, адекватного саморозкриття та самовизначення у суспільстві. Зрозуміло, що наші моральні можливості повністю реалізуються лише у добрі. Але і, пізнаючи себе, ми стаємо все більше добродієчними, як стверджували Сократ, Платон, Монтень, Спіноза, Локк, Руссо. Моральне самопізнання не лише необхідне, але і цілком можливе, оскільки його предмет — моральне Я — стає об'єктивною та суб'єктивною реальністю для самосвідомої особистості. Разом з тим цей процес досить складний та суперечливий. Айріс Мердок у дусі неопозитивізму констатувала «одвічну суперечність між пізнанням самого себе, яке нам дається в об'єктивних самоспостереженнях, та відчуттях власного «Я», що здобувається суб'єктивно; суперечність, через яку, мабуть, збагнення істини, взагалі, неможливе. Самопізнання надміру абстрактне, самовідчуття надміру особисте, запаморочливе. Можливо, якась цільна уява, своєрідний геній моралі змогли б прояснити його як функцію вищої та загальнішої свідомості...» [123, 128].

Дійсно, самопізнання відрізняється своєрідним сполученням об'єктивного та суб'єктивного, конкретного та абстрактного, одиничного та загального, чуттєво-емоційного та логічнораціонального. Найважче — пізнати самого себе, — попереджував Фалес, а Бекон уточнював: «У всякому разі необхідно докласти не менше, а то й швидше і більше для того, щоб отримати про самих себе, а не лише про інших, детальні та правильні уяви» [20,476]. Складність ця, очевидно, полягає в тому, що суб'єкт пізнання одночасно є об'єктом для себе, а це неминуче породжує небезпеку суб'єктивізму в дослідженні та поясненні своїх помислів, переживань, вчинків та якостей. Моральне самопізнання не може бути безпристрасно-об'єктивістським, так як власна особа являє особливу зацікавленість для суб'єкта, тим більше, коли питання постає щодо її моральнісної цінності. Водночас воно повинно бути неупередженим та спрямованим на досягнення об'єктивної істини. «Щоб об'єктивно осягнути свої переживання, необхідно не реєструвати лише те, що безпосередньо дане у видіннях

свідомості, а відкритими очима поглянути на свою реальну життєву позицію, якою зумовлені ці переживання та усвідомлювати себе в ній. Це часто є питанням не лише інтелектуальної, але й моральної чесності та моральної мужності» [150,40].

Пізнавальний інтерес до власної особи зумовлений необхідністю людини в самоорієнтації та самореалізації, самоствердженні та самовдосконаленні у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування з іншими. У певних умовах моральне самопізнання стає відносно самостійним процесом, що вимагає від суб'єкта повної концентрації уваги та напруження розуму, відчуттів, волі. Але для того, щоб зрозуміти себе, зовсім не обов'язково віддалятися від людей, тому що бажаючий цього завжди й будь-де зможе усамітнитися у власній душі, — справедливо замітив Марк Аврелій [1,220]. Відхід від «світської суєти» в постійно хворобливе самокопання нікому ще не допоміг осягнути свою моральну сутність. Водночас час від часу виникає необхідність наодинці з собою розібратися у своїх суперечливих спонукках та вчинках, критично проаналізувати допущені помилки, підвести ризику під зробленим та пережитим, намітити плани на майбутнє. Людина не лише має право на усамітнення, писав Н. Г. Чернишевський, але і потребує його, щоб періодично зосередитися на своєму внутрішньому житті [185,230]. Аутокомунікація це — здібність обговорювати з самим собою пройдений шлях та перспективи, аналізувати потаємні думки та відчуття. Необхідно відрізнити самотність як форму соціального відчуження особи, що переживається як стан відчуженості, від необхідності в усамітненні, необхідному дорослій людині для нормальної рефлексії, самооцінки, самовдосконалення [185,151]. Не дивлячись на суцільно інтимний характер, діалогічне спілкування індивіда з собою у процесі морального самопізнання залишається соціальним за своїм походженням та методами функціонування специфічним чином відтворювати у загальних рисах зміст та структуру пізнання інших людей у процесі морального спілкування з ними.

Суперечності морального самопізнання, не вирішувані в межах пасивного самоаналізу та рефлексії, замкнутого в собі індивіда, стають цілком переборювані у процесі практичної взаємодії з іншими членами суспільства. З того, що далеко не кожний адекватно пізнає себе у моральному аспекті в міру невідповідності між вчинками та

свідомості, а відкритими очима поглянути на свою реальну життєву позицію, якою зумовлені ці переживання та усвідомлювати себе в ній. Це часто є питанням не лише інтелектуальної, але й моральної чесності та моральної мужності» [150,40].

Пізнавальний інтерес до власної особи зумовлений необхідністю людини в самоорієнтації та самореалізації, самоствердженні та самовдосконаленні у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування з іншими. У певних умовах моральне самопізнання стає відносно самостійним процесом, що вимагає від суб'єкта повної концентрації уваги та напруження розуму, відчуттів, волі. Але для того, щоб зрозуміти себе, зовсім не обов'язково віддалятися від людей, тому що бажаючий цього завжди й будь-де зможе усамітнитися у власній душі, — справедливо замітив Марк Аврелій [1,220]. Відхід від «світської суєти» в постійно хворобливе самокопання нікому ще не допоміг осягнути свою моральну сутність. Водночас час від часу виникає необхідність наодинці з собою розібратися у своїх суперечливих спонукках та вчинках, критично проаналізувати допущені помилки, підвести ризику під зробленим та пережитим, намітити плани на майбутнє. Людина не лише має право на усамітнення, писав Н. Г. Чернишевський, але і потребує його, щоб періодично зосередитися на своєму внутрішньому житті [185,230]. Аутокомунікація це — здібність обговорювати з самим собою пройдений шлях та перспективи, аналізувати потаємні думки та відчуття. Необхідно відрізнити самотність як форму соціального відчуження особи, що переживається як стан відчуженості, від необхідності в усамітненні, необхідному дорослій людині для нормальної рефлексії, самооцінки, самовдосконалення [185,151]. Не дивлячись на суцільно інтимний характер, діалогічне спілкування індивіда з собою у процесі морального самопізнання залишається соціальним за своїм походженням та методами функціонування специфічним чином відтворювати у загальних рисах зміст та структуру пізнання інших людей у процесі морального спілкування з ними.

Суперечності морального самопізнання, не вирішувані в межах пасивного самоаналізу та рефлексії, замкнутого в собі індивіда, стають цілком переборювані у процесі практичної взаємодії з іншими членами суспільства. З того, що далеко не кожний адекватно пізнає себе у моральному аспекті в міру невідповідності між вчинками та

уявленнями про себе, «взагалі, навряд чи хто, взагалі, спроможний відобразити себе вірно» [155,114]. Принципове обмеження пізнавальних можливостей людини стосовно самої себе веде до приниження та викривлення життєвих функцій самосвідомості, означаючи заперечення її можливості усвідомлювати те, що вона думає, відчуває, робить та свідомо творить себе за законами добра.

Гіпертрофоване самопізнання відірвано від спілкування з оточуючими неминує паралізує моральну активність особи, вироджуючись в безплідне самокопання. І чим більше остання зосереджується на самій собі, тим вона більше духовно бідніє, тим менш важливим об'єктом пізнання стає для себе та для інших.

Більшість вчених вважають, що емпіричне та теоретичне самоосягнення людини ні історично, ні онтогенично не передує його практичній самореалізації, а включене в неї, оправдане, зумовлене та опосередковане нею. «Лише виконуючи свої моральні зобов'язання, особа остаточно звільняється від суб'єктивного свавілля рефлексії про належне та дозволене», — зазначав Гегель [48, 40]. Моральна сутність людини проясняється для неї та оточуючих тією мірою, якою вона реалізується нею в спілкуванні з іншими, об'єктивуючись у вчинках. Водночас самопізнання неможливе без зізнань, тобто без словесного висловлення про себе, самоопису, автохарактеристики.

Формування необхідності у моральному самопізнанні визначається мірою усвідомлення соціальної необхідності у моральній саморегуляції та самовдосконаленні щодо вимог суспільства до її поведінки. Зароджуючись у відчуженні ця необхідність досягає різної необхідності в юності та зрілому віці, при чому переживається тим сильніше, чим ясніше індивід розуміє протиріччя між власними домаганнями та ставленням до нього оточуючих, чим більше він сам знає сумнівів у своїй моральній правоті, відчуває незадоволення своїми рішеннями та вчинками. Подібного роду «когнітивний дисонанс» стає важливим стимулом переосмислення та критичної переоцінки самого себе [39, 266]. У цьому зв'язку потребує уточнення положення І. С. Кона: «Чим активніший інформаційний обмін між індивідом та середовищем, тим менше у суб'єкта підстав замислюватися про самого себе, робити себе об'єктом дослідження, слабо вираженою у цьому випадку є і аутокомунікація» [98, 77]. Звісно, в момент спілкування з іншими поглинута працею особа, як правило, не використовує роз-

уявленнями про себе, «взагалі, навряд чи хто, взагалі, спроможний відобразити себе вірно» [155,114]. Принципове обмеження пізнавальних можливостей людини стосовно самої себе веде до приниження та викривлення життєвих функцій самосвідомості, означаючи заперечення її можливості усвідомлювати те, що вона думає, відчуває, робить та свідомо творить себе за законами добра.

Гіпертрофоване самопізнання відірвано від спілкування з оточуючими неминує паралізує моральну активність особи, вироджуючись в безплідне самокопання. І чим більше остання зосереджується на самій собі, тим вона більше духовно бідніє, тим менш важливим об'єктом пізнання стає для себе та для інших.

Більшість вчених вважають, що емпіричне та теоретичне самоосягнення людини ні історично, ні онтогенично не передує його практичній самореалізації, а включене в неї, оправдане, зумовлене та опосередковане нею. «Лише виконуючи свої моральні зобов'язання, особа остаточно звільняється від суб'єктивного свавілля рефлексії про належне та дозволене», — зазначав Гегель [48, 40]. Моральна сутність людини проясняється для неї та оточуючих тією мірою, якою вона реалізується нею в спілкуванні з іншими, об'єктивуючись у вчинках. Водночас самопізнання неможливе без зізнань, тобто без словесного висловлення про себе, самоопису, автохарактеристики.

Формування необхідності у моральному самопізнанні визначається мірою усвідомлення соціальної необхідності у моральній саморегуляції та самовдосконаленні щодо вимог суспільства до її поведінки. Зароджуючись у відчуженні ця необхідність досягає різної необхідності в юності та зрілому віці, при чому переживається тим сильніше, чим ясніше індивід розуміє протиріччя між власними домаганнями та ставленням до нього оточуючих, чим більше він сам знає сумнівів у своїй моральній правоті, відчуває незадоволення своїми рішеннями та вчинками. Подібного роду «когнітивний дисонанс» стає важливим стимулом переосмислення та критичної переоцінки самого себе [39, 266]. У цьому зв'язку потребує уточнення положення І. С. Кона: «Чим активніший інформаційний обмін між індивідом та середовищем, тим менше у суб'єкта підстав замислюватися про самого себе, робити себе об'єктом дослідження, слабо вираженою у цьому випадку є і аутокомунікація» [98, 77]. Звісно, в момент спілкування з іншими поглинута працею особа, як правило, не використовує роз-

горнутий діалог з собою, а починає роздумувати про свої вчинки, лише залишаючись наодинці. Але у подальшому спонукою до поглибленого самоаналізу слугують конфлікти, які виникають саме у процесі інформаційної взаємодії з оточуючими, коли проявляється неспівпадання самооцінок з їх думкою. Більше того, чим інтенсивніший обмін достовірною інформацією про інших, тим серйознішими можуть бути підстави у кожного для того, щоб задуматися про себе.

Якщо безпосереднім критерієм істинності морального знання людини стає власна поведінкова практика, то непрямим показником достовірності самопізнання може бути багатократне співпадання автохарактеристики зі справедливою суспільною думкою. «Хто хоче точно знати, чого він вартий, може дізнатися про це лише від народу і, відповідно, повинен віддати себе на його суд» [49, 232]. Звіряючись з думкою інших про мене, я впевнююсь у власній правоті чи неправоті. Суспільство ж, дійсно, визначає мою реальну моральну цінність не лише за суб'єктивними спонуками, а й за об'єктивними наслідками моїх вчинків, прямо чи опосередковано зачіпаючи інтереси інших осіб. Про приховані помисли та відчуття реальних індивідів можна достовірно судити лише за соціально важливими діями, мотивами, цілями та результатами, які далеко не завжди співпадають за моральним змістом. В характеристиці індивіда не можна також беззаперечно виходити з його уявлень про себе самого, тому що, по-перше, в міру різних об'єктивних та суб'єктивних причин далеко не кожен спроможний скласти про себе правильну думку, а по-друге, не завжди він зважиться привселюдно визнати те, що думає про себе, особливо, якщо це може характеризувати його негативно. При аналізі й оцінці власних переконань та вчинків «дуже легкі мимовільні непорозуміння з самим собою; тут відкрите, при всій добропорядності людини, найбільш широке поле помилок перед самим собою» [41, 174].

Разом з тим суб'єкт осягає моральну сутність власних вчинків не лише «іззовні» при оцінці їх явних наслідків, але і безпосередньо «зсередини», враховуючи свої мотиви та мету, про які інші можуть дізнатися лише опосередковано через його слова та вчинки. У даному випадку перевага самопізнаючої особи перед оточуючими полягає у тому, що їй одній відомі істинні думки, інтимні почуття, нездійсненні наміри, які вона навмисно або без наміру приховує від них. У певному значенні кожен знає себе краще, ніж інші, які роблять висновки

горнутий діалог з собою, а починає роздумувати про свої вчинки, лише залишаючись наодинці. Але у подальшому спонукою до поглибленого самоаналізу слугують конфлікти, які виникають саме у процесі інформаційної взаємодії з оточуючими, коли проявляється неспівпадання самооцінок з їх думкою. Більше того, чим інтенсивніший обмін достовірною інформацією про інших, тим серйознішими можуть бути підстави у кожного для того, щоб задуматися про себе.

Якщо безпосереднім критерієм істинності морального знання людини стає власна поведінкова практика, то непрямим показником достовірності самопізнання може бути багатократне співпадання автохарактеристики зі справедливою суспільною думкою. «Хто хоче точно знати, чого він вартий, може дізнатися про це лише від народу і, відповідно, повинен віддати себе на його суд» [49, 232]. Звіряючись з думкою інших про мене, я впевнююсь у власній правоті чи неправоті. Суспільство ж, дійсно, визначає мою реальну моральну цінність не лише за суб'єктивними спонуками, а й за об'єктивними наслідками моїх вчинків, прямо чи опосередковано зачіпаючи інтереси інших осіб. Про приховані помисли та відчуття реальних індивідів можна достовірно судити лише за соціально важливими діями, мотивами, цілями та результатами, які далеко не завжди співпадають за моральним змістом. В характеристиці індивіда не можна також беззаперечно виходити з його уявлень про себе самого, тому що, по-перше, в міру різних об'єктивних та суб'єктивних причин далеко не кожен спроможний скласти про себе правильну думку, а по-друге, не завжди він зважиться привселюдно визнати те, що думає про себе, особливо, якщо це може характеризувати його негативно. При аналізі й оцінці власних переконань та вчинків «дуже легкі мимовільні непорозуміння з самим собою; тут відкрите, при всій добропорядності людини, найбільш широке поле помилок перед самим собою» [41, 174].

Разом з тим суб'єкт осягає моральну сутність власних вчинків не лише «іззовні» при оцінці їх явних наслідків, але і безпосередньо «зсередини», враховуючи свої мотиви та мету, про які інші можуть дізнатися лише опосередковано через його слова та вчинки. У даному випадку перевага самопізнаючої особи перед оточуючими полягає у тому, що їй одній відомі істинні думки, інтимні почуття, нездійсненні наміри, які вона навмисно або без наміру приховує від них. У певному значенні кожен знає себе краще, ніж інші, які роблять висновки

про нього поверхнево, лише за манерами та вчинками, а не за дійсними намірами, — зазначав ще Монтень [128, 348]. Саме тому, що у процесі самопізнання суб'єкт та об'єкт постійно виступають у нероздільному поєднанні, індивід знає і ті свої вчинки, які робить без свідків. Він ладен вловлювати в собі найменші порухи душі, фіксуючи увагу на суб'єктивних станах, що недоступні для посторонніх спостережень. Лише невтомно спостерігаючи за собою, ми досягаємо потаємні закони психічного життя, «гра яких відкрита перед нами лише у нашій (власній) самосвідомості» [41, 202]. А це дуже важливо при визначенні ступеня моральності своєї поведінки, що неможливо без урахування всієї системи вчинків, їх мотивації та мети.

Складність морального самопізнання індивіда полягає у тому, що об'єкт його динамічний та якісно невичерпний, бо його моральна діяльність та відносини безкінечно мінливі, різноманітні за змістом та формами прояву. Гносеологічний образ «Я» у моральній самосвідомості суб'єкта в даний момент вибірково відображає лише деякі фрагменти його багатовимірного морального життя, знаходячись у безперервному розвитку, оскільки сам він спрямований у майбутнє, творить себе. Індивід як потенційний та актуальний об'єкт морального самопізнання за своїм змістом значно багатший, ніж його суб'єктивний образ.

За певних умов ще не стають або не є предметом самопізнання окремі моменти моральної діяльності, які не складають особливого інтересу для самого суб'єкта у даний момент, випавши з його уваги або забуті ним, надміру важкі для розуміння чи самоочевидні, що виникли несвідомо або витіснені у сферу підсвідомого як звичні, неприємні, неприйнятні для нього. Людина далеко не завжди визнає значення та динаміку своїх внутрішніх й зовнішніх моральних дій, їх суб'єктивні звички та об'єктивні наслідки, хоча в принципі «будь-який несвідомий зміст може стати надбанням свідомості» [41, 403]. Але навіть те у складі моральної діяльності, що безпосередньо є предметом пізнання, не досягається людиною одразу, цілком та адекватно. У моральному самопізнанні неминучі суб'єктивності та обмеженість знань про себе долаються поступово на основі моральної практики у процесі руху від незнання, помилок, або відносно істинного про власне моральне обличчя до все більш повного та глибокого об'єктивно істинного знання; від чуттєво-конкретного, ситуативного

про нього поверхнево, лише за манерами та вчинками, а не за дійсними намірами, — зазначав ще Монтень [128, 348]. Саме тому, що у процесі самопізнання суб'єкт та об'єкт постійно виступають у нероздільному поєднанні, індивід знає і ті свої вчинки, які робить без свідків. Він ладен вловлювати в собі найменші порухи душі, фіксуючи увагу на суб'єктивних станах, що недоступні для посторонніх спостережень. Лише невтомно спостерігаючи за собою, ми досягаємо потаємні закони психічного життя, «гра яких відкрита перед нами лише у нашій (власній) самосвідомості» [41, 202]. А це дуже важливо при визначенні ступеня моральності своєї поведінки, що неможливо без урахування всієї системи вчинків, їх мотивації та мети.

Складність морального самопізнання індивіда полягає у тому, що об'єкт його динамічний та якісно невичерпний, бо його моральна діяльність та відносини безкінечно мінливі, різноманітні за змістом та формами прояву. Гносеологічний образ «Я» у моральній самосвідомості суб'єкта в даний момент вибірково відображає лише деякі фрагменти його багатовимірного морального життя, знаходячись у безперервному розвитку, оскільки сам він спрямований у майбутнє, творить себе. Індивід як потенційний та актуальний об'єкт морального самопізнання за своїм змістом значно багатший, ніж його суб'єктивний образ.

За певних умов ще не стають або не є предметом самопізнання окремі моменти моральної діяльності, які не складають особливого інтересу для самого суб'єкта у даний момент, випавши з його уваги або забуті ним, надміру важкі для розуміння чи самоочевидні, що виникли несвідомо або витіснені у сферу підсвідомого як звичні, неприємні, неприйнятні для нього. Людина далеко не завжди визнає значення та динаміку своїх внутрішніх й зовнішніх моральних дій, їх суб'єктивні звички та об'єктивні наслідки, хоча в принципі «будь-який несвідомий зміст може стати надбанням свідомості» [41, 403]. Але навіть те у складі моральної діяльності, що безпосередньо є предметом пізнання, не досягається людиною одразу, цілком та адекватно. У моральному самопізнанні неминучі суб'єктивності та обмеженість знань про себе долаються поступово на основі моральної практики у процесі руху від незнання, помилок, або відносно істинного про власне моральне обличчя до все більш повного та глибокого об'єктивно істинного знання; від чуттєво-конкретного, ситуативного

самосприйняття до логічно-абстрактного, узагальненого поняття про моральне «Я» [41, 404].

«Оскільки моральнісна діяльність як система вчинків виступає у формі спілкування, не можна повністю погодитися із припущенням, ніби пізнання самого себе через діяльність має інші способи, засоби та рівні, ніж через спілкування» [175, 178]. Адже моральне самопізнання можливе лише через спілкування в процесі моральнісної діяльності, через самоспостереження, рефлексію, інтуїцію, на рівні розуму.

Важливим методом морального самопізнання слугує цілеспрямоване активне самоспостереження за допомогою якого суб'єкт виділяє, збирає, фіксує, описує конкретні факти власної життєдіяльності. При цьому моральне самосприйняття залежить від світосприйняття особистості та чинить зворотню суб'єктивну дію на нього. «Немає свідка більш вірного, ніж кожен стосовно самого себе, але немає і більш тенденційного. Це проявляється вже у відборі й інтерпретації тієї ціннісної інформації про наші внутрішні стани та їх зовнішні прояви, яка отримана шляхом інтроспекції» [39, 143].

У процесі самопізнання елементарне відчуття безпосередньої тожності людини із собою у самопереживанні через ідентифікацію себе з іншими підіймається до самоідентифікації в узагальненій думці про себе як «Я». «Особа стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, що вона становить для інших» [39, 144]. Систематично співставляючи результати спостереження інших осіб з даними самоспостереження у контексті самоспілкування, індивід шукає схожість та різницю між собою й ними, уподібнює та переносить на себе характерні їм риси, а свої — на них. У його самосвідомості виникають уявлення та поняття про себе як людину певної статі, віку, соціальної, етнічної, професійної належності, сімейного положення. У складі цільного образу «Я», який формується, все тісніше переплітаються загальні, особливі та неповторно індивідуальні риси.

Чим повніше у моральнісній діяльності виражені типічні риси представника певної епохи, країни, соціальної спільноти і, чим глибше він методом самоаналізу осягає їх у собі, тим вища науково-пізнавальна цінність його автопортрету і, тим достовірніше втілена у ньому моральна самосвідомість суспільства. Так, у роздумах Марка Аврелія та Сенеки, у автобіографіях Абельяра та Петрарки, у сповідях

самосприйняття до логічно-абстрактного, узагальненого поняття про моральне «Я» [41, 404].

«Оскільки моральнісна діяльність як система вчинків виступає у формі спілкування, не можна повністю погодитися із припущенням, ніби пізнання самого себе через діяльність має інші способи, засоби та рівні, ніж через спілкування» [175, 178]. Адже моральне самопізнання можливе лише через спілкування в процесі моральнісної діяльності, через самоспостереження, рефлексію, інтуїцію, на рівні розуму.

Важливим методом морального самопізнання слугує цілеспрямоване активне самоспостереження за допомогою якого суб'єкт виділяє, збирає, фіксує, описує конкретні факти власної життєдіяльності. При цьому моральне самосприйняття залежить від світосприйняття особистості та чинить зворотню суб'єктивну дію на нього. «Немає свідка більш вірного, ніж кожен стосовно самого себе, але немає і більш тенденційного. Це проявляється вже у відборі й інтерпретації тієї ціннісної інформації про наші внутрішні стани та їх зовнішні прояви, яка отримана шляхом інтроспекції» [39, 143].

У процесі самопізнання елементарне відчуття безпосередньої тожності людини із собою у самопереживанні через ідентифікацію себе з іншими підіймається до самоідентифікації в узагальненій думці про себе як «Я». «Особа стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, що вона становить для інших» [39, 144]. Систематично співставляючи результати спостереження інших осіб з даними самоспостереження у контексті самоспілкування, індивід шукає схожість та різницю між собою й ними, уподібнює та переносить на себе характерні їм риси, а свої — на них. У його самосвідомості виникають уявлення та поняття про себе як людину певної статі, віку, соціальної, етнічної, професійної належності, сімейного положення. У складі цільного образу «Я», який формується, все тісніше переплітаються загальні, особливі та неповторно індивідуальні риси.

Чим повніше у моральнісній діяльності виражені типічні риси представника певної епохи, країни, соціальної спільноти і, чим глибше він методом самоаналізу осягає їх у собі, тим вища науково-пізнавальна цінність його автопортрету і, тим достовірніше втілена у ньому моральна самосвідомість суспільства. Так, у роздумах Марка Аврелія та Сенеки, у автобіографіях Абельяра та Петрарки, у сповідях

Руссо та Монтеня, в щоденниках Толстого, у листах Чехова, Шевченка, Франка відобразився не лише унікальний душевний світ кожного з них, але і макросвіт моральних пошуків людства. Абсолютизація конкретно-одиночного при ігноруванні соціально-родового в об'єкті самопізнання породжує небезпеку самоізоляції суб'єкта, позбавляє його моральнісної значущості. Адже самопізнання «має тим меншу цінність, чим менш вдається до пізнання всезагальної інтелектуальної та моральної природи людини і, чим більше воно, відвертаючи свою увагу від обов'язків людини, тобто істинного змісту її волі, виходжується у самозадоволення індивідуума із своїми, йому одному дорогими особливостями» [145, 7].

Водночас, є дещо однобоким твердження, ніби самосвідомість відноситься «до найбільш статичних форм свідомості, адже у ній усвідомлюються найбільш суттєві, функціонуючі якості в більш або менш тривалий термін соціальних відносин індивіда» [37, 101]. Усвідомлення себе припускає відображення і несуттєвих, випадкових, короткочасних зв'язків суб'єкта із середовищем на різних ступенях його розвитку, виступаючи в єдності процесу становлення і його фіксованого результату. Безумовно, чим вищий рівень зрілості самосвідомості, тим глибше остання відображає найбільш загальне та стійке, суттєве в людині.

Безпосередньо у чуттєвому самоспогляданні без достатнього соціального досвіду та рівня розвитку інтелекту неможливо визначити моральну якість феноменів свідомості й поведінки особи. Але і самосприйняття не таке ж «пасивне» та «нейтральне», як це може здатися: у його вибірковій спрямованості на певні факти життя суб'єкта проявляється і світоглядна тенденційність, — нерідко у вигляді підсвідомого наказу. Водночас крізь призму суб'єктивного самопочуття індивід часто сприймає світ однобоко, ілюзорно.

Для проникнення у моральну сутність та специфіку «Я» необхідна моральна рефлексія — більш складна, логічна форма самопізнання соціального в індивідуальному. Якщо людина визнає себе істотою суспільною, їй не може бути чужою рефлексія, — відзначав В. Г. Белінський. Винятки складають, виключно, практичні, дрібні натури, що перебувають у духовній апатії. Лише той, хто розуміє свої почуття, наміри та вчинки, відчуває та діє свідомо, по-людськи. Водночас постійно рефлектуючи над собою, він «роздвоюється», живе непо-

Руссо та Монтеня, в щоденниках Толстого, у листах Чехова, Шевченка, Франка відобразився не лише унікальний душевний світ кожного з них, але і макросвіт моральних пошуків людства. Абсолютизація конкретно-одиночного при ігноруванні соціально-родового в об'єкті самопізнання породжує небезпеку самоізоляції суб'єкта, позбавляє його моральнісної значущості. Адже самопізнання «має тим меншу цінність, чим менш вдається до пізнання всезагальної інтелектуальної та моральної природи людини і, чим більше воно, відвертаючи свою увагу від обов'язків людини, тобто істинного змісту її волі, виходжується у самозадоволення індивідуума із своїми, йому одному дорогими особливостями» [145, 7].

Водночас, є дещо однобоким твердження, ніби самосвідомість відноситься «до найбільш статичних форм свідомості, адже у ній усвідомлюються найбільш суттєві, функціонуючі якості в більш або менш тривалий термін соціальних відносин індивіда» [37, 101]. Усвідомлення себе припускає відображення і несуттєвих, випадкових, короткочасних зв'язків суб'єкта із середовищем на різних ступенях його розвитку, виступаючи в єдності процесу становлення і його фіксованого результату. Безумовно, чим вищий рівень зрілості самосвідомості, тим глибше остання відображає найбільш загальне та стійке, суттєве в людині.

Безпосередньо у чуттєвому самоспогляданні без достатнього соціального досвіду та рівня розвитку інтелекту неможливо визначити моральну якість феноменів свідомості й поведінки особи. Але і самосприйняття не таке ж «пасивне» та «нейтральне», як це може здатися: у його вибірковій спрямованості на певні факти життя суб'єкта проявляється і світоглядна тенденційність, — нерідко у вигляді підсвідомого наказу. Водночас крізь призму суб'єктивного самопочуття індивід часто сприймає світ однобоко, ілюзорно.

Для проникнення у моральну сутність та специфіку «Я» необхідна моральна рефлексія — більш складна, логічна форма самопізнання соціального в індивідуальному. Якщо людина визнає себе істотою суспільною, їй не може бути чужою рефлексія, — відзначав В. Г. Белінський. Винятки складають, виключно, практичні, дрібні натури, що перебувають у духовній апатії. Лише той, хто розуміє свої почуття, наміри та вчинки, відчуває та діє свідомо, по-людськи. Водночас постійно рефлектуючи над собою, він «роздвоюється», живе непо-

вно: почуття його тьмяніють, думки дрібніють, наміри не здійснюються [17, 109]. Традиційне розуміння рефлексії, що йде від Декарта, Локка, Лейбніца, Гегеля, зводиться до самовідображення у розумі суб'єкта його духовного світу. У цьому розумінні самосвідомість є чистою рефлексією «Я» усвідомлення самого себе, оскільки воно слугує об'єктом для самого себе» [47, 123]. Гегель розглядає рефлексію і у більш широкому аспекті, ніж звернення суб'єкта до себе у своїй об'єктивній всезагальності та до світу у його суб'єктивно опосередкованій одиничності.

У науковій літературі часом дається розширене пояснення моральної рефлексії як здатності суб'єкта до раціонального обґрунтування суспільних та власних моральних ідеалів, принципів й норм, до пояснення та оцінки своїх вчинків. У такому поясненні рефлексія виступає як важлива ознака моральності, показник прогресу моральної свідомості, вираженого у здатності до раціоналізованої мотивації, самоорієнтації, самостійного вибору, автономного самоконтролю. Доцільно виділити поняття моральної рефлексії у більш вузькому значенні як роздуму людини над власною моральнісною діяльністю, її передумовами та результатами; здатності усвідомлювати свої вчинки, наміри, мотиви. Особливість подібної саморефлексії проглядається у такому аналізі своєї свідомості та поведінки, який приводить до узагальнення власних моральних позицій, рішень та дає відчуття внутрішньої свободи. «Етичне рефлектування стає при цьому способом внутрішнього самостановлення людини у зіткненні з обставинами» [17, 127]. За допомогою рефлексії людина піднімається над собою, вириваючись за межі чуттєвої поглинутості безпосереднім потоком життя. На відміну від рефлексивного роздуму про іншу особу або розумового діалогу з нею саморефлексія є самоаналізом у формі діалогу із самим собою, особливо з приводу критичних ситуацій, у яких суб'єкту доводиться здійснювати радикальний моральний вибір.

У процесі морального самопізнання використовуються ті ж логічні операції, що і в інших формах ціннісного пізнання, з поправкою на специфіку предмета та характер дослідження. Прояв моральнісного аспекту своєї життєдіяльності припускає здатність людини тимчасово абстрагуватися від інших її характеристик, у даному випадку неістотних для неї. Виходячи із власних моральних установок, суб'єкт у суцільному потоці інформації про самого себе виділяє, аналізує,

вно: почуття його тьмяніють, думки дрібніють, наміри не здійснюються [17, 109]. Традиційне розуміння рефлексії, що йде від Декарта, Локка, Лейбніца, Гегеля, зводиться до самовідображення у розумі суб'єкта його духовного світу. У цьому розумінні самосвідомість є чистою рефлексією «Я» усвідомлення самого себе, оскільки воно слугує об'єктом для самого себе» [47, 123]. Гегель розглядає рефлексію і у більш широкому аспекті, ніж звернення суб'єкта до себе у своїй об'єктивній всезагальності та до світу у його суб'єктивно опосередкованій одиничності.

У науковій літературі часом дається розширене пояснення моральної рефлексії як здатності суб'єкта до раціонального обґрунтування суспільних та власних моральних ідеалів, принципів й норм, до пояснення та оцінки своїх вчинків. У такому поясненні рефлексія виступає як важлива ознака моральності, показник прогресу моральної свідомості, вираженого у здатності до раціоналізованої мотивації, самоорієнтації, самостійного вибору, автономного самоконтролю. Доцільно виділити поняття моральної рефлексії у більш вузькому значенні як роздуму людини над власною моральнісною діяльністю, її передумовами та результатами; здатності усвідомлювати свої вчинки, наміри, мотиви. Особливість подібної саморефлексії проглядається у такому аналізі своєї свідомості та поведінки, який приводить до узагальнення власних моральних позицій, рішень та дає відчуття внутрішньої свободи. «Етичне рефлектування стає при цьому способом внутрішнього самостановлення людини у зіткненні з обставинами» [17, 127]. За допомогою рефлексії людина піднімається над собою, вириваючись за межі чуттєвої поглинутості безпосереднім потоком життя. На відміну від рефлексивного роздуму про іншу особу або розумового діалогу з нею саморефлексія є самоаналізом у формі діалогу із самим собою, особливо з приводу критичних ситуацій, у яких суб'єкту доводиться здійснювати радикальний моральний вибір.

У процесі морального самопізнання використовуються ті ж логічні операції, що і в інших формах ціннісного пізнання, з поправкою на специфіку предмета та характер дослідження. Прояв моральнісного аспекту своєї життєдіяльності припускає здатність людини тимчасово абстрагуватися від інших її характеристик, у даному випадку неістотних для неї. Виходячи із власних моральних установок, суб'єкт у суцільному потоці інформації про самого себе виділяє, аналізує,

співставляє, диференціює та оцінює окремі вчинки і їх компоненти, які потім інтегрує й узагальнює у цілісний образ «Я». У результаті конкретні ситуативні прояви моральнісної діяльності в самосвідомості рефлектуючої особи синтезуються та генералізуються у вигляді суттєвих моральних якостей, створюючи системне знання про її моральне обличчя — відносно стійку і у той же час динамічну «Я — концепцію», яка складається у двоєдиному процесі вивчення та узагальнення на основі соціального утвердження та самоствердження.

Ступінь саморозуміння характеризується адекватністю та глибиною проникнення суб'єкта у свою соціально-моральнісну сутність, цілісністю й повнотою охоплення її багатьох проявів, стабільністю та упорядкованістю знань про власне «Я», здібністю ефективно використовувати їх у саморегуляції, прогнозуванні та вдосконаленні своєї моральнісної діяльності відповідно до вимог даного суспільства. Там, де родова сутність людини викривлена її одномірним існуванням та в ілюзійному вигляді відображається громадською думкою, розчарована самосвідомість не в змозі досягнути ні моральної значущості окремих вчинків, ні суті життя взагалі. Відмовившись від намагань зрозуміти себе та оточуючих, багато людей обмежуються бездумним спогляданням гри своїх та чужих пристрастей або цілком поглинуті метушнею життєвих розрахунків.

Різні рівні раціонального самопізнання певною мірою зумовлені взаємодією здорового глузду та розуму. Згідно з Кантом, морально практичному розуму приписується безумовний закон обов'язку, з якого здоровий глузд виводить поняття належного та співвідносить його з конкретною метою. У Гегеля розум виступає у єдності свідомості та самосвідомості на основі подолання протилежності належного та істотного; він стає практично розумовим, «лише тоді, коли висуває вимоги, щоб добро здійснювалось у світі, володіло зовнішньою об'єктивністю...» [47, 16]. Виходячи з подібного пояснення самосвідомості як вищого ступеня розумної свідомості, Р.Д. Азімова обмежила функції здорового глузду формальним засвоєнням моральних цінностей, а розуму — перетворенням зовнішньо належного у внутрішньо необхідне для особистості [3, 40].

Однак суспільний та власний моральнісний досвід може порізненому усвідомлюватися й практично використовуватися людиною

співставляє, диференціює та оцінює окремі вчинки і їх компоненти, які потім інтегрує й узагальнює у цілісний образ «Я». У результаті конкретні ситуативні прояви моральнісної діяльності в самосвідомості рефлектуючої особи синтезуються та генералізуються у вигляді суттєвих моральних якостей, створюючи системне знання про її моральне обличчя — відносно стійку і у той же час динамічну «Я — концепцію», яка складається у двоєдиному процесі вивчення та узагальнення на основі соціального утвердження та самоствердження.

Ступінь саморозуміння характеризується адекватністю та глибиною проникнення суб'єкта у свою соціально-моральнісну сутність, цілісністю й повнотою охоплення її багатьох проявів, стабільністю та упорядкованістю знань про власне «Я», здібністю ефективно використовувати їх у саморегуляції, прогнозуванні та вдосконаленні своєї моральнісної діяльності відповідно до вимог даного суспільства. Там, де родова сутність людини викривлена її одномірним існуванням та в ілюзійному вигляді відображається громадською думкою, розчарована самосвідомість не в змозі досягнути ні моральної значущості окремих вчинків, ні суті життя взагалі. Відмовившись від намагань зрозуміти себе та оточуючих, багато людей обмежуються бездумним спогляданням гри своїх та чужих пристрастей або цілком поглинуті метушнею життєвих розрахунків.

Різні рівні раціонального самопізнання певною мірою зумовлені взаємодією здорового глузду та розуму. Згідно з Кантом, морально практичному розуму приписується безумовний закон обов'язку, з якого здоровий глузд виводить поняття належного та співвідносить його з конкретною метою. У Гегеля розум виступає у єдності свідомості та самосвідомості на основі подолання протилежності належного та істотного; він стає практично розумовим, «лише тоді, коли висуває вимоги, щоб добро здійснювалось у світі, володіло зовнішньою об'єктивністю...» [47, 16]. Виходячи з подібного пояснення самосвідомості як вищого ступеня розумної свідомості, Р.Д. Азімова обмежила функції здорового глузду формальним засвоєнням моральних цінностей, а розуму — перетворенням зовнішньо належного у внутрішньо необхідне для особистості [3, 40].

Однак суспільний та власний моральнісний досвід може порізненому усвідомлюватися й практично використовуватися людиною

за допомогою світосприйняття на рівні як здорового глузду, так і розуму у їх взаємодії. У межах рефлексії здорового глузду індивід обмежується усвідомленням сукупності своїх окремих вчинків, моральних якостей, соціальних ролей у дзеркалі думок різних осіб та референтних груп (у вигляді буденних знань про власний моральний статус). Людина із здоровим глуздом здатна досягати відносно істинного знання про себе та доцільно керуватися ним у своїй поведінці. Але, виходячи з повсякденного життєвого досвіду, вона, звичайно, схильна пояснювати свої вчинки у простих стереотипних ситуаціях збігом зовнішніх обставин та внутрішніх спонук, особливостями характеру, темпераменту та ін. При таких роздумах каузальні зв'язки виявляються лише на поверхні моральних явищ, нерідко приймаючи вигляд випадкових. Розважлива людина іноді пізнає свою моральну діяльність односторонньо та фрагментарно, згладжуючи протиріччя та абсолютизуючи відмінності, а тому у нестандартних, складних, конфліктних ситуаціях стає безпомічною. Метафізична обмеженість чисто розважливої самоорієнтації погіршується історично певним способом життя та системою виховання. За різних соціальних умов розважливість може виступати як життєвою розсудливістю, реалістичним поглядом на себе та оточуючих, тверезою обачливістю й помірністю, або у вигляді викривленої розважливості, міщанського забобону, егоїстичної розважливості, вульгарного практицизму та хитромудрого конформізму.

Розум у гносеології розглядається як більш складна та довершена форма логічного мислення, що діалектично долає обмеженість здорового глузду. В етиці моральний розум визначається як «розвинена здатність суспільної людини обмірковувати соціальну дійсність та самого себе у моральнісних характеристиках», як «критично мисляча совість», заснована на подоланні «дуалізму між науково-пізнавальними можливостями людини та її духовно-моральним розвитком, на осягненні істини, яка включає в себе рішення етичних проблем [17, 91]. Таке етичне знання — не лише продукт розуму, але й передумова подальших моральнісних пошуків, результат яких залежить і від методологічних, світоглядних (у тому числі морально-етичних) позицій суб'єкта.

Моральне самопізнання стає розумним тією мірою, якою все глибше проникає у сутність не лише окремих вчинків й якостей особи, а й

за допомогою світосприйняття на рівні як здорового глузду, так і розуму у їх взаємодії. У межах рефлексії здорового глузду індивід обмежується усвідомленням сукупності своїх окремих вчинків, моральних якостей, соціальних ролей у дзеркалі думок різних осіб та референтних груп (у вигляді буденних знань про власний моральний статус). Людина із здоровим глуздом здатна досягати відносно істинного знання про себе та доцільно керуватися ним у своїй поведінці. Але, виходячи з повсякденного життєвого досвіду, вона, звичайно, схильна пояснювати свої вчинки у простих стереотипних ситуаціях збігом зовнішніх обставин та внутрішніх спонук, особливостями характеру, темпераменту та ін. При таких роздумах каузальні зв'язки виявляються лише на поверхні моральних явищ, нерідко приймаючи вигляд випадкових. Розважлива людина іноді пізнає свою моральну діяльність односторонньо та фрагментарно, згладжуючи протиріччя та абсолютизуючи відмінності, а тому у нестандартних, складних, конфліктних ситуаціях стає безпомічною. Метафізична обмеженість чисто розважливої самоорієнтації погіршується історично певним способом життя та системою виховання. За різних соціальних умов розважливість може виступати як життєвою розсудливістю, реалістичним поглядом на себе та оточуючих, тверезою обачливістю й помірністю, або у вигляді викривленої розважливості, міщанського забобону, егоїстичної розважливості, вульгарного практицизму та хитромудрого конформізму.

Розум у гносеології розглядається як більш складна та довершена форма логічного мислення, що діалектично долає обмеженість здорового глузду. В етиці моральний розум визначається як «розвинена здатність суспільної людини обмірковувати соціальну дійсність та самого себе у моральнісних характеристиках», як «критично мисляча совість», заснована на подоланні «дуалізму між науково-пізнавальними можливостями людини та її духовно-моральним розвитком, на осягненні істини, яка включає в себе рішення етичних проблем [17, 91]. Таке етичне знання — не лише продукт розуму, але й передумова подальших моральнісних пошуків, результат яких залежить і від методологічних, світоглядних (у тому числі морально-етичних) позицій суб'єкта.

Моральне самопізнання стає розумним тією мірою, якою все глибше проникає у сутність не лише окремих вчинків й якостей особи, а й

всієї її моральнісної діяльності та морального обличчя в їх системній єдності та суперечливому розвитку, досягаючи загальне в одиничному, необхідне у випадковому, належне в суцшому. Моральна проникливість розуму проявляється не стільки у здатності відчувати найтонші нюанси у мотивах та вчинках, оскільки у поясненні всієї поведінки складним комплексом соціальних та психологічних, об'єктивних та суб'єктивних, суттєвих та несуттєвих причин у контексті різномірних суспільних відносин. Дійсно, розумне ставлення до себе, на відміну від розважливості як морально-прагматичної якості, спрямованої в основному на забезпечення власного блага та щастя, зумовлює насамперед піклування про блага та щастя інших людей. Лише людина, адекватно пізнавши глибокий взаємозв'язок соціального та особистого, здатна повною мірою стати морально вільною та нести відповідальність за власні помисли й діяння, спосіб життя, долю. «Розум даний людині для того, щоб вона розумно жила, а не для того, щоб вона бачила, що вона нерозумно живе» [9]. Вона розуміє свої достоїнства та вади, вживаючи заходи для утвердження перших та викорінення других. Самокритично обдумуючи своє минуле та теперішнє, вона прагне правильно прогнозувати та творчо вдосконалювати моральнісну діяльність.

Моральне самопізнання виступає у діалектичній єдності рефлексивного та арефлексивного, опосередкованого та безпосереднього, раціонального та емоціонального, дискурсивного та інтуїтивного аспектів. Часом в етиці одні моменти самопізнання нерідко абсолютизуються та містифікуються за рахунок викривлення та пониження ролі інших. Виходячи з різних позицій, представники етичного інтуїтивізму (Дж. Мур, О. Джонсон, Г. Річард, У. Росс) та емотивізму (Е. Айер, Б. Рассел, Р. Карнап) дійшли висновку, що про власні моральні якості людина судить, лише керуючись почуттями або «самоочевидними» поняттями добра та обов'язку [134, 97]. Екзистенціалісти (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. П. Сартр) вважають, що лише за допомогою інтуїції у критичних «граничних» ситуаціях ми здатні ірраціонально осягати свою унікальну моральну сутність незалежно від соціального та індивідуального практичного досвіду й теоретичних знань.

З іншого боку, частина етиків, перебільшуючи роль усвідомлено-рефлексивної форми самоорієнтації особи, явно недооцінює зна-

всієї її моральнісної діяльності та морального обличчя в їх системній єдності та суперечливому розвитку, досягаючи загальне в одиничному, необхідне у випадковому, належне в суцшому. Моральна проникливість розуму проявляється не стільки у здатності відчувати найтонші нюанси у мотивах та вчинках, оскільки у поясненні всієї поведінки складним комплексом соціальних та психологічних, об'єктивних та суб'єктивних, суттєвих та несуттєвих причин у контексті різномірних суспільних відносин. Дійсно, розумне ставлення до себе, на відміну від розважливості як морально-прагматичної якості, спрямованої в основному на забезпечення власного блага та щастя, зумовлює насамперед піклування про блага та щастя інших людей. Лише людина, адекватно пізнавши глибокий взаємозв'язок соціального та особистого, здатна повною мірою стати морально вільною та нести відповідальність за власні помисли й діяння, спосіб життя, долю. «Розум даний людині для того, щоб вона розумно жила, а не для того, щоб вона бачила, що вона нерозумно живе» [9]. Вона розуміє свої достоїнства та вади, вживаючи заходи для утвердження перших та викорінення других. Самокритично обдумуючи своє минуле та теперішнє, вона прагне правильно прогнозувати та творчо вдосконалювати моральнісну діяльність.

Моральне самопізнання виступає у діалектичній єдності рефлексивного та арефлексивного, опосередкованого та безпосереднього, раціонального та емоціонального, дискурсивного та інтуїтивного аспектів. Часом в етиці одні моменти самопізнання нерідко абсолютизуються та містифікуються за рахунок викривлення та пониження ролі інших. Виходячи з різних позицій, представники етичного інтуїтивізму (Дж. Мур, О. Джонсон, Г. Річард, У. Росс) та емотивізму (Е. Айер, Б. Рассел, Р. Карнап) дійшли висновку, що про власні моральні якості людина судить, лише керуючись почуттями або «самоочевидними» поняттями добра та обов'язку [134, 97]. Екзистенціалісти (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. П. Сартр) вважають, що лише за допомогою інтуїції у критичних «граничних» ситуаціях ми здатні ірраціонально осягати свою унікальну моральну сутність незалежно від соціального та індивідуального практичного досвіду й теоретичних знань.

З іншого боку, частина етиків, перебільшуючи роль усвідомлено-рефлексивної форми самоорієнтації особи, явно недооцінює зна-

чення підсвідомо-інтуїтивного способу «прискореної, безпосередньої орієнтації у світі соціальних цінностей» [9, 79]. Між тим, пізнавально-оціночне ставлення особи до себе проявляється не лише в дискурсивно-логічній, рефлексивній формі аргументованого самоаналізу, (коли виникає необхідність обґрунтувати свою думку перед собою та іншими), але і у вигляді арефлексивного, інтуїтивного «прямого» розсуду визначення моральнісної цінності своїх вчинків (особливо, коли обставини не допускають, або не вимагають розгорнутого доказу). Подібно до того, як внутрішня мова суб'єкта лише у скороченому вигляді відтворює його зовнішню мову, розгорнутий роздум вголос при переході до рефлексії «про себе» все більше згортається, набираючи форми антином та соритів, поки не перетвориться у гранично стислий інтуїтивний висновок без усвідомлених посилань та проміжкових вербальних підсумків.

Моральнісна інтуїція проявляється на різних рівнях самопізнання у миттєвому пізнанні особою своїх суб'єктивних станів, пережитих у минулому (чуттєва інтуїція); у беззвітній самооцінці стереотипного вчинку, який не мотивується, здійснюється в елементарній ситуації (розважлива інтуїція); у бездоказовому (та нерідко дуже правильному) визначенні сутності своєї моральної позиції, лінії поведінки у складній конфліктній ситуації при гострому дефіциті часу та інформації (інтуїція розуму). Евристична роль інтуїції такого роду особливо велика у критичні моменти життя людини, коли вирішується її доля та виникає термінова необхідність оптимального самовизначення на основі «експрес-аналізу». Функціонально така інтуїція виступає як неподільний, емоціонально-раціональний акт раптового осяяння («інсайту»), безпосереднього осягнення етичної цінності вчинків, способу життя, морального обличчя особи без усвідомлення внутрішньої логіки цього процесу. Відсутність морального відчуття породжує моральну сліпоту та глухоту, своєрідний «дальтонізм» — неможливість розрізняти добро й зло у собі та інших. Водночас, генетично моральна інтуїція у будь-якій формі і на різних рівнях є продуктом та компонентом пошукової розумової діяльності, опосередкована набутим моральнісним досвідом, етичними знаннями. У кінцевому рахунку істинність інтуїтивного (як і дискурсивного) висновку про себе підтверджується або спростовується всією практикою соціального спілкування людини.

чення підсвідомо-інтуїтивного способу «прискореної, безпосередньої орієнтації у світі соціальних цінностей» [9, 79]. Між тим, пізнавально-оціночне ставлення особи до себе проявляється не лише в дискурсивно-логічній, рефлексивній формі аргументованого самоаналізу, (коли виникає необхідність обґрунтувати свою думку перед собою та іншими), але і у вигляді арефлексивного, інтуїтивного «прямого» розсуду визначення моральнісної цінності своїх вчинків (особливо, коли обставини не допускають, або не вимагають розгорнутого доказу). Подібно до того, як внутрішня мова суб'єкта лише у скороченому вигляді відтворює його зовнішню мову, розгорнутий роздум вголос при переході до рефлексії «про себе» все більше згортається, набираючи форми антином та соритів, поки не перетвориться у гранично стислий інтуїтивний висновок без усвідомлених посилань та проміжкових вербальних підсумків.

Моральнісна інтуїція проявляється на різних рівнях самопізнання у миттєвому пізнанні особою своїх суб'єктивних станів, пережитих у минулому (чуттєва інтуїція); у беззвітній самооцінці стереотипного вчинку, який не мотивується, здійснюється в елементарній ситуації (розважлива інтуїція); у бездоказовому (та нерідко дуже правильному) визначенні сутності своєї моральної позиції, лінії поведінки у складній конфліктній ситуації при гострому дефіциті часу та інформації (інтуїція розуму). Евристична роль інтуїції такого роду особливо велика у критичні моменти життя людини, коли вирішується її доля та виникає термінова необхідність оптимального самовизначення на основі «експрес-аналізу». Функціонально така інтуїція виступає як неподільний, емоціонально-раціональний акт раптового осяяння («інсайту»), безпосереднього осягнення етичної цінності вчинків, способу життя, морального обличчя особи без усвідомлення внутрішньої логіки цього процесу. Відсутність морального відчуття породжує моральну сліпоту та глухоту, своєрідний «дальтонізм» — неможливість розрізняти добро й зло у собі та інших. Водночас, генетично моральна інтуїція у будь-якій формі і на різних рівнях є продуктом та компонентом пошукової розумової діяльності, опосередкована набутим моральнісним досвідом, етичними знаннями. У кінцевому рахунку істинність інтуїтивного (як і дискурсивного) висновку про себе підтверджується або спростовується всією практикою соціального спілкування людини.

Специфічні труднощі самопізнання ще не дають основ для висновку про те, що воно завжди «залишається на рівні практичного знання, — не в силі піднятися на рівень науки» [39, 117]. По-перше, емпіричні знання особи про себе, включені у вигляді самоусвідомлення у соціологічні, психологічні, етичні дослідження, стають необхідною умовою наукової вірогідності останніх. По-друге, чим вищий теоретичний рівень наших знань про людську природу, тим більша вірогідність того, що цілеспрямоване самодослідження дозволить кожному досягати об'єктивно-істинного знання про себе. К. Д. Ушинський справедливо відмічав, що розумно мисляча людина стосовно себе неодмінно виступає як історик, філософ і психолог, адже «кожен робить спостереження над власним розвитком, над своїми психічними процесами; кожен робить досліді у психічній сфері та осмислює результати цих дослідів» [176, 98]. Ми не лише попадаємо у різні ситуації, але і самі обираємо та створюємо їх, приймаючи рішення й здійснюючи вчинки, піддаючи себе «випробуванню на міцність», перевіряючи власну моральну надійність, «експериментуючи» над собою, завдяки чому ще краще пізнаємо свої моральнісні потенції. Опора на моральнісну практику та знання основ сучасної соціології, етики, психології буде сприяти все більш правильному та науково обґрунтованому розумінню особою моральної сутності своєї поведінки й характеру. Адже, моральне самопізнання «здійснюється, як і всяке пізнання у рамках відносних, а не абсолютних істин» [6, 66]. Але й у всякому морально-етичному знанні людини про себе є зерна абсолютної істини, через що у своєму індивідуальному та історичному розвитку вона здатна наблизитися до все більш повного та глибокого знання про себе через багато відносних істин.

Вищим ступенем розумного ставлення до світу та себе є мудрість. Істинна практична мудрість, на противагу хитромудрості, припускає піклування про власну гідність та добродесний спосіб життя, уміле використання своїх знань і досвіду при виборі вчинків, — вважав Ф. Бекон [20, 546]. На думку ж Гегеля, життєва мудрість проявляється на ступені моральності як «мудре знання того, що насправді є в собі і для себе справедливим та розумним» [45, 375].

У сучасній етиці моральна мудрість розглядається як складна комплексна якість свідомості та поведінки особистості, що характеризує вищий ступінь її моральної культури, проявляється у здатності та

Специфічні труднощі самопізнання ще не дають основ для висновку про те, що воно завжди «залишається на рівні практичного знання, — не в силі піднятися на рівень науки» [39, 117]. По-перше, емпіричні знання особи про себе, включені у вигляді самоусвідомлення у соціологічні, психологічні, етичні дослідження, стають необхідною умовою наукової вірогідності останніх. По-друге, чим вищий теоретичний рівень наших знань про людську природу, тим більша вірогідність того, що цілеспрямоване самодослідження дозволить кожному досягати об'єктивно-істинного знання про себе. К. Д. Ушинський справедливо відмічав, що розумно мисляча людина стосовно себе неодмінно виступає як історик, філософ і психолог, адже «кожен робить спостереження над власним розвитком, над своїми психічними процесами; кожен робить досліді у психічній сфері та осмислює результати цих дослідів» [176, 98]. Ми не лише попадаємо у різні ситуації, але і самі обираємо та створюємо їх, приймаючи рішення й здійснюючи вчинки, піддаючи себе «випробуванню на міцність», перевіряючи власну моральну надійність, «експериментуючи» над собою, завдяки чому ще краще пізнаємо свої моральнісні потенції. Опора на моральнісну практику та знання основ сучасної соціології, етики, психології буде сприяти все більш правильному та науково обґрунтованому розумінню особою моральної сутності своєї поведінки й характеру. Адже, моральне самопізнання «здійснюється, як і всяке пізнання у рамках відносних, а не абсолютних істин» [6, 66]. Але й у всякому морально-етичному знанні людини про себе є зерна абсолютної істини, через що у своєму індивідуальному та історичному розвитку вона здатна наблизитися до все більш повного та глибокого знання про себе через багато відносних істин.

Вищим ступенем розумного ставлення до світу та себе є мудрість. Істинна практична мудрість, на противагу хитромудрості, припускає піклування про власну гідність та добродесний спосіб життя, уміле використання своїх знань і досвіду при виборі вчинків, — вважав Ф. Бекон [20, 546]. На думку ж Гегеля, життєва мудрість проявляється на ступені моральності як «мудре знання того, що насправді є в собі і для себе справедливим та розумним» [45, 375].

У сучасній етиці моральна мудрість розглядається як складна комплексна якість свідомості та поведінки особистості, що характеризує вищий ступінь її моральної культури, проявляється у здатності та

прагненні ефективно використовувати етичні знання й життєвий досвід для прийняття оптимальних рішень у своїй моральнісній діяльності. Мудрість — вищий прояв духовності, сплав інтелекту, досвіду та морального почуття. Виходячи з наукової тези про самопізнання як «першу умову мудрості», необхідно відзначити, що специфіка її — у найбільш глибокому та правильному проникненні у сутність буття людини, у її соціальне покликання в історично визначену епоху, у ясному розумінні змісту та мети власного життя, шляхів досягнення загального блага та власного щастя, у самовизначенні прогресивної моральної позиції, що вільно реалізується у гідний спосіб життя. «Мудрість життя у тому, щоб знати своє призначення та засоби виконати його» [1]. У всі часи істинний мудрець — це не безпристрасний резонер або праведний самітник, а жива особистість, що веде активну боротьбу з чужою та власною недосконалістю заради добра й справедливості. Мудрість проявляється у здатності проектувати свій життєвий шлях, адекватно прогнозувати власну поведінку та її наслідки за різних обставин, обираючи найбільш правильні, розумні їх варіанти заради реалізації свого соціальноморальнісного призначення та покликання, а отже й досягнення щастя.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Чи тотожні, на ваш погляд, поняття самосвідомість та самопізнання?

- а) частково;
- б) вони зовсім різні;
- в) самосвідомість є передумовою самопізнання;
- г) знання суб'єкта про його власний соціальний статус, внутрішні потенції та зовнішні акції є найважливішим способом функціонування його самосвідомості;
- д) самосвідомість не є передумовою самопізнання.

2. У чому специфіка самопізнання?

- а) у змісті;
- б) у психологічних механізмах, загальному для всіх видів змісті, що відображає в нормативно-ціннісному ракурсі самопізнання;
- в) у положенні індивіда в системі моральних відносин, характері його моральнісної діяльності, моральних якостей, вчинків та їх мотивів;

прагненні ефективно використовувати етичні знання й життєвий досвід для прийняття оптимальних рішень у своїй моральнісній діяльності. Мудрість — вищий прояв духовності, сплав інтелекту, досвіду та морального почуття. Виходячи з наукової тези про самопізнання як «першу умову мудрості», необхідно відзначити, що специфіка її — у найбільш глибокому та правильному проникненні у сутність буття людини, у її соціальне покликання в історично визначену епоху, у ясному розумінні змісту та мети власного життя, шляхів досягнення загального блага та власного щастя, у самовизначенні прогресивної моральної позиції, що вільно реалізується у гідний спосіб життя. «Мудрість життя у тому, щоб знати своє призначення та засоби виконати його» [1]. У всі часи істинний мудрець — це не безпристрасний резонер або праведний самітник, а жива особистість, що веде активну боротьбу з чужою та власною недосконалістю заради добра й справедливості. Мудрість проявляється у здатності проектувати свій життєвий шлях, адекватно прогнозувати власну поведінку та її наслідки за різних обставин, обираючи найбільш правильні, розумні їх варіанти заради реалізації свого соціальноморальнісного призначення та покликання, а отже й досягнення щастя.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Чи тотожні, на ваш погляд, поняття самосвідомість та самопізнання?

- а) частково;
- б) вони зовсім різні;
- в) самосвідомість є передумовою самопізнання;
- г) знання суб'єкта про його власний соціальний статус, внутрішні потенції та зовнішні акції є найважливішим способом функціонування його самосвідомості;
- д) самосвідомість не є передумовою самопізнання.

2. У чому специфіка самопізнання?

- а) у змісті;
- б) у психологічних механізмах, загальному для всіх видів змісті, що відображає в нормативно-ціннісному ракурсі самопізнання;
- в) у положенні індивіда в системі моральних відносин, характері його моральнісної діяльності, моральних якостей, вчинків та їх мотивів;

- г) воно є засобом моральнісної самоорієнтації;
- д) є найважливішим обов'язком людини.

3. Як ви розумієте поняття самопізнання?

- а) це цілком здійсненне завдання кожного індивіда, його найважливіший обов'язок;
- б) це відображення в нормативно-ціннісному ракурсі положення індивіда в системі моральних відносин;
- в) це форма осягнення людиною свого морального буття крізь призму соціально належного;
- г) його не можна визначити;
- д) це одна з основних форм прояву та засіб збагачення й розвитку моральної самосвідомості, що зумовлене соціальною необхідністю в оптимальній регуляції кожною людиною своєї діяльності на основі достатньо повної та вірної інформації не лише про навколишнє середовище (його моральні принципи, очікування, санкції), але і про себе саму (свої моральні обов'язки та права, спонуки й дії, моральний склад).

4. Чим вирізняється з поміж інших понять «самопізнання»?

- а) своєрідним сполученням об'єктивного та суб'єктивного, конкретного та абстрактного, ординарного та загального, чуттєвоемоційного та логічно-раціонального;
- б) воно є логічно-раціональним засобом орієнтації людини в світі;
- в) воно є суб'єктивним дослідженням своїх помислів, переживань, вчинків та якостей;
- г) воно залежить виключно від переживань людини;
- д) воно не може бути лише реєстрацією того, що безпосередньо дане у видіннях свідомості, а є погляд людини на свою реальну життєву позицію, якою зумовлені ці переживання та усвідомлення себе в ній.

5. Чим зумовлений пізнавальний інтерес до власної особи?

- а) певних об'єктивних якихось причин не існує;
- б) він виникає залежно від настрою людини;
- в) він не може бути безпристрасно об'єктивістським, оскільки власна персона являє особливу зацікавленість для суб'єкта;
- г) інтерес до власного «Я» ні в якому разі не може бути упередженим;
- д) він зумовлений, зазвичай, неупередженістю, спрямованою на досягнення об'єктивної істини, необхідністю людини в самоорієнтації та самореалізації, самоствердженні й самовдосконаленні у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування з іншими.

- г) воно є засобом моральнісної самоорієнтації;
- д) є найважливішим обов'язком людини.

3. Як ви розумієте поняття самопізнання?

- а) це цілком здійсненне завдання кожного індивіда, його найважливіший обов'язок;
- б) це відображення в нормативно-ціннісному ракурсі положення індивіда в системі моральних відносин;
- в) це форма осягнення людиною свого морального буття крізь призму соціально належного;
- г) його не можна визначити;
- д) це одна з основних форм прояву та засіб збагачення й розвитку моральної самосвідомості, що зумовлене соціальною необхідністю в оптимальній регуляції кожною людиною своєї діяльності на основі достатньо повної та вірної інформації не лише про навколишнє середовище (його моральні принципи, очікування, санкції), але і про себе саму (свої моральні обов'язки та права, спонуки й дії, моральний склад).

4. Чим вирізняється з поміж інших понять «самопізнання»?

- а) своєрідним сполученням об'єктивного та суб'єктивного, конкретного та абстрактного, ординарного та загального, чуттєвоемоційного та логічно-раціонального;
- б) воно є логічно-раціональним засобом орієнтації людини в світі;
- в) воно є суб'єктивним дослідженням своїх помислів, переживань, вчинків та якостей;
- г) воно залежить виключно від переживань людини;
- д) воно не може бути лише реєстрацією того, що безпосередньо дане у видіннях свідомості, а є погляд людини на свою реальну життєву позицію, якою зумовлені ці переживання та усвідомлення себе в ній.

5. Чим зумовлений пізнавальний інтерес до власної особи?

- а) певних об'єктивних якихось причин не існує;
- б) він виникає залежно від настрою людини;
- в) він не може бути безпристрасно об'єктивістським, оскільки власна персона являє особливу зацікавленість для суб'єкта;
- г) інтерес до власного «Я» ні в якому разі не може бути упередженим;
- д) він зумовлений, зазвичай, неупередженістю, спрямованою на досягнення об'єктивної істини, необхідністю людини в самоорієнтації та самореалізації, самоствердженні й самовдосконаленні у процесі спільної діяльності та взаємного спілкування з іншими.

6. Як, на вашу думку, відбувається процес самопізнання людиною?

- а) необхідна на певний час самоізоляція;
- б) хворобливе «самокопання» ще нікому не допомогло;
- в) необхідні умови й своєрідна власна програма для осягнення своєї моральної сутності, — насамперед, бажано наодинці із собою спробувати розібратися у своїх суперечливих спонуках та вчинках, критично проаналізувати допущенні помилки, підвести ризику під зробленим й пережитим, намітити плани на майбутнє;
- г) він відбувається за умов аутокомінації індивіда;
- д) здійснюється спонтанно, незалежно від якихось прагнень і планів людини.

7. Яку небезпеку несе в собі відсутність здатності до адекватного самопізнання?

- а) це не має ніякого значення у моральнісній життєдіяльності людини;
- б) це завжди небезпечно;
- в) обмеження пізнавальних можливостей людини стосовно самої себе веде до приниження та викривлення життєвих функцій її свідомості, заперечення здатності усвідомлювати те, що вона думає, відчуває, робить та свідомо творить за законами добра;
- г) паралізує моральну активність індивіда, вироджуючись у безплідне самокопання, внаслідок якого він духовно бідніє, стає дедалі менш важливим об'єктом пізнання для себе та інших.

8. У чому полягає в моральнісному плані перевага самопізнаючої особи перед оточуючими її людьми?

- а) різниці немає;
- б) суб'єкт осягає моральну сутність власних вчинків безпосередньо зсередини;
- в) лише самопізнаючій особі відомі істинні думки, інтимні відчуття, нездійсненні наміри, які вона навмисне або свідомо приховує від оточуючих;
- г) вона осягає моральну сутність власних вчинків не лише ззовні при оцінці їх власних наслідків, а із середини, враховуючи свої мотиви та мету, про які інші можуть дізнатися лише опосередковано через її слова та вчинки;
- д) вона здатна вловлювати в собі найменші порухи душі, фіксує увагу на суб'єктивних станах, що недоступні для сторонніх спостережень.

9. Чи можливо визначити моральну якість феноменів свідомості, а отже і поведінки людини безпосередньо із її чуттєвого самоспоглядання?

- а) так;

6. Як, на вашу думку, відбувається процес самопізнання людиною?

- а) необхідна на певний час самоізоляція;
- б) хворобливе «самокопання» ще нікому не допомогло;
- в) необхідні умови й своєрідна власна програма для осягнення своєї моральної сутності, — насамперед, бажано наодинці із собою спробувати розібратися у своїх суперечливих спонуках та вчинках, критично проаналізувати допущенні помилки, підвести ризику під зробленим й пережитим, намітити плани на майбутнє;
- г) він відбувається за умов аутокомінації індивіда;
- д) здійснюється спонтанно, незалежно від якихось прагнень і планів людини.

7. Яку небезпеку несе в собі відсутність здатності до адекватного самопізнання?

- а) це не має ніякого значення у моральнісній життєдіяльності людини;
- б) це завжди небезпечно;
- в) обмеження пізнавальних можливостей людини стосовно самої себе веде до приниження та викривлення життєвих функцій її свідомості, заперечення здатності усвідомлювати те, що вона думає, відчуває, робить та свідомо творить за законами добра;
- г) паралізує моральну активність індивіда, вироджуючись у безплідне самокопання, внаслідок якого він духовно бідніє, стає дедалі менш важливим об'єктом пізнання для себе та інших.

8. У чому полягає в моральнісному плані перевага самопізнаючої особи перед оточуючими її людьми?

- а) різниці немає;
- б) суб'єкт осягає моральну сутність власних вчинків безпосередньо зсередини;
- в) лише самопізнаючій особі відомі істинні думки, інтимні відчуття, нездійсненні наміри, які вона навмисне або свідомо приховує від оточуючих;
- г) вона осягає моральну сутність власних вчинків не лише ззовні при оцінці їх власних наслідків, а із середини, враховуючи свої мотиви та мету, про які інші можуть дізнатися лише опосередковано через її слова та вчинки;
- д) вона здатна вловлювати в собі найменші порухи душі, фіксує увагу на суб'єктивних станах, що недоступні для сторонніх спостережень.

9. Чи можливо визначити моральну якість феноменів свідомості, а отже і поведінки людини безпосередньо із її чуттєвого самоспоглядання?

- а) так;

б) ні, бо самосприйняття пасивне, вибірково спрямоване на певні факти життя індивіда, а тому може проявитись у вигляді підсвідомого наказу;

в) неможливо, тому що кризь призму суб'єктивного самопочуття індивід часто сприймає світ односторонньо, ілюзорно;

г) можливо у тому випадку, якщо воно опирається на достатній соціальний досвід та рівень розвитку культури.

10. Як ви розумієте поняття «моральна рефлексія»?

Вкажіть найбільш повне тлумачення.

а) важлива ознака моральності;

б) показник прогресу моральної свідомості людини;

в) спосіб морального самостановлення особистості;

г) роздуми людини над власною моральнісною діяльністю;

д) здатність суб'єкта до раціонального обґрунтування суспільних та власних моральних ідеалів, принципів й норм, до пояснення та оцінки своїх вчинків.

11. Як розглядається у сучасній етиці моральна мудрість?

а) як здатність мислити;

б) це здібність людини переборювати аморальні спонуки;

в) як здатність дослухатися до моральних почуттів;

г) це явище інтуїтивне;

д) це вищий прояв духовності, сплав інтелекту, досвіду та морального почуття, який розглядається як складна комплексна якість свідомості та поведінки особистості, що характеризує ступінь її моральної культури, проявляється у здатності та прагненні ефективно використовувати етичні знання і життєвий досвід для прийняття оптимальних рішень у своїй життєдіяльності.

12. У чому проявляється мудрість?

а) у безпристрасному резонерстві;

б) у здатності до духовного усамітнення для прийняття праведних рішень;

в) у здатності проектувати свій життєвий шлях;

г) у самовизначенні прогресивної моральної позиції, що вільно реалізується у гідній стежі життя;

д) у здатності бути особистістю, яка веде активну боротьбу з чужою та власною недосконалістю заради добра і справедливості, у здібності проектувати свій життєвий шлях, адекватно прогнозувати власну поведінку та її наслідки за різних обставин, обираючи найбільш правильні, розумні їх варіанти заради реалізації свого соціально-морального призначення та покликання, а отже й досягнення щастя.

б) ні, бо самосприйняття пасивне, вибірково спрямоване на певні факти життя індивіда, а тому може проявитись у вигляді підсвідомого наказу;

в) неможливо, тому що кризь призму суб'єктивного самопочуття індивід часто сприймає світ односторонньо, ілюзорно;

г) можливо у тому випадку, якщо воно опирається на достатній соціальний досвід та рівень розвитку культури.

10. Як ви розумієте поняття «моральна рефлексія»?

Вкажіть найбільш повне тлумачення.

а) важлива ознака моральності;

б) показник прогресу моральної свідомості людини;

в) спосіб морального самостановлення особистості;

г) роздуми людини над власною моральнісною діяльністю;

д) здатність суб'єкта до раціонального обґрунтування суспільних та власних моральних ідеалів, принципів й норм, до пояснення та оцінки своїх вчинків.

11. Як розглядається у сучасній етиці моральна мудрість?

а) як здатність мислити;

б) це здібність людини переборювати аморальні спонуки;

в) як здатність дослухатися до моральних почуттів;

г) це явище інтуїтивне;

д) це вищий прояв духовності, сплав інтелекту, досвіду та морального почуття, який розглядається як складна комплексна якість свідомості та поведінки особистості, що характеризує ступінь її моральної культури, проявляється у здатності та прагненні ефективно використовувати етичні знання і життєвий досвід для прийняття оптимальних рішень у своїй життєдіяльності.

12. У чому проявляється мудрість?

а) у безпристрасному резонерстві;

б) у здатності до духовного усамітнення для прийняття праведних рішень;

в) у здатності проектувати свій життєвий шлях;

г) у самовизначенні прогресивної моральної позиції, що вільно реалізується у гідній стежі життя;

д) у здатності бути особистістю, яка веде активну боротьбу з чужою та власною недосконалістю заради добра і справедливості, у здібності проектувати свій життєвий шлях, адекватно прогнозувати власну поведінку та її наслідки за різних обставин, обираючи найбільш правильні, розумні їх варіанти заради реалізації свого соціально-морального призначення та покликання, а отже й досягнення щастя.

6. ПОЧУТТЄВО-МОРАЛЬНІСНЕ СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО СЕБЕ

Моральнісне ставлення суб'єкта до себе та інших неможливе лише як розсудливе, безпристрасне, тому що не лише в мисленні, а й всіма почуттями людина стверджує себе у предметному світі, в тому числі і духовними почуттями [188,134]. І оскільки без емоцій, взагалі, неможливий пошук істини, оскільки цілісний акт морального самопізнання і самооцінки виступає в єдності з самопереживанням.

Поза емоційним самоставленням до системи моральних орієнтацій особистості не існує. Моральні принципи і норми суспільства стають переконаннями останньої тоді, коли перетворюються у її духовні потреби, задоволення (чи незадоволення), які викликає позитивні (чи негативні) переживання. Виникнення морального почуття свідчить про те, що об'єктивно цінне стало для людини суб'єктивно важливим і перетворилося у заслуги самосвідомості. У свою чергу моральні переконання і потреби є показниками того, що соціальні критерії погоджено з Я, залишилися з ним. Поняття обов'язку, відповідальності, доброти, справедливості стають особистими критеріями оцінки і самооцінки лише перетворившись у відповідні почуття. «Насправді моральний той, хто піклується злити вимоги обов'язку з потребою внутрішнього існування» [188, 137].

Визначаючи моральне почуття, як здатність волі до свідомого підкорення моральному закону, який став мотивом вчинків — почуттям обов'язку, Кант водночас абсолютизував його суб'єктивність, протиставляючи об'єктивному знанню і свідомості. Ближче до істини Гегель, який розглядав почуття як форму безпосередньої одиничності суб'єкта, в що може бути вкладено різний об'єктивний зміст. Якщо елементарні емоції приємного і неприємного виражають поверхневі, випадкові ставлення, потреби індивіда до його буття, то сором, розкаяння та інші почуття у своїй основі мають моральнісний зміст, у якому наявне співставляється з належним [45, 315]. Емотивісти і екзистенціалісти вибирають з моральних почуттів моральний зміст, зводять їх до інтуїтивних суб'єктивних оцінок. У цьому випадку

6. ПОЧУТТЄВО-МОРАЛЬНІСНЕ СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО СЕБЕ

Моральнісне ставлення суб'єкта до себе та інших неможливе лише як розсудливе, безпристрасне, тому що не лише в мисленні, а й всіма почуттями людина стверджує себе у предметному світі, в тому числі і духовними почуттями [188,134]. І оскільки без емоцій, взагалі, неможливий пошук істини, оскільки цілісний акт морального самопізнання і самооцінки виступає в єдності з самопереживанням.

Поза емоційним самоставленням до системи моральних орієнтацій особистості не існує. Моральні принципи і норми суспільства стають переконаннями останньої тоді, коли перетворюються у її духовні потреби, задоволення (чи незадоволення), які викликає позитивні (чи негативні) переживання. Виникнення морального почуття свідчить про те, що об'єктивно цінне стало для людини суб'єктивно важливим і перетворилося у заслуги самосвідомості. У свою чергу моральні переконання і потреби є показниками того, що соціальні критерії погоджено з Я, залишилися з ним. Поняття обов'язку, відповідальності, доброти, справедливості стають особистими критеріями оцінки і самооцінки лише перетворившись у відповідні почуття. «Насправді моральний той, хто піклується злити вимоги обов'язку з потребою внутрішнього існування» [188, 137].

Визначаючи моральне почуття, як здатність волі до свідомого підкорення моральному закону, який став мотивом вчинків — почуттям обов'язку, Кант водночас абсолютизував його суб'єктивність, протиставляючи об'єктивному знанню і свідомості. Ближче до істини Гегель, який розглядав почуття як форму безпосередньої одиничності суб'єкта, в що може бути вкладено різний об'єктивний зміст. Якщо елементарні емоції приємного і неприємного виражають поверхневі, випадкові ставлення, потреби індивіда до його буття, то сором, розкаяння та інші почуття у своїй основі мають моральнісний зміст, у якому наявне співставляється з належним [45, 315]. Емотивісти і екзистенціалісти вибирають з моральних почуттів моральний зміст, зводять їх до інтуїтивних суб'єктивних оцінок. У цьому випадку

моральне почуття по-справжньому втрачає реальне значення у житті особи і суспільства.

У сучасній філософії і психології людські емоції у широкому значенні розглядаються, як ідеальний відбиток ставлення суб'єкта до оточуючого світу і самого себе у формі специфічних переживань крізь призму його різномірних потреб, інтересів, мети (Ф.Є. Василюк, В.К. Вілюнас, В.І. Додонов, П.Н. Якубсон та ін.). Оскільки, лише в ідеалі народжуються і задовольняються соціальні потреби людини, остання є істотою активно пристрасною і, водночас такою, що страждає і відчуває потреби. Її ставлення до предметного світу і до себе — це «людська діяльність і людське страждання, тому що страждання у людській суті є самопотребою людини» [153, 135].

Моральне почуття — складна форма емоційного переживання, що виражає оціночне ставлення суб'єкта до своєї і чужої діяльності і спонукає до певних вчинків. Функціональне значення моральних почуттів полягає у тому, що вони регулюють відносини між людьми на основі усвідомлення кожним своєї відповідальності перед суспільством і особистою моральною цінністю. Подібно до того, як людина вимагає словесного одобрення власних вчинків, вона відчуває потребу у позитивних емоційних реакціях, і проявляє їх певною мірою, змінюючи цю оцінку. Потреба в емоційному контакті визначає «і моральне самопочуття особи мовою почуттів, виражаючи систему цінних координат» взаємодії людини у суспільстві [145, 171]. Різні почуття, у тому числі спрямовані на себе — гностичні (здивування, правоти, сумніву), практичні (впевненості і соромливості, спокою і тривоги, радості і горя), естетичні (іронія й відроза), включаючись у моральнісну діяльність, набувають характеру моральних переживань.

Поділ моральних почуттів на суспільні і індивідуальні, корисні та шкідливі інколи досить умовний.

Особистісні почуття, що проявляються ставленням до себе (совість, гордість, сором, скромність та ін.), також є соціальними. Переживаючи моральну цінність своїх та чужих вчинків, людина усвідомлює або інтуїтивно співставляє себе з іншими та інших із собою, виходячи із певних соціальних установок. Їй буває соромно не лише за себе перед іншими, але й за інших перед собою, оскільки вона ідентифікує себе з іншими. Скромність як почуття, в якому проявляється критична самооцінка, і є повагою до оточуючих, а заздрість і ревності

моральне почуття по-справжньому втрачає реальне значення у житті особи і суспільства.

У сучасній філософії і психології людські емоції у широкому значенні розглядаються, як ідеальний відбиток ставлення суб'єкта до оточуючого світу і самого себе у формі специфічних переживань крізь призму його різномірних потреб, інтересів, мети (Ф.Є. Василюк, В.К. Вілюнас, В.І. Додонов, П.Н. Якубсон та ін.). Оскільки, лише в ідеалі народжуються і задовольняються соціальні потреби людини, остання є істотою активно пристрасною і, водночас такою, що страждає і відчуває потреби. Її ставлення до предметного світу і до себе — це «людська діяльність і людське страждання, тому що страждання у людській суті є самопотребою людини» [153, 135].

Моральне почуття — складна форма емоційного переживання, що виражає оціночне ставлення суб'єкта до своєї і чужої діяльності і спонукає до певних вчинків. Функціональне значення моральних почуттів полягає у тому, що вони регулюють відносини між людьми на основі усвідомлення кожним своєї відповідальності перед суспільством і особистою моральною цінністю. Подібно до того, як людина вимагає словесного одобрення власних вчинків, вона відчуває потребу у позитивних емоційних реакціях, і проявляє їх певною мірою, змінюючи цю оцінку. Потреба в емоційному контакті визначає «і моральне самопочуття особи мовою почуттів, виражаючи систему цінних координат» взаємодії людини у суспільстві [145, 171]. Різні почуття, у тому числі спрямовані на себе — гностичні (здивування, правоти, сумніву), практичні (впевненості і соромливості, спокою і тривоги, радості і горя), естетичні (іронія й відроза), включаючись у моральнісну діяльність, набувають характеру моральних переживань.

Поділ моральних почуттів на суспільні і індивідуальні, корисні та шкідливі інколи досить умовний.

Особистісні почуття, що проявляються ставленням до себе (совість, гордість, сором, скромність та ін.), також є соціальними. Переживаючи моральну цінність своїх та чужих вчинків, людина усвідомлює або інтуїтивно співставляє себе з іншими та інших із собою, виходячи із певних соціальних установок. Їй буває соромно не лише за себе перед іншими, але й за інших перед собою, оскільки вона ідентифікує себе з іншими. Скромність як почуття, в якому проявляється критична самооцінка, і є повагою до оточуючих, а заздрість і ревності

характеризують емоційне ставлення людини не лише до інших, але й до себе, оскільки при цьому пригнічується власне самолюбство. Не можна також погодитися з тим, що скромність і гордість безперечно відносять до чеснот, а заздрість і ревності до негативних емоційних станів. Очевидно кожне з почуттів, залежно від форми прояву у конкретній ситуації може набути альтруїстичного або егоїстичного характеру, проявляючись як корисне або шкідливе для суспільства та особи.

Все, що оцінюється особою як добро або зло, зачіпає її моральні ідеали, переконання, інтереси, потреби, переживання у формі позитивних і негативних почуттів, особливо тоді, коли оцінці піддається особиста поведінка.

Поки потреба людини не задоволена, остання знаходиться у стані незадоволення своїми потребами, а отже і сама собою. Чим ясніше усвідомлена невідповідність між ціннісною інформацією про власну моральнісну діяльність і моральну установку, яка стала потребою особи, тим гостріше і глибше відчувається її незадоволення собою через різні почуття. Навпаки, чим вищий ступінь співпадіння належного і реального, бажаного і досягнутого у вчинках, тим більша очевидність відчуття задоволення собою у формі почуттів правоти, виконаного обов'язку, невинності, самоповаги, гордості, радості, інтенсивність яких проявляється тією мірою, в якій позитивний ефект моральнісної діяльності перевершує очікуваний. А оскільки особистий моральнісний досвід відзначається як успіхами, так і невдачами, то думка суб'єкта про себе стає суперечливою, легко відображуваною під впливом амбівалентних почуттів. «Не дивно тому, що, говорячи або думаючи про себе, людина настільки сильно перебуває у владі настрою та афектів» [145, 179]. Нарешті, звичні дії за однотипних умов, які відповідають елементарним нормам і правилам суспільного життя, зазвичай не супроводжуються будь-якими помітними переживаннями.

З іншого боку, якщо це не впливає з особистого переконання і не пов'язано із задоволенням, моральними потребами, «взагалі абсолютно не необхідно, щоб, оцінюючи мій вчинок з погляду обов'язку, я відчував переживання і сильне хвилювання почуттів: навпаки, враження я можу справити також в уявній свідомості, і таким чином розглядати справу у повному спокої» [47,318]. Подібний розрив між самооцінкою і почуттям може спричинити байдужу розрахунковість, оціночне

характеризують емоційне ставлення людини не лише до інших, але й до себе, оскільки при цьому пригнічується власне самолюбство. Не можна також погодитися з тим, що скромність і гордість безперечно відносять до чеснот, а заздрість і ревності до негативних емоційних станів. Очевидно кожне з почуттів, залежно від форми прояву у конкретній ситуації може набути альтруїстичного або егоїстичного характеру, проявляючись як корисне або шкідливе для суспільства та особи.

Все, що оцінюється особою як добро або зло, зачіпає її моральні ідеали, переконання, інтереси, потреби, переживання у формі позитивних і негативних почуттів, особливо тоді, коли оцінці піддається особиста поведінка.

Поки потреба людини не задоволена, остання знаходиться у стані незадоволення своїми потребами, а отже і сама собою. Чим ясніше усвідомлена невідповідність між ціннісною інформацією про власну моральнісну діяльність і моральну установку, яка стала потребою особи, тим гостріше і глибше відчувається її незадоволення собою через різні почуття. Навпаки, чим вищий ступінь співпадіння належного і реального, бажаного і досягнутого у вчинках, тим більша очевидність відчуття задоволення собою у формі почуттів правоти, виконаного обов'язку, невинності, самоповаги, гордості, радості, інтенсивність яких проявляється тією мірою, в якій позитивний ефект моральнісної діяльності перевершує очікуваний. А оскільки особистий моральнісний досвід відзначається як успіхами, так і невдачами, то думка суб'єкта про себе стає суперечливою, легко відображуваною під впливом амбівалентних почуттів. «Не дивно тому, що, говорячи або думаючи про себе, людина настільки сильно перебуває у владі настрою та афектів» [145, 179]. Нарешті, звичні дії за однотипних умов, які відповідають елементарним нормам і правилам суспільного життя, зазвичай не супроводжуються будь-якими помітними переживаннями.

З іншого боку, якщо це не впливає з особистого переконання і не пов'язано із задоволенням, моральними потребами, «взагалі абсолютно не необхідно, щоб, оцінюючи мій вчинок з погляду обов'язку, я відчував переживання і сильне хвилювання почуттів: навпаки, враження я можу справити також в уявній свідомості, і таким чином розглядати справу у повному спокої» [47,318]. Подібний розрив між самооцінкою і почуттям може спричинити байдужу розрахунковість, оціночне

самооправдання без моральних дій. Зрозуміло, що річ тут не лише у потребі, але й в умовах, які сприяють або перешкоджають її задоволенню, пробуджуючи чи присипляючи, посилюючи чи послаблюючи в людині моральне почуття. Тобто «незадоволення собою є або незадоволенням собою у рамках певного положення, яке зумовлює культуру особистості, або воно є моральним невдоволенням. Мабуть, у першому випадку, це одночасно і головним чином — незадоволення існуючими відносинами; у другому — ідеологічне вираження самих цих відносин, аж ніяк, не виходячи з їх рамок, а навпаки, цілком належачи до цих відносин» [184, 135].

Єдність морального самопочуття і самооцінки припускає їх різноманітність як форми і змісту ціннісного ставлення людини до себе. Позитивно чи негативно оцінюючи свої вчинки і моральні якості, людина переживає емоційний стан різної модальності, складності, інтенсивності, глибини свідомості. Моральне почуття на рахунок «Я» не виникає поза і незалежно від внутрішніх оцінок та самооцінок (рефлексивних та інтуїтивних). На рівні зрілого морального ставлення особи до себе елементарно синтетично емоційно-оціночна реакція змінюється на більш складну і диференційовану, в якій моральні почуття формуються та проявляються на основі усвідомлених самооцінок, набуваючи під їх дією певного напрямку та надаючи їм специфічної тональності.

Моральне почуття саме собою не оцінює, а виражає оцінку (та самооцінку). Переживання, в яких проявляється моральнісне ставлення суб'єкта до себе, зароджуються на основі оцінок його з боку інших і лише як наслідок стає безпосередньою реакцією на самооцінку особистих поривів, вчинків, рис характеру. При багатогранному виході початкових оціночних ситуацій знову оживає, самопідкріплюється, генералізується все більш стійке, емоційне самоставлення у вигляді актуального морального переживання. Таким чином, у деяких випадках моральне почуття до себе збуджується внаслідок усвідомленої самооцінки, в інших — стимулює та зміцнює саме її, спираючись в свою чергу вже на спонтанну оцінку свого «Я» у конкретній ситуації.

Усвідомлюючи оціночні самовідносини, ми досягаємо і якості викликаних ними моральних почуттів: усвідомлене знання стає знанням переживанням. У свою чергу, почуття, відчуття стосовно себе та інших нерідко проявляються для нас симптомом прихованої моральної

самооправдання без моральних дій. Зрозуміло, що річ тут не лише у потребі, але й в умовах, які сприяють або перешкоджають її задоволенню, пробуджуючи чи присипляючи, посилюючи чи послаблюючи в людині моральне почуття. Тобто «незадоволення собою є або незадоволенням собою у рамках певного положення, яке зумовлює культуру особистості, або воно є моральним невдоволенням. Мабуть, у першому випадку, це одночасно і головним чином — незадоволення існуючими відносинами; у другому — ідеологічне вираження самих цих відносин, аж ніяк, не виходячи з їх рамок, а навпаки, цілком належачи до цих відносин» [184, 135].

Єдність морального самопочуття і самооцінки припускає їх різноманітність як форми і змісту ціннісного ставлення людини до себе. Позитивно чи негативно оцінюючи свої вчинки і моральні якості, людина переживає емоційний стан різної модальності, складності, інтенсивності, глибини свідомості. Моральне почуття на рахунок «Я» не виникає поза і незалежно від внутрішніх оцінок та самооцінок (рефлексивних та інтуїтивних). На рівні зрілого морального ставлення особи до себе елементарно синтетично емоційно-оціночна реакція змінюється на більш складну і диференційовану, в якій моральні почуття формуються та проявляються на основі усвідомлених самооцінок, набуваючи під їх дією певного напрямку та надаючи їм специфічної тональності.

Моральне почуття саме собою не оцінює, а виражає оцінку (та самооцінку). Переживання, в яких проявляється моральнісне ставлення суб'єкта до себе, зароджуються на основі оцінок його з боку інших і лише як наслідок стає безпосередньою реакцією на самооцінку особистих поривів, вчинків, рис характеру. При багатогранному виході початкових оціночних ситуацій знову оживає, самопідкріплюється, генералізується все більш стійке, емоційне самоставлення у вигляді актуального морального переживання. Таким чином, у деяких випадках моральне почуття до себе збуджується внаслідок усвідомленої самооцінки, в інших — стимулює та зміцнює саме її, спираючись в свою чергу вже на спонтанну оцінку свого «Я» у конкретній ситуації.

Усвідомлюючи оціночні самовідносини, ми досягаємо і якості викликаних ними моральних почуттів: усвідомлене знання стає знанням переживанням. У свою чергу, почуття, відчуття стосовно себе та інших нерідко проявляються для нас симптомом прихованої моральної

позиції. «У наших думках ми можемо себе обманювати, але відчуття наші скажуть нам, хто ми є: не те, чим би ми хотіли бути, але те, що ми таке насправді» [176, 118]. Водночас, вплив емоційних станів на самооцінку буває і суто негативним, перекручуючи її моральнісний зміст. Так, відчуваючи неприязнь до людини, ми нерідко відштовхуємо її справедливую критику в нашу адресу, зверхньо оцінюємо свої вчинки стосовно її. Занижена або завищена самоповага перешкоджає адекватному сприйняттю чужих оцінок і самооцінок.

Вербалізована самооцінка та її внутрішньоемоційний прояв може суттєво розходитись з глибинними переживаннями, які свідчать про неусвідомлене оціночне самоставлення людини. Вірно, що «емоційні та когнітивні компоненти «Я» завжди співіснують, але кожен з них має свою особисту логіку розвитку, вони взаємопов'язані» [98, 68]. У кожної особи у різних ситуаціях співвідношення раціональних та емоційних граней в установці на «Я» може бути різноманітним. Моральні почуття виникають і перебігають безпосередньо, але це не означає, що вони не підвладні самооцінці, самоаналізу, саморегуляції [175, 98]. Емоційне ставлення до себе звичайно формується спонтанно та меншою мірою підкорене контролю самосвідомості, ніж почуття спрямовані на інших. Але і моральні самопочуття усвідомлюються нами. Чим ясніше, тим краще ми розуміємо необхідність критичної переоцінки «Я», прагнучи виявити моральнісну сутність переживань за мірою їх єдності, щирості діяльності. «Перетворюючи наші почуття на предмет споглядання і роздумів, ми глибше переживаємо їх і вільніше володіємо ними» [45, 273].

Моральні почуття, в яких проявляються інтуїтивно-оціночне ставлення суб'єкта до самого себе, далеко не завжди безпомилкові, — так вважали А. Шефстбері, Ф. Хатчесон, К. Ясперс та ін. Вони можуть бути різною мірою адекватними або неадекватними раціональній самооцінці вчинків. Так, підсвідомо відчуваючи негативне в своїй дії або задумі, індивід у цей час нерідко намагається свідомо виправдати їх або, навпаки, самокритично оцінюючи вчинок, глибини душі прагне пом'якшити власну провину. У будь-якому випадку вчинок несе суб'єкту глибоке моральне задоволення, коли його раціональна самооцінка співпадає з емоційним ставленням до власної поведінки.

Таким чином, у стані і перебудові емоційно-моральнісного ставлення особи до себе провідну роль відіграє оціночнокогнітивний

позиції. «У наших думках ми можемо себе обманювати, але відчуття наші скажуть нам, хто ми є: не те, чим би ми хотіли бути, але те, що ми таке насправді» [176, 118]. Водночас, вплив емоційних станів на самооцінку буває і суто негативним, перекручуючи її моральнісний зміст. Так, відчуваючи неприязнь до людини, ми нерідко відштовхуємо її справедливую критику в нашу адресу, зверхньо оцінюємо свої вчинки стосовно її. Занижена або завищена самоповага перешкоджає адекватному сприйняттю чужих оцінок і самооцінок.

Вербалізована самооцінка та її внутрішньоемоційний прояв може суттєво розходитись з глибинними переживаннями, які свідчать про неусвідомлене оціночне самоставлення людини. Вірно, що «емоційні та когнітивні компоненти «Я» завжди співіснують, але кожен з них має свою особисту логіку розвитку, вони взаємопов'язані» [98, 68]. У кожної особи у різних ситуаціях співвідношення раціональних та емоційних граней в установці на «Я» може бути різноманітним. Моральні почуття виникають і перебігають безпосередньо, але це не означає, що вони не підвладні самооцінці, самоаналізу, саморегуляції [175, 98]. Емоційне ставлення до себе звичайно формується спонтанно та меншою мірою підкорене контролю самосвідомості, ніж почуття спрямовані на інших. Але і моральні самопочуття усвідомлюються нами. Чим ясніше, тим краще ми розуміємо необхідність критичної переоцінки «Я», прагнучи виявити моральнісну сутність переживань за мірою їх єдності, щирості діяльності. «Перетворюючи наші почуття на предмет споглядання і роздумів, ми глибше переживаємо їх і вільніше володіємо ними» [45, 273].

Моральні почуття, в яких проявляються інтуїтивно-оціночне ставлення суб'єкта до самого себе, далеко не завжди безпомилкові, — так вважали А. Шефстбері, Ф. Хатчесон, К. Ясперс та ін. Вони можуть бути різною мірою адекватними або неадекватними раціональній самооцінці вчинків. Так, підсвідомо відчуваючи негативне в своїй дії або задумі, індивід у цей час нерідко намагається свідомо виправдати їх або, навпаки, самокритично оцінюючи вчинок, глибини душі прагне пом'якшити власну провину. У будь-якому випадку вчинок несе суб'єкту глибоке моральне задоволення, коли його раціональна самооцінка співпадає з емоційним ставленням до власної поведінки.

Таким чином, у стані і перебудові емоційно-моральнісного ставлення особи до себе провідну роль відіграє оціночнокогнітивний

аспект самосвідомості. На відміну від свідомої самооцінки, опосередкованої оцінками інших, емоційне переживання дане нам безпосередньо, хоча й істинна моральна сутність його розкривається за допомогою рефлексії. Початкове моральнісне самопереживання особи, що виробляє емоційне ставлення до неї значущих постатей та груп шляхом навіювання, лише як наслідок стає спонтанним. З іншого боку здатність до співпереживання розвивається на основі усвідомлення індивідом емоційного досвіду, який, в свою чергу, збагачується і глибше усвідомлюється шляхом досягнення складного світу моральних почуттів інших людей. При такому взаєморозумінні і взаємоспівчутті кожен стає «alter ego» іншого, без чого неможливе усвідомлення свого і всіх інших Я. Це є обов'язковою психологічною умовою гуманізму. Генетично найбільш ранньою формою емоційного самоствавлення людини є звичайне почуття любові до себе, глибинну основу якого складають потреби самозбереження і самовираження.

У домарксистській етиці «любов до себе», «самолюбство», «егоїзм» трактувалися по різному. Платон, Августин-Аврелій, Фома Аквінський, Кант самолюбство зводили до егоїзму, протиставляючи йому почуття обов'язку, любові до ближнього. Демокрит, Епікур, Спіноза, англійські та французькі математики, Фейєрбах і Чернишевський виправдовували любов до себе як важливий мотив поведінки людини і необхідну умову її особистого суверенітету, щастя, гуманного ставлення до інших.

У капіталістичному суспільстві між інтересами виникає антагонізм, який складає основу протилежності альтруїзм — егоїзм. Любов до себе тут проявляється у самолюбстві — егоїстичному почутті, в якому особисте благо нерідко абсолютизується і протиставляється інтересам інших, благу суспільства. Ускладнюючи людину, приватна власність часто породжує в ній егоїзм. Друга форма самозатруднення — неприязнь, відроза, страх і ненависть людини стосовно себе як наслідок розчарування і нездійснення своїх можливостей, нездійснених дій, зради особистих ідеалів, переконань.

Любов до самого себе може й цілком розчинитися у самозреченні суспільного блага. При цьому моральна любов до себе як особи неможлива без гуманного ставлення до людини як до вищої цінності. У свою чергу діюча любов до конкретних осіб не може бути без вимог і поваги до себе як повноцінного члена суспільства. Це підтверджу-

аспект самосвідомості. На відміну від свідомої самооцінки, опосередкованої оцінками інших, емоційне переживання дане нам безпосередньо, хоча й істинна моральна сутність його розкривається за допомогою рефлексії. Початкове моральнісне самопереживання особи, що виробляє емоційне ставлення до неї значущих постатей та груп шляхом навіювання, лише як наслідок стає спонтанним. З іншого боку здатність до співпереживання розвивається на основі усвідомлення індивідом емоційного досвіду, який, в свою чергу, збагачується і глибше усвідомлюється шляхом досягнення складного світу моральних почуттів інших людей. При такому взаєморозумінні і взаємоспівчутті кожен стає «alter ego» іншого, без чого неможливе усвідомлення свого і всіх інших Я. Це є обов'язковою психологічною умовою гуманізму. Генетично найбільш ранньою формою емоційного самоствавлення людини є звичайне почуття любові до себе, глибинну основу якого складають потреби самозбереження і самовираження.

У домарксистській етиці «любов до себе», «самолюбство», «егоїзм» трактувалися по різному. Платон, Августин-Аврелій, Фома Аквінський, Кант самолюбство зводили до егоїзму, протиставляючи йому почуття обов'язку, любові до ближнього. Демокрит, Епікур, Спіноза, англійські та французькі математики, Фейєрбах і Чернишевський виправдовували любов до себе як важливий мотив поведінки людини і необхідну умову її особистого суверенітету, щастя, гуманного ставлення до інших.

У капіталістичному суспільстві між інтересами виникає антагонізм, який складає основу протилежності альтруїзм — егоїзм. Любов до себе тут проявляється у самолюбстві — егоїстичному почутті, в якому особисте благо нерідко абсолютизується і протиставляється інтересам інших, благу суспільства. Ускладнюючи людину, приватна власність часто породжує в ній егоїзм. Друга форма самозатруднення — неприязнь, відроза, страх і ненависть людини стосовно себе як наслідок розчарування і нездійснення своїх можливостей, нездійснених дій, зради особистих ідеалів, переконань.

Любов до самого себе може й цілком розчинитися у самозреченні суспільного блага. При цьому моральна любов до себе як особи неможлива без гуманного ставлення до людини як до вищої цінності. У свою чергу діюча любов до конкретних осіб не може бути без вимог і поваги до себе як повноцінного члена суспільства. Це підтверджу-

ється дослідями психологів, які дійшли висновку: той, хто не вважає себе гідним любові і поваги врештірешт стає мізантропом, не здатним любити інших.

Марксистська етика в будь-якому випадку оцінює егоїзм як хибну моральну якість, яка проявляється в життєвих установках на досягнення своїх корисних цілей на шкоду іншим індивідам, суспільству, і несумісну з гуманізмом. А егоцентризм у науковій психології розглядається як тимчасовий психічний стан і більш стійка вікова чи індивідуальна особливість людини, спрямована переважно на особисте «Я», яке сприймає світ крізь свої почуття і бажання. Діти до певного віку по-своєму егоцентричні, але далеко не кожен з них стає егоїстом. За несприятливих обставин егоцентризм може стати психологічною передумовою розвитку егоїзму. Егоїстична людина може не бути егоцентриком, якщо добре розуміє інтереси інших, але свідомо нехтує ними. При цьому «Я» стає для особи об'єктом виняткової уваги і турботи, стійкою домінантою, що визначає усі її думки і дії.

Друга форма егоїзму — відраза і ненависть до себе як постійне самопочуття — можливо очевидне лише в патології. Звичайно, ж подібні настрої проявляються як ситуативні короточасні почуття, викликані загостренням конфлікту між ідеальним і реальним «Я». Нарешті, людина, інколи проявляє пасивне, безпечно-легкодумне або безвідповідально-цинічне ставлення до цінностей власного життя, які набули чи втратили для неї особисту сутність. Подібна байдужість до себе не має нічого спільного з аскетичним самообмеженням, самопожертвуванням в ім'я високої мети і найчастіше співставляється з бездушним ставленням до інших. Зловживанням своїм духовним і фізичним здоров'ям, нехтування внутрішньою і зовнішньою культурою, здоровим способом думок і життя обов'язково повертається втратою особистого достоїнства і розуміння суті буття.

На зрілому рівні духовно-морального розвитку особи емоційно-оціночне ставлення до себе нерідко виступає як складний синтез моральних і естетичних почуттів. Підкреслюючи підвищено-некорисливий характер самоповаги і совісті, Кант відносив їх до «естетичних станів душі» [79, 130]. Дійсно, якщо елементарне почуття, перебуває у полоні глибокої практичної потреби, має лише обмежену сутність, то складніше моральноестетичне почуття свободи, відрізняючись від егоїстичного розрахунку, стає способом широкого соціального

ється дослідями психологів, які дійшли висновку: той, хто не вважає себе гідним любові і поваги врештірешт стає мізантропом, не здатним любити інших.

Марксистська етика в будь-якому випадку оцінює егоїзм як хибну моральну якість, яка проявляється в життєвих установках на досягнення своїх корисних цілей на шкоду іншим індивідам, суспільству, і несумісну з гуманізмом. А егоцентризм у науковій психології розглядається як тимчасовий психічний стан і більш стійка вікова чи індивідуальна особливість людини, спрямована переважно на особисте «Я», яке сприймає світ крізь свої почуття і бажання. Діти до певного віку по-своєму егоцентричні, але далеко не кожен з них стає егоїстом. За несприятливих обставин егоцентризм може стати психологічною передумовою розвитку егоїзму. Егоїстична людина може не бути егоцентриком, якщо добре розуміє інтереси інших, але свідомо нехтує ними. При цьому «Я» стає для особи об'єктом виняткової уваги і турботи, стійкою домінантою, що визначає усі її думки і дії.

Друга форма егоїзму — відраза і ненависть до себе як постійне самопочуття — можливо очевидне лише в патології. Звичайно, ж подібні настрої проявляються як ситуативні короточасні почуття, викликані загостренням конфлікту між ідеальним і реальним «Я». Нарешті, людина, інколи проявляє пасивне, безпечно-легкодумне або безвідповідально-цинічне ставлення до цінностей власного життя, які набули чи втратили для неї особисту сутність. Подібна байдужість до себе не має нічого спільного з аскетичним самообмеженням, самопожертвуванням в ім'я високої мети і найчастіше співставляється з бездушним ставленням до інших. Зловживанням своїм духовним і фізичним здоров'ям, нехтування внутрішньою і зовнішньою культурою, здоровим способом думок і життя обов'язково повертається втратою особистого достоїнства і розуміння суті буття.

На зрілому рівні духовно-морального розвитку особи емоційно-оціночне ставлення до себе нерідко виступає як складний синтез моральних і естетичних почуттів. Підкреслюючи підвищено-некорисливий характер самоповаги і совісті, Кант відносив їх до «естетичних станів душі» [79, 130]. Дійсно, якщо елементарне почуття, перебуває у полоні глибокої практичної потреби, має лише обмежену сутність, то складніше моральноестетичне почуття свободи, відрізняючись від егоїстичного розрахунку, стає способом широкого соціального

самоствердження людини. У цьому плані, наприклад, виправдана гордість на відміну від примітивного самозадоволення чи самолюбства є проявом моральної поваги до незаплямованої честі і людського достоїнства у собі, включаючи морально-естетичне задоволення. Навпаки, почуття сорому пов'язане із страхом перед іншими і відразою до ницості мотивів і мерзенності ідей, що протиставлені ідеалу добра і краси в людині. Стан почуття гордості нерідко виходить далеко за межі особистих заслуг, охоплюючи досягнення широких соціально-етнічних груп, до яких ми правомірно вважаємо себе причетними.

Серед «рефлексивних» моральних почуттів і якостей, безперечно, вагомою у народній самосвідомості залишається естетична цінність скромності. При цьому мається на увазі непоказна соромливість, яка «насправді» є лише замаскованою гординею», а «помірність», взагалі, добровільне обмеження самолюбства людини. Міра скромності визначається межею між покорою і нахабством, самоприниженням і розбещенням, аскетизмом і розбещеністю. Скромність вирізняється повагою особою інших і високою вимогливістю до себе, відразою до лестоців і почуттям власного достоїнства, самокритичності і самообмеженості [6, 130].

Почуття комічного (гумор, іронія, сарказм) дозволяє особі з позиції моральної неперевершеності висміювати, відштовхувати не лише чужі, але і особисті слабкості, недоліки, помилки і вади як випадкові, несуттєві для її натури. Арістотель характеризував іронію як певні переконання в своїх достоїнствах і суперечностях. Гегель відзначав, що «взагалі неможливо нав'язати насмішку тому, хто не має у собі насмішки над самим собою, іронії над самим собою» [48, 71]. Зазвичай самоіронія властива людині душевно стійкій, морально сильній і впевненій у своїй здатності долати моральні дефекти, підніматись над собою. Сміючись над дурницями інших, ми відчуваємо, віддалення від них і в той же час здаємося собі вищими за них, бо «комічне пробуджує в нас почуття власної гідності» [186, 293]. Інколи ми насміхаємося над собою з метою самозахисту від можливих насмішок оточуючих, намагаючись компенсувати недостатній розвиток певних якостей. Сміх над собою буває і недоречним, гірким, саркастичним, безсоромно цинічним. Але лише в аморального індивіда іронія «може доходити до глузливого самобахвалства своїми невдачами», — писав Чернишевський [185, 230]. Між тим, наші невдачі часто зовсім не комічні, а без-

самоствердження людини. У цьому плані, наприклад, виправдана гордість на відміну від примітивного самозадоволення чи самолюбства є проявом моральної поваги до незаплямованої честі і людського достоїнства у собі, включаючи морально-естетичне задоволення. Навпаки, почуття сорому пов'язане із страхом перед іншими і відразою до ницості мотивів і мерзенності ідей, що протиставлені ідеалу добра і краси в людині. Стан почуття гордості нерідко виходить далеко за межі особистих заслуг, охоплюючи досягнення широких соціально-етнічних груп, до яких ми правомірно вважаємо себе причетними.

Серед «рефлексивних» моральних почуттів і якостей, безперечно, вагомою у народній самосвідомості залишається естетична цінність скромності. При цьому мається на увазі непоказна соромливість, яка «насправді» є лише замаскованою гординею», а «помірність», взагалі, добровільне обмеження самолюбства людини. Міра скромності визначається межею між покорою і нахабством, самоприниженням і розбещенням, аскетизмом і розбещеністю. Скромність вирізняється повагою особою інших і високою вимогливістю до себе, відразою до лестоців і почуттям власного достоїнства, самокритичності і самообмеженості [6, 130].

Почуття комічного (гумор, іронія, сарказм) дозволяє особі з позиції моральної неперевершеності висміювати, відштовхувати не лише чужі, але і особисті слабкості, недоліки, помилки і вади як випадкові, несуттєві для її натури. Арістотель характеризував іронію як певні переконання в своїх достоїнствах і суперечностях. Гегель відзначав, що «взагалі неможливо нав'язати насмішку тому, хто не має у собі насмішки над самим собою, іронії над самим собою» [48, 71]. Зазвичай самоіронія властива людині душевно стійкій, морально сильній і впевненій у своїй здатності долати моральні дефекти, підніматись над собою. Сміючись над дурницями інших, ми відчуваємо, віддалення від них і в той же час здаємося собі вищими за них, бо «комічне пробуджує в нас почуття власної гідності» [186, 293]. Інколи ми насміхаємося над собою з метою самозахисту від можливих насмішок оточуючих, намагаючись компенсувати недостатній розвиток певних якостей. Сміх над собою буває і недоречним, гірким, саркастичним, безсоромно цинічним. Але лише в аморального індивіда іронія «може доходити до глузливого самобахвалства своїми невдачами», — писав Чернишевський [185, 230]. Між тим, наші невдачі часто зовсім не комічні, а без-

глузді і трагічні, тому, стосовно них виправданішим стають сором і гіркота, гнів і відраза. Дехто настільки глибоко страждає через недоліки інших та власні, що «у всьому смішному, безглуздому, дріб'язковому бачить одну лише похмуру, важку сторону суперечностей моралі із висою гідністю людини; невдоволення собою і світом бере в них перевагу над тим, що в гуморі може бути веселим» [186, 293].

Моральна особистість з позиції оптимізму здатна критично оцінювати, переживати і долати особисті недосконалості, не втрачаючи почуття власної гідності і стверджуючи прогресивне, моральне ставлення. Безпосередньо завдяки самоіронії ми радісніше і рішучіше розлучаємося з негативним минулим, вилучаючи з себе застаріле. У цьому розумінні іронія над собою виступає як своєрідна форма самокритики. Почуття гумору стосовно себе, що здатне підніматись над особистими недоліками, — ознака високої культури самосвідомості і духовної сили людини.

Найбільш загальним емоційно оціночним ставленням особи до себе самої і оточуючого її світу складає стан щастя, яке синтезує інші позитивні почуття. Досягнення щастя завжди було і залишається однією із фундаментальних потреб і мети життя людини.

Щастя як відносно стійке внутрішнє задоволення людини всією своєю життєдіяльністю або окремими її моментами зумовлене сукупністю зовнішніх обставин соціальним макро- і мікросередовищем. Індивідуальний зміст щастя визначається багатством потреб і вмінь, бажань і прагнень, інтересів та цілей, принципів та ідеалів, уподобань та очікувань людини, тим, яку сутність вона вкладає в особисте життя, у чому вбачає своє покликання і призначення. Залежно від того, чим і ким люди найбільше дорожать, вони можуть знаходити своє щастя у праці і знаннях, у дружбі і коханні, сім'ї і дітях, здоров'ї і достатку, успіху і повазі і т.д. Емоційні форми переживань щастя, його сила, глибина, протяжність залежать від того, якою мірою реалізуються ці ціннісні орієнтації, наскільки вони значущі для особи. Суб'єктивно щастя як важливий емоційний компонент самосвідомості характеризує цілісне переживання духовного підйому особи — радість особистого буття. Водночас воно може бути короткочасним станом, довготривалим процесом, глибинним самопочуттям. у ньому дивно переплітається індивідуальнопсихологічне, загальнолюдське, абсолютне і відносне, статичні і динамічні моменти.

глузді і трагічні, тому, стосовно них виправданішим стають сором і гіркота, гнів і відраза. Дехто настільки глибоко страждає через недоліки інших та власні, що «у всьому смішному, безглуздому, дріб'язковому бачить одну лише похмуру, важку сторону суперечностей моралі із висою гідністю людини; невдоволення собою і світом бере в них перевагу над тим, що в гуморі може бути веселим» [186, 293].

Моральна особистість з позиції оптимізму здатна критично оцінювати, переживати і долати особисті недосконалості, не втрачаючи почуття власної гідності і стверджуючи прогресивне, моральне ставлення. Безпосередньо завдяки самоіронії ми радісніше і рішучіше розлучаємося з негативним минулим, вилучаючи з себе застаріле. У цьому розумінні іронія над собою виступає як своєрідна форма самокритики. Почуття гумору стосовно себе, що здатне підніматись над особистими недоліками, — ознака високої культури самосвідомості і духовної сили людини.

Найбільш загальним емоційно оціночним ставленням особи до себе самої і оточуючого її світу складає стан щастя, яке синтезує інші позитивні почуття. Досягнення щастя завжди було і залишається однією із фундаментальних потреб і мети життя людини.

Щастя як відносно стійке внутрішнє задоволення людини всією своєю життєдіяльністю або окремими її моментами зумовлене сукупністю зовнішніх обставин соціальним макро- і мікросередовищем. Індивідуальний зміст щастя визначається багатством потреб і вмінь, бажань і прагнень, інтересів та цілей, принципів та ідеалів, уподобань та очікувань людини, тим, яку сутність вона вкладає в особисте життя, у чому вбачає своє покликання і призначення. Залежно від того, чим і ким люди найбільше дорожать, вони можуть знаходити своє щастя у праці і знаннях, у дружбі і коханні, сім'ї і дітях, здоров'ї і достатку, успіху і повазі і т.д. Емоційні форми переживань щастя, його сила, глибина, протяжність залежать від того, якою мірою реалізуються ці ціннісні орієнтації, наскільки вони значущі для особи. Суб'єктивно щастя як важливий емоційний компонент самосвідомості характеризує цілісне переживання духовного підйому особи — радість особистого буття. Водночас воно може бути короткочасним станом, довготривалим процесом, глибинним самопочуттям. у ньому дивно переплітається індивідуальнопсихологічне, загальнолюдське, абсолютне і відносне, статичні і динамічні моменти.

Суттєвою передумовою і складовим елементом щастя є моральне благополуччя людини. В етичному плані щастя виступає як інтегральне певне ставлення суб'єкта до своєї моральної діяльності на основі зрозумілого розуміння головного змісту свого життя, що переживається у вигляді оптимістичного настрою, життєрадісності, насолоди повнотою буття, гармонії суспільного і приватного блага, переконання і поведінки, обов'язку і захоплення тощо. «Щастям, взагалі, називається почуття згоди із собою» [48, 351]. Але повноцінне щастя не зводиться цілком ні до зовнішнього та внутрішнього комфорту, ні до постійної безтурботності і спокою, тому що неможливе без боротьби і страждань, перемоги і поразки, любові і ненависті, самообмеження і самовизнання в ім'я суспільно і особисто значущої вищої мети і цінностей.

Зрілість морального самознання полягає у тому, що моральна особистість здатна зрозуміти, у чому її істинне щастя, заслужено оцінити, зберегти і не згубити його, не приносячи шкоди іншим.

Усвідомлення виконаного обов'язку, виправдана моральна воленість собою, самоповагою стає важливими суб'єктивними передумовами і компонентами щастя. А. І. Герцен стверджував, що «для людини не має блаженства у позаморальності: завдяки моральності і благочинності лише й досягає вона вищого блаженства» [44, 495], а Л. М. Толстой цю думку висловив так: «щастя — це задоволення без розкаяння» [173, 574]: Воно досягається благородством помислів і дій, незаплямованою честю, чистою совістю у процесі активної моральної діяльності в ім'я добра. Особисте щастя не вимірюване, воно розширюється і збагачується, органічно зливаючись з долею своєї Батьківщини, народу.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як ви уявляєте моральне ставлення суб'єкта до себе та інших?

- як розсудливе, безпристрасне;
- лише на основі моральних почуттів;
- на основі самопереживання;
- воно здійснюється спонтанно на основі емоцій;
- поза емоційним самоставленням до системи моральних орієнтацій особистості не існує (без емоцій неможливий пошук істини), оскільки мо-

Суттєвою передумовою і складовим елементом щастя є моральне благополуччя людини. В етичному плані щастя виступає як інтегральне певне ставлення суб'єкта до своєї моральної діяльності на основі зрозумілого розуміння головного змісту свого життя, що переживається у вигляді оптимістичного настрою, життєрадісності, насолоди повнотою буття, гармонії суспільного і приватного блага, переконання і поведінки, обов'язку і захоплення тощо. «Щастям, взагалі, називається почуття згоди із собою» [48, 351]. Але повноцінне щастя не зводиться цілком ні до зовнішнього та внутрішнього комфорту, ні до постійної безтурботності і спокою, тому що неможливе без боротьби і страждань, перемоги і поразки, любові і ненависті, самообмеження і самовизнання в ім'я суспільно і особисто значущої вищої мети і цінностей.

Зрілість морального самознання полягає у тому, що моральна особистість здатна зрозуміти, у чому її істинне щастя, заслужено оцінити, зберегти і не згубити його, не приносячи шкоди іншим.

Усвідомлення виконаного обов'язку, виправдана моральна воленість собою, самоповагою стає важливими суб'єктивними передумовами і компонентами щастя. А. І. Герцен стверджував, що «для людини не має блаженства у позаморальності: завдяки моральності і благочинності лише й досягає вона вищого блаженства» [44, 495], а Л. М. Толстой цю думку висловив так: «щастя — це задоволення без розкаяння» [173, 574]: Воно досягається благородством помислів і дій, незаплямованою честю, чистою совістю у процесі активної моральної діяльності в ім'я добра. Особисте щастя не вимірюване, воно розширюється і збагачується, органічно зливаючись з долею своєї Батьківщини, народу.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як ви уявляєте моральне ставлення суб'єкта до себе та інших?

- як розсудливе, безпристрасне;
- лише на основі моральних почуттів;
- на основі самопереживання;
- воно здійснюється спонтанно на основі емоцій;
- поза емоційним самоставленням до системи моральних орієнтацій особистості не існує (без емоцій неможливий пошук істини), оскільки мо-

ральні принципи і норми суспільства стають переконаннями останньої тоді, коли перетворюються у її духовні потреби, моральні почуття. Лише в цьому разі об'єктивно цінне стає важливим суб'єктивно і привласнюється свідомістю.

2. Як розглядаються у широкому розумінні людські емоції в сучасній науці?

- а) як специфічні переживання людини;
- б) як показник ідеалу;
- в) як самопотреба людини;
- г) як показник інтересів, мети;
- д) як ідеальний відбиток ставлення суб'єкта до оточуючого світу і самого себе у специфічних переживаннях крізь призму його різноманітних потреб, інтересів, мети.

3. Який зміст ви вкладаєте в поняття «моральне почуття»?

- а) це специфічне переживання людини;
- б) регулятор відносин між людьми;
- в) показник самосвідомості людини;
- г) це складна форма емоційного переживання людини, що виражає оціночне ставлення її до діяльності інших і спонукає до певних вчинків.

4. Які ви знаєте особистісні моральні почуття, що проявляються ставленням до себе, та все ж відносяться і до соціальних?

- а) задоволення;
- б) захоплення;
- в) гордість;
- г) честь та гідність;
- д) заздрість та ревності.

5. З чим пов'язана глибина незадоволення людини собою, яке проявляється через різні моральні почуття?

- а) із ступенем співпадіння належного і реального;
- б) з співпадінням бажаного й досягнутого у вчинках;
- в) із розбіжністю між ціннісною інформацією про власну моральну діяльність і моральною установкою, яка стала потребою особистості;
- г) із рівнем усвідомлення невідповідності життєдіяльності і ціннісної орієнтації людини;
- д) із суперечливістю моральнісної самооцінки під впливом амбівалентних почуттів.

ральні принципи і норми суспільства стають переконаннями останньої тоді, коли перетворюються у її духовні потреби, моральні почуття. Лише в цьому разі об'єктивно цінне стає важливим суб'єктивно і привласнюється свідомістю.

2. Як розглядаються у широкому розумінні людські емоції в сучасній науці?

- а) як специфічні переживання людини;
- б) як показник ідеалу;
- в) як самопотреба людини;
- г) як показник інтересів, мети;
- д) як ідеальний відбиток ставлення суб'єкта до оточуючого світу і самого себе у специфічних переживаннях крізь призму його різноманітних потреб, інтересів, мети.

3. Який зміст ви вкладаєте в поняття «моральне почуття»?

- а) це специфічне переживання людини;
- б) регулятор відносин між людьми;
- в) показник самосвідомості людини;
- г) це складна форма емоційного переживання людини, що виражає оціночне ставлення її до діяльності інших і спонукає до певних вчинків.

4. Які ви знаєте особистісні моральні почуття, що проявляються ставленням до себе, та все ж відносяться і до соціальних?

- а) задоволення;
- б) захоплення;
- в) гордість;
- г) честь та гідність;
- д) заздрість та ревності.

5. З чим пов'язана глибина незадоволення людини собою, яке проявляється через різні моральні почуття?

- а) із ступенем співпадіння належного і реального;
- б) з співпадінням бажаного й досягнутого у вчинках;
- в) із розбіжністю між ціннісною інформацією про власну моральну діяльність і моральною установкою, яка стала потребою особистості;
- г) із рівнем усвідомлення невідповідності життєдіяльності і ціннісної орієнтації людини;
- д) із суперечливістю моральнісної самооцінки під впливом амбівалентних почуттів.

6. До чого призводить розрив між самооцінкою і моральним почуттям?

- а) до пробудження морального почуття;
- б) до присипання морального почуття;
- в) вони не є взаємозумовлені;
- г) до байдужої розрахунковості;
- д) до оціночного виправдання без моральних дій.

7. Чи може виникати моральне почуття стосовно власного «Я» незалежно від самооцінки? Як це відбувається?

- а) може, інтуїтивно;
- б) не може;
- в) на рівні зрілого моральнісного ставлення особи до себе емоційно-оціночна реакція змінюється на більш складну і диференційовану, в якій моральні почуття формуються та проявляються на основі усвідомлених самооцінок;
- г) моральна самооцінка та почуття, незалежні одне від одного;
- д) моральні почуття виникають лише на основі рефлексії.

8. Чи може вплив емоційних станів позначатись на самооцінці та моральній оцінці, перекручувати їх зміст?

- а) ні в якому разі;
- б) у випадку, коли ми відчуваємо неприязнь до людини, можемо відштовхнути її справедливу критику;
- в) у разі заниженої самоповаги неможливе адекватне сприйняття, ні чужих оцінок, ні самооцінок;
- г) у разі завищеної самоповаги неможливе адекватне сприйняття ні чужих оцінок, ні самооцінок;
- д) коли здатність до адекватної самооцінки людині притаманна, то ніякий емоційний стан ролі не відіграє.

9. Відомо, що приватна власність, ускладнюючи людину, нерідко породжує в ній егоїзм. Які ще почуття може викликати це явище?

- а) гордість за надбання, зароблене чесною працею;
- б) почуття гідності як наслідок самореалізації;
- в) альтруїзм;
- г) неприязнь, відразу стосовно себе, як наслідок зради особистих інтересів та переконань;
- д) обурення як наслідок морально нездорової конкуренції.

10. Чим може повернутись зловживання людиною своїм духовним здоров'ям, нехтування моральної культури?

- а) воно не несе небезпеки;

6. До чого призводить розрив між самооцінкою і моральним почуттям?

- а) до пробудження морального почуття;
- б) до присипання морального почуття;
- в) вони не є взаємозумовлені;
- г) до байдужої розрахунковості;
- д) до оціночного виправдання без моральних дій.

7. Чи може виникати моральне почуття стосовно власного «Я» незалежно від самооцінки? Як це відбувається?

- а) може, інтуїтивно;
- б) не може;
- в) на рівні зрілого моральнісного ставлення особи до себе емоційно-оціночна реакція змінюється на більш складну і диференційовану, в якій моральні почуття формуються та проявляються на основі усвідомлених самооцінок;
- г) моральна самооцінка та почуття, незалежні одне від одного;
- д) моральні почуття виникають лише на основі рефлексії.

8. Чи може вплив емоційних станів позначатись на самооцінці та моральній оцінці, перекручувати їх зміст?

- а) ні в якому разі;
- б) у випадку, коли ми відчуваємо неприязнь до людини, можемо відштовхнути її справедливу критику;
- в) у разі заниженої самоповаги неможливе адекватне сприйняття, ні чужих оцінок, ні самооцінок;
- г) у разі завищеної самоповаги неможливе адекватне сприйняття ні чужих оцінок, ні самооцінок;
- д) коли здатність до адекватної самооцінки людині притаманна, то ніякий емоційний стан ролі не відіграє.

9. Відомо, що приватна власність, ускладнюючи людину, нерідко породжує в ній егоїзм. Які ще почуття може викликати це явище?

- а) гордість за надбання, зароблене чесною працею;
- б) почуття гідності як наслідок самореалізації;
- в) альтруїзм;
- г) неприязнь, відразу стосовно себе, як наслідок зради особистих інтересів та переконань;
- д) обурення як наслідок морально нездорової конкуренції.

10. Чим може повернутись зловживання людиною своїм духовним здоров'ям, нехтування моральної культури?

- а) воно не несе небезпеки;

- б) втратою фізичного здоров'я;
- в) втратою особистого майна;
- г) втратою особистої гідності;
- д) втратою розуміння суті буття.

11. Як ви уявляєте емоційно-оціночне ставлення людини до себе на зрілому рівні духовно-морального розвитку?

- а) як стан самозадоволення;
- б) як прояв самолюбства;
- в) як прояв моральної поваги до незаплямованої честі і людського достоїнства у собі, включаючи морально-естетичне задоволення;
- г) як наявність почуття сорому, пов'язаного зі страхом перед іншими і відразою до ницості власних мотивів і мерзенності мети, якщо вони суперечать ідеалам добра і краси;
- д) як стан почуття гордості.

12. Як ви розумієте поняття «скромність»?

- а) це рефлексивне моральне почуття, спрямоване на те, аби вирізнитися з поміж інших;
- б) воно тотожне гордості;
- в) воно тотожне сором'язності;
- г) це якість, яка є межею між покорою й нахабством;
- д) це непоказна соромливість, яка є не лише замаскованою гординою, а добровільним, помірним обмеженням самолюбства людини.

13. Що дає людині наявність у неї почуття комічного?

- а) задоволення; б сором, відразу;
- в) гнів і гіркоту;
- г) дає можливість людині з позиції моральної неперевершеності висміяти, відштовхнути не лише чужі, а й особисті слабкості, недоліки, помилки і вади як випадкові, несуттєві для її природи;
- д) пробуджує власну гідність.

14. Чим визначається індивідуальний зміст щастя?

- а) воно є найбільш загальним емоційно-оціночним ставленням людини до себе самої і, оточуючого її, навколишнього світу;
- б) це стійке задоволення людини всією своєю життєдіяльністю;
- в) це стан задоволення сукупністю зовнішніх обставин, соціальним мікро- і макросередовищем;
- г) це одна із фундаментальних потреб мети життя людини;

- б) втратою фізичного здоров'я;
- в) втратою особистого майна;
- г) втратою особистої гідності;
- д) втратою розуміння суті буття.

11. Як ви уявляєте емоційно-оціночне ставлення людини до себе на зрілому рівні духовно-морального розвитку?

- а) як стан самозадоволення;
- б) як прояв самолюбства;
- в) як прояв моральної поваги до незаплямованої честі і людського достоїнства у собі, включаючи морально-естетичне задоволення;
- г) як наявність почуття сорому, пов'язаного зі страхом перед іншими і відразою до ницості власних мотивів і мерзенності мети, якщо вони суперечать ідеалам добра і краси;
- д) як стан почуття гордості.

12. Як ви розумієте поняття «скромність»?

- а) це рефлексивне моральне почуття, спрямоване на те, аби вирізнитися з поміж інших;
- б) воно тотожне гордості;
- в) воно тотожне сором'язності;
- г) це якість, яка є межею між покорою й нахабством;
- д) це непоказна соромливість, яка є не лише замаскованою гординою, а добровільним, помірним обмеженням самолюбства людини.

13. Що дає людині наявність у неї почуття комічного?

- а) задоволення; б сором, відразу;
- в) гнів і гіркоту;
- г) дає можливість людині з позиції моральної неперевершеності висміяти, відштовхнути не лише чужі, а й особисті слабкості, недоліки, помилки і вади як випадкові, несуттєві для її природи;
- д) пробуджує власну гідність.

14. Чим визначається індивідуальний зміст щастя?

- а) воно є найбільш загальним емоційно-оціночним ставленням людини до себе самої і, оточуючого її, навколишнього світу;
- б) це стійке задоволення людини всією своєю життєдіяльністю;
- в) це стан задоволення сукупністю зовнішніх обставин, соціальним мікро- і макросередовищем;
- г) це одна із фундаментальних потреб мети життя людини;

д) є багатством потреб і вмінь, бажань і прагнень, інтересів та цілей, принципів та ідеалів, уподобань та очікувань людини, тим, яку сутність вона вкладає в особисте життя, у чому вбачає своє покликання і призначення.

15. Від чого, на Вашу думку, залежать емоційні форми переживань щастя, його сила, глибина, тривалість?

- а) від поставленої мети;
- б) від ступеня реалізації мети;
- в) від радості особистого буття;
- г) від насолоди повнотою буття;
- д) від ступеня реалізації ціннісних орієнтацій індивіда та того, наскільки вони значущі для нього.

16. Хто є автором вислову «Щастя — це почуття згоди із собою»?

- а) А. Герцен;
- б) Л. Толстой;
- в) Г. Сковорода; г) Т. Аболіна.

д) є багатством потреб і вмінь, бажань і прагнень, інтересів та цілей, принципів та ідеалів, уподобань та очікувань людини, тим, яку сутність вона вкладає в особисте життя, у чому вбачає своє покликання і призначення.

15. Від чого, на Вашу думку, залежать емоційні форми переживань щастя, його сила, глибина, тривалість?

- а) від поставленої мети;
- б) від ступеня реалізації мети;
- в) від радості особистого буття;
- г) від насолоди повнотою буття;
- д) від ступеня реалізації ціннісних орієнтацій індивіда та того, наскільки вони значущі для нього.

16. Хто є автором вислову «Щастя — це почуття згоди із собою»?

- а) А. Герцен;
- б) Л. Толстой;
- в) Г. Сковорода; г) Т. Аболіна.

7. САМОРЕГУЛЯЦІЯ МОРАЛЬНІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Моральне самопізнання, самоставлення цінні не стільки самі по собі, оскільки в контексті життєдіяльності людини як найважливіші фактори її моральнісної саморегуляції і самовдосконалення. Моральна самосвідомість, по суті, виступає як практично-вольова, визначальна і спрямовуюча моральна активність особистості в якості її суб'єктивного регулятора. Вона не є ні абсолютно пасивним епіфеноменом, усупереч думці необіхевіористів, ні цілком спонтанним двигуном поведінки, як стверджують екзистенціалісти. Самосвідомість — ззовні зумовлена, відносно автономна внутрішня детермінанта моральнісної діяльності особи. Ефективність соціального регулювання моральних відносин у сучасному світі є тим вищою, чим більше останнє спирається на саморегуляцію поведінки кожної особи.

Ансамбль суспільних відносин не творить родової сутності людини і не визначає однозначно специфіки її діяльного існування. Людина — самоспрямована істота... Кожна з її сутнісних ознак володіє властивістю цілеспрямованості. Для всіх людей загальним є прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого побачити об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе. Потреба у самооб'єктивації і саморегуляції порізному виражається в окремих індивідів залежно від конкретноісторичних особливостей їхнього буття і сутнісних сил, які виражаються в їхній діяльності.

У соціології і психології, у фізіології і кібернетиці утвердилося уявлення про людину як найскладнішу відкрити й автономну, самосвідомлювану і самокеровану мікросистему, органічно включену в суспільну макросистему в якості її головного активного компонента, що і перебуває в постійній взаємодії з нею.

Таке розуміння людини виключає як абсолютизацію нею духовного фактора, що споконвічно визначає її активність незалежно від соціального середовища, так і обмеження людської поведінки сукупністю змушених реакцій на зовнішні стимули. Керування людини собою є діалектичною єдністю свідомого і несвідомого, в якому пріоритет належить самосвідомості. Поза самосвідомістю неможливі ні

7. САМОРЕГУЛЯЦІЯ МОРАЛЬНІСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Моральне самопізнання, самоставлення цінні не стільки самі по собі, оскільки в контексті життєдіяльності людини як найважливіші фактори її моральнісної саморегуляції і самовдосконалення. Моральна самосвідомість, по суті, виступає як практично-вольова, визначальна і спрямовуюча моральна активність особистості в якості її суб'єктивного регулятора. Вона не є ні абсолютно пасивним епіфеноменом, усупереч думці необіхевіористів, ні цілком спонтанним двигуном поведінки, як стверджують екзистенціалісти. Самосвідомість — ззовні зумовлена, відносно автономна внутрішня детермінанта моральнісної діяльності особи. Ефективність соціального регулювання моральних відносин у сучасному світі є тим вищою, чим більше останнє спирається на саморегуляцію поведінки кожної особи.

Ансамбль суспільних відносин не творить родової сутності людини і не визначає однозначно специфіки її діяльного існування. Людина — самоспрямована істота... Кожна з її сутнісних ознак володіє властивістю цілеспрямованості. Для всіх людей загальним є прагнення реалізувати себе, дати собі через себе самого побачити об'єктивність в об'єктивному світі і здійснити (виконати) себе. Потреба у самооб'єктивації і саморегуляції порізному виражається в окремих індивідів залежно від конкретноісторичних особливостей їхнього буття і сутнісних сил, які виражаються в їхній діяльності.

У соціології і психології, у фізіології і кібернетиці утвердилося уявлення про людину як найскладнішу відкрити й автономну, самосвідомлювану і самокеровану мікросистему, органічно включену в суспільну макросистему в якості її головного активного компонента, що і перебуває в постійній взаємодії з нею.

Таке розуміння людини виключає як абсолютизацію нею духовного фактора, що споконвічно визначає її активність незалежно від соціального середовища, так і обмеження людської поведінки сукупністю змушених реакцій на зовнішні стимули. Керування людини собою є діалектичною єдністю свідомого і несвідомого, в якому пріоритет належить самосвідомості. Поза самосвідомістю неможливі ні

самоконтроль, ні керування власними вчинками, хоча ступінь самоврядності неоднаковий у різні періоди суспільного й індивідуального розвитку. Твердження про те, що воля передує самосвідомості, виступаючи лише як умова і тло для її прояву є помилкою. Помилкова вже сама постановка питання, тому що воля і самосвідомість взаємозумовлені, взаємопроникають, виникаючи і розвиваючись як грані цілісної, свідомої, вільної діяльності людини.

Першоджерела моральної активності не закладені апіорно всередині особи, а знаходяться у суспільстві, що формує в ній моральні потреби і здібності, спонукаючи до різних форм взаємодії з іншими індивідами і групами у рамках визначеної системи норм і цінностей. Однак особа — це не пасивний об'єкт, керований ззовні за допомогою команд і санкцій, а свідомий суб'єкт, що керує собою на основі самоспонук. Її поведження безпосередньо зумовлене суб'єктивними причинами, які здобувають відносну самостійність, діючи за ступенем внутрішньої необхідності.

Моральна сутність не задана індивіду з самого початку (неототізм, персоналізм) і не є продуктом «справжнього» існування, самоконструювання (екзистенціалізм), а формується і проявляється у процесі моральнісної діяльності, є її глибинною основою, передумовою і результатом. Містифікуючи моральну активність суб'єкта, ряд філософів розглядає самореалізацію як кінцеву мету, до якої прагне наше «унікальне Я» (Ф. Бердлі, П. Тилліх), вищу вроджену здатність і усвідомлену потребу в здійсненні «ідеалізованого Я» (А. Маслоу, Г. Оллпорт), творче творення своєї «екзистенції» за допомогою вільного самовибору (Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар), самоактуалізацію у «продуктивній любові» до ближнього (Е. Фромм).

Моральна самореалізація особи, об'єктивація її соціальної сутності у вчинках, у всьому способі життя обмежена рамками суспільних і індивідуальних можливостей і потреб. Не всяка діяльність людини є її моральною самоактуалізацією, а лише та, у якій вона вільно визначає і стверджує свої моральні потреби і здібності, принципи й ідеали, тобто активна самодіяльність, спрямована на самостійну реалізацію суспільно і особисто значущих цілей і завдань.

У моральнісній діяльності відбувається усвідомлене самовиявлення і саморозкриття моральних потенцій особистості — її схильності і бажання, готовності й уміння добровільно і безкорисливо ро-

самоконтроль, ні керування власними вчинками, хоча ступінь самоврядності неоднаковий у різні періоди суспільного й індивідуального розвитку. Твердження про те, що воля передує самосвідомості, виступаючи лише як умова і тло для її прояву є помилкою. Помилкова вже сама постановка питання, тому що воля і самосвідомість взаємозумовлені, взаємопроникають, виникаючи і розвиваючись як грані цілісної, свідомої, вільної діяльності людини.

Першоджерела моральної активності не закладені апіорно всередині особи, а знаходяться у суспільстві, що формує в ній моральні потреби і здібності, спонукаючи до різних форм взаємодії з іншими індивідами і групами у рамках визначеної системи норм і цінностей. Однак особа — це не пасивний об'єкт, керований ззовні за допомогою команд і санкцій, а свідомий суб'єкт, що керує собою на основі самоспонук. Її поведження безпосередньо зумовлене суб'єктивними причинами, які здобувають відносну самостійність, діючи за ступенем внутрішньої необхідності.

Моральна сутність не задана індивіду з самого початку (неототізм, персоналізм) і не є продуктом «справжнього» існування, самоконструювання (екзистенціалізм), а формується і проявляється у процесі моральнісної діяльності, є її глибинною основою, передумовою і результатом. Містифікуючи моральну активність суб'єкта, ряд філософів розглядає самореалізацію як кінцеву мету, до якої прагне наше «унікальне Я» (Ф. Бердлі, П. Тилліх), вищу вроджену здатність і усвідомлену потребу в здійсненні «ідеалізованого Я» (А. Маслоу, Г. Оллпорт), творче творення своєї «екзистенції» за допомогою вільного самовибору (Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар), самоактуалізацію у «продуктивній любові» до ближнього (Е. Фромм).

Моральна самореалізація особи, об'єктивація її соціальної сутності у вчинках, у всьому способі життя обмежена рамками суспільних і індивідуальних можливостей і потреб. Не всяка діяльність людини є її моральною самоактуалізацією, а лише та, у якій вона вільно визначає і стверджує свої моральні потреби і здібності, принципи й ідеали, тобто активна самодіяльність, спрямована на самостійну реалізацію суспільно і особисто значущих цілей і завдань.

У моральнісній діяльності відбувається усвідомлене самовиявлення і саморозкриття моральних потенцій особистості — її схильності і бажання, готовності й уміння добровільно і безкорисливо ро-

бити добро. Людська потреба «проявити себе — знати, що це зробив я» [173, 192], є однією з фундаментальних.

Самореалізація тісно пов'язана із самоствердженням особи, але не обмежується ним. Одні автори наводять розходження між цими поняттями (С.Л. Березин, Є.Ф. Майорова, Н.І. Шаталова), інші ж ототожнюють їх (Д.І. Антропова, Н.М. Бережной, Б.І. Кабрін, Д.Н. Коган, В.А. Мальцев, В.Ф. Сафін). Самовизначення, самовираження, самоствердження особистості у суспільстві можливі тільки через «опредметнення» нею своєї соціальної сутності на практиці у спілкуванні. Саме предметно-практична діяльність є самоствердженням людини як свідомої родової істоти. Людина стверджує свою моральну цінність у світі й в особистій свідомості, лише реалізуючи власне Я за допомогою моральної діяльності. Якщо спонуками до моральної самореалізації суб'єкта є обов'язок, совість, почуття гідності, то безпосередніми мотивами морального самоствердження слугують почуття честі, прагнення забезпечити і підвищити свій позитивний моральнісний статус перед громадською думкою, залишити добрий слід у реальному житті і пам'яті нащадків. Виступаючи у якості однієї з форм і результатів реалізації людиною своїх моральних потенцій, самоствердження може перетворитися й у самоціль. Подібно самореалізації в цілому, воно виражає соціальну сутність особи більш повно чи частково, адекватно чи перевернуто. У одних конкретно-історичних умовах способом прояву і утвердження особою своєї сутності стає творча праця, соціальна активність, взаємодопомога, а в інших — корисливість, конкуренція, кар'єризм, насильство.

Моральний розвиток індивіда виступає у єдності й боротьбі самоствердження і самозаперечення. Ідеально і реально стверджуючи в собі добрі початки, ми зберігаємо і утверджуємо своє моральне Я, одночасно критично переглядаючи і відкидаючи старі погляди, що стали неприйнятними для нас, переборюючи погані звички, риси характеру. Взаємодія з іншими людьми «не є абсолютним запереченням моєї моральної сутності», — як вважають екзистенціалісти. «Заперечується лише моє наявне буття, завершеність, кінцівка. Моя дія в якомусь аспекті заперечує мене, а в якомусь перетворює, виявляє і реалізовує» [150, 344].

Самозаперечення, як і самоствердження, може мати не лише про-соціальну, але й антисоціальну спрямованість. Перевернуті форми

бити добро. Людська потреба «проявити себе — знати, що це зробив я» [173, 192], є однією з фундаментальних.

Самореалізація тісно пов'язана із самоствердженням особи, але не обмежується ним. Одні автори наводять розходження між цими поняттями (С.Л. Березин, Є.Ф. Майорова, Н.І. Шаталова), інші ж ототожнюють їх (Д.І. Антропова, Н.М. Бережной, Б.І. Кабрін, Д.Н. Коган, В.А. Мальцев, В.Ф. Сафін). Самовизначення, самовираження, самоствердження особистості у суспільстві можливі тільки через «опредметнення» нею своєї соціальної сутності на практиці у спілкуванні. Саме предметно-практична діяльність є самоствердженням людини як свідомої родової істоти. Людина стверджує свою моральну цінність у світі й в особистій свідомості, лише реалізуючи власне Я за допомогою моральної діяльності. Якщо спонуками до моральної самореалізації суб'єкта є обов'язок, совість, почуття гідності, то безпосередніми мотивами морального самоствердження слугують почуття честі, прагнення забезпечити і підвищити свій позитивний моральнісний статус перед громадською думкою, залишити добрий слід у реальному житті і пам'яті нащадків. Виступаючи у якості однієї з форм і результатів реалізації людиною своїх моральних потенцій, самоствердження може перетворитися й у самоціль. Подібно самореалізації в цілому, воно виражає соціальну сутність особи більш повно чи частково, адекватно чи перевернуто. У одних конкретно-історичних умовах способом прояву і утвердження особою своєї сутності стає творча праця, соціальна активність, взаємодопомога, а в інших — корисливість, конкуренція, кар'єризм, насильство.

Моральний розвиток індивіда виступає у єдності й боротьбі самоствердження і самозаперечення. Ідеально і реально стверджуючи в собі добрі початки, ми зберігаємо і утверджуємо своє моральне Я, одночасно критично переглядаючи і відкидаючи старі погляди, що стали неприйнятними для нас, переборюючи погані звички, риси характеру. Взаємодія з іншими людьми «не є абсолютним запереченням моєї моральної сутності», — як вважають екзистенціалісти. «Заперечується лише моє наявне буття, завершеність, кінцівка. Моя дія в якомусь аспекті заперечує мене, а в якомусь перетворює, виявляє і реалізовує» [150, 344].

Самозаперечення, як і самоствердження, може мати не лише про-соціальну, але й антисоціальну спрямованість. Перевернуті форми

самоствердження у вигляді цинічно аморальної поведінки водночас виступають як спростування особистого Я — є свідомою відмовою людини від реалізації своїх позитивних моральних можливостей, зрадою власної совісті як заперечення в собі суспільної сутності. Руйнування моральної природи особи може відбуватися внаслідок різних соціальних чи психофізіологічних причин, що не залежать від волі і свідомості і лише суб'єктивно переживаються як самовідчуження, деперсоналізація і т.д. Самозабуття при забутті інших втрачає позитивний моральний зміст, перетворюється в показне чи в безцільне самозаперечення. Добровільне повне самозаперечення внаслідок неможливості плідної самореалізації, втрати сенсу життя тотожне духовному крахові, а часом і фізичному самознищенню людини (синдром). Але за певних конкретно-історичних умов самопожертва заради блага інших людей, суспільства стає необхідною формою морального самоствердження. Самовіддача і самозабуття, а за виняткових обставин — героїчна самовідданість в ім'я добра глибоко виражають соціальну сутність людини. Цілком віддаючись суспільно корисній справі, турботі про щастя ближніх і далеких, ми забуваємо про їхню подяку, чисту совість, високе достоїнство, і тоді самовіддача стає моральним самозбагаченням особистості. Важливою передумовою й необхідною умовою моральної самореалізації людини є її духовно-практичне самовизначення як морального суб'єкта. Воно виступає як процес пошуку й акт вибору самого себе, своєї позиції в суспільстві. Підсумком самовизначення особи стає якісна визначеність намірів і вчинків, життєвих планів і лінії поведінки, моральна стійкість і надійність.

Моральне самовизначення відрізняється тим, що зовнішні вигоди стають внутрішнім самовелінням особи, яке зберігає при цьому свою автономну самооцінку. Самовизначення виражає міру моральної волі людини і водночас обмежує її рамками соціальної необхідності, оскільки тут загальні принципи стають сутністю особистої самосвідомості. Моральнісна діяльність, взагалі, відбувається як свідомо регульована вольова самодіяльність, окремі моменти якої можуть мати і підсвідомий, мимовільний характер. У зрілій формі цілеспрямована саморегуляція виступає як скеровування власної поведінки, що стає можливим завдяки моральній свободі індивіда. Зовнішня і внутрішня детермінованість вчинків не лише не виключає,

самоствердження у вигляді цинічно аморальної поведінки водночас виступають як спростування особистого Я — є свідомою відмовою людини від реалізації своїх позитивних моральних можливостей, зрадою власної совісті як заперечення в собі суспільної сутності. Руйнування моральної природи особи може відбуватися внаслідок різних соціальних чи психофізіологічних причин, що не залежать від волі і свідомості і лише суб'єктивно переживаються як самовідчуження, деперсоналізація і т.д. Самозабуття при забутті інших втрачає позитивний моральний зміст, перетворюється в показне чи в безцільне самозаперечення. Добровільне повне самозаперечення внаслідок неможливості плідної самореалізації, втрати сенсу життя тотожне духовному крахові, а часом і фізичному самознищенню людини (синдром). Але за певних конкретно-історичних умов самопожертва заради блага інших людей, суспільства стає необхідною формою морального самоствердження. Самовіддача і самозабуття, а за виняткових обставин — героїчна самовідданість в ім'я добра глибоко виражають соціальну сутність людини. Цілком віддаючись суспільно корисній справі, турботі про щастя ближніх і далеких, ми забуваємо про їхню подяку, чисту совість, високе достоїнство, і тоді самовіддача стає моральним самозбагаченням особистості. Важливою передумовою й необхідною умовою моральної самореалізації людини є її духовно-практичне самовизначення як морального суб'єкта. Воно виступає як процес пошуку й акт вибору самого себе, своєї позиції в суспільстві. Підсумком самовизначення особи стає якісна визначеність намірів і вчинків, життєвих планів і лінії поведінки, моральна стійкість і надійність.

Моральне самовизначення відрізняється тим, що зовнішні вигоди стають внутрішнім самовелінням особи, яке зберігає при цьому свою автономну самооцінку. Самовизначення виражає міру моральної волі людини і водночас обмежує її рамками соціальної необхідності, оскільки тут загальні принципи стають сутністю особистої самосвідомості. Моральнісна діяльність, взагалі, відбувається як свідомо регульована вольова самодіяльність, окремі моменти якої можуть мати і підсвідомий, мимовільний характер. У зрілій формі цілеспрямована саморегуляція виступає як скеровування власної поведінки, що стає можливим завдяки моральній свободі індивіда. Зовнішня і внутрішня детермінованість вчинків не лише не виключає,

але, безумовно, припускає їхню сувору самооцінку на основі розуму і совісті кожного. Моральна воля є здатністю суб'єкта самостійно приймати рішення і добровільно робити вчинки відповідно до адекватно пізнаної моральної необхідності. Поза вільним вибором моральна саморегуляція, взагалі, неможлива, тому що людина тільки в тому випадку несе повну відповідальність за свої вчинки, якщо вона зробила їх, володіючи повною волею [147, 109–113].

Варто відрізнити суспільну моральну необхідність, що проявляється у вигляді інтересів різних суспільств і усвідомлюється ними у формі моральних принципів і норм, відрізняється від індивідуальної моральної необхідності, при якій інтереси і потреби особи усвідомлюються людиною як моральні переконання і прагнення, що забезпечують саморегуляцію поведінки. Ступінь особистої моральної волі зумовлюється мірою співпадання індивідуальних інтересів із суспільними і рівнем відображення цієї відповідності у свідомості особи.

Успішне самоврядування припускає постійний приплив досить повної і вірної інформації про умови перебігу і характер нашої моральнісної діяльності. Активний пошук, добір, збереження, переробка і використання цієї інформації здійснює моральна свідомість, яка спрямована на соціальне середовище і самого суб'єкта. Для вільної реалізації моральних вимог «необхідно, щоб людина вміла бачити не лише навколо себе, але й опускатися в глибини свого власного духу, прагнути знаходити себе і свідомо розвивати свої суб'єктивні можливості» [147, 117–119].

Отримана ззовні інформація дозволяє створити адекватну модель ситуації вибору, включаючи знання про духовну атмосферу в суспільстві і морально-психологічний мікроклімат у групі, про систему етичних цінностей і моральну практику спільноти і її окремих представників, про моральні вимоги, побажання, чекання, оцінки і санкції, пов'язані з нашими вчинками. Не менш важливе значення у моральній саморегуляції має модель Я, сконструйована самосвідомістю на основі інформації, що надходить «зсередини». Оскільки самопізнання, взагалі, є першою необхідною умовою волі», збагнення людиною своєї моральної природи є істотною передумовою її морального вибору. Інформація про власний спосіб життя і думки, ціннісні установки, лінії поведінки, запити і можливості у єдності із

але, безумовно, припускає їхню сувору самооцінку на основі розуму і совісті кожного. Моральна воля є здатністю суб'єкта самостійно приймати рішення і добровільно робити вчинки відповідно до адекватно пізнаної моральної необхідності. Поза вільним вибором моральна саморегуляція, взагалі, неможлива, тому що людина тільки в тому випадку несе повну відповідальність за свої вчинки, якщо вона зробила їх, володіючи повною волею [147, 109–113].

Варто відрізнити суспільну моральну необхідність, що проявляється у вигляді інтересів різних суспільств і усвідомлюється ними у формі моральних принципів і норм, відрізняється від індивідуальної моральної необхідності, при якій інтереси і потреби особи усвідомлюються людиною як моральні переконання і прагнення, що забезпечують саморегуляцію поведінки. Ступінь особистої моральної волі зумовлюється мірою співпадання індивідуальних інтересів із суспільними і рівнем відображення цієї відповідності у свідомості особи.

Успішне самоврядування припускає постійний приплив досить повної і вірної інформації про умови перебігу і характер нашої моральнісної діяльності. Активний пошук, добір, збереження, переробка і використання цієї інформації здійснює моральна свідомість, яка спрямована на соціальне середовище і самого суб'єкта. Для вільної реалізації моральних вимог «необхідно, щоб людина вміла бачити не лише навколо себе, але й опускатися в глибини свого власного духу, прагнути знаходити себе і свідомо розвивати свої суб'єктивні можливості» [147, 117–119].

Отримана ззовні інформація дозволяє створити адекватну модель ситуації вибору, включаючи знання про духовну атмосферу в суспільстві і морально-психологічний мікроклімат у групі, про систему етичних цінностей і моральну практику спільноти і її окремих представників, про моральні вимоги, побажання, чекання, оцінки і санкції, пов'язані з нашими вчинками. Не менш важливе значення у моральній саморегуляції має модель Я, сконструйована самосвідомістю на основі інформації, що надходить «зсередини». Оскільки самопізнання, взагалі, є першою необхідною умовою волі», збагнення людиною своєї моральної природи є істотною передумовою її морального вибору. Інформація про власний спосіб життя і думки, ціннісні установки, лінії поведінки, запити і можливості у єдності із

зовнішньою інформацією піддаються обробці свідомістю, на основі чого здійснюється програмування, прогнозування і корегування своєї моральної діяльності.

Програма поведінки, об'єктивно задана нам у найзагальнішому вигляді як сукупність моральних вимог і рекомендацій, адресована всім рівною мірою. Але соціальна програма перетвориться в «алгоритми» моральної діяльності лише тоді, коли стане особистим завданням, кодексом вимог, самостійно пропонованих кожним собі на основі свідомого «самопрограмування» [147, 118–119]. При такому розумінні специфічно морального способу програмування завдання у кожному конкретному випадку людина виступає як самозаконодавець своєї поведінки. Важливо не лише добровільно підкорятися моральним спонукам ззовні. Не менш важливим «моральним обов'язком є опір всякому примусу до аморального вчинку» [147]. Водночас для репродуктивно-нормативної діяльності зовсім не обов'язково мати високий рівень моральної самосвідомості. Особистість стає морально зрілою, коли усвідомлює себе самоусвідомлюючим суб'єктом творчої

діяльності, зобов'язаним і здатним створювати і розвивати нові відносини між людьми.

Моральна норма суспільства перетворюється у нормативне переконання особи, якщо вона зрозуміла розумом і прийняла серцем як належне, справедливе, бажане, що має для неї глибокий зміст. Необхідно також, щоб норма переконання стала надбанням доброї волі — нормою — спонуканням, суб'єктивним принципом поведінки, велінням совісті, установкою, що виражає прагнення і готовність поводитись належним чином.

«Взагалі моральний обов'язок у мені як у вільному суб'єкті є водночас суб'єктивним правом волі мого напряму думок» [47, 527]. А це можливо, коли норма не лише раціонально й емоційно засвоєна, але й практично освоєна у вигляді потреби, схильності, умінь, навичок і звичок, тобто міцно ввійшла у моральну практику особи. Тільки тоді моральна самосвідомість набирає внутрішньоімперативного характеру і, в якому б векторі ми не вербували звернення до себе, голос совісті буде звучати для нас категорично наполегливо як моральне волевиявлення. У протилежному випадку норма залишиться зовнішнім бажанням, абстрактним побажанням, часом незрозумілим і далеким нам, від виконання якого ми приховано чи демонстративно

зовнішньою інформацією піддаються обробці свідомістю, на основі чого здійснюється програмування, прогнозування і корегування своєї моральної діяльності.

Програма поведінки, об'єктивно задана нам у найзагальнішому вигляді як сукупність моральних вимог і рекомендацій, адресована всім рівною мірою. Але соціальна програма перетвориться в «алгоритми» моральної діяльності лише тоді, коли стане особистим завданням, кодексом вимог, самостійно пропонованих кожним собі на основі свідомого «самопрограмування» [147, 118–119]. При такому розумінні специфічно морального способу програмування завдання у кожному конкретному випадку людина виступає як самозаконодавець своєї поведінки. Важливо не лише добровільно підкорятися моральним спонукам ззовні. Не менш важливим «моральним обов'язком є опір всякому примусу до аморального вчинку» [147]. Водночас для репродуктивно-нормативної діяльності зовсім не обов'язково мати високий рівень моральної самосвідомості. Особистість стає морально зрілою, коли усвідомлює себе самоусвідомлюючим суб'єктом творчої

діяльності, зобов'язаним і здатним створювати і розвивати нові відносини між людьми.

Моральна норма суспільства перетворюється у нормативне переконання особи, якщо вона зрозуміла розумом і прийняла серцем як належне, справедливе, бажане, що має для неї глибокий зміст. Необхідно також, щоб норма переконання стала надбанням доброї волі — нормою — спонуканням, суб'єктивним принципом поведінки, велінням совісті, установкою, що виражає прагнення і готовність поводитись належним чином.

«Взагалі моральний обов'язок у мені як у вільному суб'єкті є водночас суб'єктивним правом волі мого напряму думок» [47, 527]. А це можливо, коли норма не лише раціонально й емоційно засвоєна, але й практично освоєна у вигляді потреби, схильності, умінь, навичок і звичок, тобто міцно ввійшла у моральну практику особи. Тільки тоді моральна самосвідомість набирає внутрішньоімперативного характеру і, в якому б векторі ми не вербували звернення до себе, голос совісті буде звучати для нас категорично наполегливо як моральне волевиявлення. У протилежному випадку норма залишиться зовнішнім бажанням, абстрактним побажанням, часом незрозумілим і далеким нам, від виконання якого ми приховано чи демонстративно

ухиляємося, або потакаємо йому формально, змушено, догоджаючи навколишнім чи побоюючись суспільних санкцій. Соціальні норми імпліцитно чи експліцитно перебувають у свідомості особи і так, чи по-іншому впливають на її поведінку, але далеко не завжди присутні у «феноменальному полі» самосвідомості, регулюючи її моральну активність [31, 102, 120]. Внутрішньоособистісне самовеління і соціальна вимога можуть не збігатися за моральним змістом і формами прояву. Але, оскільки особа, вірна своїм переконанням, не може не виконувати власне особистісних норм без ризику дезінтеграції самосвідомості.

Керувати собою як моральним суб'єктом означає поводитись, відповідно до переконань, особистих принципів поведінки, спрямовувати свою моральнісну діяльність на досягнення гідної мети, використовуючи морально виправдані засоби. Критеріями оцінки цієї мети і засобів виступають інтерпретовані індивідом моральні норми, ідеали даного суспільства. Забезпечуючи відносну упорядкованість і стабільність моральних відносин, норми і правила водночас надають людині визначену волю моральнісної творчості. Глибоко проникаючи у структуру і зміст самосвідомості, вони творять систему координат, на основі якої суб'єкт самостійно орієнтується у соціальній дійсності і самому собі, погоджує свої вчинки із загальними інтересами. Тому що світ ніколи цілком не задовольняє нас морально, ми в своїй діяльності прагнемо змінити його відповідно із розумінням добра як зовнішньої вимоги, відбитої у нашій свідомості. Але «добро, благо, добрі наміри залишаються суб'єктивною належністю», доки не реалізуються у вчинках.

Моральнісна діяльність виступає, таким чином, як зміна соціально-го середовища і самозміна суб'єкта на основі практичного розв'язання суперечностей між наявним і належним, реальним й ідеальним, виходячи з прийнятних інтересів спільноти. У суб'єктивному плані ці протиріччя усвідомлюються, і дозволяються на основі морального вибору, здійснюваного у процесі ціленаполягання і мотивації.

Діяльність людини — не лише цілеспрямована, але і ціленаполягаюча виступають як процес цілездійснення. Гегель розглядав мету як істотне прагнення суб'єкта до самовизначення і самонаполегливості, як причину самого себе і силу, яка спонукає до самопрояву [47, 125]. Мета знаходиться усередині самого себе, спонукання до

ухиляємося, або потакаємо йому формально, змушено, догоджаючи навколишнім чи побоюючись суспільних санкцій. Соціальні норми імпліцитно чи експліцитно перебувають у свідомості особи і так, чи по-іншому впливають на її поведінку, але далеко не завжди присутні у «феноменальному полі» самосвідомості, регулюючи її моральну активність [31, 102, 120]. Внутрішньоособистісне самовеління і соціальна вимога можуть не збігатися за моральним змістом і формами прояву. Але, оскільки особа, вірна своїм переконанням, не може не виконувати власне особистісних норм без ризику дезінтеграції самосвідомості.

Керувати собою як моральним суб'єктом означає поводитись, відповідно до переконань, особистих принципів поведінки, спрямовувати свою моральнісну діяльність на досягнення гідної мети, використовуючи морально виправдані засоби. Критеріями оцінки цієї мети і засобів виступають інтерпретовані індивідом моральні норми, ідеали даного суспільства. Забезпечуючи відносну упорядкованість і стабільність моральних відносин, норми і правила водночас надають людині визначену волю моральнісної творчості. Глибоко проникаючи у структуру і зміст самосвідомості, вони творять систему координат, на основі якої суб'єкт самостійно орієнтується у соціальній дійсності і самому собі, погоджує свої вчинки із загальними інтересами. Тому що світ ніколи цілком не задовольняє нас морально, ми в своїй діяльності прагнемо змінити його відповідно із розумінням добра як зовнішньої вимоги, відбитої у нашій свідомості. Але «добро, благо, добрі наміри залишаються суб'єктивною належністю», доки не реалізуються у вчинках.

Моральнісна діяльність виступає, таким чином, як зміна соціально-го середовища і самозміна суб'єкта на основі практичного розв'язання суперечностей між наявним і належним, реальним й ідеальним, виходячи з прийнятних інтересів спільноти. У суб'єктивному плані ці протиріччя усвідомлюються, і дозволяються на основі морального вибору, здійснюваного у процесі ціленаполягання і мотивації.

Діяльність людини — не лише цілеспрямована, але і ціленаполягаюча виступають як процес цілездійснення. Гегель розглядав мету як істотне прагнення суб'єкта до самовизначення і самонаполегливості, як причину самого себе і силу, яка спонукає до самопрояву [47, 125]. Мета знаходиться усередині самого себе, спонукання до

самореалізації... Етика виходить з того, що хоча мети діяльності не нав'язані людині ззовні як цілком далекі, але і не притаманні їй іманентно як абсолютно незалежні від світу. Ціленаполегання як специфічна функція свідомості є формою самоспонування у поведженні людини. Моральна мета суспільства об'єктивно задана кожній особі в імперично-цілісній формі, і вона стає її суб'єктивною метою, оскільки сприймається у вигляді конкретних завдань, які треба вирішувати практично. Присвоєння і реалізація моральних цінностей неможливі без самопідкоряння моральної мети — прообразом належного і потрібного майбутнього.

Моральна самосвідомість — своєрідне «царство мети» (І. Кант), самостійно сформованої і реалізованої суб'єктом у процесі внутрішньої діяльності, яка безпосередньо націлена на здійснення визначених вчинків. Конкретна моральна мета — це прогнозування результатів вчинку, у якому реалізуються інтереси суспільства й особи. У ній проявляється активне вольове ставлення суб'єкта у наявній, чи уявній ситуації і до себе самого, проектування себе у майбутнє шляхом випереджального відображення — передбачення наслідку своєї моральної активності. Цілеспрямованість є вільним вибором на основі порівняльної оцінки варіантів можливої мети. Інша людина може примусити мене робити те, що є засобом для досягнення її мети, «але вона не може змусити мене зробити її моєю метою; і все ж я не можу мати будь-яку мету, якщо я, не зробив її своєю» [79, 317]. У процесі морального цілеспрямовування особа розглядає і використовує себе як засіб реалізації поставленої мети й, водночас, як самоціль. Для вибору мети їй необхідно не лише враховувати об'єктивні умови, але й усвідомлювати свої суб'єктивні можливості і бажання.

Цілеспрямовування синтезує пізнання об'єктивного світу і ціннісно-прогностичну самосвідомість як двоєдину функцію свідомості, у якій перебувають суперечності між наявною дійсністю і потребою її зміни.

Безцільних і невмотивованих вчинків не буває (на відміну від позаморальних дій). Ми не завжди цілком обдумуємо наші кінцеві мети і глибинні мотиви, але найближча мета і безпосереднє внутрішнє спонування нам більш-менш зрозумілі. Моральна діяльність є цілеспрямованим — реалізацією перспективної лінії (ієрархії) моральних цілей — ближніх і далеких, приватних і загальних, простих і складних,

самореалізації... Етика виходить з того, що хоча мети діяльності не нав'язані людині ззовні як цілком далекі, але і не притаманні їй іманентно як абсолютно незалежні від світу. Ціленаполегання як специфічна функція свідомості є формою самоспонування у поведженні людини. Моральна мета суспільства об'єктивно задана кожній особі в імперично-цілісній формі, і вона стає її суб'єктивною метою, оскільки сприймається у вигляді конкретних завдань, які треба вирішувати практично. Присвоєння і реалізація моральних цінностей неможливі без самопідкоряння моральної мети — прообразом належного і потрібного майбутнього.

Моральна самосвідомість — своєрідне «царство мети» (І. Кант), самостійно сформованої і реалізованої суб'єктом у процесі внутрішньої діяльності, яка безпосередньо націлена на здійснення визначених вчинків. Конкретна моральна мета — це прогнозування результатів вчинку, у якому реалізуються інтереси суспільства й особи. У ній проявляється активне вольове ставлення суб'єкта у наявній, чи уявній ситуації і до себе самого, проектування себе у майбутнє шляхом випереджального відображення — передбачення наслідку своєї моральної активності. Цілеспрямованість є вільним вибором на основі порівняльної оцінки варіантів можливої мети. Інша людина може примусити мене робити те, що є засобом для досягнення її мети, «але вона не може змусити мене зробити її моєю метою; і все ж я не можу мати будь-яку мету, якщо я, не зробив її своєю» [79, 317]. У процесі морального цілеспрямовування особа розглядає і використовує себе як засіб реалізації поставленої мети й, водночас, як самоціль. Для вибору мети їй необхідно не лише враховувати об'єктивні умови, але й усвідомлювати свої суб'єктивні можливості і бажання.

Цілеспрямовування синтезує пізнання об'єктивного світу і ціннісно-прогностичну самосвідомість як двоєдину функцію свідомості, у якій перебувають суперечності між наявною дійсністю і потребою її зміни.

Безцільних і невмотивованих вчинків не буває (на відміну від позаморальних дій). Ми не завжди цілком обдумуємо наші кінцеві мети і глибинні мотиви, але найближча мета і безпосереднє внутрішнє спонування нам більш-менш зрозумілі. Моральна діяльність є цілеспрямованим — реалізацією перспективної лінії (ієрархії) моральних цілей — ближніх і далеких, приватних і загальних, простих і складних,

конкретних і абстрактних. Приватна (тактична) мета дає мені уявлення про те, що робити, як діяти у даній ситуації, а загальна (стратегічна) мета дозволяє визначити, заради чого я, маю намір робити ряд вчинків. І найближча, і більш віддалені мети стають мотивами вчинку в якості його внутрішніх імпульсів або моральних основ визначеної лінії поведінки. Мета стає безпосереднім спонуканням-мотивом у вигляді усвідомленого прагнення, бажання, наміру діяти відповідним чином.

З іншого боку, не лише мета є суб'єктивними стимулом наших моральних акцій. Почуття і нахили, переконання і потяги, бажання і звички прямо чи побічно спонукають нас до різних вчинків, наповнюючи їх конкретним моральним змістом, додаючи їм своєрідної форми. Лише найбільш примітивні рівні мотивації характеризуються синкретичною неподільністю мотиву і мети. На зрілому ступені моральної діяльності перенос мотиву на найближчу мету відбувається тією мірою, в якій окремий вчинок здобуває для особи безпосередню самоцінність. У більшості ж випадків вчинок відбувається не заради нього самого.

Шляхи усвідомлення результату наших дій неоднозначні: варто відділити ціленаполягання як його уявне передбачення від передчуття як інтуїтивного здогаду про нього в ім'я досягнення вагомшої мети, яка виступає як мотиви, що морально обґрунтовують і спрямовують його.

Моральний мотив — специфічний внутрішній двигун моральної саморегуляції особи. Психологи розглядають мотив як об'єкт, що стимулює діяльність суб'єкта для задоволення визначеної потреби (А. Н. Леонтьєв), як вербалізацію мети і програми діяльності її здійснення (К. Обухівський), як суб'єктивне спонукання до цілеспрямованих дій у конкретній ситуації (В. Т. Асєєв, Б. С. Мерлін, С. Г. Москвичов, А. В. Петровський, Г. П. Предвічний). У першому випадку мотив ототожнюється з будь-яким стимулом, у другому не проводиться розходження між мотивом, наміром і рішенням. Більш прийнятним вважається визначення мотиву як ідеальної спонукальної причини дій людини, в основі якої лежать її потреби, інтереси, нормативно-ціннісні установки. Мотив стає морально значущим, оскільки слугує суб'єктивним стимулом і підставою для вчинку, виражаючи ставлення людини до інтересів інших, суспільства в цілому з позицій добра і обов'язку.

конкретних і абстрактних. Приватна (тактична) мета дає мені уявлення про те, що робити, як діяти у даній ситуації, а загальна (стратегічна) мета дозволяє визначити, заради чого я, маю намір робити ряд вчинків. І найближча, і більш віддалені мети стають мотивами вчинку в якості його внутрішніх імпульсів або моральних основ визначеної лінії поведінки. Мета стає безпосереднім спонуканням-мотивом у вигляді усвідомленого прагнення, бажання, наміру діяти відповідним чином.

З іншого боку, не лише мета є суб'єктивними стимулом наших моральних акцій. Почуття і нахили, переконання і потяги, бажання і звички прямо чи побічно спонукають нас до різних вчинків, наповнюючи їх конкретним моральним змістом, додаючи їм своєрідної форми. Лише найбільш примітивні рівні мотивації характеризуються синкретичною неподільністю мотиву і мети. На зрілому ступені моральної діяльності перенос мотиву на найближчу мету відбувається тією мірою, в якій окремий вчинок здобуває для особи безпосередню самоцінність. У більшості ж випадків вчинок відбувається не заради нього самого.

Шляхи усвідомлення результату наших дій неоднозначні: варто відділити ціленаполягання як його уявне передбачення від передчуття як інтуїтивного здогаду про нього в ім'я досягнення вагомшої мети, яка виступає як мотиви, що морально обґрунтовують і спрямовують його.

Моральний мотив — специфічний внутрішній двигун моральної саморегуляції особи. Психологи розглядають мотив як об'єкт, що стимулює діяльність суб'єкта для задоволення визначеної потреби (А. Н. Леонтьєв), як вербалізацію мети і програми діяльності її здійснення (К. Обухівський), як суб'єктивне спонукання до цілеспрямованих дій у конкретній ситуації (В. Т. Асєєв, Б. С. Мерлін, С. Г. Москвичов, А. В. Петровський, Г. П. Предвічний). У першому випадку мотив ототожнюється з будь-яким стимулом, у другому не проводиться розходження між мотивом, наміром і рішенням. Більш прийнятним вважається визначення мотиву як ідеальної спонукальної причини дій людини, в основі якої лежать її потреби, інтереси, нормативно-ціннісні установки. Мотив стає морально значущим, оскільки слугує суб'єктивним стимулом і підставою для вчинку, виражаючи ставлення людини до інтересів інших, суспільства в цілому з позицій добра і обов'язку.

Особистість — свідомий автор і невтомний творець моральної мети і мотивів, у яких виражається осмислене ставлення до чужого і власного блага і, за які вона несе відповідальність перед суспільством і собою. У цьому аспекті її самосвідомість виступає як мотивація моральної діяльності, а моральна мотивація — як спосіб функціонування останньої.

Іноді стверджують, що особа не відповідає за свої мотиви оскільки вони можуть виникати мимоволі і залишаються морально нейтральними, доки не втіляться у вчинки. З цим погодитися не можна, тому що, по-перше, спонуки до вчинків трансформуються в добрі чи злі наміри, стаючи результатом усвідомленого вибору; по-друге, потенційно мотив — аморальний, якщо спонукає заподіяти прямиий чи непрямиий збиток іншим, хоча в даний момент особа утримується від його реалізації.

Мотивація моральної діяльності в етиці розглядається, з одного боку, як система моральних спонукань особи, різних за своєю суспільною цінністю, з іншого боку — як духовний акт і процес ціннісного вибору найбільш значущих мотивів — суб'єктивних основ для ухвалення рішення. Моральний рівень мотивації, зумовлений як ціннісною орієнтацією особи, так і ситуацією вибору. «Мотив є підсумком самовизначення суб'єкта в найскладнішій структурі завдання» [4, 226]. Ситуативне поведіння часто виявляє розрив між абстрактними ціннісними установками і конкретними мотивами вчинків. У подібних випадках особа намагається замаскувати справжні мотиви під загально визнані моральні цінності. Навпаки, високий рівень моральної мотивації характеризується стійкою єдністю моральних переконань і лінії поведіння за будь-яких життєвих обставин.

Як правило, вчинки людини — полімотивовані, є результатом чи взаємодії протиборства ряду внутрішніх спонукань. Виходячи з пріоритету суспільних інтересів перед приватними, моральна самосвідомість особи субординує мотиви її поведіння. Важливо, яке справжнє місце того чи іншого спонукання в ієрархії мотивів, у якому взаємовідношенні воно знаходиться зі всіма іншими і, яка домінуюча тенденція в системі мотивації даної особи. У визначених умовах корінні інтереси суспільства в самосвідомості людей можуть приймати форму виключно особистих мотивів, а егоїстичні спонукання здобувають видимість суспільних. При цьому мораль прогресивна,

Особистість — свідомий автор і невтомний творець моральної мети і мотивів, у яких виражається осмислене ставлення до чужого і власного блага і, за які вона несе відповідальність перед суспільством і собою. У цьому аспекті її самосвідомість виступає як мотивація моральної діяльності, а моральна мотивація — як спосіб функціонування останньої.

Іноді стверджують, що особа не відповідає за свої мотиви оскільки вони можуть виникати мимоволі і залишаються морально нейтральними, доки не втіляться у вчинки. З цим погодитися не можна, тому що, по-перше, спонуки до вчинків трансформуються в добрі чи злі наміри, стаючи результатом усвідомленого вибору; по-друге, потенційно мотив — аморальний, якщо спонукає заподіяти прямиий чи непрямиий збиток іншим, хоча в даний момент особа утримується від його реалізації.

Мотивація моральної діяльності в етиці розглядається, з одного боку, як система моральних спонукань особи, різних за своєю суспільною цінністю, з іншого боку — як духовний акт і процес ціннісного вибору найбільш значущих мотивів — суб'єктивних основ для ухвалення рішення. Моральний рівень мотивації, зумовлений як ціннісною орієнтацією особи, так і ситуацією вибору. «Мотив є підсумком самовизначення суб'єкта в найскладнішій структурі завдання» [4, 226]. Ситуативне поведіння часто виявляє розрив між абстрактними ціннісними установками і конкретними мотивами вчинків. У подібних випадках особа намагається замаскувати справжні мотиви під загально визнані моральні цінності. Навпаки, високий рівень моральної мотивації характеризується стійкою єдністю моральних переконань і лінії поведіння за будь-яких життєвих обставин.

Як правило, вчинки людини — полімотивовані, є результатом чи взаємодії протиборства ряду внутрішніх спонукань. Виходячи з пріоритету суспільних інтересів перед приватними, моральна самосвідомість особи субординує мотиви її поведіння. Важливо, яке справжнє місце того чи іншого спонукання в ієрархії мотивів, у якому взаємовідношенні воно знаходиться зі всіма іншими і, яка домінуюча тенденція в системі мотивації даної особи. У визначених умовах корінні інтереси суспільства в самосвідомості людей можуть приймати форму виключно особистих мотивів, а егоїстичні спонукання здобувають видимість суспільних. При цьому мораль прогресивна,

поважаючи (але не абсолютизуючи) суверенність внутрішнього світу особи, виправдовує і підтримує її прагнення до індивідуального блага, оскільки воно не суперечить загальному благу, не здійснюється за рахунок інтересів інших. Визначальними при вірному моральному виборі залишаються мотиви добра, справедливості, обов'язку, в основі яких лежать прогресивні інтереси суспільства. У конфліктних ситуаціях спонукання, що виражають вузькоєгоїстичні інтереси, повинні б поступатися і підкорятися більш широким суспільним мотивам.

Іноді виділяють, власне, моральні мотиви, що спонукають індивіда до добродійності як самоцілі, виходячи з моральних потреб і переконань (Г. Н. Гумницький, Н. Д. Зотов, В. Н. Шердаков і ін.). До таких мотивів відносять лише просоціальні й альтруїстичні спонукання, величчя, обов'язку, совісті. Мотиви ж вчинків, прямо або побічно спрямованих на досягнення особистого блага, (турбота про власне щастя, гармонійний розвиток, достоїнство, авторитет), є утилітарними, і вважаються позаморальними. Справедливо підкреслюючи безкорисливий характер вищих моральних спонукань, названі автори трактують цю їхню особливість як повну незацікавленість суб'єкта в наслідках вчинку для себе самого на протипагу єгоїстичнорозрахунковому прагненню до особистого зиску.

Подібного роду «етичний пуризм», абсолютизуючи автономність «чисто моральних» мотивів, перетворює всю моральну діяльність у самоціль. Але навіть Кант, незважаючи на крайній риторизм його етичної системи, визнавав морально виправданими права й обов'язки людини стосовно себе як істоти, обдарованої почуттями і розумом. Забезпечення власного достоїнства, чистоти совісті, морального і фізичного здоров'я благополуччя і досконалості, боротьби зі своїми вадами він характеризував як обов'язок особистості перед собою і людством у своїй особі [79, 353–387]. Цю гуманістичну традицію розвивали французькі матеріалісти, Фейєрбах, революціонери-демократи тощо.

У сучасній філософії і соціології єгоїзм і альтруїзм нерідко трактують як вираження двох соціально правомірних і морально виправданих типів мотивації, зумовлених природними властивостями індивідів. Згідно Е. Олденквісту, єгоїзм — «концепція самосвідомості», що розглядає Я як одиничність, ідентифікуючи з бажаннями, оцінками, вчинками особи, а для альтруїзму, «єгоїзму групи» Я — частина виду, у якому кожен індивід почуває себе подібним до інших.

поважаючи (але не абсолютизуючи) суверенність внутрішнього світу особи, виправдовує і підтримує її прагнення до індивідуального блага, оскільки воно не суперечить загальному благу, не здійснюється за рахунок інтересів інших. Визначальними при вірному моральному виборі залишаються мотиви добра, справедливості, обов'язку, в основі яких лежать прогресивні інтереси суспільства. У конфліктних ситуаціях спонукання, що виражають вузькоєгоїстичні інтереси, повинні б поступатися і підкорятися більш широким суспільним мотивам.

Іноді виділяють, власне, моральні мотиви, що спонукають індивіда до добродійності як самоцілі, виходячи з моральних потреб і переконань (Г. Н. Гумницький, Н. Д. Зотов, В. Н. Шердаков і ін.). До таких мотивів відносять лише просоціальні й альтруїстичні спонукання, величчя, обов'язку, совісті. Мотиви ж вчинків, прямо або побічно спрямованих на досягнення особистого блага, (турбота про власне щастя, гармонійний розвиток, достоїнство, авторитет), є утилітарними, і вважаються позаморальними. Справедливо підкреслюючи безкорисливий характер вищих моральних спонукань, названі автори трактують цю їхню особливість як повну незацікавленість суб'єкта в наслідках вчинку для себе самого на протипагу єгоїстичнорозрахунковому прагненню до особистого зиску.

Подібного роду «етичний пуризм», абсолютизуючи автономність «чисто моральних» мотивів, перетворює всю моральну діяльність у самоціль. Але навіть Кант, незважаючи на крайній риторизм його етичної системи, визнавав морально виправданими права й обов'язки людини стосовно себе як істоти, обдарованої почуттями і розумом. Забезпечення власного достоїнства, чистоти совісті, морального і фізичного здоров'я благополуччя і досконалості, боротьби зі своїми вадами він характеризував як обов'язок особистості перед собою і людством у своїй особі [79, 353–387]. Цю гуманістичну традицію розвивали французькі матеріалісти, Фейєрбах, революціонери-демократи тощо.

У сучасній філософії і соціології єгоїзм і альтруїзм нерідко трактують як вираження двох соціально правомірних і морально виправданих типів мотивації, зумовлених природними властивостями індивідів. Згідно Е. Олденквісту, єгоїзм — «концепція самосвідомості», що розглядає Я як одиничність, ідентифікуючи з бажаннями, оцінками, вчинками особи, а для альтруїзму, «єгоїзму групи» Я — частина виду, у якому кожен індивід почуває себе подібним до інших.

Історично й онтогенично здатність до моральної мотивації виникла з реакції індивідів на соціальні веління і заборони, стимули і санкції, що спрямовують і обмежують їхню одиничну волю відповідно до загального інтересу. Лише на основі спонук і примусу з боку інших особистість привчається володіти собою, приборкуючи в собі егоїзм, підкоряючи свої дії власній добрій волі. Важливість витримки, самоволодіння, самодисципліни стосовно своїх афектів, пристрастей, потягів і бажань підкреслювали індійські йоги, римські стоїки, Декарт, Спіноза, Локк. Кант стверджував, що самопримус до виконання обов'язку, чесноти шляхом тамування у собі природних потягів є вищим проявом моральної волі [79,312–314]. За об'єктивних умов боротьба мотивів, як фатальне зіткнення обов'язку і схильності, сумління і спонуки перестає бути неодмінно домінуючою формою морального вибору. Добровільне виконання обов'язку як усвідомленої потреби поступово стає провідним мотивом морально зрілої особистості. Водночас і тут виникає необхідність самообмеження, самопримусу, самоприборкання, особливо в ситуаціях конфлікту між суспільним і індивідуальним, альтруїстичним і егоїстичним, соціальним і біологічним, раціональним і емоційним. Ми не владні над своїми почуттями лише тому, що вони значною мірою формуються і проявляються мимо нашої волі. Але кожен вільний і розумно зобов'язаний, критично ставитися до власних почуттів, афектів, настроїв, повинен давати їм моральну оцінку, відкидати або приймати їх як мотиви вчинку, з огляду на можливі соціальні наслідки.

Чим гостріша боротьба мотивів, тим сильнішою є вольова напруга, необхідна для прийняття і здійснення оптимального рішення. Моральна культура волі виражається не стільки в тому, щоб не робити того, що хочеться, але не можна, оскільки в тому, щоб робити те, чого не хочеться, але треба. Щоб реалізувати свою моральну сутність, людина вчиться самостійно спонукати себе до досягнення соціально і особисто вагомої мети, проявляючи часом велику моральну енергію, наполегливість у подоланні зовнішніх і внутрішніх перешкод. Здатність чинити рішучий опір негативному впливові, чи то ззовні, чи зсередини, відкидаючи їх як чужі стосовно власної совісті, є важливою умовою й ознакою морального імунітету особистості, її моральної надійності, стійкості. Моральний мотив сам по собі далеко не завжди безпосередньо спонукає до моральної дії, зазвичай буває активний

Історично й онтогенично здатність до моральної мотивації виникла з реакції індивідів на соціальні веління і заборони, стимули і санкції, що спрямовують і обмежують їхню одиничну волю відповідно до загального інтересу. Лише на основі спонук і примусу з боку інших особистість привчається володіти собою, приборкуючи в собі егоїзм, підкоряючи свої дії власній добрій волі. Важливість витримки, самоволодіння, самодисципліни стосовно своїх афектів, пристрастей, потягів і бажань підкреслювали індійські йоги, римські стоїки, Декарт, Спіноза, Локк. Кант стверджував, що самопримус до виконання обов'язку, чесноти шляхом тамування у собі природних потягів є вищим проявом моральної волі [79,312–314]. За об'єктивних умов боротьба мотивів, як фатальне зіткнення обов'язку і схильності, сумління і спонуки перестає бути неодмінно домінуючою формою морального вибору. Добровільне виконання обов'язку як усвідомленої потреби поступово стає провідним мотивом морально зрілої особистості. Водночас і тут виникає необхідність самообмеження, самопримусу, самоприборкання, особливо в ситуаціях конфлікту між суспільним і індивідуальним, альтруїстичним і егоїстичним, соціальним і біологічним, раціональним і емоційним. Ми не владні над своїми почуттями лише тому, що вони значною мірою формуються і проявляються мимо нашої волі. Але кожен вільний і розумно зобов'язаний, критично ставитися до власних почуттів, афектів, настроїв, повинен давати їм моральну оцінку, відкидати або приймати їх як мотиви вчинку, з огляду на можливі соціальні наслідки.

Чим гостріша боротьба мотивів, тим сильнішою є вольова напруга, необхідна для прийняття і здійснення оптимального рішення. Моральна культура волі виражається не стільки в тому, щоб не робити того, що хочеться, але не можна, оскільки в тому, щоб робити те, чого не хочеться, але треба. Щоб реалізувати свою моральну сутність, людина вчиться самостійно спонукати себе до досягнення соціально і особисто вагомої мети, проявляючи часом велику моральну енергію, наполегливість у подоланні зовнішніх і внутрішніх перешкод. Здатність чинити рішучий опір негативному впливові, чи то ззовні, чи зсередини, відкидаючи їх як чужі стосовно власної совісті, є важливою умовою й ознакою морального імунітету особистості, її моральної надійності, стійкості. Моральний мотив сам по собі далеко не завжди безпосередньо спонукає до моральної дії, зазвичай буває активний

вплив особистості на власну волю за допомогою почуттів обов'язку, совісті, граничної мобілізації можливостей через самопереконання і самонавіяння, самонаказ і самозапевнення, самоохвалення і самопідбадьорення, самозаохочення і самоосуд. Важливо, щоб розумне добре волевиявлення не переросло в безрозсудне зле свавілля. А це неможливо, якщо вирішальним мотивом стає прогресивна моральна ідея — провідний принцип яким особистість свідомо керується у своїй діяльності. Така ідейна переконаність — не формально-розсудкове знання добра, а жагуче «прагнення (бажання) людини» [151, 132]. Істинно моральне самоспонування не буває безпристрасним, і «тільки мертва, і дуже часто лукава мораль виступає проти форми пристрасті як такої» [47, 320]. За інших рівних умов спонукальна сила морального мотиву прямо пропорційна його емоційному розпалу, сягаючому вищої інтенсивності в найбільш відповідальні моменти життя суспільства й особи.

Моральний мотив у саморегуляції поведінки виконує функції не лише стимулювання вчинків, а і їхнього ціннісного обґрунтування. За своєю суттю — це різні функції, пов'язані єдністю походження й участі в скеровуванні поведінки особистості. Потреба у моральному самовиправданні майбутніх і реабілітації минулих дій формується на основі їхнього суспільного санкціонування. Мотивування особистістю своїх вчинків в індивідуально-психологічній формі зацікавлено відтворюють логіку їхнього ідеологічного обґрунтування в даному суспільстві. Там, де необхідність дотримання правил поведінки прийнято аргументувати посиланнями на звичаї, закони предків, волю богів, індивіди не намагаються давати раціональне пояснення вчиненням ними вчинкам. Самообґрунтування вчинку особою — це переважно раціональний процес його морального виправдання, самозахисту за допомогою наведення ціннісних доказів на користь визначеного вибору. У цьому плані мотивування виступає як смислотворення — з'ясування для себе моральної значущості свого вчинку. Обмежувати мотивування фрейдівською «раціоналізацією» у душі апологетичної самореабілітації заради заспокоєння хворого самолюбства означає явно спрощувати процес обґрунтування рішень, прийнятих совістю. У ситуації морального вибору, особливо при конфлікті мотивів, їхня оцінка й остаточне рішення є підсумком спільної роботи розуму й інтуїції. Обґрунтування оптимального варіанту поведінки нерідко

вплив особистості на власну волю за допомогою почуттів обов'язку, совісті, граничної мобілізації можливостей через самопереконання і самонавіяння, самонаказ і самозапевнення, самоохвалення і самопідбадьорення, самозаохочення і самоосуд. Важливо, щоб розумне добре волевиявлення не переросло в безрозсудне зле свавілля. А це неможливо, якщо вирішальним мотивом стає прогресивна моральна ідея — провідний принцип яким особистість свідомо керується у своїй діяльності. Така ідейна переконаність — не формально-розсудкове знання добра, а жагуче «прагнення (бажання) людини» [151, 132]. Істинно моральне самоспонування не буває безпристрасним, і «тільки мертва, і дуже часто лукава мораль виступає проти форми пристрасті як такої» [47, 320]. За інших рівних умов спонукальна сила морального мотиву прямо пропорційна його емоційному розпалу, сягаючому вищої інтенсивності в найбільш відповідальні моменти життя суспільства й особи.

Моральний мотив у саморегуляції поведінки виконує функції не лише стимулювання вчинків, а і їхнього ціннісного обґрунтування. За своєю суттю — це різні функції, пов'язані єдністю походження й участі в скеровуванні поведінки особистості. Потреба у моральному самовиправданні майбутніх і реабілітації минулих дій формується на основі їхнього суспільного санкціонування. Мотивування особистістю своїх вчинків в індивідуально-психологічній формі зацікавлено відтворюють логіку їхнього ідеологічного обґрунтування в даному суспільстві. Там, де необхідність дотримання правил поведінки прийнято аргументувати посиланнями на звичаї, закони предків, волю богів, індивіди не намагаються давати раціональне пояснення вчиненням ними вчинкам. Самообґрунтування вчинку особою — це переважно раціональний процес його морального виправдання, самозахисту за допомогою наведення ціннісних доказів на користь визначеного вибору. У цьому плані мотивування виступає як смислотворення — з'ясування для себе моральної значущості свого вчинку. Обмежувати мотивування фрейдівською «раціоналізацією» у душі апологетичної самореабілітації заради заспокоєння хворого самолюбства означає явно спрощувати процес обґрунтування рішень, прийнятих совістю. У ситуації морального вибору, особливо при конфлікті мотивів, їхня оцінка й остаточне рішення є підсумком спільної роботи розуму й інтуїції. Обґрунтування оптимального варіанту поведінки нерідко

супроводжується самокритичним переглядом і осудом інших альтернатив.

На наш погляд, немає необхідності виправдовувальну функцію мотиву протиставляти смислотворчій [131, 132]. Виправдати чи звинуватити себе в чомусь — це і означає надати своїм діям позитивного чи негативного морального змісту, пояснити собі й іншим їх суспільну й особистісну значущість. А, щоб осмислити етичну цінність свого вчинку важливо не лише усвідомити його найближчий об'єктивний результат, але й усвідомити віддалену мету, заради якої він відбувається, тобто визначити його головний смислотворчий мотив (задум). Залежно від соціального значення і місця вчинку у системі моральної діяльності (як самоцілі, чи як засобу досягнення більш значущої мети) він здобуває для особи різний моральний зміст. Дія, яка не стала вчинком, безцільне невмотивоване (яке здається таким), є явищем безглуздим, абсурдним для навколишніх і самого суб'єкта (чи для однієї із сторін). Можливий розрив між тим, як особа пояснює свій вчинок навколишнім, і який зміст він має для неї самої. Ця невідповідність може бути результатом навмисного обману інших або мимовільного самообману.

На певному рівні соціально-психологічної зрілості особистості в результаті співвідношення власних властивостей з мотивами діяльності в структурі самосвідомості вичленовується зміст Я, який є для неї важливою умовою самореалізації [17, 130]. Усвідомлення своєї моральної цінності — це, передусім, осмислення ієрархії цілей-мотивів і результатів життєдіяльності (окремих вчинків, прожитого дня, способу життя). Це — рішення

ряду складних «завдань особистого змісту», причому «необхідна особлива внутрішня робота, щоб вирішити таке завдання і, можливо, відкинути від себе те, що відкрилось» [109, 98]. Одним з найбільш відповідальних і складних завдань є визначення морального змісту всього свого життя, виходячи з провідних ціннісних орієнтацій і стратегічної мети як граничних основ вибору способу життя. Зміст життя нерідко знаходиться в тяжких моральних пошуках (як і заради чого жити), в переборенні суперечностей між вимогами суспільного ідеалу і змістом власної життєдіяльності, суб'єктивними задумками і об'єктивними підсумками, істинними і помилковими поглядами.

супроводжується самокритичним переглядом і осудом інших альтернатив.

На наш погляд, немає необхідності виправдовувальну функцію мотиву протиставляти смислотворчій [131, 132]. Виправдати чи звинуватити себе в чомусь — це і означає надати своїм діям позитивного чи негативного морального змісту, пояснити собі й іншим їх суспільну й особистісну значущість. А, щоб осмислити етичну цінність свого вчинку важливо не лише усвідомити його найближчий об'єктивний результат, але й усвідомити віддалену мету, заради якої він відбувається, тобто визначити його головний смислотворчий мотив (задум). Залежно від соціального значення і місця вчинку у системі моральної діяльності (як самоцілі, чи як засобу досягнення більш значущої мети) він здобуває для особи різний моральний зміст. Дія, яка не стала вчинком, безцільне невмотивоване (яке здається таким), є явищем безглуздим, абсурдним для навколишніх і самого суб'єкта (чи для однієї із сторін). Можливий розрив між тим, як особа пояснює свій вчинок навколишнім, і який зміст він має для неї самої. Ця невідповідність може бути результатом навмисного обману інших або мимовільного самообману.

На певному рівні соціально-психологічної зрілості особистості в результаті співвідношення власних властивостей з мотивами діяльності в структурі самосвідомості вичленовується зміст Я, який є для неї важливою умовою самореалізації [17, 130]. Усвідомлення своєї моральної цінності — це, передусім, осмислення ієрархії цілей-мотивів і результатів життєдіяльності (окремих вчинків, прожитого дня, способу життя). Це — рішення

ряду складних «завдань особистого змісту», причому «необхідна особлива внутрішня робота, щоб вирішити таке завдання і, можливо, відкинути від себе те, що відкрилось» [109, 98]. Одним з найбільш відповідальних і складних завдань є визначення морального змісту всього свого життя, виходячи з провідних ціннісних орієнтацій і стратегічної мети як граничних основ вибору способу життя. Зміст життя нерідко знаходиться в тяжких моральних пошуках (як і заради чого жити), в переборенні суперечностей між вимогами суспільного ідеалу і змістом власної життєдіяльності, суб'єктивними задумками і об'єктивними підсумками, істинними і помилковими поглядами.

Певною мірою цінність конкретної особистості зумовлена тим, у чому вона вбачає головний зміст людського існування і, як реалізує свою концепцію життя. Помилкові переконання і задуми, які суперечать інтересам прогресивних сил суспільства, псуєть суб'єктивний зміст і об'єктивне значення життя даного індивіда, а помилкове рішення життєво важливих проблем перекидає його мету. Неправильний вибір життєвого шляху на основі помилок призводить до гіркого розчарування у собі і у житті, до пошуків утіхи в нових ілюзіях і міфах.

Необхідність у розумінні змісту життя виступає як проблема оцінки власного існування, рано чи пізно постає перед людиною, оскільки «розуміння змісту свого життя є необхідною умовою її нормального функціонування, тобто концентрації всіх здібностей, максимального їх використання» [149, 108].

Спонукально-мотиваційна стадія моральної саморегуляції особи закінчується прийняттям рішення, яке безпосередньо підводить до її виконуючої стадії. У рішеннях доброзичливий намір виступає у формі конкретного плану, в якому свідомо мета, як правило, визначає спосіб і характер дій людини, підкорюючи їй свою добру волю. Оскільки, на даному етапі мети вчинків визначені, то встановлюється раціональний вибір найбільш доцільних засобів для їх реалізації з урахуванням внутрішніх і зовнішніх умов. Прийняття оптимального рішення передбачає сполучення репродуктивного і конструктивного, стереотипного і тактичного підходів до використання суспільного і особистого морального досвіду. Прийняття і виконання рішення виступає як кульмінаційний момент морального вибору, визначальний напрям моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта. Не у кожного вистачає рішучості, сміливості покласти на себе тягар відповідальності за прийняте рішення, перебороти психологічний бар'єр, пов'язаний з своєчасним переходом від наміру до вчинку. При цьому особливого значення набуває моральна установка як вираження готовності суб'єкта реалізувати у вчинках свої переконання і рішення, спираючись на власний моральний досвід. Рівень моральної активності особи значною мірою залежить від глибини, стійкості і дієвості її установок. Щоб зробити добро, треба ще зуміти самостійно діяти до кінця, відкинувши сумніви і вагання, цілком покладаючись на свою моральну правоту і, не боячись ризику. У такому випадку

Певною мірою цінність конкретної особистості зумовлена тим, у чому вона вбачає головний зміст людського існування і, як реалізує свою концепцію життя. Помилкові переконання і задуми, які суперечать інтересам прогресивних сил суспільства, псуєть суб'єктивний зміст і об'єктивне значення життя даного індивіда, а помилкове рішення життєво важливих проблем перекидає його мету. Неправильний вибір життєвого шляху на основі помилок призводить до гіркого розчарування у собі і у житті, до пошуків утіхи в нових ілюзіях і міфах.

Необхідність у розумінні змісту життя виступає як проблема оцінки власного існування, рано чи пізно постає перед людиною, оскільки «розуміння змісту свого життя є необхідною умовою її нормального функціонування, тобто концентрації всіх здібностей, максимального їх використання» [149, 108].

Спонукально-мотиваційна стадія моральної саморегуляції особи закінчується прийняттям рішення, яке безпосередньо підводить до її виконуючої стадії. У рішеннях доброзичливий намір виступає у формі конкретного плану, в якому свідомо мета, як правило, визначає спосіб і характер дій людини, підкорюючи їй свою добру волю. Оскільки, на даному етапі мети вчинків визначені, то встановлюється раціональний вибір найбільш доцільних засобів для їх реалізації з урахуванням внутрішніх і зовнішніх умов. Прийняття оптимального рішення передбачає сполучення репродуктивного і конструктивного, стереотипного і тактичного підходів до використання суспільного і особистого морального досвіду. Прийняття і виконання рішення виступає як кульмінаційний момент морального вибору, визначальний напрям моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта. Не у кожного вистачає рішучості, сміливості покласти на себе тягар відповідальності за прийняте рішення, перебороти психологічний бар'єр, пов'язаний з своєчасним переходом від наміру до вчинку. При цьому особливого значення набуває моральна установка як вираження готовності суб'єкта реалізувати у вчинках свої переконання і рішення, спираючись на власний моральний досвід. Рівень моральної активності особи значною мірою залежить від глибини, стійкості і дієвості її установок. Щоб зробити добро, треба ще зуміти самостійно діяти до кінця, відкинувши сумніви і вагання, цілком покладаючись на свою моральну правоту і, не боячись ризику. У такому випадку

«моральний вибір є не просто вибором вчинку, але, насамперед, і головним чином вибором себе як особистості» [147,125]. На перехідних етапах життя доводиться приймати кардинальне рішення, яке визначатиме весь подальший життєвий шлях, на відміну від тактичних планів, які слугують засобом реалізації стратегічних «цілевих програм» у конкретних вчинках.

Саморегуляція моральної діяльності неможлива без самоконтролю як на спонукальній, так і, особливо, на виконавчій її стадії. Суть і значення самоконтролю над поведінкою людини в етиці трактуються по-різному. Екзистенціалісти осуджують соціальний контроль як форму примусу і пригнічення моральної свободи особи, заперечують також необхідність самоконтролю, який обмежує спонтанну самореалізацію її Я. Соціобіхевіористи (Дж. Мід, Б. Скіннер, Т. Шібутані і ін.), визнаючи важливе значення самоконтролю у поведінці особи, разом з тим зводять його лише до різновиду соціального контролю, який розглядається формально і позаісторично. Марксистська етика виходить з того, що моральний самоконтроль формується на основі прямого і непрямого суспільного регулювання і контролювання поведінки людини за допомогою власних моральних і позаморальних засобів. Нині у процесі розвитку суспільства в мірі переходу від жорсткого «динамічного» контролю над вчинками індивідів до все більш гнучкого «статистичного» соціального контролю зростає значення інтравертних механізмів самоконтролю.

Специфіка морального самоконтролю в етичній і психологічній літературі розкрита недостатньо. У «Словнику з етики» самоконтроль визначається як «самостійне регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонукань за допомогою упереджень, почуттів, звичок, самооцінки» [156,303]. Та, по-перше, моральну саморегуляцію не слід зводити лише до самоконтролю, а по-друге, з визначення незрозуміло, у чому полягає його особлива роль у регулюванні поведінки особистості. На наш погляд, основна функція самоконтролю полягає у забезпеченні максимальної відповідності результатів моральнісної діяльності переконаннями і намірами особи. Це досягається, з одного боку, перевіркою правильності (моральної цінності) прийнятих рішень і здійснюваних вчинків на основі совісті, а з другого — запобіганням і практичним виправленням виявлених помилок (відхилень від норми-мети).

«моральний вибір є не просто вибором вчинку, але, насамперед, і головним чином вибором себе як особистості» [147,125]. На перехідних етапах життя доводиться приймати кардинальне рішення, яке визначатиме весь подальший життєвий шлях, на відміну від тактичних планів, які слугують засобом реалізації стратегічних «цілевих програм» у конкретних вчинках.

Саморегуляція моральної діяльності неможлива без самоконтролю як на спонукальній, так і, особливо, на виконавчій її стадії. Суть і значення самоконтролю над поведінкою людини в етиці трактуються по-різному. Екзистенціалісти осуджують соціальний контроль як форму примусу і пригнічення моральної свободи особи, заперечують також необхідність самоконтролю, який обмежує спонтанну самореалізацію її Я. Соціобіхевіористи (Дж. Мід, Б. Скіннер, Т. Шібутані і ін.), визнаючи важливе значення самоконтролю у поведінці особи, разом з тим зводять його лише до різновиду соціального контролю, який розглядається формально і позаісторично. Марксистська етика виходить з того, що моральний самоконтроль формується на основі прямого і непрямого суспільного регулювання і контролювання поведінки людини за допомогою власних моральних і позаморальних засобів. Нині у процесі розвитку суспільства в мірі переходу від жорсткого «динамічного» контролю над вчинками індивідів до все більш гнучкого «статистичного» соціального контролю зростає значення інтравертних механізмів самоконтролю.

Специфіка морального самоконтролю в етичній і психологічній літературі розкрита недостатньо. У «Словнику з етики» самоконтроль визначається як «самостійне регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонукань за допомогою упереджень, почуттів, звичок, самооцінки» [156,303]. Та, по-перше, моральну саморегуляцію не слід зводити лише до самоконтролю, а по-друге, з визначення незрозуміло, у чому полягає його особлива роль у регулюванні поведінки особистості. На наш погляд, основна функція самоконтролю полягає у забезпеченні максимальної відповідності результатів моральнісної діяльності переконаннями і намірами особи. Це досягається, з одного боку, перевіркою правильності (моральної цінності) прийнятих рішень і здійснюваних вчинків на основі совісті, а з другого — запобіганням і практичним виправленням виявлених помилок (відхилень від норми-мети).

Моральний контроль над собою виступає як єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності. Щоб контролювати свої вчинки і спонуки, необхідно ясно віддавати собі в них звіт, осмислювати їх соціально-моральний зміст. На спонукальній стадії саморегуляції особистість за допомогою совісті поставлені мету і засоби співставляє зі своїми моральними переконаннями, а на виконуючій співставляє досягнуті кінцеві і проміжні результати безпосередньо з рішеннями і опосередковано — із загальними моральними установками. Враховуючи допущені відхилення від вибраного напрямку і плану поведінки, суб'єкт корегує свої вчинки, відбирає і застосовує засоби, найбільш відповідні меті і обставинам. Результативність самокорегування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) оточуючих і спочатку визначати свої оптимальні дії, враховуючи інтереси суспільства, колективу, окремих осіб. Справа не в умілому маніпулюванні і підтасуванні своїх вчинків під загальноприйняті правила і очікування (Дж. Мід, Б. Скіннер), не в затисненні, витісненні і заміні ірраціональних імпульсів за допомогою раціоналізації (З. Фрейд, К. Хорні), а у здатності ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі правильних переконань.

Самоконтроль на тому чи іншому рівні завжди присутній в управлінні людини своєю поведінкою, але ступінь його ефективності залежить від ситуації, вікових і індивідуальних моральних і інших особливостей суб'єкта. Необхідність свідомого контролю над собою збільшується при підвищенні суспільної і особистої значущості здійснюваних вчинків, відповідальності за них, коли загострюються розум і увага, напружується воля і пам'ять, мобілізується моральний досвід і енергія особистості. Навпаки, за звичайних умов при виконанні звичних і незначних дій самоконтроль послаблюється до мінімуму, знову підключаючись до моральної саморегуляції при найменших ускладненнях ситуації. Емоційно-вольовий підйом, пов'язаний із впевненістю в своїй моральній правоті, загостреними відчуттями відповідальності, готовності і рішучості довести розпочату справу до кінця, підвищує ефективність самоконтролю. Але надмірне напруження, особливо в екстремальних умовах, може заподіяти пригнічуючого впливу на розум і волю, знизити або навіть паралізувати здатність до тверезого самоконтролю, вкрай обмежити моральну самоосудність особистості.

Моральний контроль над собою виступає як єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності. Щоб контролювати свої вчинки і спонуки, необхідно ясно віддавати собі в них звіт, осмислювати їх соціально-моральний зміст. На спонукальній стадії саморегуляції особистість за допомогою совісті поставлені мету і засоби співставляє зі своїми моральними переконаннями, а на виконуючій співставляє досягнуті кінцеві і проміжні результати безпосередньо з рішеннями і опосередковано — із загальними моральними установками. Враховуючи допущені відхилення від вибраного напрямку і плану поведінки, суб'єкт корегує свої вчинки, відбирає і застосовує засоби, найбільш відповідні меті і обставинам. Результативність самокорегування залежить від здатності людини передбачати реакції (оцінки, почуття, вчинки) оточуючих і спочатку визначати свої оптимальні дії, враховуючи інтереси суспільства, колективу, окремих осіб. Справа не в умілому маніпулюванні і підтасуванні своїх вчинків під загальноприйняті правила і очікування (Дж. Мід, Б. Скіннер), не в затисненні, витісненні і заміні ірраціональних імпульсів за допомогою раціоналізації (З. Фрейд, К. Хорні), а у здатності ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі правильних переконань.

Самоконтроль на тому чи іншому рівні завжди присутній в управлінні людини своєю поведінкою, але ступінь його ефективності залежить від ситуації, вікових і індивідуальних моральних і інших особливостей суб'єкта. Необхідність свідомого контролю над собою збільшується при підвищенні суспільної і особистої значущості здійснюваних вчинків, відповідальності за них, коли загострюються розум і увага, напружується воля і пам'ять, мобілізується моральний досвід і енергія особистості. Навпаки, за звичайних умов при виконанні звичних і незначних дій самоконтроль послаблюється до мінімуму, знову підключаючись до моральної саморегуляції при найменших ускладненнях ситуації. Емоційно-вольовий підйом, пов'язаний із впевненістю в своїй моральній правоті, загостреними відчуттями відповідальності, готовності і рішучості довести розпочату справу до кінця, підвищує ефективність самоконтролю. Але надмірне напруження, особливо в екстремальних умовах, може заподіяти пригнічуючого впливу на розум і волю, знизити або навіть паралізувати здатність до тверезого самоконтролю, вкрай обмежити моральну самоосудність особистості.

Моральний самоконтроль проявляється передусім у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам. «Стриманість виховується внутрішньою дисципліною, умінням володіти собою» [95,109]. Самоволодіння, самодисципліна, уміння критично ставитись до себе, своєчасно обмежувати і тамувати свої бажання і звички, настрої й афекти, що негативно впливають на взаємовідносини з оточуючими, свідчать про зрілість в особистості здатності до самоконтролю. «Триматися у моральному значенні — це означає не дати собі деморалізуватись, дезорганізуватись, змогу зберегти тверезу оцінку становища, бадьорість і твердість духу» [188,109]. Водночас важлива наявність необхідної міри, за межами якої недостатній або надмірний зовнішній контроль породжує безконтрольність і безвідповідальність індивідів. Розумний самоконтроль із гнучким соціальним контролем сприяє моральній стійкості і надійності особистості.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Які Ви знаєте найважливіші фактори моральної саморегуляції в життєдіяльності людини?

- а) ансамбль суспільних відносин;
- б) рівень самосвідомості;
- в) моральнісне самопізнання;
- г) моральнісне самоставлення;
- д) ефективність соціального регулювання моральних відносин.

2. Як Ви розумієте поняття «моральне керування людини собою»?

- а) це самоконтроль;
- б) це моральна воля;
- в) це діалектична єдність свідомого і несвідомого, в якому пріоритет належить моральній самосвідомості;
- г) це результат зовнішньої необхідності;
- д) це реалізація моральних самоспонуку на основі усвідомлення людиною природної і соціальної необхідності.

3. Як Ви уявляєте генезис моральної сутності людини?

- а) моральна сутність задана людині з самого початку;
- б) вона є продуктом справжнього існування, самоконструювання;

Моральний самоконтроль проявляється передусім у здатності людини через вольове зусилля блокувати спонтанні імпульси і дії, які суперечать її моральним принципам. «Стриманість виховується внутрішньою дисципліною, умінням володіти собою» [95,109]. Самоволодіння, самодисципліна, уміння критично ставитись до себе, своєчасно обмежувати і тамувати свої бажання і звички, настрої й афекти, що негативно впливають на взаємовідносини з оточуючими, свідчать про зрілість в особистості здатності до самоконтролю. «Триматися у моральному значенні — це означає не дати собі деморалізуватись, дезорганізуватись, змогу зберегти тверезу оцінку становища, бадьорість і твердість духу» [188,109]. Водночас важлива наявність необхідної міри, за межами якої недостатній або надмірний зовнішній контроль породжує безконтрольність і безвідповідальність індивідів. Розумний самоконтроль із гнучким соціальним контролем сприяє моральній стійкості і надійності особистості.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Які Ви знаєте найважливіші фактори моральної саморегуляції в життєдіяльності людини?

- а) ансамбль суспільних відносин;
- б) рівень самосвідомості;
- в) моральнісне самопізнання;
- г) моральнісне самоставлення;
- д) ефективність соціального регулювання моральних відносин.

2. Як Ви розумієте поняття «моральне керування людини собою»?

- а) це самоконтроль;
- б) це моральна воля;
- в) це діалектична єдність свідомого і несвідомого, в якому пріоритет належить моральній самосвідомості;
- г) це результат зовнішньої необхідності;
- д) це реалізація моральних самоспонуку на основі усвідомлення людиною природної і соціальної необхідності.

3. Як Ви уявляєте генезис моральної сутності людини?

- а) моральна сутність задана людині з самого початку;
- б) вона є продуктом справжнього існування, самоконструювання;

- в) вона є результатом прагнення унікального людського «Я» до кінцевої мети;
- г) це створення своєї «екзистенції» за допомогою вільного самовибору;
- д) вона формується і проявляється у процесі моральної діяльності, є її глибинною основою, передумовою і результатом.

4. Чи може самореалізація особистості обмежуватися самоствердженням?

- а) так, оскільки ці поняття нерозривні;
- б) ці поняття багато в чому розходяться;
- в) ці поняття тотожні;
- г) самоствердження особистості, а отже і самовизначення, самовираження у суспільстві можливі лише через «опредметнення» нею своєї моральної сутності на практиці, у спілкуванні;
- д) людина стверджує свою цінність у світі й в індивідуальній свідомості лише реалізуючи власне Я, за допомогою моральної діяльності.

5. Чи може самоствердження перетворитися у самоціль? Чи є таке перетворення явищем моральним?

- а) ні, оскільки людина стверджує свою цінність у світі й в індивідуальній свідомості, лише реалізуючи власне Я, за допомогою моральної діяльності;
- б) воно не може бути самоціллю, оскільки спонуками до моральної самореалізації суб'єкта є обов'язок, совість, почуття гідності, а безпосередніми мотивами морального самоствердження слугують почуття честі, прагнення забезпечити і підвищити свій позитивний моральнісний статус перед громадською думкою, залишити добрий слід у реальному житті й пам'яті нащадків;
- в) виступаючи у якості однієї з форм і результатів реалізації людиною своїх потенцій самоствердження може перетворитися у самоціль у тому разі, коли способом прояву своєї сутності стає корисливість, нездорова конкуренція, кар'єризм, насильство.
- г) самоствердження ні в якому разі не може бути самоціллю;
- д) якщо способом прояву і утвердження особистістю своєї сутності є творча праця, соціальна моральна активність, філантропія, воно не може бути самоціллю.

6. Як пояснюють самоствердження людини екзистенціалісти?

- а) ідеально і реально, стверджуючи в собі добрі початки, людина зберігає і утверджує своє моральне Я, критично переглядаючи і відкидаючи старі погляди, переборюючи погані звички, риси характеру;
- б) як прояв єдності і боротьби із самозапереченням;
- в) це результат людського існування;

- в) вона є результатом прагнення унікального людського «Я» до кінцевої мети;
- г) це створення своєї «екзистенції» за допомогою вільного самовибору;
- д) вона формується і проявляється у процесі моральної діяльності, є її глибинною основою, передумовою і результатом.

4. Чи може самореалізація особистості обмежуватися самоствердженням?

- а) так, оскільки ці поняття нерозривні;
- б) ці поняття багато в чому розходяться;
- в) ці поняття тотожні;
- г) самоствердження особистості, а отже і самовизначення, самовираження у суспільстві можливі лише через «опредметнення» нею своєї моральної сутності на практиці, у спілкуванні;
- д) людина стверджує свою цінність у світі й в індивідуальній свідомості лише реалізуючи власне Я, за допомогою моральної діяльності.

5. Чи може самоствердження перетворитися у самоціль? Чи є таке перетворення явищем моральним?

- а) ні, оскільки людина стверджує свою цінність у світі й в індивідуальній свідомості, лише реалізуючи власне Я, за допомогою моральної діяльності;
- б) воно не може бути самоціллю, оскільки спонуками до моральної самореалізації суб'єкта є обов'язок, совість, почуття гідності, а безпосередніми мотивами морального самоствердження слугують почуття честі, прагнення забезпечити і підвищити свій позитивний моральнісний статус перед громадською думкою, залишити добрий слід у реальному житті й пам'яті нащадків;
- в) виступаючи у якості однієї з форм і результатів реалізації людиною своїх потенцій самоствердження може перетворитися у самоціль у тому разі, коли способом прояву своєї сутності стає корисливість, нездорова конкуренція, кар'єризм, насильство.
- г) самоствердження ні в якому разі не може бути самоціллю;
- д) якщо способом прояву і утвердження особистістю своєї сутності є творча праця, соціальна моральна активність, філантропія, воно не може бути самоціллю.

6. Як пояснюють самоствердження людини екзистенціалісти?

- а) ідеально і реально, стверджуючи в собі добрі початки, людина зберігає і утверджує своє моральне Я, критично переглядаючи і відкидаючи старі погляди, переборюючи погані звички, риси характеру;
- б) як прояв єдності і боротьби із самозапереченням;
- в) це результат людського існування;

г) це всього-на-всього взаємодія з іншими людьми, яка проявляється у вигляді самозаперечення;

д) воно здійснюється у процесі взаємодії з іншими людьми, але ж не є абсолютним запереченням моральної сутності людини. Заперечується лише її наявне буття, завершеність, кінцівка. Дія людини в певному аспекті заперече її, а в якомусь перетворює, виявляє, реалізовує.

7. Чи може самовіддача бути збагаченням особистості?

Чому?

а) не може, оскільки вона тотожна самовідчуженню;

б) не може, оскільки вона найчастіше проявляється у вигляді перекручених форм самоствердження, аж до цинічно аморальної поведінки, що призводить до спростування особистого Я;

в) не може, оскільки цілком віддаючись турботам про щастя та благо далеких і ближніх ми забуваємо про себе;

г) самовіддача при самозабутті веде до духовного збідніння;

д) самовіддача і самозабуття, а за виняткових обставин — героїчна самовідданість в ім'я добра ведуть до самозбагачення людини, оскільки глибоко стимулюють її прагнення реалізувати свою соціальну сутність, що й сприяє ствердженню її як особистості.

8. Назвіть одну з найважливіших передумов моральної самореалізації людини.

а) самовеління особи;

б) моральна стійкість і надійність;

в) здатність до адекватної самооцінки;

г) інтуїція;

д) духовно-практичне самовизначення в якості морального суб'єкта, що виступає як процес пошуку й акт вибору самого себе, своєї позиції в суспільстві.

9. Що стає підсумком морального самовизначення особистості?

а) корисливі спонуки;

б) стихійна поведінка;

в) обмеженість моральної свободи;

г) розгнuzданість в поведженні;

д) моральнісно-якісна визначеність намірів і вчинків, життєвих планів і лінії поведінки, стійкість і надійність.

10. Як Ви розумієте поняття «суспільна моральна необхідність»?

а) забезпечення людиною інтересів суспільства;

г) це всього-на-всього взаємодія з іншими людьми, яка проявляється у вигляді самозаперечення;

д) воно здійснюється у процесі взаємодії з іншими людьми, але ж не є абсолютним запереченням моральної сутності людини. Заперечується лише її наявне буття, завершеність, кінцівка. Дія людини в певному аспекті заперече її, а в якомусь перетворює, виявляє, реалізовує.

7. Чи може самовіддача бути збагаченням особистості?

Чому?

а) не може, оскільки вона тотожна самовідчуженню;

б) не може, оскільки вона найчастіше проявляється у вигляді перекручених форм самоствердження, аж до цинічно аморальної поведінки, що призводить до спростування особистого Я;

в) не може, оскільки цілком віддаючись турботам про щастя та благо далеких і ближніх ми забуваємо про себе;

г) самовіддача при самозабутті веде до духовного збідніння;

д) самовіддача і самозабуття, а за виняткових обставин — героїчна самовідданість в ім'я добра ведуть до самозбагачення людини, оскільки глибоко стимулюють її прагнення реалізувати свою соціальну сутність, що й сприяє ствердженню її як особистості.

8. Назвіть одну з найважливіших передумов моральної самореалізації людини.

а) самовеління особи;

б) моральна стійкість і надійність;

в) здатність до адекватної самооцінки;

г) інтуїція;

д) духовно-практичне самовизначення в якості морального суб'єкта, що виступає як процес пошуку й акт вибору самого себе, своєї позиції в суспільстві.

9. Що стає підсумком морального самовизначення особистості?

а) корисливі спонуки;

б) стихійна поведінка;

в) обмеженість моральної свободи;

г) розгнuzданість в поведженні;

д) моральнісно-якісна визначеність намірів і вчинків, життєвих планів і лінії поведінки, стійкість і надійність.

10. Як Ви розумієте поняття «суспільна моральна необхідність»?

а) забезпечення людиною інтересів суспільства;

- б) як вимоги, санкції та заборони, які диктує людині суспільство;
- в) як обов'язок перед суспільством, членом якого Ви є;
- г) як всездозволеність;
- д) це виявлення інтересів різних шарів суспільства і усвідомлення їх у формі моральних принципів і норм.

11. Що Ви вкладаєте у зміст поняття « природна моральна необхідність »?

- а) вікові закономірності;
- б) закономірності статі;
- в) нервово-психічні властивості;
- г) набуті психологічні якості;
- д) це індивідуальна моральна необхідність, при якій інтереси і потреби особистості усвідомлюються людиною як моральні переконання і прагнення, що забезпечують саморегуляцію поведінки.

12. Що найбільше, на Вашу думку, впливає на рівень культури моральної волі?

- а) бажання та прагнення людини;
- б) рівень етичної освіченості;
- в) соціальний контроль;
- г) інтереси й потреби людини;
- д) він зумовлюється мірою співпадання індивідуальних інтересів із суспільними і рівнем відображення цієї відповідності в свідомості людини.

13. Яка, на Вашу думку, роль самопізнання в моральному виборі особистості?

- а) воно не має ніякого значення;
- б) його роль незначна;
- в) воно відіграє суто психологічну роль;
- г) несе в собі небезпеку суб'єктивізму;
- д) воно є першою необхідною умовою волі, оскільки збагнення людиною своєї моральної природи є істотною передумовою її морального вибору.

14. Що необхідно для того, щоб моральна самовідданість набрала внутрішньо-імперативного характеру?

- а) раціональне засвоєння людиною моральної норми;
- б) головне, щоб соціальні моральні норми не залишалися зовнішнім бажанням, від виконання якого людина приховано чи демонстровано ухиляється, або потакає, змушено догоджаючи навколишнім, чи побоюючись соціальних санкцій;

- б) як вимоги, санкції та заборони, які диктує людині суспільство;
- в) як обов'язок перед суспільством, членом якого Ви є;
- г) як всездозволеність;
- д) це виявлення інтересів різних шарів суспільства і усвідомлення їх у формі моральних принципів і норм.

11. Що Ви вкладаєте у зміст поняття « природна моральна необхідність »?

- а) вікові закономірності;
- б) закономірності статі;
- в) нервово-психічні властивості;
- г) набуті психологічні якості;
- д) це індивідуальна моральна необхідність, при якій інтереси і потреби особистості усвідомлюються людиною як моральні переконання і прагнення, що забезпечують саморегуляцію поведінки.

12. Що найбільше, на Вашу думку, впливає на рівень культури моральної волі?

- а) бажання та прагнення людини;
- б) рівень етичної освіченості;
- в) соціальний контроль;
- г) інтереси й потреби людини;
- д) він зумовлюється мірою співпадання індивідуальних інтересів із суспільними і рівнем відображення цієї відповідності в свідомості людини.

13. Яка, на Вашу думку, роль самопізнання в моральному виборі особистості?

- а) воно не має ніякого значення;
- б) його роль незначна;
- в) воно відіграє суто психологічну роль;
- г) несе в собі небезпеку суб'єктивізму;
- д) воно є першою необхідною умовою волі, оскільки збагнення людиною своєї моральної природи є істотною передумовою її морального вибору.

14. Що необхідно для того, щоб моральна самовідданість набрала внутрішньо-імперативного характеру?

- а) раціональне засвоєння людиною моральної норми;
- б) головне, щоб соціальні моральні норми не залишалися зовнішнім бажанням, від виконання якого людина приховано чи демонстровано ухиляється, або потакає, змушено догоджаючи навколишнім, чи побоюючись соціальних санкцій;

в) коли голос совісті звучатиме категорично як моральне волевиявлення;
г) коли соціальні норми імпліцитно чи експліцитно перебувають у свідомості людини;

д) коли норма не лише раціонально, а й емоційно засвоєна, практично освоєна у вигляді потреби, схильності, міцно ввійшла у моральну практику особи, оскільки має для неї глибокий зміст.

15. Чи бувають, на Вашу думку, безцільні немотивовані вчинки?

- а) не буває взагалі;
- б) залежно від індивіда, який їх здійснює;
- в) коли дії позаморальні;
- г) коли діяльність є цілездійсненням, реалізацією перспективної лінії моральної мети ближніх і далеких;
- д) ми не завжди цілком обдумуємо наші кінцеві мети і глибинні мотиви, але найближча ціль і безпосереднє внутрішнє спонукання завжди присутне.

16. Яка роль тактичної (приватної) мети у моральнісній життєдіяльності людини?

- а) вона не має ніякого значення;
- б) вона стає мотивами вчинків у якості їх внутрішніх імпульсів;
- в) оскільки суб'єктивним стимулом моральних акцій людини є почуття і нахили, переконання й потяги, бажання і звички, мета ролі не грає;
- г) мета стає безпосереднім спонуканням-мотивом у вигляді усвідомленого прагнення, бажання, наміру діяти відповідним чином;
- д) у більшості випадків вчинок відбувається заради нього самого.

17. Яку роль відіграє стратегічна загальна мета в моральнісній життєдіяльності людини?

- а) не має, взагалі, значення — поведінка індивіда зазвичай стихійна;
- б) вона дозволяє визначити заради чого людина має намір робити ряд вчинків;
- в) вона стає мотивом вчинку в якості його внутрішніх імпульсів або моральних основ визначеної лінії поведінки;
- г) лише моральний мотив є специфічним внутрішнім двигуном саморегуляції людини;
- д) на зрілому ступені моральної діяльності перенос мотиву на найближчу мету є тією мірою, в якій окремий вчинок здобуває для особи безпосередню самоцінність.

18. Як Ви розумієте поняття моральної мотивації життєдіяльності людини?

в) коли голос совісті звучатиме категорично як моральне волевиявлення;
г) коли соціальні норми імпліцитно чи експліцитно перебувають у свідомості людини;

д) коли норма не лише раціонально, а й емоційно засвоєна, практично освоєна у вигляді потреби, схильності, міцно ввійшла у моральну практику особи, оскільки має для неї глибокий зміст.

15. Чи бувають, на Вашу думку, безцільні немотивовані вчинки?

- а) не буває взагалі;
- б) залежно від індивіда, який їх здійснює;
- в) коли дії позаморальні;
- г) коли діяльність є цілездійсненням, реалізацією перспективної лінії моральної мети ближніх і далеких;
- д) ми не завжди цілком обдумуємо наші кінцеві мети і глибинні мотиви, але найближча ціль і безпосереднє внутрішнє спонукання завжди присутне.

16. Яка роль тактичної (приватної) мети у моральнісній життєдіяльності людини?

- а) вона не має ніякого значення;
- б) вона стає мотивами вчинків у якості їх внутрішніх імпульсів;
- в) оскільки суб'єктивним стимулом моральних акцій людини є почуття і нахили, переконання й потяги, бажання і звички, мета ролі не грає;
- г) мета стає безпосереднім спонуканням-мотивом у вигляді усвідомленого прагнення, бажання, наміру діяти відповідним чином;
- д) у більшості випадків вчинок відбувається заради нього самого.

17. Яку роль відіграє стратегічна загальна мета в моральнісній життєдіяльності людини?

- а) не має, взагалі, значення — поведінка індивіда зазвичай стихійна;
- б) вона дозволяє визначити заради чого людина має намір робити ряд вчинків;
- в) вона стає мотивом вчинку в якості його внутрішніх імпульсів або моральних основ визначеної лінії поведінки;
- г) лише моральний мотив є специфічним внутрішнім двигуном саморегуляції людини;
- д) на зрілому ступені моральної діяльності перенос мотиву на найближчу мету є тією мірою, в якій окремий вчинок здобуває для особи безпосередню самоцінність.

18. Як Ви розумієте поняття моральної мотивації життєдіяльності людини?

- а) це поняття тотожне ціннісній орієнтації індивіда;
- б) це акт, що виявляє розрив між абстрактно цінними установками і конкретними мотивами вчинків;
- в) це спосіб замаскувати справжні мотиви під загально- визначені моральні цінності;
- г) як систему моральних спонукань особи;
- д) як духовний акт і процес цілісного вибору найбільш значущих мотивів — суб'єктивних основ для ухвалення рішення.

19. До якого роду мотивів віднесете такі, що прямо або побічно спрямовані на досягнення виключно особистого блага?

- а) аморальних;
- б) позаморальних;
- в) утилітарних;
- г) егоїстичних;
- д) альтруїстичних.

20. Хто із філософів вважав, що самопримус до виконання обов'язку, чеснот шляхом тамування у собі природних потягів є вищим проявом моральної волі людини?

- а) К. Маркс;
- б) Л. Фейєрбах
- в) В.Г. Гегель;
- г) З. Фрейд;
- д) І. Кант.

21. Як виникає здатність людини до моральної мотивації?

- а) лише на основі примусу з боку інших;
- б) лише на основі внутрішніх спонук;
- в) на основі прагнення підкорити свої дії власній добрій волі;
- г) на основі прагнення до самодисципліни стосовно своїх афектів, страстей, потягів і бажань;
- д) з реакцій індивідів на соціальні веління і заборони, стимули і санкції, що спрямовують і обмежують одиничну волю відповідно до загального інтересу.

22. Які функції виконує моральний мотив у саморегуляції поведінки людини?

- а) контролю внутрішніх спонук;
- б) задоволення потреб і вимог з боку інших;
- в) замаскування власних егоїстичних потреб перед громадською думкою;

- а) це поняття тотожне ціннісній орієнтації індивіда;
- б) це акт, що виявляє розрив між абстрактно цінними установками і конкретними мотивами вчинків;
- в) це спосіб замаскувати справжні мотиви під загально- визначені моральні цінності;
- г) як систему моральних спонукань особи;
- д) як духовний акт і процес цілісного вибору найбільш значущих мотивів — суб'єктивних основ для ухвалення рішення.

19. До якого роду мотивів віднесете такі, що прямо або побічно спрямовані на досягнення виключно особистого блага?

- а) аморальних;
- б) позаморальних;
- в) утилітарних;
- г) егоїстичних;
- д) альтруїстичних.

20. Хто із філософів вважав, що самопримус до виконання обов'язку, чеснот шляхом тамування у собі природних потягів є вищим проявом моральної волі людини?

- а) К. Маркс;
- б) Л. Фейєрбах
- в) В.Г. Гегель;
- г) З. Фрейд;
- д) І. Кант.

21. Як виникає здатність людини до моральної мотивації?

- а) лише на основі примусу з боку інших;
- б) лише на основі внутрішніх спонук;
- в) на основі прагнення підкорити свої дії власній добрій волі;
- г) на основі прагнення до самодисципліни стосовно своїх афектів, страстей, потягів і бажань;
- д) з реакцій індивідів на соціальні веління і заборони, стимули і санкції, що спрямовують і обмежують одиничну волю відповідно до загального інтересу.

22. Які функції виконує моральний мотив у саморегуляції поведінки людини?

- а) контролю внутрішніх спонук;
- б) задоволення потреб і вимог з боку інших;
- в) замаскування власних егоїстичних потреб перед громадською думкою;

г) задоволення власної потреби у моральному самовиправданні майбутніх і реабілітації минулих дій на основі їхнього соціального санкціонування;
д) стимулювання вчинків та їхнього ціннісного обґрунтування.

23. Чи можливий розрив між тим, як особа пояснює свій вчинок навколишнім і, який зміст він має для неї самої? Якщо так, то чим це може бути викликано?

- а) розрив неможливий;
- б) це явище рідкісне;
- в) можливий, у тому випадку, коли дія не стала вчинком;
- г) можливий там, де необхідність дотримання правил поведінки прийнято аргументувати посиланнями на звичаї, традиції, закони предків тощо.
- д) ця невідповідність може бути викликана результатом навколишнього обману інших або мимовільного самообману.

24. Чи існує необхідність у розумінні сенсу та змісту власного життя людиною? Яка його роль у саморегуляції життєдіяльності?

- а) воно нічого не дає;
- б) воно має значення у становленні моральної особистості;
- в) правильне розуміння сенсу життя неодмінно лягає в основу спонукально-мотиваційної стадії моральної саморегуляції поведінки особистості, що завершується прийняттям рішення;
- г) воно має неабияке значення, оскільки позначається на прийнятті і виконанні рішення як кульмінаційному моменті морального вибору;
- д) це розуміння позначається на визначальному напрямі моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта.

25. Що Ви вкладаєте в поняття «самоконтроль». Яка роль останнього у моральній життєдіяльності людини?

- а) це здатність людини за допомогою совісті поставити мету і засоби її досягнення, співставити її зі своїми моральними переконаннями;
- б) це єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності людини;
- в) це здатність до умілого маніпулювання й підтасовування своїх вчинків під загальноприйняті правила й очікування;
- г) це залежність від суспільної і особистої значущості здійснюваних вчинків;
- д) це здатність людини ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі моральних переконань.

г) задоволення власної потреби у моральному самовиправданні майбутніх і реабілітації минулих дій на основі їхнього соціального санкціонування;
д) стимулювання вчинків та їхнього ціннісного обґрунтування.

23. Чи можливий розрив між тим, як особа пояснює свій вчинок навколишнім і, який зміст він має для неї самої? Якщо так, то чим це може бути викликано?

- а) розрив неможливий;
- б) це явище рідкісне;
- в) можливий, у тому випадку, коли дія не стала вчинком;
- г) можливий там, де необхідність дотримання правил поведінки прийнято аргументувати посиланнями на звичаї, традиції, закони предків тощо.
- д) ця невідповідність може бути викликана результатом навколишнього обману інших або мимовільного самообману.

24. Чи існує необхідність у розумінні сенсу та змісту власного життя людиною? Яка його роль у саморегуляції життєдіяльності?

- а) воно нічого не дає;
- б) воно має значення у становленні моральної особистості;
- в) правильне розуміння сенсу життя неодмінно лягає в основу спонукально-мотиваційної стадії моральної саморегуляції поведінки особистості, що завершується прийняттям рішення;
- г) воно має неабияке значення, оскільки позначається на прийнятті і виконанні рішення як кульмінаційному моменті морального вибору;
- д) це розуміння позначається на визначальному напрямі моральної активності, її наслідків для інших і самого суб'єкта.

25. Що Ви вкладаєте в поняття «самоконтроль». Яка роль останнього у моральній життєдіяльності людини?

- а) це здатність людини за допомогою совісті поставити мету і засоби її досягнення, співставити її зі своїми моральними переконаннями;
- б) це єдиний механізм самозвіту, самооцінки, самокорекції моральної діяльності людини;
- в) це здатність до умілого маніпулювання й підтасовування своїх вчинків під загальноприйняті правила й очікування;
- г) це залежність від суспільної і особистої значущості здійснюваних вчинків;
- д) це здатність людини ідентифікувати себе з іншими і неухильно проводити власну лінію поведінки на основі моральних переконань.

8. МОРАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Мораль і інші соціальні явища як «особливі види виробництва», підлеглі «його загальному закону» [46]. За останніми науковими знахідками (В. Малахов, Т. Аболіна, Н. Зотов) її можна розглядати як виробництво специфічних цінностей і як складну систему духовно-правових відносин, які виникають між членами суспільства і постійно здійснюються у процесі їх спільної діяльності на основі конкретних нормативноціннісних орієнтацій. Діюча природа людини в індивідуальній формі втілює її спосіб буття, соціальну сутність, визначення якої такі ж багатогранні, як сама людська дійсність і різні види людської діяльності [37]. Поза діяльністю особа обов'язково випадає з конкретних соціальних зв'язків, переходить в дещо, що не має цінності — безмістовний абстракт. Тільки в якості реального суб'єкта моральної діяльності, прямо взаємодіючи з іншими партнерами і групами в окремих ситуаціях, вона стає взірцем і життєздатним носієм моральних цінностей і відносин. Водночас моральна цінність, власне, діяльності людини може бути з'ясована лише в контексті її моральних відносин з іншими.

Проблема моральної активності особистості здавна привертала до себе увагу філософів, етиків. Ще Арістотель стверджував, що вище благо людини є діяльністю душі згідно з найкращою і найбільш повною добродієністю протягом всього її життя, а вчинок досить добродієний, якщо здійснюється свідомо правомірно і ради її самої згідно устрою душі [42]. Пізніше стоїки і християнські богослови, а в свій час Паскаль, Берклі, Юм, Хатчесон, Шефтсбері, Лейбніц абсолютизували спонтанну моральну активність душі всупереч реальній поведінці людини. На противагу цьому, англійські та французькі матеріалісти XVII–XVIII ст., Фейєрбах і революціонери-демократи в XIX ст. підкреслили вирішальне значення довкілля і виховання у формуванні мислення людини і моральної практики у якості форм і критеріїв її моральності. Кант протиставив загальний легальності вчинків і їх наслідків внутрішню моральність образу мислення людини у боротьбі зі злом, що набуває усвідомлення свого обов'язку; Фіхте побачив моральне значення людини в її свідомій і вільній дії на основі суб'єктивної необхідності, виходячи з чистої совісті, і не

8. МОРАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Мораль і інші соціальні явища як «особливі види виробництва», підлеглі «його загальному закону» [46]. За останніми науковими знахідками (В. Малахов, Т. Аболіна, Н. Зотов) її можна розглядати як виробництво специфічних цінностей і як складну систему духовно-правових відносин, які виникають між членами суспільства і постійно здійснюються у процесі їх спільної діяльності на основі конкретних нормативноціннісних орієнтацій. Діюча природа людини в індивідуальній формі втілює її спосіб буття, соціальну сутність, визначення якої такі ж багатогранні, як сама людська дійсність і різні види людської діяльності [37]. Поза діяльністю особа обов'язково випадає з конкретних соціальних зв'язків, переходить в дещо, що не має цінності — безмістовний абстракт. Тільки в якості реального суб'єкта моральної діяльності, прямо взаємодіючи з іншими партнерами і групами в окремих ситуаціях, вона стає взірцем і життєздатним носієм моральних цінностей і відносин. Водночас моральна цінність, власне, діяльності людини може бути з'ясована лише в контексті її моральних відносин з іншими.

Проблема моральної активності особистості здавна привертала до себе увагу філософів, етиків. Ще Арістотель стверджував, що вище благо людини є діяльністю душі згідно з найкращою і найбільш повною добродієністю протягом всього її життя, а вчинок досить добродієний, якщо здійснюється свідомо правомірно і ради її самої згідно устрою душі [42]. Пізніше стоїки і християнські богослови, а в свій час Паскаль, Берклі, Юм, Хатчесон, Шефтсбері, Лейбніц абсолютизували спонтанну моральну активність душі всупереч реальній поведінці людини. На противагу цьому, англійські та французькі матеріалісти XVII–XVIII ст., Фейєрбах і революціонери-демократи в XIX ст. підкреслили вирішальне значення довкілля і виховання у формуванні мислення людини і моральної практики у якості форм і критеріїв її моральності. Кант протиставив загальний легальності вчинків і їх наслідків внутрішню моральність образу мислення людини у боротьбі зі злом, що набуває усвідомлення свого обов'язку; Фіхте побачив моральне значення людини в її свідомій і вільній дії на основі суб'єктивної необхідності, виходячи з чистої совісті, і не

турбуючись про можливі наслідки [80]. Бажаючи подолати етичний суб'єктивізм, натуралізм і споглядальність, Гегель показав моральну діяльність у діалектичній взаємозумовленості загального і єдиного, об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього. Не в прекраснодушній совісті, формально чесних намірах або словесному визнанні обов'язку полягає істинна добропорядність; дійсним є самосвідомість, вчинки, в яких відкривається моральна субстанція [46]. Але абстрактно-спекулятивний підхід до проблеми моральної активності людини заважав Гегелю виявити її реальні земні початки і соціальну сутність. К. Маркс вважав, що в ієрархії видів людської діяльності і форм зв'язків вагомими є трудова предметна практика і економічні відносини, на основі яких народжуються самосвідомість як рефлексія над ними. У матеріальному виробництві, — писав він, між людьми складається «істинний суспільний зв'язок», який «виникає не внаслідок рефлексії, а виступає як, безпосередній продукт діяльного здійснення індивідами свого особистого буття [120].» Більшість етиків нині вважає, що моральні зв'язки є вторинною, формою ідеологічних (і соціально психологічних) відносин, які створюються, трансформуючись спочатку через свідомість людей, включаючи рефлексивну самосвідомість як суб'єктивний збудник їх поведінки.

Людина за своєю природою є самодіальною і самосвідомою суспільною істотою, у тому розумінні, що вона ставиться до самої себе як до існуючого живого роду, як до істоти універсальної і тому вільної [120]. Дякуючи самосвідомості, її життєдіяльність набуває свідомого і вільного самодіяльного характеру, і, особливо, це відноситься до її моральної діяльності. З іншого боку, «яка життєдіяльність індивідів, такі вони й самі» [120], така і самосвідомість, яка в ній формується і, в якій вона відображається. Тому для вільного розуміння наявності і ролі моральної самосвідомості у житті людини необхідно виявити специфіку моральної діяльності останньої. Категоріальний статус розуміння «моральна діяльність» вперше в етиці спробував обґрунтувати О. Г. Дробницький. Теоретичним аналізом і втіленням у наукову сферу даної категорії плідно займалися С. Ф. Анісімов, Л. М. Архангельський, В. І. Бакштановський, В. А. Блюмкін, М. І. Боровський, В. А. Василенко, А. А. Гусейнов, Л. Драмалієв, Ю. В. Согомонов, А. І. Титаренко, Ф. Н. Щербак і інші. Водночас частина етиків (Н. Д. Зотов, Н. Н. Крутов, Б. О. Ніколічев, Р. В. Петропавловський,

турбуючись про можливі наслідки [80]. Бажаючи подолати етичний суб'єктивізм, натуралізм і споглядальність, Гегель показав моральну діяльність у діалектичній взаємозумовленості загального і єдиного, об'єктивного і суб'єктивного, зовнішнього і внутрішнього. Не в прекраснодушній совісті, формально чесних намірах або словесному визнанні обов'язку полягає істинна добропорядність; дійсним є самосвідомість, вчинки, в яких відкривається моральна субстанція [46]. Але абстрактно-спекулятивний підхід до проблеми моральної активності людини заважав Гегелю виявити її реальні земні початки і соціальну сутність. К. Маркс вважав, що в ієрархії видів людської діяльності і форм зв'язків вагомими є трудова предметна практика і економічні відносини, на основі яких народжуються самосвідомість як рефлексія над ними. У матеріальному виробництві, — писав він, між людьми складається «істинний суспільний зв'язок», який «виникає не внаслідок рефлексії, а виступає як, безпосередній продукт діяльного здійснення індивідами свого особистого буття [120].» Більшість етиків нині вважає, що моральні зв'язки є вторинною, формою ідеологічних (і соціально психологічних) відносин, які створюються, трансформуючись спочатку через свідомість людей, включаючи рефлексивну самосвідомість як суб'єктивний збудник їх поведінки.

Людина за своєю природою є самодіальною і самосвідомою суспільною істотою, у тому розумінні, що вона ставиться до самої себе як до існуючого живого роду, як до істоти універсальної і тому вільної [120]. Дякуючи самосвідомості, її життєдіяльність набуває свідомого і вільного самодіяльного характеру, і, особливо, це відноситься до її моральної діяльності. З іншого боку, «яка життєдіяльність індивідів, такі вони й самі» [120], така і самосвідомість, яка в ній формується і, в якій вона відображається. Тому для вільного розуміння наявності і ролі моральної самосвідомості у житті людини необхідно виявити специфіку моральної діяльності останньої. Категоріальний статус розуміння «моральна діяльність» вперше в етиці спробував обґрунтувати О. Г. Дробницький. Теоретичним аналізом і втіленням у наукову сферу даної категорії плідно займалися С. Ф. Анісімов, Л. М. Архангельський, В. І. Бакштановський, В. А. Блюмкін, М. І. Боровський, В. А. Василенко, А. А. Гусейнов, Л. Драмалієв, Ю. В. Согомонов, А. І. Титаренко, Ф. Н. Щербак і інші. Водночас частина етиків (Н. Д. Зотов, Н. Н. Крутов, Б. О. Ніколічев, Р. В. Петропавловський,

К. А. Шварцман, Т. Г. Аболіна і інші) надає перевагу термінам, «моральна активність», моральна поведінка. На їх думку, останні більш адекватно виражають моральну сутність особистості. Деякі з них в основному заперечують цілеспрямованість діяльного підходу до дослідження моралі. Так, поняття моральної діяльності ставиться під сумнів з тієї причини, що діяльність, співставлений із соціальним суб'єктом, характерні спеціально-предметне призначення, фіксування і операційні засоби існування. Моральні прояви онтологічно є принципово іншими. Іменування їх діяльності може мимоволі спонукати до розгляду моралі за типом діяльності і складати умови для поєднання морального з позаморальним. Отже, не поняття «моральна діяльність», а «моральна активність» більш придатне для позначення поведінкових проявів моралі.

Здається, нема необхідності протиставляти моральну активність і поведінку моральній діяльності, адже між ними є і спільність, і відмінність. Моральна поведінка, моральна діяльність за своєю сутністю — прояви соціальної активності як універсальної форми вільного діяльного світо- і самоставлення людини. Моральна активність складає продуктивну сутність моральної діяльності, поведінки, позиції особистості. Все це протиставлене пасивності людини, характеризуючи її бездіяльність, інертність, споглядальність, споживання. З іншого боку, моральнісна діяльність — то найбільш адекватний і ефективний спосіб реалізації моральної активності, яка виступає як міра моральної дієздатності, енергії, вольового напруження і цілеспрямованості, ініціативи, наполегливості і самостійності суб'єкта. Однак ступінь і форми моральнісної активності можуть широко варіювати — від безініціативного, в'ялого виконання обивателя до самовідданого морального мистецтва громадянина, від безрезультативної показової моральності або цинічно антисупільного активізму до безмежного-героїчного ентузіазму в ім'я добра. Моральнісна активність може обмежуватись лише духовною сферою, виражаючись в правдивому моральному аспекті, докорах сумління, не реалізованих в цілеспрямованій діяльності, реальних вчинках.

Співвідношення моральнісної діяльності і поведінки також виступає в різних аспектах. Частина психологів (А. Н. Леонтьєв, В. А. Петровський, В. А. Ядов і інші), розглядаючи в діяльності субстанцію людської активності, поведінку трактує як її зовнішню форму,

К. А. Шварцман, Т. Г. Аболіна і інші) надає перевагу термінам, «моральна активність», моральна поведінка. На їх думку, останні більш адекватно виражають моральну сутність особистості. Деякі з них в основному заперечують цілеспрямованість діяльного підходу до дослідження моралі. Так, поняття моральної діяльності ставиться під сумнів з тієї причини, що діяльність, співставлений із соціальним суб'єктом, характерні спеціально-предметне призначення, фіксування і операційні засоби існування. Моральні прояви онтологічно є принципово іншими. Іменування їх діяльності може мимоволі спонукати до розгляду моралі за типом діяльності і складати умови для поєднання морального з позаморальним. Отже, не поняття «моральна діяльність», а «моральна активність» більш придатне для позначення поведінкових проявів моралі.

Здається, нема необхідності протиставляти моральну активність і поведінку моральній діяльності, адже між ними є і спільність, і відмінність. Моральна поведінка, моральна діяльність за своєю сутністю — прояви соціальної активності як універсальної форми вільного діяльного світо- і самоставлення людини. Моральна активність складає продуктивну сутність моральної діяльності, поведінки, позиції особистості. Все це протиставлене пасивності людини, характеризуючи її бездіяльність, інертність, споглядальність, споживання. З іншого боку, моральнісна діяльність — то найбільш адекватний і ефективний спосіб реалізації моральної активності, яка виступає як міра моральної дієздатності, енергії, вольового напруження і цілеспрямованості, ініціативи, наполегливості і самостійності суб'єкта. Однак ступінь і форми моральнісної активності можуть широко варіювати — від безініціативного, в'ялого виконання обивателя до самовідданого морального мистецтва громадянина, від безрезультативної показової моральності або цинічно антисупільного активізму до безмежного-героїчного ентузіазму в ім'я добра. Моральнісна активність може обмежуватись лише духовною сферою, виражаючись в правдивому моральному аспекті, докорах сумління, не реалізованих в цілеспрямованій діяльності, реальних вчинках.

Співвідношення моральнісної діяльності і поведінки також виступає в різних аспектах. Частина психологів (А. Н. Леонтьєв, В. А. Петровський, В. А. Ядов і інші), розглядаючи в діяльності субстанцію людської активності, поведінку трактує як її зовнішню форму,

виходячи з того, що одній і тій же діяльності можуть відповідати різні способи поведінки і, навпаки, в однаковій поведінці проявляється різна за змістом діяльність. У «Словнику з етики» моральнісна поведінка визначається як сукупність всіх вчинків людини, що мають моральне значення, незалежно від змісту і ступеня пізнання їх спонук, а в моральну діяльність включаються лише цілеспрямовані і морально мотивовані дії. Г. Н. Гумницький же в загальному виключає поведінку з моральнісної діяльності, яку відносить до духовного процесу морального вибору в психіці суб'єкта [52]. Інші етики пропонують моральну поведінку розглядати як моральнісну діяльність у широкому розумінні. Поряд з цим, деякі із них визнають особисту моральнісну діяльність у більш вузькому значенні, вбачаючи її специфіку у вільному свідомому виборі і утвердженні етичних цінностей, формуванні моральних якостей свідомості і поведінки людини засобами морального виховання, перевиховання і самовиховання, моральних оцінок і самооцінок, рефлексії, докорів сумління і так далі [9].

Дійсно, моральнісна діяльність, як правило, лише теоретично може бути виділена із багатоманітної людської життєдіяльності в її аксіологічному і деонтологічному аспектах (подібно до того, як і моральні відносини абстрагуються із сукупності суспільних відносин в якості їх специфічної грані). У такому розумінні моральнісною є будь-яка суспільно значуща (хоча не завжди цілком морально визначена) діяльність, мотиви, цілі, засоби і результати якої підлягають оцінюванню з позиції добра і зла, оскільки вона спрямована на благо, чи на шкоду окремим особам, групам, суспільству. Хоча моральнісна діяльність і включає в себе окремі виражені рухи і дії, в цілому вона виступає як система навмисних морально регулюючих вчинків. На відміну від морально значущої за об'єктивними результатами поведінки, яка може бути суб'єктивно безцільовою і немотивованою, моральна діяльність — морально цілеспрямована і мотиваційно зумовлена.

У цілісній багатофункціональній моральнісній діяльності особистості можна логічно виявляти необхідні моменти навчальної (моральне виховання і самовиховання), пізнавальної (засвоєння соціально-морального досвіду і морального самопізнання), оцінюючої (вибір ціннісних орієнтацій, моральна оцінка інших і себе), комунікативної (спілкування з іншими і з самим собою) речей, кожна з яких в певних умовах стає домінуючою чи навіть виступає як особливий

виходячи з того, що одній і тій же діяльності можуть відповідати різні способи поведінки і, навпаки, в однаковій поведінці проявляється різна за змістом діяльність. У «Словнику з етики» моральнісна поведінка визначається як сукупність всіх вчинків людини, що мають моральне значення, незалежно від змісту і ступеня пізнання їх спонук, а в моральну діяльність включаються лише цілеспрямовані і морально мотивовані дії. Г. Н. Гумницький же в загальному виключає поведінку з моральнісної діяльності, яку відносить до духовного процесу морального вибору в психіці суб'єкта [52]. Інші етики пропонують моральну поведінку розглядати як моральнісну діяльність у широкому розумінні. Поряд з цим, деякі із них визнають особисту моральнісну діяльність у більш вузькому значенні, вбачаючи її специфіку у вільному свідомому виборі і утвердженні етичних цінностей, формуванні моральних якостей свідомості і поведінки людини засобами морального виховання, перевиховання і самовиховання, моральних оцінок і самооцінок, рефлексії, докорів сумління і так далі [9].

Дійсно, моральнісна діяльність, як правило, лише теоретично може бути виділена із багатоманітної людської життєдіяльності в її аксіологічному і деонтологічному аспектах (подібно до того, як і моральні відносини абстрагуються із сукупності суспільних відносин в якості їх специфічної грані). У такому розумінні моральнісною є будь-яка суспільно значуща (хоча не завжди цілком морально визначена) діяльність, мотиви, цілі, засоби і результати якої підлягають оцінюванню з позиції добра і зла, оскільки вона спрямована на благо, чи на шкоду окремим особам, групам, суспільству. Хоча моральнісна діяльність і включає в себе окремі виражені рухи і дії, в цілому вона виступає як система навмисних морально регулюючих вчинків. На відміну від морально значущої за об'єктивними результатами поведінки, яка може бути суб'єктивно безцільовою і немотивованою, моральна діяльність — морально цілеспрямована і мотиваційно зумовлена.

У цілісній багатофункціональній моральнісній діяльності особистості можна логічно виявляти необхідні моменти навчальної (моральне виховання і самовиховання), пізнавальної (засвоєння соціально-морального досвіду і морального самопізнання), оцінюючої (вибір ціннісних орієнтацій, моральна оцінка інших і себе), комунікативної (спілкування з іншими і з самим собою) речей, кожна з яких в певних умовах стає домінуючою чи навіть виступає як особливий

вид діяльності. Так, комунікативний аспект моральної діяльності стає стрижневим, адже «об'єктами» останньої є інші суб'єкти спілкування, а всі вчинки індивіда, навіть здійснювані самотньо (аутокомунікація), передбачають реальних (чи уявних) партнерів, з якими він цілеспрямовано взаємодіє. Ряд психологів і соціологів розглядають спілкування як специфічну діяльність, в якій реалізується «суб'єкт-суб'єктне» ставлення людини до людини, як до себе подібного і рівного [6]. Саме в цьому значенні міжособистісне спілкування перетворюється в міжсуб'єктну діяльність, пов'язану з духовно-практичною «обробкою людей людьми» які «створюють один одного» [18], як носіїв моральних цінностей. Разом з тим моральні відносини виступають і як «суб'єкт-об'єктні», оскільки кожний їх учасник у певному аспекті може бути об'єктом пізнавально-оцінюючої і практичноздійснюваної діяльності для інших і самого себе.

Відносна самостійність моральної діяльності, на нашу думку, стає можливою перш за все у сфері неформального спілкування під впливом суто моральних якостей (співчуття, поваги, дружби). До кожного іншого виду діяльності, крім, власне моральної, слід віднести, наприклад, безкорисливу допомогу людині, здійснювану не на основі суворо регламентованих службових настанов, правових норм або правил етикету, а винятково за велінням морального обов'язку і совісті. Очевидно, подібні вчинки, свідомо орієнтовані на утвердження добра в його конкретній формі, складають зміст моральної діяльності у вузькому значенні. При цьому мається на увазі не «стерильно чиста» морально позитивна активність ідеального суб'єкта, який не знає вагань і сумнівів, а досить складна, іноді внутрішньо суперечлива, повна роздумів і докорів сумління діяльність індивіда, котрий прагне до узгодження особистих та суспільних інтересів в процесі розв'язання реальних конфліктів між добром і злом. Меті і засоби їх досягнення, мотиви і результати людської діяльності можуть по-різному відповідати або суперечити одне одному за своєю моральною значущістю. Але в кінцевому рахунку така моральнісна діяльність вищою своєю метою ставить благо всього суспільства і окремих його членів, включаючи і дану особистість, яка свідомо діє за принципами гуманізму та чесності.

Змістовну оцінку моральної діяльності необхідно співставляти з аналізом її структури, як визначеного способу взаємодії між

вид діяльності. Так, комунікативний аспект моральної діяльності стає стрижневим, адже «об'єктами» останньої є інші суб'єкти спілкування, а всі вчинки індивіда, навіть здійснювані самотньо (аутокомунікація), передбачають реальних (чи уявних) партнерів, з якими він цілеспрямовано взаємодіє. Ряд психологів і соціологів розглядають спілкування як специфічну діяльність, в якій реалізується «суб'єкт-суб'єктне» ставлення людини до людини, як до себе подібного і рівного [6]. Саме в цьому значенні міжособистісне спілкування перетворюється в міжсуб'єктну діяльність, пов'язану з духовно-практичною «обробкою людей людьми» які «створюють один одного» [18], як носіїв моральних цінностей. Разом з тим моральні відносини виступають і як «суб'єкт-об'єктні», оскільки кожний їх учасник у певному аспекті може бути об'єктом пізнавально-оцінюючої і практичноздійснюваної діяльності для інших і самого себе.

Відносна самостійність моральної діяльності, на нашу думку, стає можливою перш за все у сфері неформального спілкування під впливом суто моральних якостей (співчуття, поваги, дружби). До кожного іншого виду діяльності, крім, власне моральної, слід віднести, наприклад, безкорисливу допомогу людині, здійснювану не на основі суворо регламентованих службових настанов, правових норм або правил етикету, а винятково за велінням морального обов'язку і совісті. Очевидно, подібні вчинки, свідомо орієнтовані на утвердження добра в його конкретній формі, складають зміст моральної діяльності у вузькому значенні. При цьому мається на увазі не «стерильно чиста» морально позитивна активність ідеального суб'єкта, який не знає вагань і сумнівів, а досить складна, іноді внутрішньо суперечлива, повна роздумів і докорів сумління діяльність індивіда, котрий прагне до узгодження особистих та суспільних інтересів в процесі розв'язання реальних конфліктів між добром і злом. Меті і засоби їх досягнення, мотиви і результати людської діяльності можуть по-різному відповідати або суперечити одне одному за своєю моральною значущістю. Але в кінцевому рахунку така моральнісна діяльність вищою своєю метою ставить благо всього суспільства і окремих його членів, включаючи і дану особистість, яка свідомо діє за принципами гуманізму та чесності.

Змістовну оцінку моральної діяльності необхідно співставляти з аналізом її структури, як визначеного способу взаємодії між

різними складовими елементами і блоками моральної свідомості і поведінки: необхідністю, інтересом і прагненням; розумом, почуттям і волею; думкою, словом і ділом; мотивом, метою і засобом, знанням, переконанням і вчинком. Людська діяльність у цілому за змістом і об'ємом ширша ніж практика, адже включає в себе і духовну активність індивідів, оскільки моральнісну діяльність, загалом, не можна віднести повністю до поведінки як сукупності соціально значущих практичних дій. Підкреслюючи системну єдність моральної свідомості і моральнісної поведінки, слід розділити їх умовно на суб'єктивну і об'єктивну грані цілісної духовнопрактичної моральнісної діяльності, що складається з відносно самостійних актів — внутрішніх (мотивацій, аналізу ситуації, вибору засобів, прийняття рішення, прогнозування наслідків, моральних оцінок і самооцінок) і зовнішніх (у формі предметно-практичних дій, словесних висловів, експресивновиразних рухів і т.д.), які мають позитивне чи негативне моральне значення. Суб'єктивні і об'єктивні акти моральнісної діяльності виступають не як одномоменти, ізольовані одне від одного, а складають визначену послідовність каузально взаємопов'язаних операцій, здійснюваних з визначеною метою.

У процесі моральнісної діяльності формуються і проявляються важливі сили особи, її моральні потреби і здібності, переконання і звички, моральні якості і життєва позиція. Важливим структурним елементом, способом здійснення і специфічним безпосереднім «продуктом» моральнісної діяльності є вчинок як єдність внутрішніх переконань і зовнішніх дій, в яких об'єктивується моральне ставлення особи до інших і до себе, виходячи із засвоєних нею суспільних уявлень про добро, обов'язок, гідність, честь і інше. Моральнісна діяльність є функціональна система морально значущих вчинків, окремі «мікроелементи» яких можуть бути на різному ступені збагненними чи незбагненними, мимовільними чи свідомими.

У цілому моральнісна діяльність є збагненою і добровільною, оскільки допускає знання і визнання суб'єктом моральних вимог суспільства, більшою чи меншою мірою осмислене трактування мети і шляхів її досягнення, здатність здійснювати певні дії (чи утримуватись від них) за переконанням, оцінювати свої і чужі вчинки, передбачати і аналізувати їх наслідки. У цілому збагненою вона залишається і тоді, коли в неї включаються афективно-імпульсивні, інтуїтивно-

різними складовими елементами і блоками моральної свідомості і поведінки: необхідністю, інтересом і прагненням; розумом, почуттям і волею; думкою, словом і ділом; мотивом, метою і засобом, знанням, переконанням і вчинком. Людська діяльність у цілому за змістом і об'ємом ширша ніж практика, адже включає в себе і духовну активність індивідів, оскільки моральнісну діяльність, загалом, не можна віднести повністю до поведінки як сукупності соціально значущих практичних дій. Підкреслюючи системну єдність моральної свідомості і моральнісної поведінки, слід розділити їх умовно на суб'єктивну і об'єктивну грані цілісної духовнопрактичної моральнісної діяльності, що складається з відносно самостійних актів — внутрішніх (мотивацій, аналізу ситуації, вибору засобів, прийняття рішення, прогнозування наслідків, моральних оцінок і самооцінок) і зовнішніх (у формі предметно-практичних дій, словесних висловів, експресивновиразних рухів і т.д.), які мають позитивне чи негативне моральне значення. Суб'єктивні і об'єктивні акти моральнісної діяльності виступають не як одномоменти, ізольовані одне від одного, а складають визначену послідовність каузально взаємопов'язаних операцій, здійснюваних з визначеною метою.

У процесі моральнісної діяльності формуються і проявляються важливі сили особи, її моральні потреби і здібності, переконання і звички, моральні якості і життєва позиція. Важливим структурним елементом, способом здійснення і специфічним безпосереднім «продуктом» моральнісної діяльності є вчинок як єдність внутрішніх переконань і зовнішніх дій, в яких об'єктивується моральне ставлення особи до інших і до себе, виходячи із засвоєних нею суспільних уявлень про добро, обов'язок, гідність, честь і інше. Моральнісна діяльність є функціональна система морально значущих вчинків, окремі «мікроелементи» яких можуть бути на різному ступені збагненними чи незбагненними, мимовільними чи свідомими.

У цілому моральнісна діяльність є збагненою і добровільною, оскільки допускає знання і визнання суб'єктом моральних вимог суспільства, більшою чи меншою мірою осмислене трактування мети і шляхів її досягнення, здатність здійснювати певні дії (чи утримуватись від них) за переконанням, оцінювати свої і чужі вчинки, передбачати і аналізувати їх наслідки. У цілому збагненою вона залишається і тоді, коли в неї включаються афективно-імпульсивні, інтуїтивно-

підсвідомі і звично-автоматизовані акти поведінки, частково незбагненні в даний момент, але утворені і здійснювані під контролем свідомості, в кінцевому результаті визначені моральним досвідом і світобаченням суб'єкта [134]. Щоб особа могла бути морально керованою, необхідний певний мінімум свободи вибору і можливість з'ясування етичного значення власних намірів, дій і їх об'єктивних результатів. Отже, етична діяльність завжди в тій або іншій формі за своєю соціальною природою є добровільно усвідомлюваною взаємодією, бо всяка вільна свідомо діяльність якраз і складає родовий характер людини, і люди, вступаючи в спілкування, вступають в нього як свідомі істоти... [25].

Етична діяльність особи виступає у системній єдності актів духовного самовизначення як вільного вибору морально мотивованої мети і засобів її досягнення, а з другого боку — актів практичної само-реалізації як свідомого втілення у вчинках і їх результатах, власних моральних спонуках. Можна зрозуміти прагнення етиків виявити, специфіку морального самовизначення в активності свідомості і волі, спрямованої на вибір морально належного у собі як особистості [53]. Але не можна погодитися із спробами різко відмежувати при цьому суб'єктивно-духовний моральний зміст вчинку від його об'єктивно-наглядних поза — чи неморальних форм (зовнішніх результатів і засобів їх досягнення), і, нібито, винуватих або заслужених відповідно до доброї (чи злої) волі індивіда [53].

Думається, що таке тлумачення дуже вузьке і не цілком правомірне, оскільки абсолютизує протилежність моральної свідомості і поведінки, ідеального і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного, змісту і форми в етичній діяльності.

Визначення і розподілення мети і засобів, намірів і результатів у процесі етичної діяльності надто своєрідне. Складність проявляється і в ідеально-духовних, і в матеріальнопрактичних способах засвоєння та реалізації, творення і ствердження моральної цінності людських вчинків і відносин.

Повноцінна етична діяльність індивіда неможлива як без визначення моральних цінностей, створених суспільством, шляхом їх інтеріоризації, суб'єктивації, перетворення у внутрішнє надбання самосвідомості, так і без визначення привласнених цінностей за допомогою їх екстеріоризації, об'єктивування зовнішнього втілення

підсвідомі і звично-автоматизовані акти поведінки, частково незбагненні в даний момент, але утворені і здійснювані під контролем свідомості, в кінцевому результаті визначені моральним досвідом і світобаченням суб'єкта [134]. Щоб особа могла бути морально керованою, необхідний певний мінімум свободи вибору і можливість з'ясування етичного значення власних намірів, дій і їх об'єктивних результатів. Отже, етична діяльність завжди в тій або іншій формі за своєю соціальною природою є добровільно усвідомлюваною взаємодією, бо всяка вільна свідомо діяльність якраз і складає родовий характер людини, і люди, вступаючи в спілкування, вступають в нього як свідомі істоти... [25].

Етична діяльність особи виступає у системній єдності актів духовного самовизначення як вільного вибору морально мотивованої мети і засобів її досягнення, а з другого боку — актів практичної само-реалізації як свідомого втілення у вчинках і їх результатах, власних моральних спонуках. Можна зрозуміти прагнення етиків виявити, специфіку морального самовизначення в активності свідомості і волі, спрямованої на вибір морально належного у собі як особистості [53]. Але не можна погодитися із спробами різко відмежувати при цьому суб'єктивно-духовний моральний зміст вчинку від його об'єктивно-наглядних поза — чи неморальних форм (зовнішніх результатів і засобів їх досягнення), і, нібито, винуватих або заслужених відповідно до доброї (чи злої) волі індивіда [53].

Думається, що таке тлумачення дуже вузьке і не цілком правомірне, оскільки абсолютизує протилежність моральної свідомості і поведінки, ідеального і матеріального, суб'єктивного і об'єктивного, змісту і форми в етичній діяльності.

Визначення і розподілення мети і засобів, намірів і результатів у процесі етичної діяльності надто своєрідне. Складність проявляється і в ідеально-духовних, і в матеріальнопрактичних способах засвоєння та реалізації, творення і ствердження моральної цінності людських вчинків і відносин.

Повноцінна етична діяльність індивіда неможлива як без визначення моральних цінностей, створених суспільством, шляхом їх інтеріоризації, суб'єктивації, перетворення у внутрішнє надбання самосвідомості, так і без визначення привласнених цінностей за допомогою їх екстеріоризації, об'єктивування зовнішнього втілення

у поведінці. З моральної точки зору про людину і її наміри судять перш за все по тому, що і як вона робить та каже, за найближчими і віддаленими наслідками її вчинків, які вона могла і зобов'язана була передбачити і тому несе за них відповідальність перед іншими і особою. Етичний суб'єкт визнає своїм вчинком і виною тільки те наявне буття у дії, яке полягало в його знанні, і тоді тільки те, що було його наміром, було йому тим, що належить; тому він повинен мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і здійснювати в своїй діяльності [47].

Таким чином, моральна свідомість як динамічна єдність світопізнання проявляється її інтегральною внутрішньою гранню, без якої неможливе духовно-практичне ціннісне освоєння людиною соціальної дійсності і своєї власної природи. Моральне світопізнання дозволяє особистості регулювати етичну діяльність у системі ціннісних орієнтирів суспільства, виходячи з її моральних вимог, оцінок, санкцій, тоді як самосвідомість трансформує їх у власні вимоги стосовно самої себе, забезпечуючи вільну саморегуляцію і вдосконалення поведінки, виходячи із своїх моральних переконань.

При аналізі етичної діяльності виявляється, що моральна самосвідомість, подібно до свідомості в цілому, суперечлива (бімодальна і бідомодальна). Специфіка її самороздвоєності полягає в тому, що Я в свідомості індивіда одночасно і поперемінно виступає і як об'єкт, і як суб'єкт самопізнання, самооцінки, саморегуляції, втілюючи в собі соціальне і особисте належне і суще, ідеальне і реальне, бажане і дійсне. У людини розвивається здатність і потреба дивитися на себе очима інших і ставити себе на їх місце, сперечатися з собою і судити. «Я» розглядається не як реальне існування суб'єкта або субстанційне самозвеличання, а як суб'єктивний комплексний образ особи у власній самосвідомості, що виражає її нормативно-ціннісне ставлення до себе самої, яке виникає у процесі і на основі духовно-практичної взаємодії з іншими людьми, і уяви про себе з позицій певних референтних груп, суспільства в цілому як свого «іншого Я» «alter ego» [139]. Плідна ідея функціональної і змістовної множинності Я в індивідуальній самосвідомості багато разів висувалася, по-різному трактувалася Сократом і Платоном, Дж. Локком і Д. Юмом, Д. Бруно і А. Шефтсбері, І. Кантом і І. Фіхте, Г. Гегелем і Д. Фейєрбахом, а в ХХ–ХХІ ст. — У. Джеймсом, Дж. Болдуїном, З. Фрейдом і Дж. Мідом, К. Хорні і

у поведінці. З моральної точки зору про людину і її наміри судять перш за все по тому, що і як вона робить та каже, за найближчими і віддаленими наслідками її вчинків, які вона могла і зобов'язана була передбачити і тому несе за них відповідальність перед іншими і особою. Етичний суб'єкт визнає своїм вчинком і виною тільки те наявне буття у дії, яке полягало в його знанні, і тоді тільки те, що було його наміром, було йому тим, що належить; тому він повинен мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і здійснювати в своїй діяльності [47].

Таким чином, моральна свідомість як динамічна єдність світопізнання проявляється її інтегральною внутрішньою гранню, без якої неможливе духовно-практичне ціннісне освоєння людиною соціальної дійсності і своєї власної природи. Моральне світопізнання дозволяє особистості регулювати етичну діяльність у системі ціннісних орієнтирів суспільства, виходячи з її моральних вимог, оцінок, санкцій, тоді як самосвідомість трансформує їх у власні вимоги стосовно самої себе, забезпечуючи вільну саморегуляцію і вдосконалення поведінки, виходячи із своїх моральних переконань.

При аналізі етичної діяльності виявляється, що моральна самосвідомість, подібно до свідомості в цілому, суперечлива (бімодальна і бідомодальна). Специфіка її самороздвоєності полягає в тому, що Я в свідомості індивіда одночасно і поперемінно виступає і як об'єкт, і як суб'єкт самопізнання, самооцінки, саморегуляції, втілюючи в собі соціальне і особисте належне і суще, ідеальне і реальне, бажане і дійсне. У людини розвивається здатність і потреба дивитися на себе очима інших і ставити себе на їх місце, сперечатися з собою і судити. «Я» розглядається не як реальне існування суб'єкта або субстанційне самозвеличання, а як суб'єктивний комплексний образ особи у власній самосвідомості, що виражає її нормативно-ціннісне ставлення до себе самої, яке виникає у процесі і на основі духовно-практичної взаємодії з іншими людьми, і уяви про себе з позицій певних референтних груп, суспільства в цілому як свого «іншого Я» «alter ego» [139]. Плідна ідея функціональної і змістовної множинності Я в індивідуальній самосвідомості багато разів висувалася, по-різному трактувалася Сократом і Платоном, Дж. Локком і Д. Юмом, Д. Бруно і А. Шефтсбері, І. Кантом і І. Фіхте, Г. Гегелем і Д. Фейєрбахом, а в ХХ–ХХІ ст. — У. Джеймсом, Дж. Болдуїном, З. Фрейдом і Дж. Мідом, К. Хорні і

Е. Фроммом, Ж. Сартром і К. Ясперсом, М. Аболіною, В. Малаховим, Ю. Лозовим та ін.

Доречно відзначити, що самороздвоєність, а тим більше саморозірваність морального Я — не фатальна соціальна неминучість і не вроджений перманентний психологічний стан моральної самосвідомості, а результат духовного становлення особистості, зіткнення зовнішніх і внутрішніх позицій, ціннісних установок в конкретних конфліктних ситуаціях, які символізують протиборство добра і зла. Але з огляду на те, як оптимально розв'язується суперечність суспільного і особистого обов'язку і схильності, розуму і відчуття в самосвідомості і поведінці особи, досягається її моральна чистота і цілісність. Якщо індивідуальна моральна самосвідомість слугує суб'єктивною підставою і внутрішнім регулятивом етичної діяльності, то її поведінковий зовнішньо-протилежний бік є об'єктивною основою, безпосереднім джерелом, ціннісним критерієм і найближчою метою етичної активності самосвідомості особистості.

Людина стає реальним об'єктом морального пізнання, оцінки і виховання самої себе лише в якості суб'єкта моральнісної діяльності. Свої моральні потреби і здібності, сформовані і реалізовані у процесі цієї діяльності, ми і осягаємо не інакше як у власних діях, навіть наші потайні думки і приховані почуття стають доступнішими і зрозумілішими нам, коли вони проявляються зовні в діяльній формі. Щоб цілком усвідомити своє Я, як «існуюче для себе самої, людина повинна проявити і утвердити себе як родову істоту і в своєму бутті і в своєму знанні» [52].

Але вона не може одночасно однаково успішно приймати рішення і глибоко роздумувати над причинами свого морального вибору, безкорисливо творити добро і безпристрасно спостерігати, скрупульозно оцінювати, ретельно контролювати свої вчинки. Властивості людської суб'єктивності завжди пізнаються «заднім числом», за її продуктивними реалізаціями, тобто, коли справа «зроблена» і суб'єкт, власне, став іншим [77].

Самороздвоєння особи в будь-який момент моральнісної діяльності на Я, що пізнає, і пізнаване, оцінююче і оцінюване, контролююче і контрольоване Я створює парадоксальну ситуацію, в якій або страждає повнота і точність самопізнання, адекватність самооцінки і самоконтролю, або істотно спотворюється ефективність, щирість і

Е. Фроммом, Ж. Сартром і К. Ясперсом, М. Аболіною, В. Малаховим, Ю. Лозовим та ін.

Доречно відзначити, що самороздвоєність, а тим більше саморозірваність морального Я — не фатальна соціальна неминучість і не вроджений перманентний психологічний стан моральної самосвідомості, а результат духовного становлення особистості, зіткнення зовнішніх і внутрішніх позицій, ціннісних установок в конкретних конфліктних ситуаціях, які символізують протиборство добра і зла. Але з огляду на те, як оптимально розв'язується суперечність суспільного і особистого обов'язку і схильності, розуму і відчуття в самосвідомості і поведінці особи, досягається її моральна чистота і цілісність. Якщо індивідуальна моральна самосвідомість слугує суб'єктивною підставою і внутрішнім регулятивом етичної діяльності, то її поведінковий зовнішньо-протилежний бік є об'єктивною основою, безпосереднім джерелом, ціннісним критерієм і найближчою метою етичної активності самосвідомості особистості.

Людина стає реальним об'єктом морального пізнання, оцінки і виховання самої себе лише в якості суб'єкта моральнісної діяльності. Свої моральні потреби і здібності, сформовані і реалізовані у процесі цієї діяльності, ми і осягаємо не інакше як у власних діях, навіть наші потайні думки і приховані почуття стають доступнішими і зрозумілішими нам, коли вони проявляються зовні в діяльній формі. Щоб цілком усвідомити своє Я, як «існуюче для себе самої, людина повинна проявити і утвердити себе як родову істоту і в своєму бутті і в своєму знанні» [52].

Але вона не може одночасно однаково успішно приймати рішення і глибоко роздумувати над причинами свого морального вибору, безкорисливо творити добро і безпристрасно спостерігати, скрупульозно оцінювати, ретельно контролювати свої вчинки. Властивості людської суб'єктивності завжди пізнаються «заднім числом», за її продуктивними реалізаціями, тобто, коли справа «зроблена» і суб'єкт, власне, став іншим [77].

Самороздвоєння особи в будь-який момент моральнісної діяльності на Я, що пізнає, і пізнаване, оцінююче і оцінюване, контролююче і контрольоване Я створює парадоксальну ситуацію, в якій або страждає повнота і точність самопізнання, адекватність самооцінки і самоконтролю, або істотно спотворюється ефективність, щирість і

природність моральної поведінки. Проте і ця суперечність не може бути непоборною перешкодою в пізнанні і вдосконаленні себе. Тією мірою, в якій вчинок цілком скоюється на основі і під контролем самосвідомості, суб'єкт здатний неодноразово відтворювати в пам'яті і піддавати рефлексії його основні моменти. При цьому свідчення ретроспективного самоаналізу істотно доповнюються і корегуються даними об'єктивного спостереження і оцінками з боку інших осіб, оскільки вони враховуються суб'єктом.

У свою чергу, спостерігаючи і оцінюючи поведінку інших у процесі спілкування, ми починаємо глибше, вірніше і повніше осягати власний характер, у чужих вчинках пізнаємо свої достоїнства і недоліки. Водночас кожен уявляє себе певною мірою таким, яким він постає перед іншими у своїй поведінці, і судить про себе по тому, як відображається його моральнісна діяльність у думці оточуючих у вигляді репутації, авторитету.

Отже, початковим моментом, першоджерелом моральної самосвідомості слугує суспільна і індивідуальна (чужа і власна) моральнісна практика, прямо і опосередковано неодноразово відображена в свідомості особистості.

У процесі найетичнішої діяльності формуються, усвідомлюються і реалізуються її внутрішні спонуки — власне моральні потреби у збереженні і множенні етичних цінностей, актуально значущих для особи і тієї спільноти до якої вона себе зараховує, з одного боку ці потреби і такі, що виникають на їх основі, усвідомлені інтереси виражають соціальну необхідність у розширеному відтворюванні певного роду етичних відносин і внутрішнє тяжіння самих індивідів до добродійної поведінки, схвалюваної і заохочуваної громадською думкою і їх особистою совістю. З другого боку моральні потреби і інтереси особи виявляються в її прагненні зміцнити і прославити власну етичну цінність шляхом вільного волевиявлення і творчої реалізації своїх моральних обов'язків і прав. Моральність — конкретно-історична міра фундаментальної потреби і здатності особи скоювати етичну діяльність, об'єктивно проявлятися в її вчинках і способі життя, а суб'єктивно — в активності совісті. У свою чергу, в процесі моральної діяльності духовний світ особи збагачується новими потребами, запитам, інтересами, які стимулюють її подальше самовдосконалення. Так, з поглибленням потреби в суспільному визнанні розвивається і

природність моральної поведінки. Проте і ця суперечність не може бути непоборною перешкодою в пізнанні і вдосконаленні себе. Тією мірою, в якій вчинок цілком скоюється на основі і під контролем самосвідомості, суб'єкт здатний неодноразово відтворювати в пам'яті і піддавати рефлексії його основні моменти. При цьому свідчення ретроспективного самоаналізу істотно доповнюються і корегуються даними об'єктивного спостереження і оцінками з боку інших осіб, оскільки вони враховуються суб'єктом.

У свою чергу, спостерігаючи і оцінюючи поведінку інших у процесі спілкування, ми починаємо глибше, вірніше і повніше осягати власний характер, у чужих вчинках пізнаємо свої достоїнства і недоліки. Водночас кожен уявляє себе певною мірою таким, яким він постає перед іншими у своїй поведінці, і судить про себе по тому, як відображається його моральнісна діяльність у думці оточуючих у вигляді репутації, авторитету.

Отже, початковим моментом, першоджерелом моральної самосвідомості слугує суспільна і індивідуальна (чужа і власна) моральнісна практика, прямо і опосередковано неодноразово відображена в свідомості особистості.

У процесі найетичнішої діяльності формуються, усвідомлюються і реалізуються її внутрішні спонуки — власне моральні потреби у збереженні і множенні етичних цінностей, актуально значущих для особи і тієї спільноти до якої вона себе зараховує, з одного боку ці потреби і такі, що виникають на їх основі, усвідомлені інтереси виражають соціальну необхідність у розширеному відтворюванні певного роду етичних відносин і внутрішнє тяжіння самих індивідів до добродійної поведінки, схвалюваної і заохочуваної громадською думкою і їх особистою совістю. З другого боку моральні потреби і інтереси особи виявляються в її прагненні зміцнити і прославити власну етичну цінність шляхом вільного волевиявлення і творчої реалізації своїх моральних обов'язків і прав. Моральність — конкретно-історична міра фундаментальної потреби і здатності особи скоювати етичну діяльність, об'єктивно проявлятися в її вчинках і способі життя, а суб'єктивно — в активності совісті. У свою чергу, в процесі моральної діяльності духовний світ особи збагачується новими потребами, запитам, інтересами, які стимулюють її подальше самовдосконалення. Так, з поглибленням потреби в суспільному визнанні розвивається і

зміцнюється особиста зацікавленість у моральній самоповазі, захисті власної гідності і честі, етичному самовихованні і життєтворчості.

Моральнісна діяльність стає рушійною силою, стимулом самопізнання і самооцінки, оскільки під час її при спілкуванні з іншими виникають проблемні нормативно-оцінні ситуації, зумовлені практичною необхідністю переосмислення, самовибору і перетворення людиною своєї моральної природи, відповідно до інтересів тієї спільноти, з якою вона себе ідентифікує. Пошук відповідей на запитання «хто я?», «яким я повинен стати?», «що мені слід для цього зробити?» стимулює перехід від стихійного епізодичного самоспоглядання і самоврядування до цілеспрямованого самодослідження і самостворення.

Моральна рефлексія і контроль над собою не є абстрактною самоціллю для індивіда, а завжди пов'язані з конкретними практичними завданнями поліпшення її взаємостосунків з оточуючими. «... Більш висока моральна точка зору полягає в тому, щоб знаходити вдоволення у вчинку, а не в тому, щоб застрягати в розриві між самосвідомістю людини і об'єктивністю дії» — підкреслює Гегель [47].

Безумовно, чим повніше і глибше ми знаємо себе, тим краще розуміємо і цінуємо інших, тим ширші наші можливості самовдосконалення в ім'я успішного досягнення соціально значущих цілей.

Нарешті, моральна практика суб'єкта проявляється найнадійнішим критерієм істинності або помилковості його уяви і думки про самого себе. Перш за все в ній і через неї він приходить до упевненості або сумніву, підтвердження або спростування вірогідності «Я» — концепції, знання про своє моральне обличчя. Гегель неодноразово підкреслював, що кожна людина за своїм моральним еством є ряд її вчинків, які вона здійснює у зовнішніх діях і у внутрішньому розумовому настрої [47]. Поза сумнівом, без урахування суб'єктивних намірів на підставі лише об'єктивних наслідків вчинків не можна безпомилково судити про моральність людини, як і за одним випадковим вчинком не слід судити про етичний характер її способу думок і почуттів. Проте найпереконливішою ознакою реальної цінності її мотивів і цілей можуть бути суспільно значущі дії як факти соціальної дійсності. Оскільки при моральній самооцінці не виключена можливість помилки або навмисного обману, про людину судять не по тому, що вона про себе говорить, або думає, а за справами її, з чого зовсім не

зміцнюється особиста зацікавленість у моральній самоповазі, захисті власної гідності і честі, етичному самовихованні і життєтворчості.

Моральнісна діяльність стає рушійною силою, стимулом самопізнання і самооцінки, оскільки під час її при спілкуванні з іншими виникають проблемні нормативно-оцінні ситуації, зумовлені практичною необхідністю переосмислення, самовибору і перетворення людиною своєї моральної природи, відповідно до інтересів тієї спільноти, з якою вона себе ідентифікує. Пошук відповідей на запитання «хто я?», «яким я повинен стати?», «що мені слід для цього зробити?» стимулює перехід від стихійного епізодичного самоспоглядання і самоврядування до цілеспрямованого самодослідження і самостворення.

Моральна рефлексія і контроль над собою не є абстрактною самоціллю для індивіда, а завжди пов'язані з конкретними практичними завданнями поліпшення її взаємостосунків з оточуючими. «... Більш висока моральна точка зору полягає в тому, щоб знаходити вдоволення у вчинку, а не в тому, щоб застрягати в розриві між самосвідомістю людини і об'єктивністю дії» — підкреслює Гегель [47].

Безумовно, чим повніше і глибше ми знаємо себе, тим краще розуміємо і цінуємо інших, тим ширші наші можливості самовдосконалення в ім'я успішного досягнення соціально значущих цілей.

Нарешті, моральна практика суб'єкта проявляється найнадійнішим критерієм істинності або помилковості його уяви і думки про самого себе. Перш за все в ній і через неї він приходить до упевненості або сумніву, підтвердження або спростування вірогідності «Я» — концепції, знання про своє моральне обличчя. Гегель неодноразово підкреслював, що кожна людина за своїм моральним еством є ряд її вчинків, які вона здійснює у зовнішніх діях і у внутрішньому розумовому настрої [47]. Поза сумнівом, без урахування суб'єктивних намірів на підставі лише об'єктивних наслідків вчинків не можна безпомилково судити про моральність людини, як і за одним випадковим вчинком не слід судити про етичний характер її способу думок і почуттів. Проте найпереконливішою ознакою реальної цінності її мотивів і цілей можуть бути суспільно значущі дії як факти соціальної дійсності. Оскільки при моральній самооцінці не виключена можливість помилки або навмисного обману, про людину судять не по тому, що вона про себе говорить, або думає, а за справами її, з чого зовсім не

впливає, ніби думка про саму себе, взагалі, не може бути істинною і тому не має сенсу.

У всякому разі індивід у змозі переконатися в ступені вірогідності своїх знань і оцінок власного етичного самозвеличення, головним чином, виходячи з його практичних проявів в справах і вчинках, у загальній лінії поведінки.

Таким чином, моральнісна діяльність людини в масштабі і в контексті всього її життя постає як моральна життєдіяльність, цілісний суперечливий процес багатогранного пізнання і розв'язання життєвих проблем, морального самовизначення, самореалізації і самоствердження. У цьому плані життєдіяльність особистості проявляється способом її етичного буття, пов'язаного з моральнісним життям інших, всього суспільства. Отже, при розгляді моральнісного аспекту життєдіяльності людини можна збудувати два ряди понять: об'єктивний, охоплюючи і її життєвий шлях, спосіб життя, лінію поведінки, стрижневі моменти біографії, долю, і суб'єктивний, що відображається в її самосвідомості у вигляді концепції і значення власного життя, морального призначення і покликання, життєвих програм, планів, принципів, мети, осмислення автобіографії, переживання щастя як усвідомленої повноти життя, підведення підсумків всього життя. Особистість як суб'єкт життєдіяльності мусить бути зобов'язаною прогнозувати і спрямовувати власну долю, осягати й здійснювати свою моральну місію, а тому несе відповідальність за своє життя перед собою і іншими. Без зрілої самосвідомості неможливе багатовимірне моральне життя, спрямоване до вищих цінностей людського буття, оскільки саме самосвідомість дозволяє людині вийти за межі тієї сукупності моральних вимог, яка звичайно, використовується при регуляції її поведінки, коли цього вимагає життя, і якщо необхідно, допомагає втілювати нові, більш високі норми моралі» [42].

Резюмуючи, можна сказати, що моральнісна діяльність як особливий вид і аспект соціальної активності особистості у сфері моралі є безпосереднім об'єктом, реальною умовою, способом функціонування і розвитку моральної самосвідомості, яка у свою чергу, слугує суб'єктивною умовою, підґрунтям і регулятивом її моральної діяльності як вільної творчої самодіяльності.

впливає, ніби думка про саму себе, взагалі, не може бути істинною і тому не має сенсу.

У всякому разі індивід у змозі переконатися в ступені вірогідності своїх знань і оцінок власного етичного самозвеличення, головним чином, виходячи з його практичних проявів в справах і вчинках, у загальній лінії поведінки.

Таким чином, моральнісна діяльність людини в масштабі і в контексті всього її життя постає як моральна життєдіяльність, цілісний суперечливий процес багатогранного пізнання і розв'язання життєвих проблем, морального самовизначення, самореалізації і самоствердження. У цьому плані життєдіяльність особистості проявляється способом її етичного буття, пов'язаного з моральнісним життям інших, всього суспільства. Отже, при розгляді моральнісного аспекту життєдіяльності людини можна збудувати два ряди понять: об'єктивний, охоплюючи і її життєвий шлях, спосіб життя, лінію поведінки, стрижневі моменти біографії, долю, і суб'єктивний, що відображається в її самосвідомості у вигляді концепції і значення власного життя, морального призначення і покликання, життєвих програм, планів, принципів, мети, осмислення автобіографії, переживання щастя як усвідомленої повноти життя, підведення підсумків всього життя. Особистість як суб'єкт життєдіяльності мусить бути зобов'язаною прогнозувати і спрямовувати власну долю, осягати й здійснювати свою моральну місію, а тому несе відповідальність за своє життя перед собою і іншими. Без зрілої самосвідомості неможливе багатовимірне моральне життя, спрямоване до вищих цінностей людського буття, оскільки саме самосвідомість дозволяє людині вийти за межі тієї сукупності моральних вимог, яка звичайно, використовується при регуляції її поведінки, коли цього вимагає життя, і якщо необхідно, допомагає втілювати нові, більш високі норми моралі» [42].

Резюмуючи, можна сказати, що моральнісна діяльність як особливий вид і аспект соціальної активності особистості у сфері моралі є безпосереднім об'єктом, реальною умовою, способом функціонування і розвитку моральної самосвідомості, яка у свою чергу, слугує суб'єктивною умовою, підґрунтям і регулятивом її моральної діяльності як вільної творчої самодіяльності.

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як за останніми науковими знахідками пояснюється феномен моралі?

- а) як особливий вид виробництва;
- б) як форма суспільної свідомості;
- в) як форма індивідуальної свідомості;
- г) як правила поведінки;
- д) як виробництво специфічних цінностей та складну систему духовно-правових відносин, що виникають між членами суспільства і постійно здійснюються у процесі їх спільної діяльності на основі конкретних нормативно-ціннісних орієнтацій.

2. Кому належить твердження, що вище благо людини є діяльністю душі згідно з найкращою і найбільш повною доброчинністю протягом всього її життя, а вчинок досить добropорядний, якщо здійснюється свідомо правомірно і ради її самої згідно устрою душі?

- а) Демокріту;
- б) Епікуру;
- в) Сократу;
- г) Платону;
- д) Арістотелю.

3. Хто із філософів протиставив загальній легальності вчинків і їх наслідків внутрішню моральність способу мислення людини у боротьбі зі злом, що набуває усвідомлення свого обов'язку?

- а) Фейербах;
- б) Хатчесон;
- в) Берклі;
- г) І. Кант;
- д) Д. Юм.

4. У чому полягає специфіка моральної активності людини?

- а) це поняття тотожне поняттю моральна діяльність;
- б) вони тотожні лише за своєю сутністю;
- в) моральна активність складає продуктивну сутність діяльності, поведінки, позиції індивіда;
- г) воно включає все те, що протиставлене пасивності людини, характеризуючи її бездіяльність, інертність, споглядальність, споживання;
- д) моральна активність не може обмежуватись лише духовною сферою, виражаючись у правдивому моральному аспекті, докорях сумління, не реалізованих у цілеспрямованій діяльності, реальних вчинках («Добрими намірами вимощена дорога в пекло» (Євангеліє від Матфія).

Контрольні запитання та тестові завдання

1. Як за останніми науковими знахідками пояснюється феномен моралі?

- а) як особливий вид виробництва;
- б) як форма суспільної свідомості;
- в) як форма індивідуальної свідомості;
- г) як правила поведінки;
- д) як виробництво специфічних цінностей та складну систему духовно-правових відносин, що виникають між членами суспільства і постійно здійснюються у процесі їх спільної діяльності на основі конкретних нормативно-ціннісних орієнтацій.

2. Кому належить твердження, що вище благо людини є діяльністю душі згідно з найкращою і найбільш повною доброчинністю протягом всього її життя, а вчинок досить добropорядний, якщо здійснюється свідомо правомірно і ради її самої згідно устрою душі?

- а) Демокріту;
- б) Епікуру;
- в) Сократу;
- г) Платону;
- д) Арістотелю.

3. Хто із філософів протиставив загальній легальності вчинків і їх наслідків внутрішню моральність способу мислення людини у боротьбі зі злом, що набуває усвідомлення свого обов'язку?

- а) Фейербах;
- б) Хатчесон;
- в) Берклі;
- г) І. Кант;
- д) Д. Юм.

4. У чому полягає специфіка моральної активності людини?

- а) це поняття тотожне поняттю моральна діяльність;
- б) вони тотожні лише за своєю сутністю;
- в) моральна активність складає продуктивну сутність діяльності, поведінки, позиції індивіда;
- г) воно включає все те, що протиставлене пасивності людини, характеризуючи її бездіяльність, інертність, споглядальність, споживання;
- д) моральна активність не може обмежуватись лише духовною сферою, виражаючись у правдивому моральному аспекті, докорях сумління, не реалізованих у цілеспрямованій діяльності, реальних вчинках («Добрими намірами вимощена дорога в пекло» (Євангеліє від Матфія).

5. У чому відмінність між поняттями «моральна активність» і «моральна діяльність»?

- а) ці поняття тотожні;
- б) між ними є спільність й відмінність;
- в) це взагалі різні поняття;
- г) моральна активність складає продуктивну сутність життєдіяльності людини, її поведінки, позиції, всього що протиставлене її пасивності (бездіяльності, інертності, споглядальності, споживанню);
- д) моральна діяльність — то найбільш адекватний і ефективний спосіб реалізації моральної активності, яка виступає як міра дієздатності, енергії, вольового, напруження і цілеспрямованості, ініціативи, наполегливості і самостійності індивіда.

6. Які аспекти можна виділити у цілісній багатфункціональній моральній діяльності людини?

- а) специфічний;
- б) пізнавальний (засвоєння соціально-морального досвіду і морального самопізнання);
- в) оцінюючий (вибір ціннісних орієнтацій, моральна оцінка інших і себе);
- г) комунікативний (спілкування і відносини з іншими);
- д) виховний (моральне виховання і самовиховання).

7. Що складає зміст моральної діяльності?

- а) безкорислива допомога людині;
- б) вчинки, здійснювані не на основі суворо регламентованих службових постанов, правових норм або правил етикету, а виключно за велінням морального обов'язку і совісті, свідомо орієнтовані на утвердження добра;
- в) «стерильно чиста», морально позитивна активність ідеального суб'єкта, який не знає вагань і сумнівів;
- г) досить складна, навіть внутрішньо суперечлива, сповнена роздумів і докорів сумління, діяльність індивіда, який прагне до узгодження особистих та соціальних конфліктів між добром і злом;
- д) моральна діяльність, яка ставить вищою своєю метою благо всього суспільства й окремих його членів, включаючи і дану особистість, яка свідомо діє за принципами гуманізму та чесності.

8. Яке із понять у цілому, за змістом і об'ємом, об'ємніше — «моральна діяльність» чи «моральна поведінка»?

- а) ці поняття тотожні;
- б) об'ємніше за змістом і об'ємом поняття «моральна поведінка»;
- в) моральна діяльність об'ємніша, оскільки включає в себе і духовну активність індивідів, адже її не можна віднести цілком до поведінки як сукупності соціально-значущих практичних дій.

5. У чому відмінність між поняттями «моральна активність» і «моральна діяльність»?

- а) ці поняття тотожні;
- б) між ними є спільність й відмінність;
- в) це взагалі різні поняття;
- г) моральна активність складає продуктивну сутність життєдіяльності людини, її поведінки, позиції, всього що протиставлене її пасивності (бездіяльності, інертності, споглядальності, споживанню);
- д) моральна діяльність — то найбільш адекватний і ефективний спосіб реалізації моральної активності, яка виступає як міра дієздатності, енергії, вольового, напруження і цілеспрямованості, ініціативи, наполегливості і самостійності індивіда.

6. Які аспекти можна виділити у цілісній багатфункціональній моральній діяльності людини?

- а) специфічний;
- б) пізнавальний (засвоєння соціально-морального досвіду і морального самопізнання);
- в) оцінюючий (вибір ціннісних орієнтацій, моральна оцінка інших і себе);
- г) комунікативний (спілкування і відносини з іншими);
- д) виховний (моральне виховання і самовиховання).

7. Що складає зміст моральної діяльності?

- а) безкорислива допомога людині;
- б) вчинки, здійснювані не на основі суворо регламентованих службових постанов, правових норм або правил етикету, а виключно за велінням морального обов'язку і совісті, свідомо орієнтовані на утвердження добра;
- в) «стерильно чиста», морально позитивна активність ідеального суб'єкта, який не знає вагань і сумнівів;
- г) досить складна, навіть внутрішньо суперечлива, сповнена роздумів і докорів сумління, діяльність індивіда, який прагне до узгодження особистих та соціальних конфліктів між добром і злом;
- д) моральна діяльність, яка ставить вищою своєю метою благо всього суспільства й окремих його членів, включаючи і дану особистість, яка свідомо діє за принципами гуманізму та чесності.

8. Яке із понять у цілому, за змістом і об'ємом, об'ємніше — «моральна діяльність» чи «моральна поведінка»?

- а) ці поняття тотожні;
- б) об'ємніше за змістом і об'ємом поняття «моральна поведінка»;
- в) моральна діяльність об'ємніша, оскільки включає в себе і духовну активність індивідів, адже її не можна віднести цілком до поведінки як сукупності соціально-значущих практичних дій.

9. Яка роль у становленні особистості і моральної діяльності?

- а) формується і проявляється моральна культура людини;
- б) все відбувається саме по собі;
- в) формуються і проявляються моральні потреби та здібності;
- г) формуються і проявляються переконання і звички;
- д) формуються і проявляються моральні якості та життєва позиція.

10. Чи є моральна діяльність у цілому збагненою та добровільною? Чому?

- а) ні в якому разі;
- б) залежно від обставин;
- в) так, оскільки припускає знання і визнання суб'єктом соціальних моральних вимог;
- г) так, оскільки припускає осмислення трактування мети і шляхів її досягнення;
- д) так, оскільки припускає здатність індивіда здійснювати певні дії (чи утримуватись від них) за переконанням, оцінювати власні і чужі вчинки, передбачати й аналізувати їх наслідки.

11. Що цілком достатньо для того, щоб людина була морально керованою?

- а) ерудиції;
- б) моральних переконань;
- в) моральних якостей та потреб;
- г) власних бажань;
- д) певного мінімуму свободи вибору і можливості з'ясування етичного значення власних намірів, дій і їх об'єктивних результатів.

12. Без чого неможлива повноцінна моральна діяльність людини?

- а) без ерудиції;
- б) без етичних знань;
- в) без моральних потреб та мотивів;
- г) без культури моральних почуттів;
- д) без визнання моральних цінностей суспільства, шляхом їх інтеріоризації, перетворення у внутрішнє надбання самосвідомості, а також без відбору привласнених цінностей за допомогою їх екстеріоризації, об'єктивації у поведінці.

13. Що слугує початковим моментом, першоджерелом моральної самосвідомості індивіда?

- а) моральні принципи суспільства;

9. Яка роль у становленні особистості і моральної діяльності?

- а) формується і проявляється моральна культура людини;
- б) все відбувається саме по собі;
- в) формуються і проявляються моральні потреби та здібності;
- г) формуються і проявляються переконання і звички;
- д) формуються і проявляються моральні якості та життєва позиція.

10. Чи є моральна діяльність у цілому збагненою та добровільною? Чому?

- а) ні в якому разі;
- б) залежно від обставин;
- в) так, оскільки припускає знання і визнання суб'єктом соціальних моральних вимог;
- г) так, оскільки припускає осмислення трактування мети і шляхів її досягнення;
- д) так, оскільки припускає здатність індивіда здійснювати певні дії (чи утримуватись від них) за переконанням, оцінювати власні і чужі вчинки, передбачати й аналізувати їх наслідки.

11. Що цілком достатньо для того, щоб людина була морально керованою?

- а) ерудиції;
- б) моральних переконань;
- в) моральних якостей та потреб;
- г) власних бажань;
- д) певного мінімуму свободи вибору і можливості з'ясування етичного значення власних намірів, дій і їх об'єктивних результатів.

12. Без чого неможлива повноцінна моральна діяльність людини?

- а) без ерудиції;
- б) без етичних знань;
- в) без моральних потреб та мотивів;
- г) без культури моральних почуттів;
- д) без визнання моральних цінностей суспільства, шляхом їх інтеріоризації, перетворення у внутрішнє надбання самосвідомості, а також без відбору привласнених цінностей за допомогою їх екстеріоризації, об'єктивації у поведінці.

13. Що слугує початковим моментом, першоджерелом моральної самосвідомості індивіда?

- а) моральні принципи суспільства;

- б) моральні знання;
- в) ерудиція;
- г) соціальна та індивідуальна (чужа і власна) моральна практика, прямо і опосередковано неодноразово відображена в свідомості індивіда.

14. За яких передумов людина може переконатися в ступені адекватності своїх етичних знань та оцінок?

- а) через розуміння того, як відображається її моральнісна діяльність у душі оточуючих у вигляді репутації, авторитету;
- б) через глибоке, повне осягнення власного характеру;
- в) через співставлення своєї поведінки із вчинками інших;
- г) це визначається інтуїтивно;
- д) виходячи з власних практичних проявів у справах і вчинках, у загальній лінії поведінки та співставленні останніх із загальнолюдськими етичними цінностями.

15. Яка роль моральної діяльності людини в масштабі і в контексті всього її життя?

- а) вона є способом етичного буття людини;
- б) допомагає людині визначитися в моральній життєтворчості, вибудувати стратегію і тактику свідомого вибору життєвих цілей, оформленню їх у програми і плани визначення способів життєдіяльності та їх реалізації і корегування з урахуванням життєвих обставин;
- в) вона не має ніякого значення;
- г) все виникає стихійно;
- д) вона постає як діяльність, цілісний суперечливий процес багатогранного пізнання і розв'язання життєвих проблем, морального самовизначення, самореалізації, самоствердження.

- б) моральні знання;
- в) ерудиція;
- г) соціальна та індивідуальна (чужа і власна) моральна практика, прямо і опосередковано неодноразово відображена в свідомості індивіда.

14. За яких передумов людина може переконатися в ступені адекватності своїх етичних знань та оцінок?

- а) через розуміння того, як відображається її моральнісна діяльність у душі оточуючих у вигляді репутації, авторитету;
- б) через глибоке, повне осягнення власного характеру;
- в) через співставлення своєї поведінки із вчинками інших;
- г) це визначається інтуїтивно;
- д) виходячи з власних практичних проявів у справах і вчинках, у загальній лінії поведінки та співставленні останніх із загальнолюдськими етичними цінностями.

15. Яка роль моральної діяльності людини в масштабі і в контексті всього її життя?

- а) вона є способом етичного буття людини;
- б) допомагає людині визначитися в моральній життєтворчості, вибудувати стратегію і тактику свідомого вибору життєвих цілей, оформленню їх у програми і плани визначення способів життєдіяльності та їх реалізації і корегування з урахуванням життєвих обставин;
- в) вона не має ніякого значення;
- г) все виникає стихійно;
- д) вона постає як діяльність, цілісний суперечливий процес багатогранного пізнання і розв'язання життєвих проблем, морального самовизначення, самореалізації, самоствердження.

ОРІЄНТОВНІ ПАКЕТИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

МОДУЛЬ 1

1. Первісне слово *moralitas* — мораль означало:

- а) совість;
- б) звичай, характер, темперамент;
- в) правило співжиття у суспільстві;
- г) наука про людські характери;
- д) добро.

2. До якого поняття належить визначення: відповідність поведінки, вчинків людини змістові моральних норм, її обоє «язкам»?

- а) мораль;
- б) моральність;
- в) справедливість;
- г) добро;
- д) відповідальність.

3. Хто із цих вчених є представником натуралістичної концепції походження моралі?

- а) Арістотель;
- б) Платон;
- в) К. Маркс;
- г) М. Вебер;
- д) З. Фрейд.

4. Яка з цих властивостей є характерною для моралі на відміну від звичаю?

- а) орієнтується на минуле;
- б) відображає традицію, консерватизм;
- в) стверджує ідеальне, належне;
- г) стверджує суще, реальне.

5. Яка із функцій моралі відображає ставлення людини до життя суспільства і до свого місця в ньому?

ОРІЄНТОВНІ ПАКЕТИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

МОДУЛЬ 1

1. Первісне слово *moralitas* — мораль означало:

- а) совість;
- б) звичай, характер, темперамент;
- в) правило співжиття у суспільстві;
- г) наука про людські характери;
- д) добро.

2. До якого поняття належить визначення: відповідність поведінки, вчинків людини змістові моральних норм, її обоє «язкам»?

- а) мораль;
- б) моральність;
- в) справедливість;
- г) добро;
- д) відповідальність.

3. Хто із цих вчених є представником натуралістичної концепції походження моралі?

- а) Арістотель;
- б) Платон;
- в) К. Маркс;
- г) М. Вебер;
- д) З. Фрейд.

4. Яка з цих властивостей є характерною для моралі на відміну від звичаю?

- а) орієнтується на минуле;
- б) відображає традицію, консерватизм;
- в) стверджує ідеальне, належне;
- г) стверджує суще, реальне.

5. Яка із функцій моралі відображає ставлення людини до життя суспільства і до свого місця в ньому?

- а) регулятивна;
- б) світоглядна;
- в) пізнавальна;
- г) гуманізуюча;
- д) виховна.

6. Які з даних понять не належать до основних властивостей моралі?

- а) регламентованість;
- б) імперативність;
- в) стабільність;
- г) нормативність;
- д) оцінювальність.

7. Поняття цінність у філософію ввів:

- а) Арістотель;
- б) Платон;
- в) Кант;
- г) Лотце;
- д) Кант.

8. В якій релігійно-філософській системі зародився один із найдавніших кодексів моральної поведінки – Декалог?

- а) джайнізм;
- б) буддизм;
- в) іудаїзм;
- г) даосизм;
- д) конфуціанство.

9. Що означає поняття справедливості?

- а) втілення моральних норм, принципів, правил у реальній поведінці;
- б) загальне співвідношення цінностей і їх конкретний розподіл між суб'єктами;
- в) сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством;
- г) визначення відповідності поведінки, вчинків людини моральним нормам, її обов'язкам.

- а) регулятивна;
- б) світоглядна;
- в) пізнавальна;
- г) гуманізуюча;
- д) виховна.

6. Які з даних понять не належать до основних властивостей моралі?

- а) регламентованість;
- б) імперативність;
- в) стабільність;
- г) нормативність;
- д) оцінювальність.

7. Поняття цінність у філософію ввів:

- а) Арістотель;
- б) Платон;
- в) Кант;
- г) Лотце;
- д) Кант.

8. В якій релігійно-філософській системі зародився один із найдавніших кодексів моральної поведінки – Декалог?

- а) джайнізм;
- б) буддизм;
- в) іудаїзм;
- г) даосизм;
- д) конфуціанство.

9. Що означає поняття справедливості?

- а) втілення моральних норм, принципів, правил у реальній поведінці;
- б) загальне співвідношення цінностей і їх конкретний розподіл між суб'єктами;
- в) сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством;
- г) визначення відповідності поведінки, вчинків людини моральним нормам, її обов'язкам.

10. До якого поняття належить визначення «стійка, домінуюча спрямованість моральної свідомості, що проявляється у соціальній діяльності і має соціальну цінність»?

- а) моральний мотив;
- б) сенс життя;
- в) щастя;
- г) совість;
- д) моральний ідеал.

11. Яка з цих характеристик указує на раціональний тип моральної культури?

- а) має непевні уявлення про норми, часто порушує моральні правила;
- б) має фрагментарні моральні знання, орієнтується на зовнішні чинники (громадську думку, традиції);
- в) добре знає загальноприйняті норми і принципи, але не спирається на них у власній поведінці;
- г) має загострене відчуття добра і зла, але не керується ним через відсутність волі;
- д) має глибокі знання і розвинуті моральні почуття, спирається на них у поведінці.

12. Предметом етики є:

- а) правила поведінки у суспільстві;
- б) структура моралі, сутність, специфіка;
- в) структура суспільства, закони його розвитку;
- г) історія становлення суспільства;
- д) внутрішній світ людини.

13. Уміння дотримуватися і відчувати міри у спілкуванні називається

- а) коректність;
- б) ввічливість;
- в) тактовність;
- г) пунктуальність;
- д) скромність.

10. До якого поняття належить визначення «стійка, домінуюча спрямованість моральної свідомості, що проявляється у соціальній діяльності і має соціальну цінність»?

- а) моральний мотив;
- б) сенс життя;
- в) щастя;
- г) совість;
- д) моральний ідеал.

11. Яка з цих характеристик указує на раціональний тип моральної культури?

- а) має непевні уявлення про норми, часто порушує моральні правила;
- б) має фрагментарні моральні знання, орієнтується на зовнішні чинники (громадську думку, традиції);
- в) добре знає загальноприйняті норми і принципи, але не спирається на них у власній поведінці;
- г) має загострене відчуття добра і зла, але не керується ним через відсутність волі;
- д) має глибокі знання і розвинуті моральні почуття, спирається на них у поведінці.

12. Предметом етики є:

- а) правила поведінки у суспільстві;
- б) структура моралі, сутність, специфіка;
- в) структура суспільства, закони його розвитку;
- г) історія становлення суспільства;
- д) внутрішній світ людини.

13. Уміння дотримуватися і відчувати міри у спілкуванні називається

- а) коректність;
- б) ввічливість;
- в) тактовність;
- г) пунктуальність;
- д) скромність.

14. Яка характеристика відповідає інтимному типу спілкування?

- а) формальний, неглибокий рівень, рольова взаємодія;
- б) відбувається з приводу виконання соціальних функцій;
- в) характеризується становленням ціннісного визнання один одного;
- г) відбувається на глибокому рівні, включає кохання, родинні стосунки;
- д) характеризується спільністю інтересів, включає дружні стосунки.

15. Яка із функцій моралі реалізує спроможність схвалювати чи засуджувати певні явища?

- а) виховна;
- б) світоглядна;
- в) пізнавальна;
- г) гуманізуюча;
- д) оцінювальна.

16. Основоположником етики як науки вважають:

- а) Аристофана;
- б) Арістотеля;
- в) Аристиппа;
- г) Цицерона;
- д) Платона.

17. Які з цих якостей є характерними для особистості моральної?

- а) орієнтується на минуле, найбільше наслідує традицію, консерватизм;
- б) орієнтується на майбутнє, задовольняє назрілі, нереалізовані потреби суспільства, має чітку позицію, ненаголошуючи на цьому
- в) стверджує ідеальне;
- г) наявність почуття такту, делікатності;
- д) наявність ознак неповторності в усьому;
- є) наявність здатності протистояти середовищу, проявити зусилля незлиття з ним уразі потреби.

14. Яка характеристика відповідає інтимному типу спілкування?

- а) формальний, неглибокий рівень, рольова взаємодія;
- б) відбувається з приводу виконання соціальних функцій;
- в) характеризується становленням ціннісного визнання один одного;
- г) відбувається на глибокому рівні, включає кохання, родинні стосунки;
- д) характеризується спільністю інтересів, включає дружні стосунки.

15. Яка із функцій моралі реалізує спроможність схвалювати чи засуджувати певні явища?

- а) виховна;
- б) світоглядна;
- в) пізнавальна;
- г) гуманізуюча;
- д) оцінювальна.

16. Основоположником етики як науки вважають:

- а) Аристофана;
- б) Арістотеля;
- в) Аристиппа;
- г) Цицерона;
- д) Платона.

17. Які з цих якостей є характерними для особистості моральної?

- а) орієнтується на минуле, найбільше наслідує традицію, консерватизм;
- б) орієнтується на майбутнє, задовольняє назрілі, нереалізовані потреби суспільства, має чітку позицію, ненаголошуючи на цьому
- в) стверджує ідеальне;
- г) наявність почуття такту, делікатності;
- д) наявність ознак неповторності в усьому;
- є) наявність здатності протистояти середовищу, проявити зусилля незлиття з ним уразі потреби.

18. Яка частина етики констатує зведення моральних вимог, приписів суспільства?

- а) Емпірична етика;
- б) Загальна теорія моралі;
- в) Нормативна етика;
- г) Педагогічна етика;
- д) Професійна етика.

19. Трактат, в якому Арістотель вперше виклав вчення про мораль називається:

- а) Нікомахова етика;
- б) Критика чистого розуму;
- в) Про гідність людини;
- г) Держава;
- д) Про добродійність.

20. Що означає поняття честь?

- а) об'єктивна суспільноморальна цінність особистості як представника певної соціальної групи;
- б) визнання моральних чеснот;
- в) цілісне уявлення про чесноти і вади особистості;
- г) вищий прояв реалізації сенсу життя, гармонія із собою і світом.

21. Що означає поняття мораль?

- а) загальне співвідношення цінностей і їх конкретний розподіл між суб'єктами;
- б) втілення норм, принципів, правил у реальній поведінці людини;
- в) сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством;
- г) визначення відповідності поведінки, вчинків людини змісту моральних норм
- д) система принципів, норм і вимог, яка регулює поведінку людини, її ставлення до суспільства з позицій добра і зла.

22. Показниками моральної цінності особистості є:

- а) честь;
- б) гідність;

18. Яка частина етики констатує зведення моральних вимог, приписів суспільства?

- а) Емпірична етика;
- б) Загальна теорія моралі;
- в) Нормативна етика;
- г) Педагогічна етика;
- д) Професійна етика.

19. Трактат, в якому Арістотель вперше виклав вчення про мораль називається:

- а) Нікомахова етика;
- б) Критика чистого розуму;
- в) Про гідність людини;
- г) Держава;
- д) Про добродійність.

20. Що означає поняття честь?

- а) об'єктивна суспільноморальна цінність особистості як представника певної соціальної групи;
- б) визнання моральних чеснот;
- в) цілісне уявлення про чесноти і вади особистості;
- г) вищий прояв реалізації сенсу життя, гармонія із собою і світом.

21. Що означає поняття мораль?

- а) загальне співвідношення цінностей і їх конкретний розподіл між суб'єктами;
- б) втілення норм, принципів, правил у реальній поведінці людини;
- в) сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством;
- г) визначення відповідності поведінки, вчинків людини змісту моральних норм
- д) система принципів, норм і вимог, яка регулює поведінку людини, її ставлення до суспільства з позицій добра і зла.

22. Показниками моральної цінності особистості є:

- а) честь;
- б) гідність;

- в) успішність;
- г) матеріальний статус;
- д) соціальний статус.

23. Вкажіть визначення поняття виховання:

- а) цілеспрямований, ціленаполягаючий, систематизований науковий процес формування в індивідів ціннісних характеристик;
- б) вища духовно-практична здатність особистості до програмування та регулювання власної поведінки;
- в) сталі прояви суб'єктивного особистісного ставлення людини до самої себе та інших;
- г) ступінь залучення моральних цінностей суспільства до всіх аспектів життєдіяльності особистості.

24. До якого поняття належить «рівень засвоєння існуючих в суспільстві моральних цінностей»?

- а) моральна культура особистості;
- б) моральна діяльність особистості;
- в) моральна свідомість особистості;
- г) ціннісна орієнтація особистості.

25. До якого поняття належить визначення «сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків»?

- а) етика;
- б) етикет;
- в) естетика;
- г) мораль;
- д) моральність.

26. Які з даних чеснот належать до моральних чинників етики спілкування?

- а) любов та повага до гідності;
- б) тактовність, делікатність;
- в) доброзичливість;
- г) довірливість;
- д) щирість.

- в) успішність;
- г) матеріальний статус;
- д) соціальний статус.

23. Вкажіть визначення поняття виховання:

- а) цілеспрямований, ціленаполягаючий, систематизований науковий процес формування в індивідів ціннісних характеристик;
- б) вища духовно-практична здатність особистості до програмування та регулювання власної поведінки;
- в) сталі прояви суб'єктивного особистісного ставлення людини до самої себе та інших;
- г) ступінь залучення моральних цінностей суспільства до всіх аспектів життєдіяльності особистості.

24. До якого поняття належить «рівень засвоєння існуючих в суспільстві моральних цінностей»?

- а) моральна культура особистості;
- б) моральна діяльність особистості;
- в) моральна свідомість особистості;
- г) ціннісна орієнтація особистості.

25. До якого поняття належить визначення «сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішні прояви людських стосунків»?

- а) етика;
- б) етикет;
- в) естетика;
- г) мораль;
- д) моральність.

26. Які з даних чеснот належать до моральних чинників етики спілкування?

- а) любов та повага до гідності;
- б) тактовність, делікатність;
- в) доброзичливість;
- г) довірливість;
- д) щирість.

27. Вкажіть «золоте правило моралі»:

- а) Не вбий;
- б) Не вкради;
- в) Поважай батьків своїх;
- г) Стався до інших так, як би ти хотів, щоб інші ставились до тебе;
- д) Йди до своєї мети, незважаючи ні на що, адже мета виправдовує засоби.

28. Етичне мислення, моральні почуття належать до структури:

- а) моральної свідомості;
- б) моральної діяльності;
- в) моральної свободи;
- г) моральних відносин.

29. Які з даних концепцій походження моралі вбачають її витоки в еволюції природного світу?

- а) соціально-історичні;
- б) натуралістичні;
- в) релігійні;
- г) механіцистичні.

30. Що таке табу?

- а) заборона;
- б) мовчання;
- в) правило;
- г) дозвіл;
- д) закон.

27. Вкажіть «золоте правило моралі»:

- а) Не вбий;
- б) Не вкради;
- в) Поважай батьків своїх;
- г) Стався до інших так, як би ти хотів, щоб інші ставились до тебе;
- д) Йди до своєї мети, незважаючи ні на що, адже мета виправдовує засоби.

28. Етичне мислення, моральні почуття належать до структури:

- а) моральної свідомості;
- б) моральної діяльності;
- в) моральної свободи;
- г) моральних відносин.

29. Які з даних концепцій походження моралі вбачають її витоки в еволюції природного світу?

- а) соціально-історичні;
- б) натуралістичні;
- в) релігійні;
- г) механіцистичні.

30. Що таке табу?

- а) заборона;
- б) мовчання;
- в) правило;
- г) дозвіл;
- д) закон.

МОДУЛЬ 2

1. Загальновизнано, що етика — наука про мораль. Але ж мораль вивчається не лиш етикою. Зачіпають питання моралі й психологія, педагогіка, естетика, тощо. У чому специфіка етики? У чому, на вашу думку, полягає необхідність існування її як особливої науки, що дає вона суспільству й окремій людині?

2. Визначити до яких етичних напрямків належать вислови мислителів?

а) «Мораль в найзагальнішому розумінні — це вчення про мистецтво спрямовувати дії людей таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя» (_____);

б) «Всі теорії моралі..., оскільки вони є філософськими теоріями, нейтральні стосовно дійсної поведінки... Нерозумно, а також самонадіяно для філософа якого б то не було роду виступати в ролі проповідника моралі» (_____);

в) «Мудрість полягає в тому, щоб говорити істинне і, щоб дослуховуватися до природи, поводитись з нею свідомо» (_____);

г) «Живі людські сили — ось головна пружина історії людства» (_____);

д) «Там, де бракує необхідного для життя, там відсутня й моральна необхідність. Основа життя — це основа й для моралі. Там, де від голоду, відбідноти, ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там нема основи й матеріалу для моралі і в твоїй голові, твоєму серці й твоєму почутті» (_____);

е) «Корінь зла не в речах, а в душі» (_____);

є) «Зло, як і добро має своїм джерелом волю, а остання в своєму понятті таке ж добро як і зло» (_____).

3. Проаналізуйте наведені нижче відповіді на запитання: «Що таке етика?» Вкажіть, яка із наведених відповідей є:

а) вірною;

б) в основному вірною;

в) частково вірною;

г) неправильною;

МОДУЛЬ 2

1. Загальновизнано, що етика — наука про мораль. Але ж мораль вивчається не лиш етикою. Зачіпають питання моралі й психологія, педагогіка, естетика, тощо. У чому специфіка етики? У чому, на вашу думку, полягає необхідність існування її як особливої науки, що дає вона суспільству й окремій людині?

2. Визначити до яких етичних напрямків належать вислови мислителів?

а) «Мораль в найзагальнішому розумінні — це вчення про мистецтво спрямовувати дії людей таким чином, щоб виробляти найбільшу суму щастя» (_____);

б) «Всі теорії моралі..., оскільки вони є філософськими теоріями, нейтральні стосовно дійсної поведінки... Нерозумно, а також самонадіяно для філософа якого б то не було роду виступати в ролі проповідника моралі» (_____);

в) «Мудрість полягає в тому, щоб говорити істинне і, щоб дослуховуватися до природи, поводитись з нею свідомо» (_____);

г) «Живі людські сили — ось головна пружина історії людства» (_____);

д) «Там, де бракує необхідного для життя, там відсутня й моральна необхідність. Основа життя — це основа й для моралі. Там, де від голоду, відбідноти, ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там нема основи й матеріалу для моралі і в твоїй голові, твоєму серці й твоєму почутті» (_____);

е) «Корінь зла не в речах, а в душі» (_____);

є) «Зло, як і добро має своїм джерелом волю, а остання в своєму понятті таке ж добро як і зло» (_____).

3. Проаналізуйте наведені нижче відповіді на запитання: «Що таке етика?» Вкажіть, яка із наведених відповідей є:

а) вірною;

б) в основному вірною;

в) частково вірною;

г) неправильною;

- а) Наука про поведінку людини в суспільстві;
- б) Наука про належне;
- в) Філософська наука про мораль;
- г) Наука про методи побудови моральнісних суджень;
- д) Наука про норми й принципи поведіння людини в суспільстві в напрямку «добро – зло».

4. Який напрямок етики виражений у тексті, наведеному нижче? «Завдання етики полягає в необхідності «знайти надійну опору в чистих автономних ідеях розуму, вільного від будь-яких зовнішніх опор і авторитетів, як на небі, так і на землі, і лиш в самому собі, в своїх власних логічних вимогах, як таку, що знаходить запоруку своєї істини й вірогідності». / Є. Спекторський. Із області чистої етики // Вопросы философии и психологии. 1905. —№ 78. — с. 386 (_____)

5. Чи згодні ви з висловленою нижче думкою? Який метод мислення цих філософів?

«У моралі, так само, як і в фізиці й механіці, наслідки завжди пропорційні причинам. /К. Гельвецій/ (_____). «При наявності правильного методу значну частину етики можна було б побудувати з такою ясністю, яка б мислячій людині залишила б так само мало підстав для сумнівів, як мало їх для сумнівів в істинності доведених їй математичних пропозицій» /Д. Локк/ (_____).

6. Визначте, яка етична риса розкривається у вислові: «Якщо мене запитують, як можна визначити добро, моя відповідь така, що воно не може бути визначено, і це все, що я можу сказати» /Дж. Мор/ (_____).

7. Чи актуальна наведена нижче вимога сьогодні?

«Благо всюди і скрізь залежить від дотримання двох умов: Правильного встановлення кінцевої цілі всякого роду діяльності; Знаходження відповідних засобів, які ведуть до кінцевої мети. Може статися, що обидві ці вимоги будуть стояти в протиріччі одна з одною і може трапитись, що вони будуть співпадати: інколи мета визначена прекрасно, але допускаються помилки в засобах, що

- а) Наука про поведінку людини в суспільстві;
- б) Наука про належне;
- в) Філософська наука про мораль;
- г) Наука про методи побудови моральнісних суджень;
- д) Наука про норми й принципи поведіння людини в суспільстві в напрямку «добро – зло».

4. Який напрямок етики виражений у тексті, наведеному нижче? «Завдання етики полягає в необхідності «знайти надійну опору в чистих автономних ідеях розуму, вільного від будь-яких зовнішніх опор і авторитетів, як на небі, так і на землі, і лиш в самому собі, в своїх власних логічних вимогах, як таку, що знаходить запоруку своєї істини й вірогідності». / Є. Спекторський. Із області чистої етики // Вопросы философии и психологии. 1905. —№ 78. — с. 386 (_____)

5. Чи згодні ви з висловленою нижче думкою? Який метод мислення цих філософів?

«У моралі, так само, як і в фізиці й механіці, наслідки завжди пропорційні причинам. /К. Гельвецій/ (_____). «При наявності правильного методу значну частину етики можна було б побудувати з такою ясністю, яка б мислячій людині залишила б так само мало підстав для сумнівів, як мало їх для сумнівів в істинності доведених їй математичних пропозицій» /Д. Локк/ (_____).

6. Визначте, яка етична риса розкривається у вислові: «Якщо мене запитують, як можна визначити добро, моя відповідь така, що воно не може бути визначено, і це все, що я можу сказати» /Дж. Мор/ (_____).

7. Чи актуальна наведена нижче вимога сьогодні?

«Благо всюди і скрізь залежить від дотримання двох умов: Правильного встановлення кінцевої цілі всякого роду діяльності; Знаходження відповідних засобів, які ведуть до кінцевої мети. Може статися, що обидві ці вимоги будуть стояти в протиріччі одна з одною і може трапитись, що вони будуть співпадати: інколи мета визначена прекрасно, але допускаються помилки в засобах, що

ведуть до досягнення цієї мети і іншим разом є всі засоби, що ведуть до досягнення мети, але ж мета поставлена погано... Слід прагнути володіти і тим. і іншим, тобто вміти визначити і мету, і сприяючи досягненню її, засоби» /Арістотель/ (_____).

8. Які перспективи відкривають перед етикою підходи, висловлені нижче?

а) «Етика повинна б визнати себе неспроможною, заперечення можливості узагальнень в моралі пояснює нам, чому нема й не може бути науки про поведінку» /Данем/ (_____);

б) «Моральне судження не є ні істинним, ні помилковим. Воно нічого не стверджує, його не можна ні довести, ні спростувати /Р. Карнап/ (_____).

9. По чому судять про рівень моральної свідомості людини?

а) за стійкістю переконань та вірністю своїм моральним ідеалам;

б) за адекватністю розуміння та здатністю до моральної оцінки інших і себе;

в) за глибиною поваги й справедливою вимогливістю до оточуючих та до себе;

г) за вмінням самостійно й правильно приймати рішення й послідовністю добровільних вчинків;

д) за моральною надійністю та здатністю протистояти внутрішнім спонукам, вмінням врахувати обставини та розумно піднятися над ними;

ж) за комплексом всіх, наведених вище, моральних якостей.

10. У чому полягає різниця між поняттями самосвідомість та світосвідомість?

а) у ролі в моральній життєдіяльності людини;

б) у відображенні в свідомості людини морального світопорядку;

в) в оціночно-нормативному ставленні індивіда до загальних, особистих, одиничних проявів світопорядку з точки зору власне людського змісту;

г) у забезпеченні індивіда ціннісною інформацією про систему суспільних моральних орієнтирів у царині повинного й належного в житті як окремих осіб, так і цілих груп;

ведуть до досягнення цієї мети і іншим разом є всі засоби, що ведуть до досягнення мети, але ж мета поставлена погано... Слід прагнути володіти і тим. і іншим, тобто вміти визначити і мету, і сприяючи досягненню її, засоби» /Арістотель/ (_____).

8. Які перспективи відкривають перед етикою підходи, висловлені нижче?

а) «Етика повинна б визнати себе неспроможною, заперечення можливості узагальнень в моралі пояснює нам, чому нема й не може бути науки про поведінку» /Данем/ (_____);

б) «Моральне судження не є ні істинним, ні помилковим. Воно нічого не стверджує, його не можна ні довести, ні спростувати /Р. Карнап/ (_____).

9. По чому судять про рівень моральної свідомості людини?

а) за стійкістю переконань та вірністю своїм моральним ідеалам;

б) за адекватністю розуміння та здатністю до моральної оцінки інших і себе;

в) за глибиною поваги й справедливою вимогливістю до оточуючих та до себе;

г) за вмінням самостійно й правильно приймати рішення й послідовністю добровільних вчинків;

д) за моральною надійністю та здатністю протистояти внутрішнім спонукам, вмінням врахувати обставини та розумно піднятися над ними;

ж) за комплексом всіх, наведених вище, моральних якостей.

10. У чому полягає різниця між поняттями самосвідомість та світосвідомість?

а) у ролі в моральній життєдіяльності людини;

б) у відображенні в свідомості людини морального світопорядку;

в) в оціночно-нормативному ставленні індивіда до загальних, особистих, одиничних проявів світопорядку з точки зору власне людського змісту;

г) у забезпеченні індивіда ціннісною інформацією про систему суспільних моральних орієнтирів у царині повинного й належного в житті як окремих осіб, так і цілих груп;

д) різниці немає.

11. Чи позначається на моральній активності людини її самосвідомість? Якщо так, то як це відбувається?

а) позначається, бо особистість як свідомий суб'єкт не лише усвідомлює навколишнє як «Я», а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця;

б) позначається, оскільки людина є автор і об'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту і структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому);

в) не позначається;

г) частково позначається;

д) залежно від обставин.

12. Як відбувається духовно-практичне засвоєння людиною суспільних моральних цінностей?

а) у цьому зв'язку відсутні закономірності;

б) на основі особистого життєвого досвіду;

в) через вибіркове ставлення й апробацію об'єктивного значення суспільних моральних цінностей;

г) через суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе мотивів своєї поведінки;

д) через знання їх.

13. Які найбільш загальні положення характеризують моральність свідомості й поведінки людини? Чому?

а) об'єктивних ознак не існує;

б) совість;

в) честь;

г) гуманність;

д) категорії добра та обов'язку, оскільки добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл.

д) різниці немає.

11. Чи позначається на моральній активності людини її самосвідомість? Якщо так, то як це відбувається?

а) позначається, бо особистість як свідомий суб'єкт не лише усвідомлює навколишнє як «Я», а й свідомо присвоює собі всі справи, що виходять від неї, вчинки, й бере на себе відповідальність в якості їх автора й творця;

б) позначається, оскільки людина є автор і об'єкт моральної діяльності у всьому різноманітті її змісту і структури (моральні знання й переконання, оцінки й почуття, звички й нахили, конкретні вчинки й спосіб життя, окремі особистісні якості, моральне обличчя в цілому);

в) не позначається;

г) частково позначається;

д) залежно від обставин.

12. Як відбувається духовно-практичне засвоєння людиною суспільних моральних цінностей?

а) у цьому зв'язку відсутні закономірності;

б) на основі особистого життєвого досвіду;

в) через вибіркове ставлення й апробацію об'єктивного значення суспільних моральних цінностей;

г) через суб'єктивне осмислення і перетворення в моральні переконання як вимоги до самого себе мотивів своєї поведінки;

д) через знання їх.

13. Які найбільш загальні положення характеризують моральність свідомості й поведінки людини? Чому?

а) об'єктивних ознак не існує;

б) совість;

в) честь;

г) гуманність;

д) категорії добра та обов'язку, оскільки добро виражає сутність морального як соціальної цінності (блага), а обов'язок підкреслює його імперативний (наказовий) смисл.

14. Які ціннісно-нормативні ознаки моральної свідомості (включаючи й самосвідомість) і поведінки особистості, що містяться в кожній системі моралі, складають основу загальних принципів (моральних законів)? Чому?

- а) гідність, бо складає основу справжньої людяності;
- б) совість, обов'язок, честь, бо вони є головними імперативами життєдіяльності людини;
- в) справедливість, оскільки є ознакою винагороджуючою і розпридільчою;
- г) чесність та гуманність, бо вони слугують основою інтегральної оцінки і вимоги до відповідних моральних якостей індивіда, виражають діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в ставленні й функціонуванні основи моральних цінностей та норм як суспільства, так й окремої особистості;
- д) жодна з названих ціннісних ознак.

15. Чому гуманність складає основу одного із загальнолюдських принципів моралі (моральних законів)?

- а) бо вона як риса моральної свідомості і світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточуючими;
- б) тому, що в основі її лежить усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї природи, що дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і дії, співчувати й сприяти їй;
- в) бо завдяки гуманності людина набуває здатності пізнавати й оцінювати себе з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний смисл своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, вчинків й способу життя;
- г) тому що в гуманності проявляється духовно-практичне ставлення до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя;
- д) бо вона проявляється в елементарній уважності й доброзичливості до людей, в умінні розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки, почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину;
- ж) тому що кожен має право чекати й вимагати гуманного й справедливого ставлення до себе з боку інших груп, осіб, суспільства в цілому.

14. Які ціннісно-нормативні ознаки моральної свідомості (включаючи й самосвідомість) і поведінки особистості, що містяться в кожній системі моралі, складають основу загальних принципів (моральних законів)? Чому?

- а) гідність, бо складає основу справжньої людяності;
- б) совість, обов'язок, честь, бо вони є головними імперативами життєдіяльності людини;
- в) справедливість, оскільки є ознакою винагороджуючою і розпридільчою;
- г) чесність та гуманність, бо вони слугують основою інтегральної оцінки і вимоги до відповідних моральних якостей індивіда, виражають діалектику абсолютного й відносного, загального й особистого, статичного й динамічного в ставленні й функціонуванні основи моральних цінностей та норм як суспільства, так й окремої особистості;
- д) жодна з названих ціннісних ознак.

15. Чому гуманність складає основу одного із загальнолюдських принципів моралі (моральних законів)?

- а) бо вона як риса моральної свідомості і світосвідомості людини проявляється в постійній практичній взаємодії з оточуючими;
- б) тому, що в основі її лежить усвідомлене переживання й глибоке розуміння своєї природи, що дозволяє подумки ставити себе на місце іншої людини, морально виправдовувати її наміри і дії, співчувати й сприяти їй;
- в) бо завдяки гуманності людина набуває здатності пізнавати й оцінювати себе з рівними їй суб'єктами, вловлювати моральний смисл своїх мотивів і цілей, почуттів і бажань, вчинків й способу життя;
- г) тому що в гуманності проявляється духовно-практичне ставлення до інших членів суспільства, гідних поваги, турботи, любові, щастя;
- д) бо вона проявляється в елементарній уважності й доброзичливості до людей, в умінні розуміти й враховувати їх інтереси, прагнення, думки, почуття, усвідомлювати й відчувати свою відповідальність за людину;
- ж) тому що кожен має право чекати й вимагати гуманного й справедливого ставлення до себе з боку інших груп, осіб, суспільства в цілому.

16. Що є вищою формою гуманності?

- а) мізантропія;
- б) совість;
- в) обов'язок;
- г) людяність;
- д) альтруїзм.

17. У чому деталізується загальний зміст чесності як морально-го принципу та ознаки інтегрованості свідомості людини?

- а) у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права;
- б) у принциповості;
- в) у правдивості та щирості перед оточуючими;
- г) у змістовній єдності морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобів;
- д) у комплексі всіх наведених якостей.

18. Які почуття людини пов'язані з етичною категорією честі?

- а) честолюбство;
- б прагнення до утвердження свого морального Я серед інших;
- в) прагнення до визнання суспільством;
- г) переживання сорому, ганьби, безчестя, провини;
- д) жодна з них.

19. Чи засвідчує установка індивіда лише на громадську думку незрілість його моральної свідомості?

- а) так;
- б) не засвідчує;
- в) залежно від обставин.

20. Чи можлива справжня гуманність людини без активного захисту і підтримки власної та чужої гідності?

- а) залежно від обставин;
- б) головне захищати та підтримувати власну гідність;
- в) почуття власної гідності взагалі не має ніякого значення;
- г) справжня гідність однаково захищає власну гідність і гідність інших.

16. Що є вищою формою гуманності?

- а) мізантропія;
- б) совість;
- в) обов'язок;
- г) людяність;
- д) альтруїзм.

17. У чому деталізується загальний зміст чесності як морально-го принципу та ознаки інтегрованості свідомості людини?

- а) у вимогах добросовісно виконувати свої обов'язки й поважати чужі права;
- б) у принциповості;
- в) у правдивості та щирості перед оточуючими;
- г) у змістовній єдності морального знання, переконання й вчинку; думки, слова й діла; мотиву, цілі й засобів;
- д) у комплексі всіх наведених якостей.

18. Які почуття людини пов'язані з етичною категорією честі?

- а) честолюбство;
- б прагнення до утвердження свого морального Я серед інших;
- в) прагнення до визнання суспільством;
- г) переживання сорому, ганьби, безчестя, провини;
- д) жодна з них.

19. Чи засвідчує установка індивіда лише на громадську думку незрілість його моральної свідомості?

- а) так;
- б) не засвідчує;
- в) залежно від обставин.

20. Чи можлива справжня гуманність людини без активного захисту і підтримки власної та чужої гідності?

- а) залежно від обставин;
- б) головне захищати та підтримувати власну гідність;
- в) почуття власної гідності взагалі не має ніякого значення;
- г) справжня гідність однаково захищає власну гідність і гідність інших.

21. Що позначається на змісті, глибині, інтенсивності переживання людиною честі та гідності?

- а) рівень претензій людини, що проявляються в установці на успішну моральну діяльність;
- б) одобрення громадською думкою;
- в) особиста совість;
- г) почуття самоодобрення;
- д) видима добропорядність.

22. Які моральні почуття інтегрує в собі найскладніше утворення самосвідомості совість?

- а) обов'язку;
- б) чесності;
- в) усвідомлення добра;
- г) власної самооцінки;
- д) добра, обов'язку, честі, гідності, гуманності.

23. Чи тотожні поняття «чиста» і «спокійна» совість?

- а) так;
- б) залежно від обставин;
- в) лише, коли спокій совісті виправданий;
- г) ці поняття абсолютно різні;
- д) лише у випадку моральної бездоганності індивіда.

24. Як відбувається моральний катехізис, що сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому результаті — моральному просвітленню, звеличенню особистості?

- а) через моральне прозріння, самоочищення;
- б) через «одужання» хворої совісті;
- в) через роздуми про моральну сутність своїх мотивів і цілей;
- г) через осмислення і аналіз своїх вчинків, звичок та їх причин;
- д) жодний із перерахованих чинників не має значення.

25. Чи вперше сьогодні спостерігається у суспільстві підвищення інтересу до феномену моральної особистості як здатності людського духу досягти самого себе?

21. Що позначається на змісті, глибині, інтенсивності переживання людиною честі та гідності?

- а) рівень претензій людини, що проявляються в установці на успішну моральну діяльність;
- б) одобрення громадською думкою;
- в) особиста совість;
- г) почуття самоодобрення;
- д) видима добропорядність.

22. Які моральні почуття інтегрує в собі найскладніше утворення самосвідомості совість?

- а) обов'язку;
- б) чесності;
- в) усвідомлення добра;
- г) власної самооцінки;
- д) добра, обов'язку, честі, гідності, гуманності.

23. Чи тотожні поняття «чиста» і «спокійна» совість?

- а) так;
- б) залежно від обставин;
- в) лише, коли спокій совісті виправданий;
- г) ці поняття абсолютно різні;
- д) лише у випадку моральної бездоганності індивіда.

24. Як відбувається моральний катехізис, що сприяє полегшенню мук совісті, а в кінцевому результаті — моральному просвітленню, звеличенню особистості?

- а) через моральне прозріння, самоочищення;
- б) через «одужання» хворої совісті;
- в) через роздуми про моральну сутність своїх мотивів і цілей;
- г) через осмислення і аналіз своїх вчинків, звичок та їх причин;
- д) жодний із перерахованих чинників не має значення.

25. Чи вперше сьогодні спостерігається у суспільстві підвищення інтересу до феномену моральної особистості як здатності людського духу досягти самого себе?

а) так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла бурхлива полеміка між Демокритом, Платоном та Аристотелем; між епікурейцями, стоїками і платоніками;

б) подібне спостерігалось в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне і духовне розкріпачення людини;

в) таке спостерігалось на межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини, коли проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, моральної активності її опинились в епіцентрі класичної німецької філософії;

г) подібне було в період активізації народних мас в революційних процесах початку XX сторіччя;

д) спостерігається вперше в історії суспільного розвитку і пов'язано це із зміною суспільно-економічної формації;

е) подібне й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морального підйому чи кризи суспільства.

26. Назвіть комплекс людських якостей, які характеризують моральну особистість.

а) уміння підпорядковувати свої вчинки моральним вимогам суспільства та наявність чіткої життєвої позиції;

б) знати моральні закони, усвідомлювати їх значення та зміст;

в) здатність ставити перед собою моральну мету та цілі і самостійно приймати рішення відповідно до конкретних обставин;

г) уміння оцінювати власні вчинки та дії оточуючих;

д) здатність до самовиховання та протистояння середовищу в разі потреби;

е) жодна з ознак не має ніякого значення.

27. З якими категоріями і проблемами етико-філософського змісту тісно взаємопов'язане поняття «особистість моральна»?

а) з моральними мотивами та потребами;

б) із совістю та обов'язком;

в) з відчуттям такту й гармонії в усьому;

г) з почуттям гідності, честі та розумінням сенсу життя і щастя;

д) із зовнішньою добропорядністю;

е) із здатністю до правильної моральної самооцінки та почуттям відповідальності.

а) так було в епохи розквіту й занепаду античної рабовласницької демократії, коли виникла бурхлива полеміка між Демокритом, Платоном та Аристотелем; між епікурейцями, стоїками і платоніками;

б) подібне спостерігалось в епохи Відродження й Просвітництва, коли загострилась боротьба за соціальне і духовне розкріпачення людини;

в) таке спостерігалось на межі XVIII–XIX століть у специфічних умовах Німеччини, коли проблеми особистості в суспільстві, усвідомлення нею себе, моральної активності її опинились в епіцентрі класичної німецької філософії;

г) подібне було в період активізації народних мас в революційних процесах початку XX сторіччя;

д) спостерігається вперше в історії суспільного розвитку і пов'язано це із зміною суспільно-економічної формації;

е) подібне й раніше завжди співпадало з періодами соціально-морального підйому чи кризи суспільства.

26. Назвіть комплекс людських якостей, які характеризують моральну особистість.

а) уміння підпорядковувати свої вчинки моральним вимогам суспільства та наявність чіткої життєвої позиції;

б) знати моральні закони, усвідомлювати їх значення та зміст;

в) здатність ставити перед собою моральну мету та цілі і самостійно приймати рішення відповідно до конкретних обставин;

г) уміння оцінювати власні вчинки та дії оточуючих;

д) здатність до самовиховання та протистояння середовищу в разі потреби;

е) жодна з ознак не має ніякого значення.

27. З якими категоріями і проблемами етико-філософського змісту тісно взаємопов'язане поняття «особистість моральна»?

а) з моральними мотивами та потребами;

б) із совістю та обов'язком;

в) з відчуттям такту й гармонії в усьому;

г) з почуттям гідності, честі та розумінням сенсу життя і щастя;

д) із зовнішньою добропорядністю;

е) із здатністю до правильної моральної самооцінки та почуттям відповідальності.

28. Назвіть чинники, які впливають на моральний генезис та сутність людини.

- а) стихійний вплив, безпосередньо оточуючого індивіда, середовища (як процес соціалізації) у вигляді відносин, умов праці, побуту тощо;
- б) різноманітні феномени духовної культури суспільства;
- в) уявлення, суспільні і моральні орієнтири, втілені в масовій свідомості;
- г) загальні закономірності морального онтогенезу та виховання;
- д) ніщо не впливає.

29. Чи згодні ви з концепціями деяких вчених, що на індивідуальну моральну свідомість людини впливають лише конкретні умови життя (рівень вжитку, вид професійної діяльності, міжособистісні відносини тощо)?

- а) це твердження залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості й поведінці, безпосередньо оточуючих індивіда, людей;
- б) не погоджуюсь зовсім;
- в) у цьому випадку мають значення безпосередні інтереси й потреби людини;
- г) залежно від психологічних властивостей індивіда;
- д) це залежить від широких суспільних відносин.

30. Яке із названих понять найбільш широко характеризує єдність індивідуальних і соціальних рис людини?

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) особа;
- г) особистість;
- д) жодне з них.

31. Що у вашому розумінні означає морально самовизначитися?

- а) реалізувати власну фундаментальну потребу стати особистістю;
- б) утвердитись у плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства;
- в) уміло вибрати устрій, стиль життя в моральному аспекті;

28. Назвіть чинники, які впливають на моральний генезис та сутність людини.

- а) стихійний вплив, безпосередньо оточуючого індивіда, середовища (як процес соціалізації) у вигляді відносин, умов праці, побуту тощо;
- б) різноманітні феномени духовної культури суспільства;
- в) уявлення, суспільні і моральні орієнтири, втілені в масовій свідомості;
- г) загальні закономірності морального онтогенезу та виховання;
- д) ніщо не впливає.

29. Чи згодні ви з концепціями деяких вчених, що на індивідуальну моральну свідомість людини впливають лише конкретні умови життя (рівень вжитку, вид професійної діяльності, міжособистісні відносини тощо)?

- а) це твердження залежить від того, як представлені ці цінності й норми в свідомості й поведінці, безпосередньо оточуючих індивіда, людей;
- б) не погоджуюсь зовсім;
- в) у цьому випадку мають значення безпосередні інтереси й потреби людини;
- г) залежно від психологічних властивостей індивіда;
- д) це залежить від широких суспільних відносин.

30. Яке із названих понять найбільш широко характеризує єдність індивідуальних і соціальних рис людини?

- а) індивід;
- б) індивідуальність;
- в) особа;
- г) особистість;
- д) жодне з них.

31. Що у вашому розумінні означає морально самовизначитися?

- а) реалізувати власну фундаментальну потребу стати особистістю;
- б) утвердитись у плані вільної самобутньої індивідуальності, повнокровного члена суспільства;
- в) уміло вибрати устрій, стиль життя в моральному аспекті;

г) стати етично освіченим;

д) свідомо зорієнтуватися в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів, у результаті чого виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, що виражає соціальну надійність особистості, здатність бути господарем власного щастя.

32. Який віковий період у моральному становленні особистості є найбільш інтенсивним складним та суперечливим? Чому?

- а) дошкільний;
- б) підлітковий;
- в) юнацький;
- г) 18–22 роки.

г) стати етично освіченим;

д) свідомо зорієнтуватися в системі етичних цінностей, у виборі життєвої позиції, виходячи із єдності як особистих, так і суспільних інтересів, у результаті чого виникає стійка моральна визначеність способу мислення, способу життя, що виражає соціальну надійність особистості, здатність бути господарем власного щастя.

32. Який віковий період у моральному становленні особистості є найбільш інтенсивним складним та суперечливим? Чому?

- а) дошкільний;
- б) підлітковий;
- в) юнацький;
- г) 18–22 роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверлий Марк*. Наедине с собой. Размышления. — М.: Мысль, 1914. — 220 с.
2. *Азаров Ю.* Не может быть альтернативы всестороннему развитию личности как цели воспитания // Высшая школа, 1999. — № 3. 9–13 с.
3. *Азимова Р. Д.* Нравственное сознание личности. — Баку: Элм, 1987. — 115 с.
4. *Альбуханова-Славская К. Н.* Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1996. — 334 с.
5. *Амонашвили Ш. А.* Как живете дети? — М.: Наука, 1986. — 227 с.
6. *Ананьев Б. Г.* К постановке проблемы развития детского самосознания // Избранные психологические труды: В 3 т. — М.: Педагогика, 1995. — Т. 2.
7. *Андреева В. И.* Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества. — Казань: КГУ, 1998. — 10 с.
8. *Андрющенко М. Л.* Понятие эффективности и его философский смысл: философские и социологические исследования // Вопросы философии. — 1971. № 3. — С. 11.
9. *Анисимов С. Ф.* Мораль и поведение. — М.: Мысль, 1979. — 141 с.
10. *Аристотель.* Никомахова этика. Соч.: В 4 т. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — 321 с.
11. *Асмолов А. Г.* Психология индивидуальности. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1994. — 117 с.
12. *Асмолов А. Г.* Слагаемые воспитания: взгляд психолога // Высшая школа. — 1995. — № 3. — 12 с.
13. *Бабанский Ю. К.* Победоносцев Г. П. Комплексный подход к воспитанию школьников. — М.: Педагогика, 1980. — 13 с.
14. *Бабанский Ю. К.* Оптимизация воспитательного процесса. — М.: Наука, 1982. — 130 с.
15. *Байярд Роберт Т., Байярд Джим.* Ваш беспокойный подросток. — М.: Просвещение, 1991. — 142 с.
16. *Бандзеладзе Г. Д.* О понятии человеческого достоинства. Тбилиси: Мецниереба, 1998. — 172 с.
17. *Батишев Г. С.* Самознание человека как культурно-созидательного существа. — М.: Наука, 1994. — 207 с.
18. *Бебешикина И. Э.* Структура личности (методологический анализ). — К.: Наук, думка, 1986. — 113 с.
19. *Бегей В. М.* Управління загальноосвітньою школою на демократичних засадах. — Львів, 1995. — 27 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверлий Марк*. Наедине с собой. Размышления. — М.: Мысль, 1914. — 220 с.
2. *Азаров Ю.* Не может быть альтернативы всестороннему развитию личности как цели воспитания // Высшая школа, 1999. — № 3. 9–13 с.
3. *Азимова Р. Д.* Нравственное сознание личности. — Баку: Элм, 1987. — 115 с.
4. *Альбуханова-Славская К. Н.* Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1996. — 334 с.
5. *Амонашвили Ш. А.* Как живете дети? — М.: Наука, 1986. — 227 с.
6. *Ананьев Б. Г.* К постановке проблемы развития детского самосознания // Избранные психологические труды: В 3 т. — М.: Педагогика, 1995. — Т. 2.
7. *Андреева В. И.* Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности: Основы педагогики творчества. — Казань: КГУ, 1998. — 10 с.
8. *Андрющенко М. Л.* Понятие эффективности и его философский смысл: философские и социологические исследования // Вопросы философии. — 1971. № 3. — С. 11.
9. *Анисимов С. Ф.* Мораль и поведение. — М.: Мысль, 1979. — 141 с.
10. *Аристотель.* Никомахова этика. Соч.: В 4 т. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — 321 с.
11. *Асмолов А. Г.* Психология индивидуальности. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1994. — 117 с.
12. *Асмолов А. Г.* Слагаемые воспитания: взгляд психолога // Высшая школа. — 1995. — № 3. — 12 с.
13. *Бабанский Ю. К.* Победоносцев Г. П. Комплексный подход к воспитанию школьников. — М.: Педагогика, 1980. — 13 с.
14. *Бабанский Ю. К.* Оптимизация воспитательного процесса. — М.: Наука, 1982. — 130 с.
15. *Байярд Роберт Т., Байярд Джим.* Ваш беспокойный подросток. — М.: Просвещение, 1991. — 142 с.
16. *Бандзеладзе Г. Д.* О понятии человеческого достоинства. Тбилиси: Мецниереба, 1998. — 172 с.
17. *Батишев Г. С.* Самознание человека как культурно-созидательного существа. — М.: Наука, 1994. — 207 с.
18. *Бебешикина И. Э.* Структура личности (методологический анализ). — К.: Наук, думка, 1986. — 113 с.
19. *Бегей В. М.* Управління загальноосвітньою школою на демократичних засадах. — Львів, 1995. — 27 с.

20. Бекон Ф. Великое восстановление наук. Соч.: В 2 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 1. — 546 с.
21. Бердяев Н. А. О вечном и новом человеке // Учительская газета. — 1990. — № 27.
22. Берне Р. Развитие «Я»-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1996. — 422 с.
23. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989.
24. Бех І. Д. Моральність особистості: стратегія становлення. — К., 1991. — 167 с.
25. Библер В. С. Культура. Мораль. Современность. — М.: Знание, 1961. — 24 с.
26. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників в позаурочній діяльності. — К., 1997. — 97 с
27. Бим-Бад В. М. и др. Мудрость воспитания: Кн. для учителей. М: Педагогика, 1998. — 117 с.
28. Биттинас Б. Структура процесса воспитания (методологический аспект). — Каунас: Просвещение, 1994. — 113 с.
29. Блюмкин В. А. Моральные качества личности. — Воронеж: Издво Воронеж. ун-та, 1996. — 137 с.
30. Блюмкин В. А. О нравственной деятельности. — М.: Знание, 1977. — 86 с.
31. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. — М.: Наука, 1990. — 311 с.
32. Богданова О. С., Черепкова С. В. Нравственное воспитание старшеклассников: Кн.для учителя, — М.: Просвещение, 1998. — 227 с.
33. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1968. — 207 с.
34. Бондарчук О.І. Практична педагогіка виховання: Посібник з теорії та методики виховання. — Івано-Франківськ: Плай, 2000. — 218 с.
35. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання. — К.: Либідь, 1997. — 91 с.
36. Валлон А. Психическое развитие ребенка. — М.: Просвещение, 1987. — 119 с.
37. Василенко В. А. Мораль и общественная практика. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 175 с.
38. Ващенко Б. Виховний ідеал. — Полтава: ПДГУ, 1992. — 190 с.
39. Выготский Л. С. Проблемы развития психики. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1995. — Т. 3. — 366 с.
40. Вірковський А. В. Формування гуманістичного ідеалу в позанавчальній діяльності. Автореф. дис... канд. пед. наук. — К., 2002. 20 с.

20. Бекон Ф. Великое восстановление наук. Соч.: В 2 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 1. — 546 с.
21. Бердяев Н. А. О вечном и новом человеке // Учительская газета. — 1990. — № 27.
22. Берне Р. Развитие «Я»-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1996. — 422 с.
23. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989.
24. Бех І. Д. Моральність особистості: стратегія становлення. — К., 1991. — 167 с.
25. Библер В. С. Культура. Мораль. Современность. — М.: Знание, 1961. — 24 с.
26. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників в позаурочній діяльності. — К., 1997. — 97 с
27. Бим-Бад В. М. и др. Мудрость воспитания: Кн. для учителей. М: Педагогика, 1998. — 117 с.
28. Биттинас Б. Структура процесса воспитания (методологический аспект). — Каунас: Просвещение, 1994. — 113 с.
29. Блюмкин В. А. Моральные качества личности. — Воронеж: Издво Воронеж. ун-та, 1996. — 137 с.
30. Блюмкин В. А. О нравственной деятельности. — М.: Знание, 1977. — 86 с.
31. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. — М.: Наука, 1990. — 311 с.
32. Богданова О. С., Черепкова С. В. Нравственное воспитание старшеклассников: Кн.для учителя, — М.: Просвещение, 1998. — 227 с.
33. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — М.: Просвещение, 1968. — 207 с.
34. Бондарчук О.І. Практична педагогіка виховання: Посібник з теорії та методики виховання. — Івано-Франківськ: Плай, 2000. — 218 с.
35. Бойко А. М. Оновлена парадигма виховання. — К.: Либідь, 1997. — 91 с.
36. Валлон А. Психическое развитие ребенка. — М.: Просвещение, 1987. — 119 с.
37. Василенко В. А. Мораль и общественная практика. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 175 с.
38. Ващенко Б. Виховний ідеал. — Полтава: ПДГУ, 1992. — 190 с.
39. Выготский Л. С. Проблемы развития психики. Собр. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1995. — Т. 3. — 366 с.
40. Вірковський А. В. Формування гуманістичного ідеалу в позанавчальній діяльності. Автореф. дис... канд. пед. наук. — К., 2002. 20 с.

41. Галич А. Й. Картина человека. Опыт наставительного чтения о пределах самосознания для всех образованных сословий. — СПб, 1834. — 677 с.
42. Ганжин В. Т. Этика и формирование нравственности. — М.: Знание, 1975. — 164 с.
43. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии. — М.: Изд-во МГУ, 1999. — 215 с.
44. Гегель Г. В. Лекции с истории философии. Книга вторая. Полное собр. в 16 т. М.—Л., 1932. — Т. 10.
45. Гегель Г.-В.-Ф. Наука логики. Энциклопедия философских наук. — М., 1975. Т. 1.
46. Гегель Г.-В.-Ф. Субъективная логика или учение о понятии. Наука логики. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3.
47. Гегель Г.-В.-Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. — М.: Мысль. — 1975. — Т. 2.
48. Гегель Г.-В.-Ф. Работы разных лет. Соч.: В 2 т. — М.: Мысль, 1970. — Т. 2. — 190 с.
49. Гельвеций К. А. Соч.: В 2 т. — Т. 1. — М., 1974.
50. Головенко В., Пашков М. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. — К.: Освіта, 1991. — с. 71.
51. Гумницкий Г. Н. Нравственный поступок и его оценка. — М.: Знание, 1976. — с. 67.
52. Гумницкий Г. Н. Основные проблемы теории морали. — Иваново: Изд-во Ивановск. пед. ун-та, 1982. — 43 с.
53. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 30 с.
54. Гушлакова Н. І. Ідеали і ціннісні орієнтації сучасних підлітків. Рідна школа, 1997. — № 8. — С 17.
55. Декарт Р. Страсти души. // Избр. произв. — М.: Госполитиздат, 1950. — 217 с.
56. Дем'янюк Т. Класний керівник: досвід, проблеми, пошуки. Рівне, РДШ, 1997. — 83 с.
57. Державна національна програма «Освіта» (Україна в ХХІ ст.), К.: Райдуга, 1996. — 97 с.
58. Дерябин В. С. Психология личности и высшая нервная деятельность. — Л.: Наука, 1986. — 417 с.
59. Джафарли Т. М. Что делает нас людьми. — Мысль, 1987. — 186 с.
60. Дистервег А. Избранные педагогические произведения. — М.: Учпедгиз, 1956. — 211 с.
61. Донцов А. И. Самовоспитание личности. Философско-этические проблемы. — М.: Просвещение, — 198–1. — 179 с.

41. Галич А. Й. Картина человека. Опыт наставительного чтения о пределах самосознания для всех образованных сословий. — СПб, 1834. — 677 с.
42. Ганжин В. Т. Этика и формирование нравственности. — М.: Знание, 1975. — 164 с.
43. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии. — М.: Изд-во МГУ, 1999. — 215 с.
44. Гегель Г. В. Лекции с истории философии. Книга вторая. Полное собр. в 16 т. М.—Л., 1932. — Т. 10.
45. Гегель Г.-В.-Ф. Наука логики. Энциклопедия философских наук. — М., 1975. Т. 1.
46. Гегель Г.-В.-Ф. Субъективная логика или учение о понятии. Наука логики. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3.
47. Гегель Г.-В.-Ф. Философия духа. Энциклопедия философских наук. — М.: Мысль. — 1975. — Т. 2.
48. Гегель Г.-В.-Ф. Работы разных лет. Соч.: В 2 т. — М.: Мысль, 1970. — Т. 2. — 190 с.
49. Гельвеций К. А. Соч.: В 2 т. — Т. 1. — М., 1974.
50. Головенко В., Пашков М. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. — К.: Освіта, 1991. — с. 71.
51. Гумницкий Г. Н. Нравственный поступок и его оценка. — М.: Знание, 1976. — с. 67.
52. Гумницкий Г. Н. Основные проблемы теории морали. — Иваново: Изд-во Ивановск. пед. ун-та, 1982. — 43 с.
53. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 30 с.
54. Гушлакова Н. І. Ідеали і ціннісні орієнтації сучасних підлітків. Рідна школа, 1997. — № 8. — С 17.
55. Декарт Р. Страсти души. // Избр. произв. — М.: Госполитиздат, 1950. — 217 с.
56. Дем'янюк Т. Класний керівник: досвід, проблеми, пошуки. Рівне, РДШ, 1997. — 83 с.
57. Державна національна програма «Освіта» (Україна в ХХІ ст.), К.: Райдуга, 1996. — 97 с.
58. Дерябин В. С. Психология личности и высшая нервная деятельность. — Л.: Наука, 1986. — 417 с.
59. Джафарли Т. М. Что делает нас людьми. — Мысль, 1987. — 186 с.
60. Дистервег А. Избранные педагогические произведения. — М.: Учпедгиз, 1956. — 211 с.
61. Донцов А. И. Самовоспитание личности. Философско-этические проблемы. — М.: Просвещение, — 198–1. — 179 с.

62. Донченко Е. Л., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. — М.: Просвещение, — 1994. — 219 с.
63. Дробницький О. Т. Проблемы нравственности. — М.: Наука, 1987. — 333 с.
64. Дубко Е. Л. Природа морального конфлікту. — К.: Наук. думка, 1985. — 214 с.
65. Духнович О. В. Народна педагогіка. — К.: Наук. думка, 1991. — 197 с.
66. Дубко Е. Л. Природа морального конфлікту. — К.: Наук. думка, 1989. — 244 с.
67. Дьюї Джон. Моральні принципи в освіті: Пер. з англ. — Л.: Освіта, літопис. — 2001. — 201 с.
68. Дюркгейм Е. Соціологія і соціальні науки // Філософ. і соціол. думка, 1992. — № 5. — С 17.
69. Закони України. Верховна Рада України. Інститут Законодавства. — К., 1996.
70. Замышкин Ю. А. Личность в современной Америке. — М.: Мысль, 1980. — 197 с.
71. Зюбин Л. М. Психология воспитания: Метод. пособие. — М.: Высшая шк., 1991. — 278 с.
72. Зосимовский А. В. Диагностика моральной воспитанности. — М.: Мысль, 1973. — 179 с.
73. Зотов Н. Д. Личность как субъект нравственной активности: природа и становление. — Томск: Изд-во. Томск. ун-та, — 1996. 143 с.
74. Зязюн Т. А. Мотивації і мотиви людської поведінки. // Рідна школа, 1996. — № 6. — С 14.
75. Зязюн І. А. Основи педагогічної майстерності. — К.: Наук. думка, 1987. — 209 с.
76. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії // Наук.-метод. посібник. — К.: МАУП. — 2000. — 312 с.
77. Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание, искусство. — К.: Наук. думка, 1987. — 193 с.
78. Гнатенко П. Р., Руденко Ю. Р. Національна система виховання — спроба концепції. — К.: Наук. думка, 1987. — 209 с.
79. Кант И. Метафизика нравов // Соч.: В 6 т. — М.: Мысль, 1964. — т. 3. — 117 с.
80. Каптерев П. Ф. Задачи и основы семейного воспитания // Умом и сердцем: Мысль о воспитании. М.: Педагогика, 1986.
81. Карнеги Д. Як здобувати друзів і впливати на людей: Пер. з англ. — К.: Молодь, 1990. — 219 с.
82. Карпенчук С. К. Теорія і методика виховання. — К.: Вища шк. — 1996. — 307 с.

62. Донченко Е. Л., Титаренко Т. М. Личность: конфликт, гармония. — М.: Просвещение, — 1994. — 219 с.
63. Дробницький О. Т. Проблемы нравственности. — М.: Наука, 1987. — 333 с.
64. Дубко Е. Л. Природа морального конфлікту. — К.: Наук. думка, 1985. — 214 с.
65. Духнович О. В. Народна педагогіка. — К.: Наук. думка, 1991. — 197 с.
66. Дубко Е. Л. Природа морального конфлікту. — К.: Наук. думка, 1989. — 244 с.
67. Дьюї Джон. Моральні принципи в освіті: Пер. з англ. — Л.: Освіта, літопис. — 2001. — 201 с.
68. Дюркгейм Е. Соціологія і соціальні науки // Філософ. і соціол. думка, 1992. — № 5. — С 17.
69. Закони України. Верховна Рада України. Інститут Законодавства. — К., 1996.
70. Замышкин Ю. А. Личность в современной Америке. — М.: Мысль, 1980. — 197 с.
71. Зюбин Л. М. Психология воспитания: Метод. пособие. — М.: Высшая шк., 1991. — 278 с.
72. Зосимовский А. В. Диагностика моральной воспитанности. — М.: Мысль, 1973. — 179 с.
73. Зотов Н. Д. Личность как субъект нравственной активности: природа и становление. — Томск: Изд-во. Томск. ун-та, — 1996. 143 с.
74. Зязюн Т. А. Мотивації і мотиви людської поведінки. // Рідна школа, 1996. — № 6. — С 14.
75. Зязюн І. А. Основи педагогічної майстерності. — К.: Наук. думка, 1987. — 209 с.
76. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії // Наук.-метод. посібник. — К.: МАУП. — 2000. — 312 с.
77. Иванов В. П. Человеческая деятельность — познание, искусство. — К.: Наук. думка, 1987. — 193 с.
78. Гнатенко П. Р., Руденко Ю. Р. Національна система виховання — спроба концепції. — К.: Наук. думка, 1987. — 209 с.
79. Кант И. Метафизика нравов // Соч.: В 6 т. — М.: Мысль, 1964. — т. 3. — 117 с.
80. Каптерев П. Ф. Задачи и основы семейного воспитания // Умом и сердцем: Мысль о воспитании. М.: Педагогика, 1986.
81. Карнеги Д. Як здобувати друзів і впливати на людей: Пер. з англ. — К.: Молодь, 1990. — 219 с.
82. Карпенчук С. К. Теорія і методика виховання. — К.: Вища шк. — 1996. — 307 с.

83. *Кларин М.В.* Педагогическая технология в учебном процессе // Анализ зарубежного опыта. — М.: Знание, 1989. — 219 с.
81. *Кларин М.В.* Педагогическая технология в учебном процессе // Анализ зарубежного опыта. — М.: Знание, 1989. — 73 с.
85. *Кленская Й.С.* Беседы о смысле жизни. — М.: Просвещение, 1989. — 217 с.
86. *Ковалев А. Г.* Воспитание и самовоспитание. — М.: Мысль, 1997. — 213 с.
87. *Коган Л. Н.* Человек и его судьба. — М.: Мысль, 1997. — 175 с.
88. *Коменский Я. А.* Избранные педагогические сочинения. — М., 1955. — 117 с.
89. *Коменский Я. А.* Человек: психология. — М.: Просвещение, 1989. — 203 с.
90. *Коменский Я. А.* Об искусном пользовании книгами — первейшим инструментом развития природных дарований: Пер. с лат. // Избр. пед. соч.: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — 170 с.
91. *Комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 рр.* // Інформ. збірник Міністерства освіти України. — К.: Освіта, 1999. — 119 с.
92. *Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти* // Інформ. збірник Міністерства освіти України. — К.: Освіта, 1996. — С 23.
93. *Концепція національного виховання* // Інформ. збірник Міносвіти. — К.: Освіта, 1995. — 25 с.
94. *Концепція сучасного українського виховання* // Інформ. збірник Міносвіти України. — К.: Освіта. — 1996. — С 24–25.
95. *Кон И.* Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности. — М.: Наука, 1979. — С. 85–113.
96. *Кон И. С.* В поисках себя. Личность и ее самоопределение. — М.: Политиздат, 1990. — 207 с.
97. *Кон И. С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М.: Политиздат, 1996. — 191 с.
98. *Кон И. С.* Открытие «Я». — М.: Политиздат, 1998. — 37 с.
99. *Кононенко С.В.* Особливості роботи вихователя в умовах реабілітаційного центру: Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 209 с.
100. *Конституція України.* — К.: Верховна Рада України, Інститут законодавства, 1996.
101. *Коротов В.М.* Методика воспитательного процесса. Лекции по педагогике. — М.: Просвещение, 1969. — 397 с.
102. *Корчак Я.* Как любить детей. — Минск: Вышэйшая шк., 1986. — 243 с.
103. *Корчак Я.* Избранные педагогические произведения. — М.: Педагогика, 1979. — 474 с.

83. *Кларин М.В.* Педагогическая технология в учебном процессе // Анализ зарубежного опыта. — М.: Знание, 1989. — 219 с.
81. *Кларин М.В.* Педагогическая технология в учебном процессе // Анализ зарубежного опыта. — М.: Знание, 1989. — 73 с.
85. *Кленская Й.С.* Беседы о смысле жизни. — М.: Просвещение, 1989. — 217 с.
86. *Ковалев А. Г.* Воспитание и самовоспитание. — М.: Мысль, 1997. — 213 с.
87. *Коган Л. Н.* Человек и его судьба. — М.: Мысль, 1997. — 175 с.
88. *Коменский Я. А.* Избранные педагогические сочинения. — М., 1955. — 117 с.
89. *Коменский Я. А.* Человек: психология. — М.: Просвещение, 1989. — 203 с.
90. *Коменский Я. А.* Об искусном пользовании книгами — первейшим инструментом развития природных дарований: Пер. с лат. // Избр. пед. соч.: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2. — 170 с.
91. *Комплексний план заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999–2012 рр.* // Інформ. збірник Міністерства освіти України. — К.: Освіта, 1999. — 119 с.
92. *Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти* // Інформ. збірник Міністерства освіти України. — К.: Освіта, 1996. — С 23.
93. *Концепція національного виховання* // Інформ. збірник Міносвіти. — К.: Освіта, 1995. — 25 с.
94. *Концепція сучасного українського виховання* // Інформ. збірник Міносвіти України. — К.: Освіта. — 1996. — С 24–25.
95. *Кон И.* Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности. — М.: Наука, 1979. — С. 85–113.
96. *Кон И. С.* В поисках себя. Личность и ее самоопределение. — М.: Политиздат, 1990. — 207 с.
97. *Кон И. С.* В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М.: Политиздат, 1996. — 191 с.
98. *Кон И. С.* Открытие «Я». — М.: Политиздат, 1998. — 37 с.
99. *Кононенко С.В.* Особливості роботи вихователя в умовах реабілітаційного центру: Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 209 с.
100. *Конституція України.* — К.: Верховна Рада України, Інститут законодавства, 1996.
101. *Коротов В.М.* Методика воспитательного процесса. Лекции по педагогике. — М.: Просвещение, 1969. — 397 с.
102. *Корчак Я.* Как любить детей. — Минск: Вышэйшая шк., 1986. — 243 с.
103. *Корчак Я.* Избранные педагогические произведения. — М.: Педагогика, 1979. — 474 с.

104. *Кочетов А. Й.* Как заниматься самовоспитанием. — Минск: Вышэйшная шк., 1986. — 276 с.
105. *Крейтсберг П. У.* Понятие целей обучения // Проблемы конкретизации целей обучения и воспитания. — Тарту, 1982.
106. *Кропоткин П. А.* Этика. Избр. труды. — М.: Политиздат, 1991. — 273 с.
107. *Кузь В. Т., Руденко Ю. Д.* Основы національного виховання: концептуальні положення. — К.: Наук, думка, 1993. — 143 с.
108. *Лебідь В.* Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методичний аспект). — Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 203 с.
109. *Леві В. Я.* Искусство быть собой. — М.: Мысль, 1985. — 203 с.
110. *Локк Дж.* Опыт о человеческом разуме // Избр. филос. произв.: В 2 т. — М.: Соцэкгиз, 1960 — Т. 1. — 734 с.
111. *Ламетри Ж. О.* Анти-Сенека, или размышления о счастье // Соч. — М., 1975. — С. 201–207.
112. *Лук А. Н.* Эмоции и чувства. — М.: Знание, 1982–87 с.
113. *Макаренко А. С.* Лекции о воспитании детей // Соч.: В 5 т. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — Т. 4. — 113 с.
114. *Макаренко А. С.* Дисциплина, режим, наказание и вознаграждение // Соч.: В 5 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 119 с.
115. *Макаренко А. С.* Книга для батьків. — К.: Рад. шк., 1980. — 114 с.
116. *Макаренко А. С.* Методика виховної роботи. — К.: Рад. шк., 1990. — 117 с.
117. *Макаренко А. С.* Методика организации воспитательного процесса // Соч.: В 5 т. — М.: Изд. АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 207 с.
118. *Макаренко А. С.* Педагогика индивидуального действия // Соч.: В 5 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 309 с.
119. *Макаренко А. С.* Цель воспитания // Соч.: В 7 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — т. 5–355 с.
120. *Машиелер О. В.* Педагогіка і освітня діяльність О. В. Духовнича / За ред. О. Р. Мазуркевича. — К.: Рад. шк., 1966. — 313 с.
121. *Международный* ежегодник по технологии образования и обучения, 1978/79. — Лондон, Нью-Йорк, 1978. — с. 258.
122. *Мердок А.* Черный принц // Иностранная литература. 1984. — № 9. — С. 128.
123. *Меренков А. В.* Личность: формирование потребности в нравственном развитии. — Красноярск: Изд-во Красноярск, ун-та. — 1991. — 199 с.
124. *Меренков А. В.* Методология этических исследований. — М.: Наука, 1991. — 370 с.
125. *Методика* воспитательной работы / Под ред. Л. Й. Рувинского. — М.: Просвещение, 1989. — 319 с.

104. *Кочетов А. Й.* Как заниматься самовоспитанием. — Минск: Вышэйшная шк., 1986. — 276 с.
105. *Крейтсберг П. У.* Понятие целей обучения // Проблемы конкретизации целей обучения и воспитания. — Тарту, 1982.
106. *Кропоткин П. А.* Этика. Избр. труды. — М.: Политиздат, 1991. — 273 с.
107. *Кузь В. Т., Руденко Ю. Д.* Основы національного виховання: концептуальні положення. — К.: Наук, думка, 1993. — 143 с.
108. *Лебідь В.* Національні цінності у виховному процесі загальноосвітньої школи (теоретико-методичний аспект). — Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 203 с.
109. *Леві В. Я.* Искусство быть собой. — М.: Мысль, 1985. — 203 с.
110. *Локк Дж.* Опыт о человеческом разуме // Избр. филос. произв.: В 2 т. — М.: Соцэкгиз, 1960 — Т. 1. — 734 с.
111. *Ламетри Ж. О.* Анти-Сенека, или размышления о счастье // Соч. — М., 1975. — С. 201–207.
112. *Лук А. Н.* Эмоции и чувства. — М.: Знание, 1982–87 с.
113. *Макаренко А. С.* Лекции о воспитании детей // Соч.: В 5 т. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. — Т. 4. — 113 с.
114. *Макаренко А. С.* Дисциплина, режим, наказание и вознаграждение // Соч.: В 5 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 119 с.
115. *Макаренко А. С.* Книга для батьків. — К.: Рад. шк., 1980. — 114 с.
116. *Макаренко А. С.* Методика виховної роботи. — К.: Рад. шк., 1990. — 117 с.
117. *Макаренко А. С.* Методика организации воспитательного процесса // Соч.: В 5 т. — М.: Изд. АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 207 с.
118. *Макаренко А. С.* Педагогика индивидуального действия // Соч.: В 5 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — Т. 5. — 309 с.
119. *Макаренко А. С.* Цель воспитания // Соч.: В 7 т. — М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. — т. 5–355 с.
120. *Машиелер О. В.* Педагогіка і освітня діяльність О. В. Духовнича / За ред. О. Р. Мазуркевича. — К.: Рад. шк., 1966. — 313 с.
121. *Международный* ежегодник по технологии образования и обучения, 1978/79. — Лондон, Нью-Йорк, 1978. — с. 258.
122. *Мердок А.* Черный принц // Иностранная литература. 1984. — № 9. — С. 128.
123. *Меренков А. В.* Личность: формирование потребности в нравственном развитии. — Красноярск: Изд-во Красноярск, ун-та. — 1991. — 199 с.
124. *Меренков А. В.* Методология этических исследований. — М.: Наука, 1991. — 370 с.
125. *Методика* воспитательной работы / Под ред. Л. Й. Рувинского. — М.: Просвещение, 1989. — 319 с.

126. *Мильте А.А.* Гармония и дисгармония личности. Филос.-этич. очерк.: Пер. с латыш. — М.: Политиздат, 1990. — 176 с.
127. *Мойсеюк Н. Є.* Педагогіка, — К.: Вища шк., 1999. — 111 с. 128. Момдырев Н. Й. Методика воспитательной работы в школе. М.: Просвещение, 1989. — 213 с.
129. *Монахов И. И.* Об учете результатов воспитания школьников. — М. Просвещение, 1978. — 198 с.
130. *Момов В.* Человек. Мораль. Воспитание /Теоретико-методологические проблемы/ — М.: Прогресс, 1985. — 117 с.
131. *Мудрик А. В.* Время поисков и решений или старшоклассникам о них самих: Кн. для учащихся. — М.: Просвещение, 1990. — 317 с.
132. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников. — М.: Просвещение, 1997. — 212 с.
133. *Мур Дж.* Принципы этики. — М.: Прогресс, 1984. — 196 с.
134. *Новиков В.М.* Нравственная жизнь человека: искания, позиции, поступки. — М.: Мысль, 1982. — 204 с.
135. *Основи національного виховання: Концептуальні положення /* В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко та ін. — К.: Інформ. — вид. центр «Київ», 1993. — Ч. 1.
136. *Охрімчук Р. М.* Криза орієнтації // К.: Рідна школа, 1998. — № 4. — С. 19.
137. *Павлов И. Л.* Ответ физиолога психологам // Полн. собр. соч. Изд. 2-е, доп. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — т. 3, кн. 2. —117 с.
138. *Палатна О.М.* Чи вміємо ми спілкуватись // Рідна школа, 1997. — № 7. — С 13.
139. *Паришин Б. А.* Основы социально-психологической теории. — М: Просвещение, 1989. — 117 с.
140. *Петровский А. В.* Быть личностью. — М.: Педагогика, 1990. —197 с.
141. *Петровский А. В.* Что мы знаем, а чего не знаем о себе? — М.: Педагогика, 1988. — 207 с.
142. *Платон.* Диалоги. — М., 1986. — 476 с.
143. *Попов Б.Н.* Взаимосвязь категорий счастья и смысла жизни. М: Наука, 1986. — 307 с.
144. *Попов Б. Н.* Рациональное и эмоциональное в морали. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — 155 с.
145. *Психология:* Словарь / Под общ. ред. Н.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 307 с.
146. *Резвицкий И.И.* Личность. Индивидуальность. Общество: проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл. М.: Политиздат, 1997. — 307 с.
147. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. — М.: Мысль, 1995. — 117 с.

126. *Мильте А.А.* Гармония и дисгармония личности. Филос.-этич. очерк.: Пер. с латыш. — М.: Политиздат, 1990. — 176 с.
127. *Мойсеюк Н. Є.* Педагогіка, — К.: Вища шк., 1999. — 111 с. 128. Момдырев Н. Й. Методика воспитательной работы в школе. М.: Просвещение, 1989. — 213 с.
129. *Монахов И. И.* Об учете результатов воспитания школьников. — М. Просвещение, 1978. — 198 с.
130. *Момов В.* Человек. Мораль. Воспитание /Теоретико-методологические проблемы/ — М.: Прогресс, 1985. — 117 с.
131. *Мудрик А. В.* Время поисков и решений или старшоклассникам о них самих: Кн. для учащихся. — М.: Просвещение, 1990. — 317 с.
132. Мудрик А. В. Общение как фактор воспитания школьников. — М.: Просвещение, 1997. — 212 с.
133. *Мур Дж.* Принципы этики. — М.: Прогресс, 1984. — 196 с.
134. *Новиков В.М.* Нравственная жизнь человека: искания, позиции, поступки. — М.: Мысль, 1982. — 204 с.
135. *Основи національного виховання: Концептуальні положення /* В. Г. Кузь, Ю. Д. Руденко та ін. — К.: Інформ. — вид. центр «Київ», 1993. — Ч. 1.
136. *Охрімчук Р. М.* Криза орієнтації // К.: Рідна школа, 1998. — № 4. — С. 19.
137. *Павлов И. Л.* Ответ физиолога психологам // Полн. собр. соч. Изд. 2-е, доп. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — т. 3, кн. 2. —117 с.
138. *Палатна О.М.* Чи вміємо ми спілкуватись // Рідна школа, 1997. — № 7. — С 13.
139. *Паришин Б. А.* Основы социально-психологической теории. — М: Просвещение, 1989. — 117 с.
140. *Петровский А. В.* Быть личностью. — М.: Педагогика, 1990. —197 с.
141. *Петровский А. В.* Что мы знаем, а чего не знаем о себе? — М.: Педагогика, 1988. — 207 с.
142. *Платон.* Диалоги. — М., 1986. — 476 с.
143. *Попов Б.Н.* Взаимосвязь категорий счастья и смысла жизни. М: Наука, 1986. — 307 с.
144. *Попов Б. Н.* Рациональное и эмоциональное в морали. — М.: Изд-во МГУ, 1993. — 155 с.
145. *Психология:* Словарь / Под общ. ред. Н.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. — М.: Политиздат, 1990. — 307 с.
146. *Резвицкий И.И.* Личность. Индивидуальность. Общество: проблема индивидуализации и ее социально-философский смысл. М.: Политиздат, 1997. — 307 с.
147. *Рейковский Я.* Экспериментальная психология эмоций. — М.: Мысль, 1995. — 117 с.

148. Роджерс К. Становление человека. — М.: Мысль, — 1997. — 209 с.
149. Рубинштейн С. Л. Основы загалної психології. — М.: Просвещение, — 1976.
150. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности. — М.: Мысль, — 1994. — 140 с.
151. Рувинский Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. — М.: Просвещение, 1986. — 207 с.
152. Сартр Ж. П. Очерки психологии эмоций // Психология эмоций. Тексты. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — 301 с.
153. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности. — Свердловск: Изд. Св. пед. ин-та, 1996. — 190 с.
154. Сафронов В. В., Дорохова А. Н. Мир человека. — М.: Мысль, 1985. — С. 206.
155. Соколов В. М. Социология нравственного развития личности. — М.: Политиздат, — 1985. — 197 с.
156. Сорока-Росинский В. Н. Сочинения. — М.: Педагогика, 1991. 203 с.
157. Сохань Л. В., Ермакова І. Г. Психологія і педагогіка життєтворчості. — К.: Либідь, 1996. — 407 с.
158. Соціально-педагогічна роль класного керівника в умовах гуманізації загалноосвітньої школи // Збірник наук.-метод. статей. — К.: Освіта, 1992. — 211 с.
159. Спиноза Б. Етика // Избр. произв.: В 2 т. — М.: Госполитиздат, 1957. — т. 1. — 197 с.
160. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. — К.: Либідь, 1997. — 113 с.
161. Столяров А. А. Структура морали и личности. — М.: Мысль, 1987. — 175 с.
162. Столяров А. Л. Феномен совести в античном и средневековом сознании. // Историко-философ. ежегодн. — М.: Наука, 1986. — С. 19.
163. Столярчук Л. И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания. — Волгоград: Перемена, — 1999. — 274 с.
164. Сухомлинский В. А. Воспитание и самовоспитание // Сов. педагогика. — 1965. — № 1. — С. 24.
165. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. — К.: Рад. шк., — 1975. — 236 с.
166. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. — М.: Молодая гвардия, 1971. — с. 348.
167. Сухомлинський В. О. Виховання почуттів // Твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — 122 с.
168. Сухомлинський В. О. Рідне слово // Вибр. твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., — 1976. — Т. 3. — 219 с.

148. Роджерс К. Становление человека. — М.: Мысль, — 1997. — 209 с.
149. Рубинштейн С. Л. Основы загалної психології. — М.: Просвещение, — 1976.
150. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности. — М.: Мысль, — 1994. — 140 с.
151. Рувинский Л. И., Хохлов С. И. Как воспитать волю и характер. — М.: Просвещение, 1986. — 207 с.
152. Сартр Ж. П. Очерки психологии эмоций // Психология эмоций. Тексты. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. — 301 с.
153. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности. — Свердловск: Изд. Св. пед. ин-та, 1996. — 190 с.
154. Сафронов В. В., Дорохова А. Н. Мир человека. — М.: Мысль, 1985. — С. 206.
155. Соколов В. М. Социология нравственного развития личности. — М.: Политиздат, — 1985. — 197 с.
156. Сорока-Росинский В. Н. Сочинения. — М.: Педагогика, 1991. 203 с.
157. Сохань Л. В., Ермакова І. Г. Психологія і педагогіка життєтворчості. — К.: Либідь, 1996. — 407 с.
158. Соціально-педагогічна роль класного керівника в умовах гуманізації загалноосвітньої школи // Збірник наук.-метод. статей. — К.: Освіта, 1992. — 211 с.
159. Спиноза Б. Етика // Избр. произв.: В 2 т. — М.: Госполитиздат, 1957. — т. 1. — 197 с.
160. Стельмахович М. Українська народна педагогіка. — К.: Либідь, 1997. — 113 с.
161. Столяров А. А. Структура морали и личности. — М.: Мысль, 1987. — 175 с.
162. Столяров А. Л. Феномен совести в античном и средневековом сознании. // Историко-философ. ежегодн. — М.: Наука, 1986. — С. 19.
163. Столярчук Л. И. Полоролевая социализация школьников: теория и практика воспитания. — Волгоград: Перемена, — 1999. — 274 с.
164. Сухомлинский В. А. Воспитание и самовоспитание // Сов. педагогика. — 1965. — № 1. — С. 24.
165. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека. — К.: Рад. шк., — 1975. — 236 с.
166. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина. — М.: Молодая гвардия, 1971. — с. 348.
167. Сухомлинський В. О. Виховання почуттів // Твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., 1977. — 122 с.
168. Сухомлинський В. О. Рідне слово // Вибр. твори: В 5 т. — К.: Рад. шк., — 1976. — Т. 3. — 219 с.

169. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителю. Твори: В 5 т. — К.: Рад. шк. 1979. — Т. 2. — С. 170, 180—190.
170. *Сухомлинська О. В.* Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) // 36. наук. праць. — К.: 2000. — № 2.
171. *Тарасенко В.* Социальные потребности личности: формирование, удовлетворение, развитие. — Наук. думка, 1982. — 307 с.
172. *Толстой Л. Н.* Полн. собр. соч. — Т. 41. — 590 с.
173. *Туган-Барановский И.* Философская энциклопедия. — М.: Лазерный диск, — 2001.
174. *Тугаринов В. П.* Философия сознания /современные вопросы/. — М.: Мысль, 1971. — 189 с.
175. *Ушинський К. Д.* Три елементи школи // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1. — 117 с.
176. *Ушинський К. Д.* Людина як предмет виховання. Спроба педагогічних антропологів. // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1952. — Т. 1. Передмова — с 230.
177. *Ушинський К. Д.* О народности в общественном воспитании // Пед. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1988. — Т. 1. — 237 с.
178. *Ушинський К. Д.* Про користь педагогічної літератури // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1964. — Т. 1. — 209 с.
179. *Ушинський К. Д.* Рідне слово // Твори. В 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1. — 207 с.
180. *Фейербах Л.* Избранные философские сочинения. — Т. 2. — 640 с.
181. *Фихте И. Г.* Основа общего наукоучения // Фихте И. Г. Соч.: В 2 т. СПб., 1993. — Т. 1 — с. 73, 121—122.
182. *Френе С.* Избр. пед. соч.: Пер. з фр. — М.: Прогресс, 1990. — 148 с.
183. *Цешкова О. Т.* Нравственная целостность личности. — М.: Наука, — 1998. — 203 с.
184. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посібник // Міжрегіональна академія управ. персоналом. — К.: МАУП, — 2000. — 207 с.
185. *Чернышевский Н. И.* Полн. собр. соч.: В 15 т. — Т. 11. — М., 1951. — 230 с.
186. *Шеллинг Ф.-В.-Й.* Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметов // Шеллинг Ф.-В.-Й. Соч.: в 2 т. — М., 1989. — Т. 2. — 121 с.
187. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М.: Просвещение, 1989. — 390 с.
188. *Шилова М. Л.* Изучение воспитанности школьников. — М.: Просвещение, 1982. — 107 с.
189. *Шкуро Й. П.* Нравственное воспитание личности. — М., Просвещение, 1996. — 199 с.

169. *Сухомлинський В. О.* Сто порад учителю. Твори: В 5 т. — К.: Рад. шк. 1979. — Т. 2. — С. 170, 180—190.
170. *Сухомлинська О. В.* Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (теоретико-методологічні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) // 36. наук. праць. — К.: 2000. — № 2.
171. *Тарасенко В.* Социальные потребности личности: формирование, удовлетворение, развитие. — Наук. думка, 1982. — 307 с.
172. *Толстой Л. Н.* Полн. собр. соч. — Т. 41. — 590 с.
173. *Туган-Барановский И.* Философская энциклопедия. — М.: Лазерный диск, — 2001.
174. *Тугаринов В. П.* Философия сознания /современные вопросы/. — М.: Мысль, 1971. — 189 с.
175. *Ушинський К. Д.* Три елементи школи // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1. — 117 с.
176. *Ушинський К. Д.* Людина як предмет виховання. Спроба педагогічних антропологів. // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1952. — Т. 1. Передмова — с 230.
177. *Ушинський К. Д.* О народности в общественном воспитании // Пед. соч.: В 6 т. — М.: Педагогика, 1988. — Т. 1. — 237 с.
178. *Ушинський К. Д.* Про користь педагогічної літератури // Твори: В 6 т. — К.: Рад. шк., 1964. — Т. 1. — 209 с.
179. *Ушинський К. Д.* Рідне слово // Твори. В 6 т. — К.: Рад. шк., 1954. — Т. 1. — 207 с.
180. *Фейербах Л.* Избранные философские сочинения. — Т. 2. — 640 с.
181. *Фихте И. Г.* Основа общего наукоучения // Фихте И. Г. Соч.: В 2 т. СПб., 1993. — Т. 1 — с. 73, 121—122.
182. *Френе С.* Избр. пед. соч.: Пер. з фр. — М.: Прогресс, 1990. — 148 с.
183. *Цешкова О. Т.* Нравственная целостность личности. — М.: Наука, — 1998. — 203 с.
184. *Циба В. Т.* Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посібник // Міжрегіональна академія управ. персоналом. — К.: МАУП, — 2000. — 207 с.
185. *Чернышевский Н. И.* Полн. собр. соч.: В 15 т. — Т. 11. — М., 1951. — 230 с.
186. *Шеллинг Ф.-В.-Й.* Философские исследования о сущности человеческой свободы и связанных с ней предметов // Шеллинг Ф.-В.-Й. Соч.: в 2 т. — М., 1989. — Т. 2. — 121 с.
187. *Шибутани Т.* Социальная психология. — М.: Просвещение, 1989. — 390 с.
188. *Шилова М. Л.* Изучение воспитанности школьников. — М.: Просвещение, 1982. — 107 с.
189. *Шкуро Й. П.* Нравственное воспитание личности. — М., Просвещение, 1996. — 199 с.

190. Шорибура І.М. Соціалізація старшокласників у процесі вивчення гуманітарних предметів. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2001. — 190 с.
191. Юнг К. Проблемы души нашего времени. — М.: Просвещение, 1994. — 271 с.
192. Юсов Б.П. Стратегия взаимодействия искусств у воспитании школьников: новая парадигма // Взаимодействие искусств. — Астрахань: Ин-т усовершенств. учителей, 1997. — 117 с.
193. Якубсон Я.Г. Союз этики и педагогики в воспитании личности. — М.: Мысль, — 1989. — 179 с.
194. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. — Мюнхен–Тернопіль, 1992. — 129 с.
195. Яновская М. Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания. — М.: Просвещение, 1996. — 204 с.
196. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. — К.: Либідь, 1993. — 230 с.
197. Ярмаченко М. Д. Педагогіка. — К., 289 с.
198. Яшук Т. П. Формування життєвої компетентності особистості у старшокласників загальноосвітніх шкіл України. — Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 197 с.

190. Шорибура І.М. Соціалізація старшокласників у процесі вивчення гуманітарних предметів. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 2001. — 190 с.
191. Юнг К. Проблемы души нашего времени. — М.: Просвещение, 1994. — 271 с.
192. Юсов Б.П. Стратегия взаимодействия искусств у воспитании школьников: новая парадигма // Взаимодействие искусств. — Астрахань: Ин-т усовершенств. учителей, 1997. — 117 с.
193. Якубсон Я.Г. Союз этики и педагогики в воспитании личности. — М.: Мысль, — 1989. — 179 с.
194. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. — Мюнхен–Тернопіль, 1992. — 129 с.
195. Яновская М. Г. Эмоциональные аспекты нравственного воспитания. — М.: Просвещение, 1996. — 204 с.
196. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. — К.: Либідь, 1993. — 230 с.
197. Ярмаченко М. Д. Педагогіка. — К., 289 с.
198. Яшук Т. П. Формування життєвої компетентності особистості у старшокласників загальноосвітніх шкіл України. — Дис. ... канд. пед. наук. — К., 2002. — 197 с.

СЛОВНИК

АЛЬТРУЇЗМ (франц. *altruisme*, лат. *alter* – інший) – принцип поведінки та етичне вчення, що ґрунтується на цінності безкорисливого принесення блага іншому. У вигляді моральної добродетності представлений в етиці буддизму і особливо – християнства з його заповіддю «Полюби ближнього як самого себе». Згідно категоричного імперативу Канта, треба ставитися і до себе і до іншого завжди як до мети, а не тільки як до засобу. Альтруїзм – напрям поведінки і діяльності людини, який ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище особистих інтересів. Віра в те, що люди повинні надавати допомогу тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди в майбутньому, є нормою соціальної відповідальності.

БЛАГО – загальне поняття для позначення того, що втілює позитивний ціннісний зміст. Згідно з основоположним розрізненням Арістотеля, благом «звуть або те, що є кращим для кожного суцього, тобто дещо за самою своєю природою гідне обрання, або те, що робить благами інші причетні до нього речі, тобто ідею блага», («Велика етика»). Арістотель втілює в філософській традиції перший із позначених ним способів тлумачення блага, а Платон і його послідовники – останній. За Платоном, благо ототожнюється з вищим ступенем в ієрархії світового буття; у філософії Середньовіччя, яка опрацьовує надбання Античності в дусі християнського світорозуміння, набуває розвитку поняття «вище благо» (лат. *summius bonum*), що його уособлює Бог як джерело усіх благ та кінцева мета людських прагнень. У свою чергу, аристотелівське розуміння блага від початку містить ідею множинності конкретного блага, що відповідає різноманіттю видів і форм суцього; звідси акцент на розсудливість як здатність «приймати вірні рішення у зв'язку з благом і корисністю... для доброго життя» («Нікомахова етика»); розвиток цього уявлення розгортається від поняття «фронезис» в Арістотеля до сучасних теорій дискурсу (Апель, Габермас та ін.). Своєрідним корелятом «вищого блага» у рамках даного розуміння постає поняття «загальне», або «спільне» благо. Воно відсилає, зокрема, до сфери соціально-політичного, економічного, господарського життя як царини загальнолюдських прагнень та інтересів. У Новий час спостерігається

СЛОВНИК

АЛЬТРУЇЗМ (франц. *altruisme*, лат. *alter* – інший) – принцип поведінки та етичне вчення, що ґрунтується на цінності безкорисливого принесення блага іншому. У вигляді моральної добродетності представлений в етиці буддизму і особливо – християнства з його заповіддю «Полюби ближнього як самого себе». Згідно категоричного імперативу Канта, треба ставитися і до себе і до іншого завжди як до мети, а не тільки як до засобу. Альтруїзм – напрям поведінки і діяльності людини, який ставить інтереси іншої людини або загальне благо вище особистих інтересів. Віра в те, що люди повинні надавати допомогу тим, хто її потребує, безвідносно до можливої вигоди в майбутньому, є нормою соціальної відповідальності.

БЛАГО – загальне поняття для позначення того, що втілює позитивний ціннісний зміст. Згідно з основоположним розрізненням Арістотеля, благом «звуть або те, що є кращим для кожного суцього, тобто дещо за самою своєю природою гідне обрання, або те, що робить благами інші причетні до нього речі, тобто ідею блага», («Велика етика»). Арістотель втілює в філософській традиції перший із позначених ним способів тлумачення блага, а Платон і його послідовники – останній. За Платоном, благо ототожнюється з вищим ступенем в ієрархії світового буття; у філософії Середньовіччя, яка опрацьовує надбання Античності в дусі християнського світорозуміння, набуває розвитку поняття «вище благо» (лат. *summius bonum*), що його уособлює Бог як джерело усіх благ та кінцева мета людських прагнень. У свою чергу, аристотелівське розуміння блага від початку містить ідею множинності конкретного блага, що відповідає різноманіттю видів і форм суцього; звідси акцент на розсудливість як здатність «приймати вірні рішення у зв'язку з благом і корисністю... для доброго життя» («Нікомахова етика»); розвиток цього уявлення розгортається від поняття «фронезис» в Арістотеля до сучасних теорій дискурсу (Апель, Габермас та ін.). Своєрідним корелятом «вищого блага» у рамках даного розуміння постає поняття «загальне», або «спільне» благо. Воно відсилає, зокрема, до сфери соціально-політичного, економічного, господарського життя як царини загальнолюдських прагнень та інтересів. У Новий час спостерігається

виразна редукція блага до корисності, разом з тим актуалізується роль людського суб'єкта у визначенні блага як такого, що відповідає його — суб'єкта — істотним потребам (Гоббс та ін.). З іншого боку, перегляд традиційної для Середньовіччя релігійно-онтологічної концепції блага дає підстави для категоріального розмежування блага і добра. У XIX–XX ст. сфера філософського застосування поняття «благо» звужується; воно підлягає аналізу у зв'язку з категорією цінності (Шелер та ін.). В останні десятиліття традиційна тема ототожнення блага і буття набуває актуальності у зв'язку із загостренням екологічної проблематики, посиленням уваги до буттєвих підвалин людського існування.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЕТИЧНА — це визначеність, надійність, чесність; це усвідомлення і готовність визнати себе причиною своїх вчинків; це готовність діяти раціонально для блага людей. Відповідальність включає в себе особисту підзвітність і здатність діяти в рамках етичних норм на благо себе й оточуючих.

Категорією «ГІДНІСТЬ» в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значимість як відповідну, адекватну з людською сутністю, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово «гідність» означає цінність людини для інших людей, для суспільства незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі — це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства. У цьому випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості і почуття власної гідності. Повага до самого себе, чи почуття власної гідності — це те, що більш за все підносить людину. Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини, громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може проявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності. Отже, гідність як етичну категорію слід визначити таким чином: це об'єктивна, суспільно-моральна цінність особистості, а також потреба, і власне, оцінка людиною своєї

виразна редукція блага до корисності, разом з тим актуалізується роль людського суб'єкта у визначенні блага як такого, що відповідає його — суб'єкта — істотним потребам (Гоббс та ін.). З іншого боку, перегляд традиційної для Середньовіччя релігійно-онтологічної концепції блага дає підстави для категоріального розмежування блага і добра. У XIX–XX ст. сфера філософського застосування поняття «благо» звужується; воно підлягає аналізу у зв'язку з категорією цінності (Шелер та ін.). В останні десятиліття традиційна тема ототожнення блага і буття набуває актуальності у зв'язку із загостренням екологічної проблематики, посиленням уваги до буттєвих підвалин людського існування.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЕТИЧНА — це визначеність, надійність, чесність; це усвідомлення і готовність визнати себе причиною своїх вчинків; це готовність діяти раціонально для блага людей. Відповідальність включає в себе особисту підзвітність і здатність діяти в рамках етичних норм на благо себе й оточуючих.

Категорією «ГІДНІСТЬ» в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значимість як відповідну, адекватну з людською сутністю, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово «гідність» означає цінність людини для інших людей, для суспільства незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі — це оцінка людиною себе як моральної особистості, що значима для оточення, для суспільства. У цьому випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості і почуття власної гідності. Повага до самого себе, чи почуття власної гідності — це те, що більш за все підносить людину. Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини, громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може проявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності. Отже, гідність як етичну категорію слід визначити таким чином: це об'єктивна, суспільно-моральна цінність особистості, а також потреба, і власне, оцінка людиною своєї

моральної цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе. Поняття гідності настільки тісно взаємопов'язане з поняттям честі, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті. Честь і гідність — показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається моральність і окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. Але між цими поняттями існує різниця, яка полягає в тому, що гідність — це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — це суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* — людський, людяний) — філософський підхід, що в теоретико-світоглядний спосіб поєднує вчення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. Теорія і практика гуманізму спирається на багатовікову традицію. В її генах — ідеї та ідеали Розуму та Людяності, які послідовно розвивали філософи античної доби, діячі культури епохи Ренесансу, мислителі Просвітництва, в тому числі Ф. Прокопович, Г. Сковорода, інтелектуали Нового часу. Започатковане ще в II ст. до н.е. Цицероном, поняття «гуманізм» містило в собі уявлення про цінність і значущість людини, про можливість реалізувати гуманістичний ідеал соціальними засобами, насамперед вихованням. Видатні діячі Ренесансу (Данте, Петрарка) поглибили цicerонівське розуміння гуманізму, представили його як вираз «цілісного людського духу», свідчення «повноти та неподільності природи людини». З часів італійського Відродження термін «гуманізм» почав вживатися в двох основних значеннях — як визначення літературно-художнього напрямку, що утверджує образ людини як освіченої й високоморальної особистості, та як філософське вчення, що об'єднує теорії, які виходять з положення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. Гуманізм, крім того, має ще один, суто особистісний вимір. Він розуміється як система установок індивіда на соціальні об'єкти (людина, спільнота, жива істота), а саме: співчуття, співпереживання; щира радість за успіхи

моральної цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе. Поняття гідності настільки тісно взаємопов'язане з поняттям честі, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті. Честь і гідність — показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається моральність і окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. Але між цими поняттями існує різниця, яка полягає в тому, що гідність — це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — це суспільство громадян з високим рівнем економічної, соціальної, політичної культури і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинуті правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

ГУМАНІЗМ (від лат. *humanus* — людський, людяний) — філософський підхід, що в теоретико-світоглядний спосіб поєднує вчення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. Теорія і практика гуманізму спирається на багатовікову традицію. В її генах — ідеї та ідеали Розуму та Людяності, які послідовно розвивали філософи античної доби, діячі культури епохи Ренесансу, мислителі Просвітництва, в тому числі Ф. Прокопович, Г. Сковорода, інтелектуали Нового часу. Започатковане ще в II ст. до н.е. Цицероном, поняття «гуманізм» містило в собі уявлення про цінність і значущість людини, про можливість реалізувати гуманістичний ідеал соціальними засобами, насамперед вихованням. Видатні діячі Ренесансу (Данте, Петрарка) поглибили цicerонівське розуміння гуманізму, представили його як вираз «цілісного людського духу», свідчення «повноти та неподільності природи людини». З часів італійського Відродження термін «гуманізм» почав вживатися в двох основних значеннях — як визначення літературно-художнього напрямку, що утверджує образ людини як освіченої й високоморальної особистості, та як філософське вчення, що об'єднує теорії, які виходять з положення про людину як визначальну мету і вищу цінність суспільства. Гуманізм, крім того, має ще один, суто особистісний вимір. Він розуміється як система установок індивіда на соціальні об'єкти (людина, спільнота, жива істота), а саме: співчуття, співпереживання; щира радість за успіхи

іншого; наявність мотивації, які спонукають людину на дружнє спілкування, зумовлюють «поведінку, що допомагає» (симпатія, альтруїзм). В усіх цих значеннях гуманізм протягом своєї багатовікової еволюції набував різних форм та відтінків. Істотні відмінності відрізняють теологічну та атеїстичну версії гуманізму. Світський гуманізм, у свою чергу, поділяється на натуралістичний та соціально-культурний різновиди. «Космічні» гуманістичні ідеї співіснують з екзистенціальними, прагматичними, суто «земними». «Трагічна» концепція гуманізму конфронує з оптимістичною, гуманізм «слухняності та адаптації» заперечується «звільненням завдяки бунту». Особливо гостра суперечка спостерігається між марксистською, атеїстичною, соціально-визначеною концепцією гуманізму та її численними теологічними альтернативами.

ДОБРО — основна позитивна категорія моралі, що є повною протилежністю зла; відображає сукупний зміст вимог і цінностей моральної свідомості. За давніх часів розуміння добра визначалося переважно уявленнями про міфологічне санкціоноване, узвичаєне, цінне або корисне для людського життя і діяльності. В цьому відношенні воно збігалось з поняттям блага, сліди такого збігу досі відчутні в європейських мовах. В античній філософії добро теж зазвичай розглядається як синонім або різновид блага, хоча з часом набуває чіткішого концептуального окреслення. Так, у Платона змістом «божественних», або «більших» благ, (які він протиставляє благам «меншим», тобто здоров'ю, красі, силі й багатству), н ими слугують, власне, моральні чесноти людини. Арістотель, критикуючи платонівську ідею блага само по собі, розвинув разом з тим класифікацію благ, ревалентну з етичної точки зору (поділ благ на «поціновані», «схвалені» і «благаможливості», а також на такі, що завжди або лише принагідно заслуговують на вибір). У стоїків об'єктом етичної рефлексії стає добро як вільне дотримання чеснот автономним індивідом на засадах «правильного розуму». Християнська традиція розглядає добро як втілення божественної волі, стан благої повноти й довершеності творіння Божого, адекватність людського волевияву релігійно санкціонованій ієрархії цінностей. Секуляризація європейської культури в Новий час спричиняє дискредитацію теїстичного тлумачення добра і редукцію останнього до раціоналістично осмисленої корисності (Спіноза, Гоббс, Манделів, Гельвецій, Гольбах, Бентам та ін.). Заперечуючи

іншого; наявність мотивації, які спонукають людину на дружнє спілкування, зумовлюють «поведінку, що допомагає» (симпатія, альтруїзм). В усіх цих значеннях гуманізм протягом своєї багатовікової еволюції набував різних форм та відтінків. Істотні відмінності відрізняють теологічну та атеїстичну версії гуманізму. Світський гуманізм, у свою чергу, поділяється на натуралістичний та соціально-культурний різновиди. «Космічні» гуманістичні ідеї співіснують з екзистенціальними, прагматичними, суто «земними». «Трагічна» концепція гуманізму конфронує з оптимістичною, гуманізм «слухняності та адаптації» заперечується «звільненням завдяки бунту». Особливо гостра суперечка спостерігається між марксистською, атеїстичною, соціально-визначеною концепцією гуманізму та її численними теологічними альтернативами.

ДОБРО — основна позитивна категорія моралі, що є повною протилежністю зла; відображає сукупний зміст вимог і цінностей моральної свідомості. За давніх часів розуміння добра визначалося переважно уявленнями про міфологічне санкціоноване, узвичаєне, цінне або корисне для людського життя і діяльності. В цьому відношенні воно збігалось з поняттям блага, сліди такого збігу досі відчутні в європейських мовах. В античній філософії добро теж зазвичай розглядається як синонім або різновид блага, хоча з часом набуває чіткішого концептуального окреслення. Так, у Платона змістом «божественних», або «більших» благ, (які він протиставляє благам «меншим», тобто здоров'ю, красі, силі й багатству), н ими слугують, власне, моральні чесноти людини. Арістотель, критикуючи платонівську ідею блага само по собі, розвинув разом з тим класифікацію благ, ревалентну з етичної точки зору (поділ благ на «поціновані», «схвалені» і «благаможливості», а також на такі, що завжди або лише принагідно заслуговують на вибір). У стоїків об'єктом етичної рефлексії стає добро як вільне дотримання чеснот автономним індивідом на засадах «правильного розуму». Християнська традиція розглядає добро як втілення божественної волі, стан благої повноти й довершеності творіння Божого, адекватність людського волевияву релігійно санкціонованій ієрархії цінностей. Секуляризація європейської культури в Новий час спричиняє дискредитацію теїстичного тлумачення добра і редукцію останнього до раціоналістично осмисленої корисності (Спіноза, Гоббс, Манделів, Гельвецій, Гольбах, Бентам та ін.). Заперечуючи

проти такої редукції, Кант визначає добро як відповідність волевияву або вчинку людини апріорному моральному закону; Гегель тлумачить добро як одне з загальних визначень абсолютного духа. Конкретне розуміння добра в рамках тієї чи іншої філософсько-етичної концепції зазвичай зумовлювалося специфічною спрямованістю самої цієї концепції: так, існують спроби ототожнити добро із щастям (евдемонізм), онтологічною досконалістю (перфекціонізм) тощо. Критику подібних «натуралістичних» підходів до визначення добра дає з позицій етичного інтуїтивізму англ. філософ і етик Мур. В роботах Мура та його послідовників (Решдел, Леард, Бленшард та ін.) інтуїтивно осягнуте добро постає кінцевою підставою для виведення усіх інших моральних категорій. Аксиологічно інтуїтивістський підхід в дослідженні проблеми добра на базі феноменологічного методу розвивають Шелер, Гартман та ін. В умовах сучасного етичного плюралізму, диверсифікації ціннісних моделей різних соціальних груп зростає значення соціологічних і соціально-психологічних контекстів осмислення етичного добра. Водночас загострюється потреба в діалогічному, комунікативному осмисленні останнього криз призму ідей відкритості, «діалогічної налаштованості», «зверненості до іншого» (Бубер, Левінас та ін.). Як стрижнева ідея моральної свідомості добро, подібно до істини і краси, очевидно не може спиратися на остаточне сутнісне визначення; сама невичерпність ідеї добра налаштовує на нарощування нових вимірів етичної проблематики, відкриття нових обріїв морального освоєння світу. Разом з тим, ця ідея має бути артикульованою в суспільній свідомості достатнім чином, щоб уможливити людям розпізнавати конкретні ситуації вибору між добром і злом і знаходити правильні рішення. Поєднання сутнісної відкритості ідеї добра з обґрунтуванням її життєво-практичного застосування «тут і тепер» — важливий напрям осмислення проблеми добра в сучасній етиці. Добро в його сутнісному вимірі — це є усе те, що утверджує розумність і моральність людини. Натомість, **ЗЛО** — це те, що гальмує розвиток або нівечить і нищить у людині її людські якості. Спіноза пише: «Під добром я буду розуміти те, що складає для нас, як ми, напевно, знаємо, засіб для того, щоб усе більше і більше наближатися до визначеного нами взірця людської природи; під злом — те, що, як ми напевно знаємо, перешкоджає нам досягнути такого взірця».

проти такої редукції, Кант визначає добро як відповідність волевияву або вчинку людини апріорному моральному закону; Гегель тлумачить добро як одне з загальних визначень абсолютного духа. Конкретне розуміння добра в рамках тієї чи іншої філософсько-етичної концепції зазвичай зумовлювалося специфічною спрямованістю самої цієї концепції: так, існують спроби ототожнити добро із щастям (евдемонізм), онтологічною досконалістю (перфекціонізм) тощо. Критику подібних «натуралістичних» підходів до визначення добра дає з позицій етичного інтуїтивізму англ. філософ і етик Мур. В роботах Мура та його послідовників (Решдел, Леард, Бленшард та ін.) інтуїтивно осягнуте добро постає кінцевою підставою для виведення усіх інших моральних категорій. Аксиологічно інтуїтивістський підхід в дослідженні проблеми добра на базі феноменологічного методу розвивають Шелер, Гартман та ін. В умовах сучасного етичного плюралізму, диверсифікації ціннісних моделей різних соціальних груп зростає значення соціологічних і соціально-психологічних контекстів осмислення етичного добра. Водночас загострюється потреба в діалогічному, комунікативному осмисленні останнього криз призму ідей відкритості, «діалогічної налаштованості», «зверненості до іншого» (Бубер, Левінас та ін.). Як стрижнева ідея моральної свідомості добро, подібно до істини і краси, очевидно не може спиратися на остаточне сутнісне визначення; сама невичерпність ідеї добра налаштовує на нарощування нових вимірів етичної проблематики, відкриття нових обріїв морального освоєння світу. Разом з тим, ця ідея має бути артикульованою в суспільній свідомості достатнім чином, щоб уможливити людям розпізнавати конкретні ситуації вибору між добром і злом і знаходити правильні рішення. Поєднання сутнісної відкритості ідеї добра з обґрунтуванням її життєво-практичного застосування «тут і тепер» — важливий напрям осмислення проблеми добра в сучасній етиці. Добро в його сутнісному вимірі — це є усе те, що утверджує розумність і моральність людини. Натомість, **ЗЛО** — це те, що гальмує розвиток або нівечить і нищить у людині її людські якості. Спіноза пише: «Під добром я буду розуміти те, що складає для нас, як ми, напевно, знаємо, засіб для того, щоб усе більше і більше наближатися до визначеного нами взірця людської природи; під злом — те, що, як ми напевно знаємо, перешкоджає нам досягнути такого взірця».

ЕГОЇЗМ (від лат. *ego* — я) — принцип поведінки і етичне вчення, що ґрунтуються на цінності власних інтересів особи, себелюбства, переважанням в життєдіяльності корисливих особистих інтересів і потреб відносно до інтересів інших людей і соціальних груп. Згідно з егоїзмом, задоволення людиною особистого інтересу розглядається в якості вищого блага. Егоїзм в якості домінанти поведінки отримував різне обґрунтування: його виводили з природного інстинкту самозбереження, з того, що благополуччя кожної окремої особи, яке досягається в ході розкриття і вдосконалення індивідуальних якостей, визнавалося вищою цінністю. Егоїзм наповнюється негативним змістом, коли цінність іншої людини ставиться нижче власної, а особиста вигода досягається на шкоду інтересу іншої людини. У буденному слововживанні егоїзм виступає як протилежність альтруїзму. Розвиток егоїзму і перетворення його в домінуючу спрямованість особи пояснюється серйозними дефектами виховання. Якщо тактика сімейного виховання об'єктивно направлена на закріплення таких проявів, як завищена самооцінка і егоцентризм особи дитини, то у неї може сформуватися стійка ціннісна орієнтація, при якій враховуються лише її власні інтереси, потреби, переживання тощо. У зрілому віці подібна концентрація на власному Я, себелюбство і повна байдужість до внутрішнього світу іншої людини або соціальної групи може привести до відчуження, як переживання суб'єктом самоти у ворожому йому світі. У деяких психологічних і етико-психологічних концепціях егоїзм розглядається як природжена властивість людини, завдяки якій забезпечується захист її життєдіяльності. У цьому плані егоїзм слід відрізняти від себелюбства, тобто природного відчуття самозбереження і благовоління до самого себе. При себелюбстві турбота людини про власне благо може не суперечити благу інших людей і поєднуватися з прагненням до блага інших людей, до загального блага. Принципово нормативне обмеження егоїзму забезпечується основними моральними нормами й цінностями.

Слід розрізняти егоїзм та **ІНДИВІДУАЛІЗМ** (лат. *individuum* — індивідуум, особа), тобто таку позицію або принцип, відповідно до яких інтерес індивіда (у окремих випадках сім'ї) визнається пріоритетним відносно колективного (групового або громадському) інтересу.

ЕТОС (від давньогрецьк. — місце перебування, спільне житло), в подальшому — звичка, звичай, місце проживання людини, вдача, ха-

ЕГОЇЗМ (від лат. *ego* — я) — принцип поведінки і етичне вчення, що ґрунтуються на цінності власних інтересів особи, себелюбства, переважанням в життєдіяльності корисливих особистих інтересів і потреб відносно до інтересів інших людей і соціальних груп. Згідно з егоїзмом, задоволення людиною особистого інтересу розглядається в якості вищого блага. Егоїзм в якості домінанти поведінки отримував різне обґрунтування: його виводили з природного інстинкту самозбереження, з того, що благополуччя кожної окремої особи, яке досягається в ході розкриття і вдосконалення індивідуальних якостей, визнавалося вищою цінністю. Егоїзм наповнюється негативним змістом, коли цінність іншої людини ставиться нижче власної, а особиста вигода досягається на шкоду інтересу іншої людини. У буденному слововживанні егоїзм виступає як протилежність альтруїзму. Розвиток егоїзму і перетворення його в домінуючу спрямованість особи пояснюється серйозними дефектами виховання. Якщо тактика сімейного виховання об'єктивно направлена на закріплення таких проявів, як завищена самооцінка і егоцентризм особи дитини, то у неї може сформуватися стійка ціннісна орієнтація, при якій враховуються лише її власні інтереси, потреби, переживання тощо. У зрілому віці подібна концентрація на власному Я, себелюбство і повна байдужість до внутрішнього світу іншої людини або соціальної групи може привести до відчуження, як переживання суб'єктом самоти у ворожому йому світі. У деяких психологічних і етико-психологічних концепціях егоїзм розглядається як природжена властивість людини, завдяки якій забезпечується захист її життєдіяльності. У цьому плані егоїзм слід відрізняти від себелюбства, тобто природного відчуття самозбереження і благовоління до самого себе. При себелюбстві турбота людини про власне благо може не суперечити благу інших людей і поєднуватися з прагненням до блага інших людей, до загального блага. Принципово нормативне обмеження егоїзму забезпечується основними моральними нормами й цінностями.

Слід розрізняти егоїзм та **ІНДИВІДУАЛІЗМ** (лат. *individuum* — індивідуум, особа), тобто таку позицію або принцип, відповідно до яких інтерес індивіда (у окремих випадках сім'ї) визнається пріоритетним відносно колективного (групового або громадському) інтересу.

ЕТОС (від давньогрецьк. — місце перебування, спільне житло), в подальшому — звичка, звичай, місце проживання людини, вдача, ха-

рактер, спосіб мислення. Поступово усталюється переносне використання слова, внаслідок чого воно починає стосуватися таких змін в людині (під впливом звичаїв, традицій і відповідної поведінки), які стають практичною нормою і внутрішнім законом, формуючи питому людську природу, настільки ж стійку й невідворотну, як і природні закономірності. В античній філософії терміном «етос» спершу позначали природу, стійкий характер того чи іншого фізичного чи соціального явища. Від Сократа походить принципово нове тлумачення, що поряд із традиційною поведінкою людини вирізняє таку, яка ґрунтується на внутрішніх переконаннях і доказах розуму. Арістотель утворює прикметник, яким позначає чесноти характеру (етичні), на відміну від чеснот розуму (діаноетичних). На означення науки, що вивчає етичні чесноти, він вживає іменник «етика», який увійшов до назви його праць: «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика». Поряд із таким філософським вживанням слова «етос» зберігалися й інші, ближчі до первинного значення (етос як незмінний природний характер, темперамент; етос музичних ладів і стилів ораторського мистецтва). У подальшому стали вдаватися до підкріплення словом «етос» стійких ціннісних характеристик — як індивідуальних, так і колективних («героїчний етос», «етос вірності» і т. ін.). Ці багатоманітні ціннісні етоси сприяють наповненості життєвого світу конкретними моральнісними проявами й сприймаються як безумовні, незалежні від критичної рефлексії. У філософії ХХ ст. в контексті повороту до онтологічно-екзистенційного осмислення людського буття склалося більш узагальнене поняття етоса, що позначає онтологічно й феноменологічно зумовлений характер багатоманітних ціннісних етосів. Гайдеггер повертається до первісного значення терміна «етос» як місця проживання людини, її онтологічного світоперебування. У філософській герменевтиці питання про «метанорми» однозначно включає «живий етос» — традиції, звичаї, усталені моральні приписи та відповідну поведінку. У соціології та соціальній психології поняття «етос» також використовується на окреслення найбільш стійкої частини соціальної поведінки, що зумовлена функціонально важливими нормами і цінностями.

КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ (лат. *kategoria*) — найбільш загальні поняття етики, що розкривають суттєві сторони морального життя суспільства та закріплюють загальноцінне в ньому як необхідну міру людя-

рактер, спосіб мислення. Поступово усталюється переносне використання слова, внаслідок чого воно починає стосуватися таких змін в людині (під впливом звичаїв, традицій і відповідної поведінки), які стають практичною нормою і внутрішнім законом, формуючи питому людську природу, настільки ж стійку й невідворотну, як і природні закономірності. В античній філософії терміном «етос» спершу позначали природу, стійкий характер того чи іншого фізичного чи соціального явища. Від Сократа походить принципово нове тлумачення, що поряд із традиційною поведінкою людини вирізняє таку, яка ґрунтується на внутрішніх переконаннях і доказах розуму. Арістотель утворює прикметник, яким позначає чесноти характеру (етичні), на відміну від чеснот розуму (діаноетичних). На означення науки, що вивчає етичні чесноти, він вживає іменник «етика», який увійшов до назви його праць: «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика». Поряд із таким філософським вживанням слова «етос» зберігалися й інші, ближчі до первинного значення (етос як незмінний природний характер, темперамент; етос музичних ладів і стилів ораторського мистецтва). У подальшому стали вдаватися до підкріплення словом «етос» стійких ціннісних характеристик — як індивідуальних, так і колективних («героїчний етос», «етос вірності» і т. ін.). Ці багатоманітні ціннісні етоси сприяють наповненості життєвого світу конкретними моральнісними проявами й сприймаються як безумовні, незалежні від критичної рефлексії. У філософії ХХ ст. в контексті повороту до онтологічно-екзистенційного осмислення людського буття склалося більш узагальнене поняття етоса, що позначає онтологічно й феноменологічно зумовлений характер багатоманітних ціннісних етосів. Гайдеггер повертається до первісного значення терміна «етос» як місця проживання людини, її онтологічного світоперебування. У філософській герменевтиці питання про «метанорми» однозначно включає «живий етос» — традиції, звичаї, усталені моральні приписи та відповідну поведінку. У соціології та соціальній психології поняття «етос» також використовується на окреслення найбільш стійкої частини соціальної поведінки, що зумовлена функціонально важливими нормами і цінностями.

КАТЕГОРІЇ ЕТИКИ (лат. *kategoria*) — найбільш загальні поняття етики, що розкривають суттєві сторони морального життя суспільства та закріплюють загальноцінне в ньому як необхідну міру людя-

ності. Категорії — складні духовні утворення, що синтезують знання про реальність морального життя суспільства та людства, з одного боку, і бажане та належне в ньому — з іншого (Віра Мовчан). До сутнісних, тобто таких категорій етики, що виражають моральнісне ставлення людини до світу, відносять благо, добро і зло, обов'язок, совість, відповідальність, честь, гідність, смисл життя і щастя.

КОНФОРМІЗМ — (від пізньо лат. *conformis* — «подібний», «схожий») — моральнісний тип поведінки, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та інших смаків окремих людей і т.д. Конформізм означає відсутність власної позиції домінантності, безпринципна і некритична покора певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція).

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — моральний, від *mores* — звичаї) — духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп. Специфіка моральної свідомості формується за умов розкладу родоплемінного суспільства, виникнення складної системи опосередкованих зв'язків (політичних, економічних, соціальних та ін.), що прийшла на зміну безпосередньому характеру всіх стосунків людей у традиційній общині. Поява відносної свободи вибору, потреба в ситуаційній гнучкості поведінки й стосунків, відповідно до динамічних умов життя, робили чимдалі проблематичнішими збереження, культурну трансляцію і примноження досвіду безпосередньо морального ставлення людини до людини, спільноти, природи, світу. В контексті критичного осмислення реальних звичаїв людей, (що свідчило про руйнацію традиційних форм моральності) складається узагальнена система уявлень про чесноти, норми поведінки, основоположні закони колективного співіснування («не убий», «не вкради» та ін.). Ідеальна система належного водночас постає як моральнісне добро, найвища самоцінність, що протистоїть моральнісному злу в реальній людській життєдіяльності. У цьому ракурсі мораль співвідноситься з духовно-ідеальними основами права, релігії, мистецтва, філософії. Часткове коригування внутрішнього

ності. Категорії — складні духовні утворення, що синтезують знання про реальність морального життя суспільства та людства, з одного боку, і бажане та належне в ньому — з іншого (Віра Мовчан). До сутнісних, тобто таких категорій етики, що виражають моральнісне ставлення людини до світу, відносять благо, добро і зло, обов'язок, совість, відповідальність, честь, гідність, смисл життя і щастя.

КОНФОРМІЗМ — (від пізньо лат. *conformis* — «подібний», «схожий») — моральнісний тип поведінки, що означає пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючого стану речей, законів, норм, правил, безумовне схиляння перед авторитетами, ігнорування унікальності поглядів, інтересів, уподобань естетичних та інших смаків окремих людей і т.д. Конформізм означає відсутність власної позиції домінантності, безпринципна і некритична покора певній моделі, що володіє найбільшою силою тиску (думка більшості, визнаний авторитет, традиція).

МОРАЛЬ (лат. *moralis* — моральний, від *mores* — звичаї) — духовно-культурний механізм регуляції поведінки особистості та соціальних груп за допомогою уявлень про належне, в яких узагальнені норми, цінності, зразки поведінки, принципи ставлення до інших індивідів та соціальних груп. Специфіка моральної свідомості формується за умов розкладу родоплемінного суспільства, виникнення складної системи опосередкованих зв'язків (політичних, економічних, соціальних та ін.), що прийшла на зміну безпосередньому характеру всіх стосунків людей у традиційній общині. Поява відносної свободи вибору, потреба в ситуаційній гнучкості поведінки й стосунків, відповідно до динамічних умов життя, робили чимдалі проблематичнішими збереження, культурну трансляцію і примноження досвіду безпосередньо морального ставлення людини до людини, спільноти, природи, світу. В контексті критичного осмислення реальних звичаїв людей, (що свідчило про руйнацію традиційних форм моральності) складається узагальнена система уявлень про чесноти, норми поведінки, основоположні закони колективного співіснування («не убий», «не вкради» та ін.). Ідеальна система належного водночас постає як моральнісне добро, найвища самоцінність, що протистоїть моральнісному злу в реальній людській життєдіяльності. У цьому ракурсі мораль співвідноситься з духовно-ідеальними основами права, релігії, мистецтва, філософії. Часткове коригування внутрішнього

світу людини, її вчинків, масової поведінкової практики відбувається в разі особистісного прийняття вимог і настанов моралі та відповідних вольових зусиль щодо їх здійснення. Намагання досягти доброчесності й праведності засобами зовнішнього тиску, без достатньої внутрішньої мотивації, вступають у протиріччя з ціннісним аспектом морального самоствердження людини, породжують «легальні», а не «моральні» вчинки (Кант). Регулятивні можливості моралі зростають у міру розширення її суб'єктного горизонту. Формування вселюдського, універсального масштабу морального світосприйняття, вихід за межі групових, етнічних, національних інтересів до обриву людства як єдиного цілого відкриває можливості для найбільш адекватного втілення суті моральності в процесі суб'єктивного творення цінностей моралі. Значне духовне випередження реальних можливостей життя й універсальне бачення належного ставлення до іншої людини, суспільства, природи концентрується в моралі як ідеалі. Конкретно-чуттєве втілення тих чи тих сторін сукупного морального ідеалу знаходимо в міфології, релігійних та художніх образах. Раціонально-логічне осмислення, узагальнення і обґрунтування понять, категорій моральної свідомості відбувається в етиці. У цих процесах закріплюється й нагромаджується зміст морального добра, тоді, як у реальній життєдіяльності моралі нерідко обмежується відносними, конкретно-історичними обмеженими вимогами щодо втілення можливого блага. Переважання відносного над абсолютним характерне для ідеологізованих моральних систем, хоча за певних умов подання абсолютного тут може бути досить вагомим (напр., ідеологія Просвітництва). Водночас не є гарантовано моральним навіть конкретно-історичний зміст узагальнених понять моральної свідомості (гідність, честь, обов'язок, справедливість), хоча в цілому такі форми оцінки і самооцінки мають незмінне загально-культурне значення. Найбільша міра абсолютної значущості притаманна абстрактно сформульованим моральним законам і етичним принципам. Прагматичне спустошення морально-етичних ідеалів внаслідок надання переваги відносному призводить як до духовної деградації, так і до соціальної дестабілізації. Відмова ж від відносних допоміжних, компромісних рішень в світі реальних людських відносин веде до безнадійної мрійливості або змертвілого етичного ригоризму. Наявність відносно гуманних правил є кращою для соціуму як системи, ніж відсут-

світу людини, її вчинків, масової поведінкової практики відбувається в разі особистісного прийняття вимог і настанов моралі та відповідних вольових зусиль щодо їх здійснення. Намагання досягти доброчесності й праведності засобами зовнішнього тиску, без достатньої внутрішньої мотивації, вступають у протиріччя з ціннісним аспектом морального самоствердження людини, породжують «легальні», а не «моральні» вчинки (Кант). Регулятивні можливості моралі зростають у міру розширення її суб'єктного горизонту. Формування вселюдського, універсального масштабу морального світосприйняття, вихід за межі групових, етнічних, національних інтересів до обриву людства як єдиного цілого відкриває можливості для найбільш адекватного втілення суті моральності в процесі суб'єктивного творення цінностей моралі. Значне духовне випередження реальних можливостей життя й універсальне бачення належного ставлення до іншої людини, суспільства, природи концентрується в моралі як ідеалі. Конкретно-чуттєве втілення тих чи тих сторін сукупного морального ідеалу знаходимо в міфології, релігійних та художніх образах. Раціонально-логічне осмислення, узагальнення і обґрунтування понять, категорій моральної свідомості відбувається в етиці. У цих процесах закріплюється й нагромаджується зміст морального добра, тоді, як у реальній життєдіяльності моралі нерідко обмежується відносними, конкретно-історичними обмеженими вимогами щодо втілення можливого блага. Переважання відносного над абсолютним характерне для ідеологізованих моральних систем, хоча за певних умов подання абсолютного тут може бути досить вагомим (напр., ідеологія Просвітництва). Водночас не є гарантовано моральним навіть конкретно-історичний зміст узагальнених понять моральної свідомості (гідність, честь, обов'язок, справедливість), хоча в цілому такі форми оцінки і самооцінки мають незмінне загально-культурне значення. Найбільша міра абсолютної значущості притаманна абстрактно сформульованим моральним законам і етичним принципам. Прагматичне спустошення морально-етичних ідеалів внаслідок надання переваги відносному призводить як до духовної деградації, так і до соціальної дестабілізації. Відмова ж від відносних допоміжних, компромісних рішень в світі реальних людських відносин веде до безнадійної мрійливості або змертвілого етичного ригоризму. Наявність відносно гуманних правил є кращою для соціуму як системи, ніж відсут-

ність будь-яких. В кінці ХХ ст. істотне збагачення моралі відбувалося шляхом осмислення й обґрунтування моральних принципів теорією справедливості, комунікативною етикою, які запроваджують в галузь моральної рефлексії дискурсивно-консенсуальні засади.

НОРМАТИВНА ЕТИКА — 1) сукупність норм, настанов, вимог моралі, що об'єднані певною філософсько-світоглядною концепцією чи релігійним віровченням і орієнтовані на діяльне, поведінкове їх втілення; 2) розділ теоретичної етики, який досліджує й обґрунтовує подібну сукупність. Перші нормативні моделі моральної поведінки, що узагальнювали безпосередній досвід людських стосунків, виступали у вигляді заповітів прашурів, висловів мудреців, повчань пророків. Світоглядне обґрунтування нормативно-належної поведінки складається у філософській думці та світових релігіях. Нормативна етика завжди пов'язана зі сферою свідомого, відрефлектованого, належного, пошук якого має крайні полюси у вигляді етичного догматизму та етичного релятивізму. Відносність моральних законів в античному світі вперше була осмислена софістами. Виокремлення Арістотелем етики як особливої філософської науки приводить до закріплення за нею нормативної соціально-регулятивної функції. Остання здійснюється за допомогою морального ідеалу, теоретичних обґрунтованих уявлень про нормативне, належне. Нормативна етика актуалізується за умов ціннісних криз, вичерпаності або ослабленості продуктивно-узагальнюючих можливостей повсякденної свідомості й регулятивного потенціалу звичаїв та традицій. За певних умов нормативна етика тяжіє до побутового повчання, її елементи завжди присутні в художній літературі. Особливо протягом багатьох століть нормативно-етичні приписи діставали виразне втілення у змісті художніх творів. Упродовж усього розвитку класичної філософії етична нормативність залишалася її істотною темою. Практична філософія виробила широкий діапазон форм — від рапсодичних роздумів («Досліди» Монтеня) до цілісного систематичного життєвчення («Етика» Спінози). Категорія «вищого блага» визначала як телеологічно, так і теологічно орієнтовані системи нормативної етики, проте її зміст пов'язувався з діаметрально протилежними засадами (земне і небесне, сакральне і профанне, людське і Божественне). Для релігійної етики найвищим ідеалом-зразком поставали якості, вчинки і настанови засновників відповідних релігій (Будди, Ісуса Христа, Мухаммеда).

ність будь-яких. В кінці ХХ ст. істотне збагачення моралі відбувалося шляхом осмислення й обґрунтування моральних принципів теорією справедливості, комунікативною етикою, які запроваджують в галузь моральної рефлексії дискурсивно-консенсуальні засади.

НОРМАТИВНА ЕТИКА — 1) сукупність норм, настанов, вимог моралі, що об'єднані певною філософсько-світоглядною концепцією чи релігійним віровченням і орієнтовані на діяльне, поведінкове їх втілення; 2) розділ теоретичної етики, який досліджує й обґрунтовує подібну сукупність. Перші нормативні моделі моральної поведінки, що узагальнювали безпосередній досвід людських стосунків, виступали у вигляді заповітів прашурів, висловів мудреців, повчань пророків. Світоглядне обґрунтування нормативно-належної поведінки складається у філософській думці та світових релігіях. Нормативна етика завжди пов'язана зі сферою свідомого, відрефлектованого, належного, пошук якого має крайні полюси у вигляді етичного догматизму та етичного релятивізму. Відносність моральних законів в античному світі вперше була осмислена софістами. Виокремлення Арістотелем етики як особливої філософської науки приводить до закріплення за нею нормативної соціально-регулятивної функції. Остання здійснюється за допомогою морального ідеалу, теоретичних обґрунтованих уявлень про нормативне, належне. Нормативна етика актуалізується за умов ціннісних криз, вичерпаності або ослабленості продуктивно-узагальнюючих можливостей повсякденної свідомості й регулятивного потенціалу звичаїв та традицій. За певних умов нормативна етика тяжіє до побутового повчання, її елементи завжди присутні в художній літературі. Особливо протягом багатьох століть нормативно-етичні приписи діставали виразне втілення у змісті художніх творів. Упродовж усього розвитку класичної філософії етична нормативність залишалася її істотною темою. Практична філософія виробила широкий діапазон форм — від рапсодичних роздумів («Досліди» Монтеня) до цілісного систематичного життєвчення («Етика» Спінози). Категорія «вищого блага» визначала як телеологічно, так і теологічно орієнтовані системи нормативної етики, проте її зміст пов'язувався з діаметрально протилежними засадами (земне і небесне, сакральне і профанне, людське і Божественне). Для релігійної етики найвищим ідеалом-зразком поставали якості, вчинки і настанови засновників відповідних релігій (Будди, Ісуса Христа, Мухаммеда).

Глумачення подібних взірцевих проявів добродітності надає можливість виділити найбільш важливі для релігії якості (віра, упокорення, терпіння, милосердя та ін.) і норми поведінки (виконання ритуалів, роздача милостині, заборона крадіжок, убивств), світоглядні настанови та принципи (вина, гріх, розкаяння, страх, фаталізм, аскетизм та ін.). Категорія «загального блага» стає засадничою для ціннісно-раціонального обґрунтування й нової логіки нормативності, яка була втілена в різних варіантах концепції суспільного договору (Тоббс, Локк, Руссо). Кант, започаткувавши деонтологічний напрям етики, закладає основи як етики принципів, так і етичного формалізму. Категоричний, імператив має ціннісне визначення поряд із суто формальною апеляцією до універсального самозакондавства всіх розумних істот. Розведення аксіології та деонтології, співвідношення добра і блага стали темами гострих дискусій друг. пол. XIX-поч. XX ст. Ціннісно-нормативні аспекти є досить суттєвими в «гуманістичній етиці», етиці самореалізації, етиці космічної телеології, «феліцитології» та ін. Разом з тим впливовим стає заперечення нормативності як характеристики етичної теорії. Насамперед, це стосується соціології, зорієнтованої на виведення належного з сущого (Дюркгейм. та ін.); широкого розвитку набуває дескриптивна етика. Прескриптивна етика виводиться за межі наукового знання в аналітичній філософії, метаетиці, неопозитивізмі. Розширення простору вільного вибору, зменшення контролю суспільної думки над поведінкою індивідів, охорона законом свободи думки, совісті, релігії, переконань призвели до зменшення соціальної значущості конвенційної нормативної етики. Під враженням пропагандистських зловживань етичною нормативністю, що були характерні для тоталітарних режимів, нормативна етика нерідко розглядалася як архаїчний компонент філософії, як репресивна соціальна сила. Разом з цим навіть намагання створити «мораль без норм» в екзистенціалізмі (Сартр), ситуаційній етиці (Флетчер) ніколи не приводили до утвердження абсолютного децизіонізму. В цілому всі етичні напрями, що проголошували свій понаднормативний статус (метаетика, позитивізм, дескриптивізм, емпірична етика та ін.), не могли обійти питання про нормативне як мотив етично відповідального вчинку. В 70–90-ті рр. на тлі зростаючої аномії, легалізації маргінальності, зменшення нормуючого впливу звичаїв і традицій виникають умови для реактуалізації нормативної

Глумачення подібних взірцевих проявів добродітності надає можливість виділити найбільш важливі для релігії якості (віра, упокорення, терпіння, милосердя та ін.) і норми поведінки (виконання ритуалів, роздача милостині, заборона крадіжок, убивств), світоглядні настанови та принципи (вина, гріх, розкаяння, страх, фаталізм, аскетизм та ін.). Категорія «загального блага» стає засадничою для ціннісно-раціонального обґрунтування й нової логіки нормативності, яка була втілена в різних варіантах концепції суспільного договору (Тоббс, Локк, Руссо). Кант, започаткувавши деонтологічний напрям етики, закладає основи як етики принципів, так і етичного формалізму. Категоричний, імператив має ціннісне визначення поряд із суто формальною апеляцією до універсального самозакондавства всіх розумних істот. Розведення аксіології та деонтології, співвідношення добра і блага стали темами гострих дискусій друг. пол. XIX-поч. XX ст. Ціннісно-нормативні аспекти є досить суттєвими в «гуманістичній етиці», етиці самореалізації, етиці космічної телеології, «феліцитології» та ін. Разом з тим впливовим стає заперечення нормативності як характеристики етичної теорії. Насамперед, це стосується соціології, зорієнтованої на виведення належного з сущого (Дюркгейм. та ін.); широкого розвитку набуває дескриптивна етика. Прескриптивна етика виводиться за межі наукового знання в аналітичній філософії, метаетиці, неопозитивізмі. Розширення простору вільного вибору, зменшення контролю суспільної думки над поведінкою індивідів, охорона законом свободи думки, совісті, релігії, переконань призвели до зменшення соціальної значущості конвенційної нормативної етики. Під враженням пропагандистських зловживань етичною нормативністю, що були характерні для тоталітарних режимів, нормативна етика нерідко розглядалася як архаїчний компонент філософії, як репресивна соціальна сила. Разом з цим навіть намагання створити «мораль без норм» в екзистенціалізмі (Сартр), ситуаційній етиці (Флетчер) ніколи не приводили до утвердження абсолютного децизіонізму. В цілому всі етичні напрями, що проголошували свій понаднормативний статус (метаетика, позитивізм, дескриптивізм, емпірична етика та ін.), не могли обійти питання про нормативне як мотив етично відповідального вчинку. В 70–90-ті рр. на тлі зростаючої аномії, легалізації маргінальності, зменшення нормуючого впливу звичаїв і традицій виникають умови для реактуалізації нормативної

етики. Започаткована Вебером «етика відповідальності» дістала продовження в неоконсервативній етиці Іонаса, Люббе, Кальтенбрунера та ін. Нові основи нормативності в межах некласичної філософії закладаються дискурсивно-комунікативною реконструкцією практичного розуму в трансцендентальній прагматиці (Апель, Габермас, Кульман, Ебелінг). Загострення глобальних планетарних проблем актуалізувало розробку нових принципів нормативної етики (стримування, обмеження, перестороги). Значного поширення набула екологічна етика.

Філософські категорії **«СВОБОДА»** та **«НЕОБХІДНІСТЬ»** у системі етичного знання виконують функцію етичних принципів, що відображають суперечність між необхідністю, яка діє у природі і суспільстві, та діяльністю особи як суб'єкта вільного вибору. В етиці свобода пов'язана з наявністю свободи волі людини. Вчинок вважається моральним тільки в тому випадку, якщо він є вільним волевиявленням суб'єкта. У цьому сенсі етика спрямована на усвідомлення людиною своєї свободи і пов'язаної з нею відповідальності. Принципи «свобода-необхідність» розкривають шляхи та засоби піднесення людини до рівня усвідомленого вибору вчинків та вільного самоздійснення. Важливо розрізняти різні рівні уявлень про сенс свободи та шляхи руху до неї. Нерефлексивна свідомість найчастіше розуміє свободу як можливість діяти без будь-яких обмежень. Свобода бачиться як відсутність моральних зобов'язань людини перед світом та перед собою. На цьому рівні свобода розуміється як можливість робити все, що заманеться; тут діє стихійний вияв волі. А. Шопенгауер визначає таку свободу як «фізичну», пов'язану з відсутністю зовнішніх обмежень та фізичних перешкод для дії. Небажання враховувати можливі наслідки власних дій, ігнорування законів соціального середовища перетворює людину на раба своїх пристрастей. Гегель з цього приводу каже, що «звичайна людина вважає себе вільною, коли їй дозволено чинити свавілля, але в свавіллі коріняться причини її несвободи». Отож, «фізична» свобода не вичерпує собою зміст поняття «свобода». Якісно інший рівень свободи — свобода, заснована на розумності вибору, або моральному законі. Розумний вибір покладає в собі не випадкове і другорядне, а суттєве в намірах і діях. Як таке, що відповідає моральній сутності людини. «Свобода і воля, підпорядкована моральним законам, — це одне й те ж» (Кант).

етики. Започаткована Вебером «етика відповідальності» дістала продовження в неоконсервативній етиці Іонаса, Люббе, Кальтенбрунера та ін. Нові основи нормативності в межах некласичної філософії закладаються дискурсивно-комунікативною реконструкцією практичного розуму в трансцендентальній прагматиці (Апель, Габермас, Кульман, Ебелінг). Загострення глобальних планетарних проблем актуалізувало розробку нових принципів нормативної етики (стримування, обмеження, перестороги). Значного поширення набула екологічна етика.

Філософські категорії **«СВОБОДА»** та **«НЕОБХІДНІСТЬ»** у системі етичного знання виконують функцію етичних принципів, що відображають суперечність між необхідністю, яка діє у природі і суспільстві, та діяльністю особи як суб'єкта вільного вибору. В етиці свобода пов'язана з наявністю свободи волі людини. Вчинок вважається моральним тільки в тому випадку, якщо він є вільним волевиявленням суб'єкта. У цьому сенсі етика спрямована на усвідомлення людиною своєї свободи і пов'язаної з нею відповідальності. Принципи «свобода-необхідність» розкривають шляхи та засоби піднесення людини до рівня усвідомленого вибору вчинків та вільного самоздійснення. Важливо розрізняти різні рівні уявлень про сенс свободи та шляхи руху до неї. Нерефлексивна свідомість найчастіше розуміє свободу як можливість діяти без будь-яких обмежень. Свобода бачиться як відсутність моральних зобов'язань людини перед світом та перед собою. На цьому рівні свобода розуміється як можливість робити все, що заманеться; тут діє стихійний вияв волі. А. Шопенгауер визначає таку свободу як «фізичну», пов'язану з відсутністю зовнішніх обмежень та фізичних перешкод для дії. Небажання враховувати можливі наслідки власних дій, ігнорування законів соціального середовища перетворює людину на раба своїх пристрастей. Гегель з цього приводу каже, що «звичайна людина вважає себе вільною, коли їй дозволено чинити свавілля, але в свавіллі коріняться причини її несвободи». Отож, «фізична» свобода не вичерпує собою зміст поняття «свобода». Якісно інший рівень свободи — свобода, заснована на розумності вибору, або моральному законі. Розумний вибір покладає в собі не випадкове і другорядне, а суттєве в намірах і діях. Як таке, що відповідає моральній сутності людини. «Свобода і воля, підпорядкована моральним законам, — це одне й те ж» (Кант).

СОВІСТЬ — здатність особистості самостійно формулювати власні моральні обов'язки і реалізувати моральний самоконтроль, вимагати від себе їх виконання і виробляти оцінку, здійснюваних вчинків; один з проявів моральної самосвідомості особистості. Проявляється як у формі раціонального усвідомлення морального значення скоєних дій, так і у формі емоційних переживань, так званих «докорів сумління». Моральна форма примусу забезпечується моральною свідомістю людини (сумління, сором) і суспільства (громадська думка, осуд з боку колективу). Саме в цьому сила і, водночас, слабкість моралі як соціального регулятора. Адже совість не завжди проявляється на висоті свого покликання — контролювати і критично осмислювати моральні настанови людини. Слід пам'ятати, що «безсовісних» людей немає, якщо, звичайно, не брати до уваги людей з патологічним розвитком психіки. Совість у людей завжди є, тільки вона різна. Тому й обирають люди лінію поведінки різної моральної цінності.

ТАЛІОН (лат. *talio* — відплата, *talis* — такий самий) — це основний нормативно-регулятивний закон при первісній організації суспільного життя. Цей давній звичай кровно-родинних об'єднань зобов'язує, щоб покарання точно відповідало злочину. Генетичною основою таліону став давній закон кровної помсти, первісної справедливості, що відновлює порядок у космосі, який порушився у зв'язку зі злочиною.

ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ — 1) осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); 2) узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); 3) безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії. В межах класичної філософської традиції буття і цінність мислилися як нероздільні, і, отже, моральна аксіологія поставала як невід'ємна від онтології. Тривалий час цінності моральні розглядалися як ієрархічно підпорядковані в межах більш глобальних ціннісних систем і не набували значення універсальних і самодостатніх. Теоретико-концептуальне обґрунтування автономії моралі вперше здійснене Кантом. Зростаюча автономія моральних цінностей пов'язана із збільшенням

СОВІСТЬ — здатність особистості самостійно формулювати власні моральні обов'язки і реалізувати моральний самоконтроль, вимагати від себе їх виконання і виробляти оцінку, здійснюваних вчинків; один з проявів моральної самосвідомості особистості. Проявляється як у формі раціонального усвідомлення морального значення скоєних дій, так і у формі емоційних переживань, так званих «докорів сумління». Моральна форма примусу забезпечується моральною свідомістю людини (сумління, сором) і суспільства (громадська думка, осуд з боку колективу). Саме в цьому сила і, водночас, слабкість моралі як соціального регулятора. Адже совість не завжди проявляється на висоті свого покликання — контролювати і критично осмислювати моральні настанови людини. Слід пам'ятати, що «безсовісних» людей немає, якщо, звичайно, не брати до уваги людей з патологічним розвитком психіки. Совість у людей завжди є, тільки вона різна. Тому й обирають люди лінію поведінки різної моральної цінності.

ТАЛІОН (лат. *talio* — відплата, *talis* — такий самий) — це основний нормативно-регулятивний закон при первісній організації суспільного життя. Цей давній звичай кровно-родинних об'єднань зобов'язує, щоб покарання точно відповідало злочину. Генетичною основою таліону став давній закон кровної помсти, первісної справедливості, що відновлює порядок у космосі, який порушився у зв'язку зі злочиною.

ЦІННОСТІ МОРАЛЬНІ — 1) осмислені моральною свідомістю, етично обґрунтовані належні доброчесності й відповідні їм норми поведінки (мудрість, мужність, толерантність, вірність, правдивість, щирість та ін.); 2) узагальнений зміст основних етичних понять (добро і зло, справедливість, щастя, гідність, честь, обов'язок тощо) і принципів (альтруїзм, гуманізм, благоговіння перед життям та ін.); 3) безпосередньо значимі для людини універсальні зразки, вимоги, ідеали моралі, які мають самостійний статус, схвалюються суспільною думкою, знаходять втілення в праві, релігії, мистецтві, філософії. В межах класичної філософської традиції буття і цінність мислилися як нероздільні, і, отже, моральна аксіологія поставала як невід'ємна від онтології. Тривалий час цінності моральні розглядалися як ієрархічно підпорядковані в межах більш глобальних ціннісних систем і не набували значення універсальних і самодостатніх. Теоретико-концептуальне обґрунтування автономії моралі вперше здійснене Кантом. Зростаюча автономія моральних цінностей пов'язана із збільшенням

їх авторитетності й впливовості як особливого способу нормативної регуляції, поширенням моральної оцінки і самооцінки на різноманітні сфери життєдіяльності людей. Продуктивність моральної оцінки на основі загальнокультурних ціннісних орієнтацій зумовлює виникнення локальних культурно обумовлених систем цінностей моральних, що адаптовані до наявного стану суспільної, масової, групової психології. Внаслідок соціокультурної динаміки певні моральні цінності можуть ставати визначальними, або ж втрачати свою вагомість, регулятивну цільовідповідність. У натуралістично орієнтованій аксіології і етиці цінності моральні займають, як правило, вищий щабель в ієрархії цінностей культури. Теологічний підхід до визначення природи моральних цінностей переважав у минулі культурно-історичні епохи і залишається досить авторитетним у ХХ ст. В питанні про співвідношення релігійних цінностей і цінностей моральних багато хто з мислителів ХХ ст. (Тейяр де Шарден, Шелер, Бердяєв та ін.) віддавали перевагу релігійним. У філософії Гартмана намагання звільнити аксіологію від релігійних передумов породжує проблему незалежного існування сфери цінностей. У сучасній етиці намагання втілити інтерсуб'єктивні загальнозначущі смисли зумовлює пошук абсолютних, сталих етичних максим. Пристосування їх до конкретно-історичних умов, згідно з потребами функціонування соціуму, призводить до поділу їх на обов'язкові для всіх у практичному поведінковому сенсі, обов'язкові для всіх у сенсі ідеальної належності, найвищі, що уособлюють героїчний етос («моральну розкіш», за висловом П. Сорокіна) і як такі, що не можуть бути загальнообов'язковими (самопожертва, подвижництво тощо). Ефективність сучасних стратегій суспільного розвитку залежить як від особистісного чинника (засвоєння цінностей моральних як особистих поведінкових регулятивів), так і універсального, що враховує глобально-планетарний вимір сучасних цивілізаційних процесів. Серед основоположних цінностей набувають пріоритету — «благоговіння перед життям» (Швейцер), індивідуальне кінцеве існування людини як «Іншого» (Левінас) тощо.

ЧЕСТЬ — поняття моральної свідомості та категорія етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. За своїм змістом і природою відображеного в ній морального ставлення поняття честі аналогічне поняттю гідності. Будучи формою прояву

їх авторитетності й впливовості як особливого способу нормативної регуляції, поширенням моральної оцінки і самооцінки на різноманітні сфери життєдіяльності людей. Продуктивність моральної оцінки на основі загальнокультурних ціннісних орієнтацій зумовлює виникнення локальних культурно обумовлених систем цінностей моральних, що адаптовані до наявного стану суспільної, масової, групової психології. Внаслідок соціокультурної динаміки певні моральні цінності можуть ставати визначальними, або ж втрачати свою вагомість, регулятивну цільовідповідність. У натуралістично орієнтованій аксіології і етиці цінності моральні займають, як правило, вищий щабель в ієрархії цінностей культури. Теологічний підхід до визначення природи моральних цінностей переважав у минулі культурно-історичні епохи і залишається досить авторитетним у ХХ ст. В питанні про співвідношення релігійних цінностей і цінностей моральних багато хто з мислителів ХХ ст. (Тейяр де Шарден, Шелер, Бердяєв та ін.) віддавали перевагу релігійним. У філософії Гартмана намагання звільнити аксіологію від релігійних передумов породжує проблему незалежного існування сфери цінностей. У сучасній етиці намагання втілити інтерсуб'єктивні загальнозначущі смисли зумовлює пошук абсолютних, сталих етичних максим. Пристосування їх до конкретно-історичних умов, згідно з потребами функціонування соціуму, призводить до поділу їх на обов'язкові для всіх у практичному поведінковому сенсі, обов'язкові для всіх у сенсі ідеальної належності, найвищі, що уособлюють героїчний етос («моральну розкіш», за висловом П. Сорокіна) і як такі, що не можуть бути загальнообов'язковими (самопожертва, подвижництво тощо). Ефективність сучасних стратегій суспільного розвитку залежить як від особистісного чинника (засвоєння цінностей моральних як особистих поведінкових регулятивів), так і універсального, що враховує глобально-планетарний вимір сучасних цивілізаційних процесів. Серед основоположних цінностей набувають пріоритету — «благоговіння перед життям» (Швейцер), індивідуальне кінцеве існування людини як «Іншого» (Левінас) тощо.

ЧЕСТЬ — поняття моральної свідомості та категорія етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства. За своїм змістом і природою відображеного в ній морального ставлення поняття честі аналогічне поняттю гідності. Будучи формою прояву

ставлення індивіда до самого себе й суспільства до індивіда, честь, як і гідність відповідним чином регулює поведінку людини й ставлення до неї з боку оточуючих. Але на відміну від поняття гідності поняття честі ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці (залежно від соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації). Критерій цієї оцінки й вимоги до людини, які пов'язані із честю змінювалися історично. Уяви про честь у своєму класичному вигляді сформувалось у феодалній моралі, де дотримання кодексу честі було і зовнішньою ознакою належності до стану, і способом усвідомлення свого місця в ньому. У подальшому розуміння честі особи пов'язується з її належністю від соціального стану, але до уваги беруться, перш за все, особисті заслуги людини, її праця, міра людяності, що і визначає міру пошани й поваги. Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність оцінюють інші люди, — приходять визнання, повага. Феномен визнання і поваги називається честю. Визнання цінності особистості багато в чому залежить від її репутації у суспільстві, у колективі. Репутація — це цілісне уявлення про людину, про її духовне багатство чи убозтво, про її практичні здібності, досягнення й недоліки. Репутація може бути позитивною і негативною і проявляється в думці більшості колективу про переважні чесноти чи вади індивіда. Позитивна репутація викликає суспільну повагу, що робить честь людині. Ставлення колективу, групи до іміджу конкретного індивіда, його сприйняття, ухвалення поведінки можуть впливати на міру поваги, на честь особи. Отже, категорія честі в етиці пов'язана із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (нації, держави, міста, трудового колективу тощо) і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (батьків, професіонала, громадського працівника, військового, спортсмена тощо).

ставлення індивіда до самого себе й суспільства до індивіда, честь, як і гідність відповідним чином регулює поведінку людини й ставлення до неї з боку оточуючих. Але на відміну від поняття гідності поняття честі ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці (залежно від соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації). Критерій цієї оцінки й вимоги до людини, які пов'язані із честю змінювалися історично. Уяви про честь у своєму класичному вигляді сформувалось у феодалній моралі, де дотримання кодексу честі було і зовнішньою ознакою належності до стану, і способом усвідомлення свого місця в ньому. У подальшому розуміння честі особи пов'язується з її належністю від соціального стану, але до уваги беруться, перш за все, особисті заслуги людини, її праця, міра людяності, що і визначає міру пошани й поваги. Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність оцінюють інші люди, — приходять визнання, повага. Феномен визнання і поваги називається честю. Визнання цінності особистості багато в чому залежить від її репутації у суспільстві, у колективі. Репутація — це цілісне уявлення про людину, про її духовне багатство чи убозтво, про її практичні здібності, досягнення й недоліки. Репутація може бути позитивною і негативною і проявляється в думці більшості колективу про переважні чесноти чи вади індивіда. Позитивна репутація викликає суспільну повагу, що робить честь людині. Ставлення колективу, групи до іміджу конкретного індивіда, його сприйняття, ухвалення поведінки можуть впливати на міру поваги, на честь особи. Отже, категорія честі в етиці пов'язана із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і достоїнств людини як представника певної спільноти (нації, держави, міста, трудового колективу тощо) і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (батьків, професіонала, громадського працівника, військового, спортсмена тощо).

ПІДБІР ЛІТЕРАТУРИ І РОБОТА З КНИГОЮ

При самостійній роботі студентів при підготовці їх до практичних занять доводиться використовувати велику кількість літератури — як тієї, яка є в списках до тем, так і тієї, яку радить лектор безпосередньо під час лекції чи консультації. Тому під час вивчення предмету в студентів повинен формуватися раціонально-критичний підхід до книг, статей та інших інформаційних повідомлень.

Для того, щоб глибше зрозуміти зміст книги, потрібно вміти раціонально її читати. Попередньо переглянувши книгу, (ознайомлення з титульною сторінкою, анотацією, передмовою, змістом), слід мобілізувати вміння осягнути зміст; який відтворює текст. Свої думки необхідно фіксувати на папері, при цьому розвивається концептуальне мислення, уміння розмірковувати образно та вільно.

При ознайомленні зі змістом необхідно виділити глави, розділи, параграфи, що складають для вас інтерес, швидко їх переглянути, знайти місця, що відносяться до теми (абзаци, сторінки, параграфи) і ознайомитися з ними загалом.

Наступний етап роботи з книгою — читання виділених місць у швидкому темпі. Мета швидкого читання — визначити, що є цінного в кожній частині, до якого питання чи доповіді реферату має відношення та чи інша інформація і, що з нею робити, як застосувати, чим доповнити.

Найважливішими є такі рекомендації з методики швидкого читання:

- ясно усвідомити та зафіксувати мету читання: інформація з якого питання потрібна, її доцільність та характер і т.д.;
- оперативно змінювати швидкість читання, сповільнюючи його на інформації, що безпосередньо стосується мети, і збільшувати на читанні інших частин. Описовий текст слід читати швидше, ніж текст складних умовиводів, доказів;
- працювати над текстом слід зосереджено, без відволікань. Це забезпечить його глибоке розуміння;
- важливо вміти визначати структуру тексту — співвідпорядкованість його частин (глав, параграфів, рубрик), взаємозв'язок

ПІДБІР ЛІТЕРАТУРИ І РОБОТА З КНИГОЮ

При самостійній роботі студентів при підготовці їх до практичних занять доводиться використовувати велику кількість літератури — як тієї, яка є в списках до тем, так і тієї, яку радить лектор безпосередньо під час лекції чи консультації. Тому під час вивчення предмету в студентів повинен формуватися раціонально-критичний підхід до книг, статей та інших інформаційних повідомлень.

Для того, щоб глибше зрозуміти зміст книги, потрібно вміти раціонально її читати. Попередньо переглянувши книгу, (ознайомлення з титульною сторінкою, анотацією, передмовою, змістом), слід мобілізувати вміння осягнути зміст; який відтворює текст. Свої думки необхідно фіксувати на папері, при цьому розвивається концептуальне мислення, уміння розмірковувати образно та вільно.

При ознайомленні зі змістом необхідно виділити глави, розділи, параграфи, що складають для вас інтерес, швидко їх переглянути, знайти місця, що відносяться до теми (абзаци, сторінки, параграфи) і ознайомитися з ними загалом.

Наступний етап роботи з книгою — читання виділених місць у швидкому темпі. Мета швидкого читання — визначити, що є цінного в кожній частині, до якого питання чи доповіді реферату має відношення та чи інша інформація і, що з нею робити, як застосувати, чим доповнити.

Найважливішими є такі рекомендації з методики швидкого читання:

- ясно усвідомити та зафіксувати мету читання: інформація з якого питання потрібна, її доцільність та характер і т.д.;
- оперативно змінювати швидкість читання, сповільнюючи його на інформації, що безпосередньо стосується мети, і збільшувати на читанні інших частин. Описовий текст слід читати швидше, ніж текст складних умовиводів, доказів;
- працювати над текстом слід зосереджено, без відволікань. Це забезпечить його глибоке розуміння;
- важливо вміти визначати структуру тексту — співвідпорядкованість його частин (глав, параграфів, рубрик), взаємозв'язок

тексту з малюнками, картами, схемами, таблицями, графіками, діаграмами, виносками, примітками і додатками;

- розуміти зміст прочитаного при швидкому ознайомленні з текстом (виробити здатність при прочитанні цілого речення відразу розуміти його зміст і значення).

Швидкість правильного читання має бути в 3–4 рази вищою від швидкості мови.

Дуже корисними можуть бути допоміжні матеріали до видань і тому необхідно знати, з яких основних елементів складається апарат книги, які його функції.

До характерних елементів книги відносяться: інформація про автора та назва книги, її жанр, інформація про відповідальних за випуск книги (редакторів, організацій, що брали участь у підготовці видання, і т.д.), вихідні дані, анотація. Ця інформація, розташована, зазвичай, на титульній сторінці та її звороті, або на останній сторінці книги, допомагає скласти попередню думку про книгу. Глибше зрозуміти зміст книги можна, прочитавши вступну статтю, передмову, післямову, коментарі, списки літератури.

Передмова ознайомлює з подіями епохи, іншими працями автора, а також містить інформаційно-довідковий матеріал. Якщо книга наповнена коментарями й примітками, то не слід нехтувати цими елементами.

Багато наукових книг і статей мають у своєму апараті списки літератури, що підвищують інформаційну цінність видання і дають читачам можливість підібрати додаткову літературу з певної тематики.

Якщо видання включає велику кількість матеріалів, орієнтуватися в них допомагають спеціальні покажчики.

Науково-довідковий апарат, при вмілому його використанні, сприяє глибшому засвоєнню змісту книги.

Окремий етап вивчення книги — ведення запису прочитаного. Існує кілька форм ведення записів — план (простий і розгорнутий), виписки, тези, анотація, резюме, конспект.

План як найбільш коротка форма запису прочитаного складає перелік питань, розглянутих у книзі чи статті. Планом, особливо розгорнутим, зручно користуватися під час підготовки тексту власного виступу, статті на будь-яку тему. Кожен пункт плану розкриває одну зі сторін обраної теми, а всі його пункти охоплюють її в цілому.

тексту з малюнками, картами, схемами, таблицями, графіками, діаграмами, виносками, примітками і додатками;

- розуміти зміст прочитаного при швидкому ознайомленні з текстом (виробити здатність при прочитанні цілого речення відразу розуміти його зміст і значення).

Швидкість правильного читання має бути в 3–4 рази вищою від швидкості мови.

Дуже корисними можуть бути допоміжні матеріали до видань і тому необхідно знати, з яких основних елементів складається апарат книги, які його функції.

До характерних елементів книги відносяться: інформація про автора та назва книги, її жанр, інформація про відповідальних за випуск книги (редакторів, організацій, що брали участь у підготовці видання, і т.д.), вихідні дані, анотація. Ця інформація, розташована, зазвичай, на титульній сторінці та її звороті, або на останній сторінці книги, допомагає скласти попередню думку про книгу. Глибше зрозуміти зміст книги можна, прочитавши вступну статтю, передмову, післямову, коментарі, списки літератури.

Передмова ознайомлює з подіями епохи, іншими працями автора, а також містить інформаційно-довідковий матеріал. Якщо книга наповнена коментарями й примітками, то не слід нехтувати цими елементами.

Багато наукових книг і статей мають у своєму апараті списки літератури, що підвищують інформаційну цінність видання і дають читачам можливість підібрати додаткову літературу з певної тематики.

Якщо видання включає велику кількість матеріалів, орієнтуватися в них допомагають спеціальні покажчики.

Науково-довідковий апарат, при вмілому його використанні, сприяє глибшому засвоєнню змісту книги.

Окремий етап вивчення книги — ведення запису прочитаного. Існує кілька форм ведення записів — план (простий і розгорнутий), виписки, тези, анотація, резюме, конспект.

План як найбільш коротка форма запису прочитаного складає перелік питань, розглянутих у книзі чи статті. Планом, особливо розгорнутим, зручно користуватися під час підготовки тексту власного виступу, статті на будь-яку тему. Кожен пункт плану розкриває одну зі сторін обраної теми, а всі його пункти охоплюють її в цілому.

Складнішою формою записів є тези — стислий виклад основних положень тексту у формі тверджень чи заперечень. Тези складаються після попереднього ознайомлення з текстом, при повторному його прочитанні. Вони слугують для збереження інформації в пам'яті та є основою для дискусії.

Анотація — короткий виклад змісту — дає загальне уявлення про книгу, брошуру, статтю. Резюме коротко характеризує висновки, головні підсумки.

Найпоширенішою формою записів є конспект. Бажано розпочинати конспектувати після того, як весь матеріал прочитано і складено його план. Основну тканину конспекту складають тези, доповнені міркуваннями й доказами. Конспект може бути текстуальним, вільним чи тематичним. Текстуальний конспект створюється з уривків оригіналу — цитат, зі збереженням логіки й структури тексту. Вільний конспект — це виклад матеріалу в зручному для читача порядку (наприклад, думки, розкидані по всій книзі, зводяться воедино). У тематичному конспекті за основу береться тема чи проблема, він може бути складений на основі декількох джерел.

Економію часу при конспектуванні дає використання різного роду скорочень, абревіатур і т.п.

Акуратне, розбірливе написання конспекту повинне сполучатися зі швидкістю: 120 знаків за хвилину — мінімальна швидкість, 150 знаків — максимальна швидкість. Для запису даних, які підлягають використанню, багато дослідників рекомендують систему карток. Перевага карток у тому, що кожна довідка реєструється окремо і легко може бути знайдена, їх легко розкласти на столі, згрупувати і перегрупувати. Занісши довідковий матеріал до картки, внизу варто навести назву джерела, вгорі — заголовок, що містить вказівку, де саме матеріал може бути використаний. Доцільно користуватися картками однакового розміру і писати лише одного боку. На кожній картці робиться тільки один запис. Зручніше зберігати картки в конвертах, різних папках із написами для подальшої роботи, а ще краще — в спеціальному ящику.

Така систематизація роботи з книгою упорядковує як думки дослідника, так і записаний матеріал.

Складнішою формою записів є тези — стислий виклад основних положень тексту у формі тверджень чи заперечень. Тези складаються після попереднього ознайомлення з текстом, при повторному його прочитанні. Вони слугують для збереження інформації в пам'яті та є основою для дискусії.

Анотація — короткий виклад змісту — дає загальне уявлення про книгу, брошуру, статтю. Резюме коротко характеризує висновки, головні підсумки.

Найпоширенішою формою записів є конспект. Бажано розпочинати конспектувати після того, як весь матеріал прочитано і складено його план. Основну тканину конспекту складають тези, доповнені міркуваннями й доказами. Конспект може бути текстуальним, вільним чи тематичним. Текстуальний конспект створюється з уривків оригіналу — цитат, зі збереженням логіки й структури тексту. Вільний конспект — це виклад матеріалу в зручному для читача порядку (наприклад, думки, розкидані по всій книзі, зводяться воедино). У тематичному конспекті за основу береться тема чи проблема, він може бути складений на основі декількох джерел.

Економію часу при конспектуванні дає використання різного роду скорочень, абревіатур і т.п.

Акуратне, розбірливе написання конспекту повинне сполучатися зі швидкістю: 120 знаків за хвилину — мінімальна швидкість, 150 знаків — максимальна швидкість. Для запису даних, які підлягають використанню, багато дослідників рекомендують систему карток. Перевага карток у тому, що кожна довідка реєструється окремо і легко може бути знайдена, їх легко розкласти на столі, згрупувати і перегрупувати. Занісши довідковий матеріал до картки, внизу варто навести назву джерела, вгорі — заголовок, що містить вказівку, де саме матеріал може бути використаний. Доцільно користуватися картками однакового розміру і писати лише одного боку. На кожній картці робиться тільки один запис. Зручніше зберігати картки в конвертах, різних папках із написами для подальшої роботи, а ще краще — в спеціальному ящику.

Така систематизація роботи з книгою упорядковує як думки дослідника, так і записаний матеріал.

ПІДГОТОВКА РЕФЕРАТІВ

Реферат (від лат. *referee* — доповідати, повідомляти) — короткий виклад змісту одного або кількох документів, наприклад, наукових статей з певної теми. Реферат є одним із перших видів науково-навчальних робіт, які виконують студенти у вузі.

Обсяг реферату визначається специфікою теми та змістом документів, кількістю інформації, її науковою цінністю або практичним значенням, коливається від 500–2500 до 20–24 тис. знаків.

Існує багато видів рефератів. Науковці найчастіше мають справу з інформативними й розширеними, або зведеними рефератами.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. У такому рефераті має бути зазначено предмет дослідження й мету роботи; наведено основні результати; викладено дані про метод і умови дослідження; відбито пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений, або зведений (багатоджерельний, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад, архівних документів з теми, які викладено у вигляді упорядкованого тексту.

Приблизна структура реферату може бути такою:

ВСТУП.

РОЗДІЛ 1. Історія й теорія питання.

РОЗДІЛ 2. Розв’язання проблеми в сучасних умовах.

ВИСНОВКИ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

Реферат потрібно починати з викладу суті проблеми. Слід уникати зайвих фраз.

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку конкретної галузі науки.

У **розділі 1** наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, згадуються вчені минулого, які вивчали дану проблему, їхні ідеї. Визначаються сутність (головний зміст) проблеми,

ПІДГОТОВКА РЕФЕРАТІВ

Реферат (від лат. *referee* — доповідати, повідомляти) — короткий виклад змісту одного або кількох документів, наприклад, наукових статей з певної теми. Реферат є одним із перших видів науково-навчальних робіт, які виконують студенти у вузі.

Обсяг реферату визначається специфікою теми та змістом документів, кількістю інформації, її науковою цінністю або практичним значенням, коливається від 500–2500 до 20–24 тис. знаків.

Існує багато видів рефератів. Науковці найчастіше мають справу з інформативними й розширеними, або зведеними рефератами.

Інформативний реферат найповніше розкриває зміст документа, містить основні фактичні та теоретичні відомості. У такому рефераті має бути зазначено предмет дослідження й мету роботи; наведено основні результати; викладено дані про метод і умови дослідження; відбито пропозиції автора щодо застосування результатів тощо.

Розширений, або зведений (багатоджерельний, оглядовий) реферат містить відомості про певну кількість опублікованих і неопублікованих, наприклад, архівних документів з теми, які викладено у вигляді упорядкованого тексту.

Приблизна структура реферату може бути такою:

ВСТУП.

РОЗДІЛ 1. Історія й теорія питання.

РОЗДІЛ 2. Розв’язання проблеми в сучасних умовах.

ВИСНОВКИ.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

Реферат потрібно починати з викладу суті проблеми. Слід уникати зайвих фраз.

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, її особливості, значущість щодо соціальних потреб суспільства та розвитку конкретної галузі науки.

У **розділі 1** наводяться основні теоретичні, експериментальні дослідження з теми, згадуються вчені минулого, які вивчали дану проблему, їхні ідеї. Визначаються сутність (головний зміст) проблеми,

основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається, наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем.

У розділі 2 подається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей і гіпотез, нових методик, оригінальних підходів до вивчення проблеми. Важливо висловити власну думку щодо перспектив розвитку проблеми.

У висновках подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції.

До **списку літератури** включають публікації переважно останніх 5–10 років. Особливу частину складають дослідження останнього часу.

У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння праці.

Вибір теми реферату слід узгоджувати з викладачем. Тема має допомогти студенту визначити методологію свого дослідження.

Обсяг розширеного реферату може мати 20–24 сторінки.

Виклад матеріалу в рефераті має бути стислим. Слід використовувати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів, уникати складних граматичних зворотів.

У рефераті потрібно використовувати стандартизовану термінологію, уникати незвичних термінів і символів або пояснювати їх при першому згадуванні в тексті. Терміни, окремі слова й словосполучення можна замінювати абривіатурами й прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозуміле з контексту.

При оцінюванні реферату об'єктивно враховуються позитивні й негативні його аспекти. При перевірці реферату оцінюються: вміння ставити проблему, обґрунтовувати її соціальне значення; розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел, глибину їх аналізу, володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків та рекомендацій.

основні чинники (фактори, умови), що зумовлюють розвиток явища або процесу, який вивчається, наводиться перелік основних змістових аспектів проблеми, які розглядалися вченими. Визначаються недостатньо досліджені питання, вказується на слабку розробленість окремих проблем.

У розділі 2 подається поглиблений аналіз сучасного стану процесу або явища, тлумачення основних поглядів і позицій щодо проблеми. Особлива увага приділяється виявленню нових ідей і гіпотез, нових методик, оригінальних підходів до вивчення проблеми. Важливо висловити власну думку щодо перспектив розвитку проблеми.

У висновках подаються узагальнені умовиводи, ідеї, думки, оцінки, пропозиції.

До **списку літератури** включають публікації переважно останніх 5–10 років. Особливу частину складають дослідження останнього часу.

У додатках наводяться таблиці, схеми, які суттєво полегшують розуміння праці.

Вибір теми реферату слід узгоджувати з викладачем. Тема має допомогти студенту визначити методологію свого дослідження.

Обсяг розширеного реферату може мати 20–24 сторінки.

Виклад матеріалу в рефераті має бути стислим. Слід використовувати синтаксичні конструкції, властиві мові наукових документів, уникати складних граматичних зворотів.

У рефераті потрібно використовувати стандартизовану термінологію, уникати незвичних термінів і символів або пояснювати їх при першому згадуванні в тексті. Терміни, окремі слова й словосполучення можна замінювати абривіатурами й прийнятими текстовими скороченнями, значення яких зрозуміле з контексту.

При оцінюванні реферату об'єктивно враховуються позитивні й негативні його аспекти. При перевірці реферату оцінюються: вміння ставити проблему, обґрунтовувати її соціальне значення; розуміння автором співвідношення між реальною проблемою та рівнем її концептуальності; повноту висвітлення літературних джерел, глибину їх аналізу, володіння методами збирання, аналізу та інтерпретації емпіричної інформації; самостійність роботи, оригінальність в осмисленні матеріалу; обґрунтування висновків та рекомендацій.

ПІДГОТОВКА НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ (ПОВІДОМЛЕННЯ)

Доповідь — це документ, у якому викладаються певні питання, подаються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) читання та обговорення.

Наукова доповідь — це публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання).

Структура тексту доповіді практично аналогічна плану статті й може складатися із вступу, основної та підсумкової частин.

Методика підготовки доповіді на науково-практичній конференції дещо інша, ніж статті.

Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на семінар або конференцію, редагує її та готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді — анонс для ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей дослідника.

Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід мати на увазі, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частина матеріалу подається на плакатах (слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін.). У доповіді повинні бути коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна зупинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді, зробивши посилання на інші, вже опубліковані. Завдяки цьому на 20–40 % зменшиться обсяг доповіді. Доповідач має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний її характер: це зацікавлює слухачів.

При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин).

ПІДГОТОВКА НАУКОВОЇ ДОПОВІДІ (ПОВІДОМЛЕННЯ)

Доповідь — це документ, у якому викладаються певні питання, подаються висновки, пропозиції. Вона призначена для усного (публічного) читання та обговорення.

Наукова доповідь — це публічне повідомлення, розгорнутий виклад певної наукової проблеми (теми, питання).

Структура тексту доповіді практично аналогічна плану статті й може складатися із вступу, основної та підсумкової частин.

Методика підготовки доповіді на науково-практичній конференції дещо інша, ніж статті.

Існують два методи написання доповіді. Перший полягає в тому, що дослідник спочатку готує тези свого виступу, на основі тез пише доповідь на семінар або конференцію, редагує її та готує до опублікування в науковому збірнику у вигляді доповіді чи статті. Другий, навпаки, передбачає спочатку повне написання доповіді, а потім у скороченому вигляді — анонс для ознайомлення з нею аудиторії. Вибір способу підготовки доповіді залежить від змісту матеріалу та індивідуальних особливостей дослідника.

Специфіка усного виступу накладає суттєвий відбиток на зміст і форму доповіді. При написанні доповіді слід мати на увазі, що суттєва частина матеріалу опублікована в її тезах. Крім того, частина матеріалу подається на плакатах (слайдах, моніторі комп'ютера, схемах, діаграмах, таблицях та ін.). У доповіді повинні бути коментарі до ілюстративного матеріалу, а не його повторення. Можна зупинитися лише на одній (найсуттєвішій, дискусійній) тезі доповіді, зробивши посилання на інші, вже опубліковані. Завдяки цьому на 20–40 % зменшиться обсяг доповіді. Доповідач має реагувати на попередні виступи з теми своєї доповіді. Доцільним є полемічний її характер: це зацікавлює слухачів.

При написанні доповіді слід зважати на те, що за 10 хвилин людина може прочитати матеріал, надрукований на чотирьох сторінках машинописного тексту (через два інтервали). Обсяг доповіді становить 8–12 сторінок (до 30 хвилин).

Доповідь на 4–6 сторінках називається повідомленням.

Доповідь — це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукове товариство за умови яскравого виступу.

Доповідь на 4–6 сторінках називається повідомленням.

Доповідь — це одна з багатьох форм оприлюднення результатів наукової роботи, можливість за короткий термін «увійти» в наукове товариство за умови яскравого виступу.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ З «ЕТИКИ»

Тема	Рекомендована література
1. Становлення етичної думки в країнах Древнього Сходу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зыбковец В. Ф. Происхождение нравственности. — М., 1974. — 126 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Лыбидь, 1992. — 180 с. 3. Гусейнов А. А. Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — 214 с. 5. Тейлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — 573 с. 6. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. — М., 1991.
2. Становлення та розвиток етичної думки в Давній Греції та Римі	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гусейнов А. А., Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либидь, 1992. — 180 с. 3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль. 4. Тофтул М. Г. Этика. — К.: АМ, 2005. 5. Аристотель. Нікомахова етика, — К.: Аквілон-плюс. — 2002. — 480 с. 6. Аристотель. Друга аналітика. Oxford: Clarendon Press — 1964. 7. Кропоткин П. А. Этика. Избранные труды. — М.: Политиздат, 1991. 8. П. Асешон. Законы. Платон. Собрание сочинений. В 3-х томах. — М., 1972. — Т. 3. 9. Гомер. Іліада.Одісея.Антична література: хрестоматія. — К: Либидь. — 1968. — 211с. 10. Міфи Давньої Греції. — К., 1980.

ТЕМАТИКА РЕФЕРАТИВ З «ЕТИКИ»

Тема	Рекомендована література
1. Становлення етичної думки в країнах Древнього Сходу	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зыбковец В. Ф. Происхождение нравственности. — М., 1974. — 126 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Лыбидь, 1992. — 180 с. 3. Гусейнов А. А. Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 4. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль, 1979. — 214 с. 5. Тейлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989. — 573 с. 6. Соловьев Э. Ю. Прошлое толкует нас: очерки по истории философии и культуры. — М., 1991.
2. Становлення та розвиток етичної думки в Давній Греції та Римі	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гусейнов А. А., Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либидь, 1992. — 180 с. 3. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М.: Мысль. 4. Тофтул М. Г. Этика. — К.: АМ, 2005. 5. Аристотель. Нікомахова етика, — К.: Аквілон-плюс. — 2002. — 480 с. 6. Аристотель. Друга аналітика. Oxford: Clarendon Press — 1964. 7. Кропоткин П. А. Этика. Избранные труды. — М.: Политиздат, 1991. 8. П. Асешон. Законы. Платон. Собрание сочинений. В 3-х томах. — М., 1972. — Т. 3. 9. Гомер. Іліада.Одісея.Антична література: хрестоматія. — К: Либидь. — 1968. — 211с. 10. Міфи Давньої Греції. — К., 1980.

<p>3. Етика Середньовіччя 4. Етика Відродження 5. Етика Просвітництва 6. Утилітаризм в етиці 7. Етична теорія розумного егоїзму 8. Етика німецької класичної філософії 1.8. Етичні погляди І. Канта 2.8. Етичні погляди Г. Гегеля 3.8. Етичні погляди Л. Фейєрбаха 9. Етика Нового часу</p>	<p>1. Гусейнов А. А., Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992. — 180 с. 3. В. Лозовий. Етика. — К.: Либідь, 2003. 4. Столяров.А.А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьба//Аврелий Августин. Исповедь. — М., 1991. 5. Хейзингай. Осень Средневековья. — М., 1988.</p>
<p>10. Етичні пошуки вітчизняної філософії 1.10. Морально-етичні погляди філософів-книжників Київської Русі 2.10. Розробка етичної проблематики в Києво-Могилянській академії 3.10. Етичні погляди Г.С. Скороди</p>	<p>1. Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. 2. В. Лозовий. Етика. — К.: Либідь, 2003. 3. В. Горський. Філософські ідеї вчених Київської Русі. — К.: Наукова думка, 1996. 4. В. Горський. Історія української філософії. — К.: Наукова думка, 1996. 3. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992. 4. Етичні ідеї у філософії України (19-поч. 20 ст.). — К.: Либідь, 1993. 5. Рікер П. Українська душа. — К.: Наукова думка. — 1992. 6. Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К.: 1992.</p>
<p>11. Етичні погляди філософів-марксистів (К. Маркс, В.Г. Белінський, О.І. Герцен, М.О. Добролюбов, М.Г. Чернишевський)</p>	<p>1. А. Гусейнов, Г. Ирлитц. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. 2. Т.Г. Аболина. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. К.: Либідь, 1992. 3. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Мысль, 1989. 4. П. Кропоткин. Этика. — М.: Политиздат, 1991. 5. В.С. Горський. Історія української філософії. — К.: Либідь, 1996.</p>

<p>3. Етика Середньовіччя 4. Етика Відродження 5. Етика Просвітництва 6. Утилітаризм в етиці 7. Етична теорія розумного егоїзму 8. Етика німецької класичної філософії 1.8. Етичні погляди І. Канта 2.8. Етичні погляди Г. Гегеля 3.8. Етичні погляди Л. Фейєрбаха 9. Етика Нового часу</p>	<p>1. Гусейнов А. А., Ирлитц Г. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. — 196 с. 2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992. — 180 с. 3. В. Лозовий. Етика. — К.: Либідь, 2003. 4. Столяров.А.А. Аврелий Августин. Жизнь, учение и его судьба//Аврелий Августин. Исповедь. — М., 1991. 5. Хейзингай. Осень Средневековья. — М., 1988.</p>
<p>10. Етичні пошуки вітчизняної філософії 1.10. Морально-етичні погляди філософів-книжників Київської Русі 2.10. Розробка етичної проблематики в Києво-Могилянській академії 3.10. Етичні погляди Г.С. Скороди</p>	<p>1. Бичко І. В., Табачковський В. Г. та ін. Філософія: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1993. 2. В. Лозовий. Етика. — К.: Либідь, 2003. 3. В. Горський. Філософські ідеї вчених Київської Русі. — К.: Наукова думка, 1996. 4. В. Горський. Історія української філософії. — К.: Наукова думка, 1996. 3. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. — К.: Либідь, 1992. 4. Етичні ідеї у філософії України (19-поч. 20 ст.). — К.: Либідь, 1993. 5. Рікер П. Українська душа. — К.: Наукова думка. — 1992. 6. Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К.: 1992.</p>
<p>11. Етичні погляди філософів-марксистів (К. Маркс, В.Г. Белінський, О.І. Герцен, М.О. Добролюбов, М.Г. Чернишевський)</p>	<p>1. А. Гусейнов, Г. Ирлитц. Краткая история этики. — М.: Мысль, 1987. 2. Т.Г. Аболина. Исторические судьбы нравственности: философский анализ моральной культуры. К.: Либідь, 1992. 3. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Мысль, 1989. 4. П. Кропоткин. Этика. — М.: Политиздат, 1991. 5. В.С. Горський. Історія української філософії. — К.: Либідь, 1996.</p>

	6. И. С. Кон. Словарь по этике. — М.: Политиздат, 1981.
12. Основні етичні напрямки XX–XXI ст.	1. И. С. Кон. Словарь по этике. — М.: Политиздат, 1981. 2. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеобразия. — М.: Мысль, 1989.
13. Золоте правило моралі 14. Особистість моральна: сутність, ознаки. 15. Почуттєво-моральнісне ставлення людини до себе. 16. Саморегуляція моральної діяльності. 17. Моральне самопізнання особистості, його умови та способи здійснення.	1. Н. Вознюк. Етика. — К.: Аграр-Медіа-груп, 2010. 2. Н. А. Бердяев. О назначении человека. — М.: Политиздат, 1992. 3. О. Г. Чешко. Нравственная целостность личности. — М.: Наука, 1998. 4. В. Тарасенко. Социальные потребности личности: формирование, удовлетворение, развитие. — К.: Наукова думка, 1982. 5. И. С. Кон. В поисках себя. Личность и ее самоопределение. — М.: Политиздат, 1987.
18. Політика та етика. 19. Мораль та звичай. 20. Мораль та економіка. 21. Мораль та релігія. 23. Мораль та екологія. 24. Мораль та право. 25. Універсальність та спільність в моралі. 26. Загальнолюдське в моралі: філософська сутність, критерії. 27. Етичні проблеми національних відносин. 28. Мораль та проблеми її соціальної детермінації на сучасному етапі.	1. Рікер П. Навколо політики. — К.: Наукова думка. — 1995. 2. Рікер П. Українська душа. — К.: Наукова думка. — 1992. 3. Ганчев Г. Д. Национальные образы мира. — М.: Мысль, 1988. 4. Малахов В. А. Право бути собою Віче — 1993, № . — 110 с. 5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України — К.: Либідь, 1992. 6. Дробницький О. Г. Понятие морали. — М.: Знание. — 1984. 7. Гегель В. Д. Философия социальной детерминации права. — М., 1990. 8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К., 1993. 9. Аболіна Т. Г., Єфименко В. В., Лінчук О. М. Етика. Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1992. 10. Малахов В. Етика. — К.: Либідь, 1996. 11. Лозовий В. Етика. — К.: Либідь, 2003. 12. Г. Кониський. Етика або філософська мораль. — К.: Відродження, 1997.

	6. И. С. Кон. Словарь по этике. — М.: Политиздат, 1981.
12. Основні етичні напрямки XX–XXI ст.	1. И. С. Кон. Словарь по этике. — М.: Политиздат, 1981. 2. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеобразия. — М.: Мысль, 1989.
13. Золоте правило моралі 14. Особистість моральна: сутність, ознаки. 15. Почуттєво-моральнісне ставлення людини до себе. 16. Саморегуляція моральної діяльності. 17. Моральне самопізнання особистості, його умови та способи здійснення.	1. Н. Вознюк. Етика. — К.: Аграр-Медіа-груп, 2010. 2. Н. А. Бердяев. О назначении человека. — М.: Политиздат, 1992. 3. О. Г. Чешко. Нравственная целостность личности. — М.: Наука, 1998. 4. В. Тарасенко. Социальные потребности личности: формирование, удовлетворение, развитие. — К.: Наукова думка, 1982. 5. И. С. Кон. В поисках себя. Личность и ее самоопределение. — М.: Политиздат, 1987.
18. Політика та етика. 19. Мораль та звичай. 20. Мораль та економіка. 21. Мораль та релігія. 23. Мораль та екологія. 24. Мораль та право. 25. Універсальність та спільність в моралі. 26. Загальнолюдське в моралі: філософська сутність, критерії. 27. Етичні проблеми національних відносин. 28. Мораль та проблеми її соціальної детермінації на сучасному етапі.	1. Рікер П. Навколо політики. — К.: Наукова думка. — 1995. 2. Рікер П. Українська душа. — К.: Наукова думка. — 1992. 3. Ганчев Г. Д. Национальные образы мира. — М.: Мысль, 1988. 4. Малахов В. А. Право бути собою Віче — 1993, № . — 110 с. 5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії України — К.: Либідь, 1992. 6. Дробницький О. Г. Понятие морали. — М.: Знание. — 1984. 7. Гегель В. Д. Философия социальной детерминации права. — М., 1990. 8. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. — К., 1993. 9. Аболіна Т. Г., Єфименко В. В., Лінчук О. М. Етика. Навчальний посібник для вузів. — К.: Либідь, 1992. 10. Малахов В. Етика. — К.: Либідь, 1996. 11. Лозовий В. Етика. — К.: Либідь, 2003. 12. Г. Кониський. Етика або філософська мораль. — К.: Відродження, 1997.

	<p>13. Малахов В. Етика К.: Либідь, 1996. 14. Лозовий В. Етика К.: Либідь, 1993. 15. Кравченко С. М., Костицький М. В. Екологічна етика і психологія людини. — Львів: Думка, 1992.</p>
<p>29. Взаємовідношення добра і зла. 30. Добро як вища етична цінність. 31. Об'єктивні та суб'єктивні критерії добра.</p>	<p>1. Соловйов В. С. Оправдание добра. Собр. соч. В 2-х т. — М: Просвещение. — 1988, Т. 1. 2. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Наука, 1992. 3. Фромм Э. Иметь или быть? — М.: Мысль, 1986. 4. Сабириков В. Ш. Два лика зла. — М.: Просвещение — 1992. 5. Аболіна Т. Г., Єфименко В. В., Лінчук О. М. Етика: Навч. посіб. для студентів гуманітарних вузів — К.: Либідь, 1992. 6. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. — М.: Просвещение, 1991. 7. Каган Л. Н. Зло. — Екатеринбург: Наука, 1992. 8. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. // Ницше Ф. Избр. прозв. в 2-х т. — С.-П.: Наука, 1990 — Кн. 2.</p>
<p>32. Свіість як стрижневий чинник моральної свідомості людини. 33. Свіість, обов'язок, честь як стрижневі ознаки моральної свідомості людини. 34. Проблеми буття та смерті людини. 35. Щастя як етична категорія. 36. Гідність як етична категорія. 38. Дружба. 39. Моральна свобода та ціннісна орієнтація людини. 40. Свобода та демократія. 41. Етикет як елемент моральної культури людини.</p>	<p>1. Аболіна Т. Г., Єфименков В., Лінчук О. М. Етика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1992. 2. Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Мысль, 1993. 3. Бердяев Н. А. Самопознание. — М.: Наука, 1991. 4. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Мысль 1989. 5. Карсавин Л. П. Поэма о смерти // Религиозно-философские сочинения. — В 2-х т. — М.: Мысль, 1991. — Т. 1. 6. Кониський Г. Етика або філософська мораль. — К.: Відродження, 1997. 7. Кон И. С. Дружба: этико-психологический очерк. — М.: Мысль, 1989.</p>

	<p>13. Малахов В. Етика К.: Либідь, 1996. 14. Лозовий В. Етика К.: Либідь, 1993. 15. Кравченко С. М., Костицький М. В. Екологічна етика і психологія людини. — Львів: Думка, 1992.</p>
<p>29. Взаємовідношення добра і зла. 30. Добро як вища етична цінність. 31. Об'єктивні та суб'єктивні критерії добра.</p>	<p>1. Соловйов В. С. Оправдание добра. Собр. соч. В 2-х т. — М: Просвещение. — 1988, Т. 1. 2. Скрипник А. П. Моральное зло в истории этики и культуры. — М.: Наука, 1992. 3. Фромм Э. Иметь или быть? — М.: Мысль, 1986. 4. Сабириков В. Ш. Два лика зла. — М.: Просвещение — 1992. 5. Аболіна Т. Г., Єфименко В. В., Лінчук О. М. Етика: Навч. посіб. для студентів гуманітарних вузів — К.: Либідь, 1992. 6. Лосский Н. О. Условия абсолютного добра. — М.: Просвещение, 1991. 7. Каган Л. Н. Зло. — Екатеринбург: Наука, 1992. 8. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла. // Ницше Ф. Избр. прозв. в 2-х т. — С.-П.: Наука, 1990 — Кн. 2.</p>
<p>32. Свіість як стрижневий чинник моральної свідомості людини. 33. Свіість, обов'язок, честь як стрижневі ознаки моральної свідомості людини. 34. Проблеми буття та смерті людини. 35. Щастя як етична категорія. 36. Гідність як етична категорія. 38. Дружба. 39. Моральна свобода та ціннісна орієнтація людини. 40. Свобода та демократія. 41. Етикет як елемент моральної культури людини.</p>	<p>1. Аболіна Т. Г., Єфименков В., Лінчук О. М. Етика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 1992. 2. Бердяев Н. А. О назначении человека. — М.: Мысль, 1993. 3. Бердяев Н. А. Самопознание. — М.: Наука, 1991. 4. Давыдов Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии. — М.: Мысль 1989. 5. Карсавин Л. П. Поэма о смерти // Религиозно-философские сочинения. — В 2-х т. — М.: Мысль, 1991. — Т. 1. 6. Кониський Г. Етика або філософська мораль. — К.: Відродження, 1997. 7. Кон И. С. Дружба: этико-психологический очерк. — М.: Мысль, 1989.</p>

<p>42. Етика бізнесу.</p>	<p>8. Венедиктова В. И. О деловой этике и эстетике. — М.: Просвещение, 1974–1977. — Т. 3. 9. Джефферсон Т. Поведение и манеры. // Американские просветители.: Избр. произв. в 2-х т. — М.: Мысль, 1979. 10. Лихачова С. Школа этикета: поучения на всякий случай. Е.–П.: Просвещение, 1999. 11. Корніяка О. Мистецтво гречності. — К.: Либідь, 2000. 12. Левицька. Моральний розвиток особи. — К.: Наукова думка, 1990. 13. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. 14. Немировский В. Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. — К.: Либідь, 1990. 15. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Мысль, 1986. 16. Цицерон М. Т. О страсти. О дружбе. Об обязанностях. — М.: Просвещение, 1990. 17. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М.: Просвещение, 1992. 18. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1982. 19. Ариес Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Мысль, 1992. 20. Мовчан В. Етика. — Київ: Наукова думка, 2008. 21. Вознюк Н. Етика. — Київ: ЦНЛ, 2008.</p>
---------------------------	--

<p>42. Етика бізнесу.</p>	<p>8. Венедиктова В. И. О деловой этике и эстетике. — М.: Просвещение, 1974–1977. — Т. 3. 9. Джефферсон Т. Поведение и манеры. // Американские просветители.: Избр. произв. в 2-х т. — М.: Мысль, 1979. 10. Лихачова С. Школа этикета: поучения на всякий случай. Е.–П.: Просвещение, 1999. 11. Корніяка О. Мистецтво гречності. — К.: Либідь, 2000. 12. Левицька. Моральний розвиток особи. — К.: Наукова думка, 1990. 13. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. 14. Немировский В. Г. Смысл жизни: проблемы и поиски. — К.: Либідь, 1990. 15. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Мысль, 1986. 16. Цицерон М. Т. О страсти. О дружбе. Об обязанностях. — М.: Просвещение, 1990. 17. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. — М.: Просвещение, 1992. 18. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность. — М.: Республика, 1982. 19. Ариес Ф. Человек перед лицом смерти. — М.: Мысль, 1992. 20. Мовчан В. Етика. — Київ: Наукова думка, 2008. 21. Вознюк Н. Етика. — Київ: ЦНЛ, 2008.</p>
---------------------------	--

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ніна Миколаївна ВОЗНЮК

ЕТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 10.01.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,87.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ніна Миколаївна ВОЗНЮК

ЕТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»

Підписано до друку 10.01.2013 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 16,87.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.

